

A KÉTELKEDÉS MÉLTÓSÁGA

Tanulmányok a 70 éves Majsai Tamás tiszteletére

A KÉTELKEDÉS MÉLTÓSÁGA

Tanulmányok
a 70 éves Majsai Tamás tiszteletére

FORCZEK ÁKOS – NAGY PÉTER TIBOR (szerk.)

Wesley János Lelkészképző Főiskola
Budapest, 2025

A borítót tervezte: Majsai Virág Eszter

Kiadó: Wesley János Lelkészképző Főiskola

ISBN 978-615-5048-81-4

Nyomda: Promédia Reklám Kft.
Felelős vezető: Kemény Szabolcs

TARTALOMJEGYZÉK

IVÁNYI GÁBOR: Majsai Tamás köszöntése.....	7
NAGY PÉTER TIBOR: Hét történet Majsai Tamásnak.....	9
BOGNÁR LÁSZLÓ: Különbségek és párhuzamok Żychiewicz és Kieślowski Tízparancsolat-értelmezésében	17
CZÖVEK TAMÁS: A Söma hitvallása.....	32
EÖRSI LÁSZLÓ: Az anyajog kérdése a görög mítoszokban	50
FORCZEK ÁKOS: Az ideológiai hanyatlás narratívái Lukács György moszkvai alkotói korszakában	66
FORRAI JUDIT: A szépség és a remény hangszere: a hegedű. Adler Ferdinánd hegedűművész élete (1903–1952).....	83
GOMBOCZ ESZTER: „Hogy származhat bármi jó a pokolból?” A poszttraumás növekedés lehetősége Soá-túlélőknél.....	105
B. KÁDÁR ZSUZSANNA – NAGY PÉTER TIBOR: A holokauszt-narratíva változása a rendszerváltás körüli években Magyarországon.....	125
KAMARÁS ISTVÁN OJD: Esterházy-olvasók pápai vizeken	148
KARÁDY VIKTOR: „...s lerakódik, mint a guanó...” Jegyzetek a zsidógyűlölet történelmi szociológiájához a keresztény hit uralma idején.....	167
KARSAI LÁSZLÓ: „Fajgyalázó” zsidó férfiak a budapesti Büntető Törvényszék előtt, 1942–1944	183
KERTAI-SZABÓ ILDIKÓ: John Wesley és a női prédikátorok	198
KISS ERIKA: Elmélkedés Románia zsidóságának történetéről	212
MÁRTONFFY MARCELL: Az újáteremtés poétikája. Széljegyzetek egy hitvallási tételhez.....	225

POLÓNYI ISTVÁN: A hazai felsőoktatási akkreditáció másfél évtizede.....	243
WINTERMANTEL BALÁZS: <i>Az Izráel Reménysége és a Megújulás</i> című folyóiratok repertórium.....	259
BAKSA ISTVÁN (ford.): Jób könyve (részletek).....	301
Majsai Tamás műveinek bibliográfiája	305
A kötet szerzői.....	316

MAJSAI TAMÁS KÖSZÖNTÉSE

—•—
IVÁNYI GÁBOR

Nem annak örülünk, hogy barátunk a nyolcadik évtizedébe lép, és közte lesz a két számnak, melyről a kilencvenedik zsoltár azt mondja: „a mi esztendeink száma hetven esztendő, vagy legfeljebb nyolcvan”. Nem vénségét ünnepeljük tehát. És nem az utolsó lépés közelségét. Majsai Tamás kitűnő, hűséges barátom. Életem nehéz pillanataiban – legyen szó oktatásszervezésről, betegágyról, hatóságokkal való küzdelemről, vagy olyan ösztönzésekről, melyek egészen egyedülállóak – mindig biztosan számíthattam rá. A másik dolog, amit az iménti hevenyészett felsorolásban már érintettem: olyasmiket hangsúlyozott, amik örök igazságok. Ilyen volt többek között az, hogy emlékezni kell a Soára. Az egyik kezdeményezője volt a szörnyűségre való emlékezésnek, amely a mindent elsöprő nácizmus előtt a hazai horthysta és nyilas mozgalomból fakadt, hogy tudniillik megint mi magyarok akartuk megmutatni a világnak a Kamenyec-Podolszkij irányában elindított vagonokkal, hogy a zsidókérdést hogyan kell „megoldani”. Ezt a történelmi bűnt súlyos és alattomos hallgatás, és ma is elfogadhatatlan magyarázkodás övezi. Nem a németek tették, nem ők ösztönöztek erre bennünket. Magunk követtük el ezt ugyanúgy, mint a Dunába lövéseket. A pontos dátumot nem tudom, de arra emlékszem, hogy milyen dermesztő felismerést jelentett ez, amikor valaha – jóval a rendszerváltás előtt – a Ráday Évkönyvben olvastam erről.¹ Tamás neve igazán akkor vésődött belém. Ezen a nyomon haladva született meg – tőle – az a gondolat, hogy 2004–2005-ben a Wesley Főiskola és a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség (MET) indítson zarándoklatot, és tartson (Adorno után szabadon: „Vajon szabad-e Bibliát olvasnunk, értelmeznünk, istentiszteleteket tartanunk és énekelnünk a Soá után?”) bűnbánati istentiszteleteket azokon a vasútállomásokon, ahonnan Auschwitzba vonatokat indítottak. Mintegy negyven peronon álltunk ott, többnyire magunkban, néhányan, és Randolph L. Braham munkái nyomán próbáltuk megjelölni a helyeket, ahol kötelességünk volt táblát elhelyezni, imádkozni, bűnt vallani, s ha megjelentek túlélők, akkor bocsánatot kérni. Elmentünk a régi „történelmi” Magyarországhoz valaha tartozó Kőrösmezőre és azon túl, Kamenyec-Podolszkijig, az említett város tömegsírait őrző parkban emléket állítottunk mintegy húszezer honfitársunknak, és

1 Majsai 1986.

elhoztunk onnan egy facsemetét egy zsák földdel, s a kis növénykezdeményt elültettük a Főiskola udvarán. Megrendített és meglepett, amikor az „1941-esek” másod-, harmadgenerációja innen vitt egy fiolányi földet magával. De az sem közömbös, hogy a mára fává cseperedett hajdani gallyakból egy ágacskát gyökereztetve a Dohány utcai zsinagóga kertjében, a Mártírok Temploma előtt ebből ültettek el egy ma is élő, gondozható fácskát.

Ha már Randolph L. Brahamet említettük, Tamásé az érdem a vele való eleven barátságért: „Randi” többször járt a Wesley-n, ugyanúgy, mint más neves és ismert szerzők, mint pl. George Eisen, akik nem tudtak szabadulni a történelem egyik legnagyobb borzalmának történeteitől.

Kilenc évig küzdöttünk doktori iskolánk létrehozásáért. Ebben Tamásnak elvitathatatlanok az érdemei. Csakúgy, mint abban, hogy a teológiai oktatás a maga sokszínűségében (és egyesek számára befejezhetetlen módon) megvalósulhatott. Ugyancsak ő az, aki a MET előtörténeténél a Metodista Egyházzal történt szakadás és a hatóságokkal való küzdelem hatalmas iratanyagát elkezdte feldolgozni. Meg is jelent az első kötet, a hetvenes évek kezdetének chrestomatiája.

Természetesen meghitt emlékem az is, hogy dolgozhattam vele a félig-meddig szamizdat *Egyház és Világ* (utánozhatatlan humorával: „Fegyház és Alvilág”) című lapban.

Annyi minden lenne elmondható még róla, de hát nem voltam ott élete minden pillanatánál. Értékei soha nem változtak, csak fényesedtek. Szokás köztünk az adott évszámhoz fűződő zsoltárral köszönteni az ünnepeket, de annyi hetvenévesünkön vagyunk túl, hogy én most kivételt teszek. A Grádicok énekére gondolok: minden este elolvasom őket, a nagy-nagy elalvás előtti aznapi pihenést megelőzően, azt fontolgatva, hogy teraszról teraszra közelebb kerül az ember a Cion csúcsán lévő szentélyhez. Hogy, hogy nem, a legrövidebb utolsó lépcsőfok gondolatait írom ide: „Nosza, áldjátok az Urat, mind ti szolgálai az Úrnak, akik az Úr házában álltok éjjelente. Emeljétek fel kezeiteket a szenthelyen, és áldjátok az Urat! Áldjon meg téged az Úr a Sionról, aki teremtetten az eget és a földet!” (134. zsoltár)

Bibliográfia

Majsai Tamás. 1986. „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben.” In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V (1984–85.)*, szerk Benda Kálmán et al., 59–86. Budapest: Ráday Gyűjtemény.

HÉT TÖRTÉNET MAJSAI TAMÁSNAK

NAGY PÉTER TIBOR

Köszöntésül hét kicsi történet, amely 2025 júniusában eszembe jutott Majsai Tamásról.

1. A görög társadalom korai szakasza mítoszok kódéba vész. De az jól látszik, hogy vannak feladatok, amelyek „királyokhoz illők” (főleg persze a vadászat, a harc és a mulatozás, az ítélkezés, az uralkodás látványos gesztusai), és vannak, amelyek kevésbé, például a hasznos „polgári” munka. Vélhetőleg ezért gondolja Eurösztheus – aki a régi, kereskedelemmel egyáltalán nem foglalkozó uralkodótípus jellegzetes képviselője –, hogy ilyen „megalázó” praktikus feladatokkal kell megtörni Héraklészt, rábízva vadállatok befogását, majd egy sok tucat – Héraklésznak rendelkezésére nem álló – szolgát igénylő feladatot, Augiász óriási istállójának kitakarítását. Héraklész, aki az újfajta gyakorlatias problémákat megoldó görögök, az iparosok számára megfelelő uralkodónemzedék képviselője, folyószabályozással, a természeti erő szolgálatba állításával oldja meg a problémát, úgy, ahogyan egyetlen „király”, vagy „félisten” sem tette volna ezt korábban. S Héraklész jeleníti meg a vallási *establishment*hez való modern viszonyt is, megnyitva azon politikusok sorát, akik tudomásul veszik, hogy a népnek még kell a szakrális legitimáció, de ők már maguk döntenek arról, mi jó nekik, s mi az országuknak: amikor nem tetszik neki a (későbbi történelemből tudjuk, nagyon is saját érdekeit követő) delphoi jósda előrejelzése, *alapít* egy másik jósdát. És míg a mitológia előző nemzedékéhez tartozók lokális hőstetteket hajtanak végre – kifejezve, hogy a mykéneiek és a spártaiak „csupán” a félszigetet hajtották ellenőrzésük alá –, Héraklész az ibériai félszigetig, *a világ végéig* csatangolt, megtestesítve az új, hajózó, gyarmatosító, felfedező görögök hősideálját.¹

2. Filipa Moniz Perestrelo² igen befolyásos ibériai nemesi család sarja volt. A lány apja a világ első tudományos kutatóintézetét alapító Tengerész Henrik munkatársaként szolgáló későbbi madeirai kormányzó. Anyja, Isabel Mo-

1 <https://www.arcnum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-okori-lexikon-CA894/h-CBA28/heracles-CBAE0/>; <https://www.theoi.com/greek-mythology/heracles.html>; Nabilou 2014; Németh 2017.

2 <https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/perestrello-moniz-filippa-d-1483>

niz a portugál függetlenségi harcokból jól ismert családból származik, de ő maga sem lehetett érdektelen figura, mert felvevén az özvegyi fátvolt, nem egy kolostorba ment imádkozni, hanem elvállalta a Porto Santo-i kapitányság irányítását, ami az 1450-es években nem volt tipikusan nőies foglalkozás. (A kapitányi pozíció maga sem volt nőies – ráadásul Porto Santo volt az ismert világ vége, Madeira legtávolabbi szigete.)

A lány – e családi háttérrel – több évtizedes apácakarrier után a Szent Jakab Lovagrend Lisszabon melletti kolostorának főnöke lett. Vélhetőleg nem kis megütközést keltett, hogy ezt az igen magas pozíciót feladta egy izgága, nemesi címmel nem rendelkező, egy hajótörés után partra úszó genovai fiatalemberért, egy posztókereskedő fiáért, aki – egyes adatok szerint – ráadásul marránus, azaz kikeresztelkedett zsidó hírében is állott, s évtizedekkel fiatalabb volt, mint ő.³ A család a házasság után mindent megtett, hogy az izgága fiatalembert, bizonyos Cristoforo Colombót a portugál udvarban beajánlják, ahol persze Colombo eszement ötletének, hogy nyugatra indulva kellene elérni Indiát, többen ellenálltak. Részben mert helytelenítették, hogy egy nem nemes embernek ilyen (vagy bármilyen) *világraszóló* gondolatai támadnak, részben mert akkor már erős befolyással rendelkezett a „déli út” érdekcsoport, amelyik Afrika megkerülését tartotta a kíváncsú megoldásnak. A „déli út” mellett szólt, hogy amíg nem érik el Indiát, menetközben is keresni lehet a dologgal, végig az afrikai partok mentén, rabolva és bennszülött törzsfőkkel üzletelve.⁴ Colombo mégis egyre közelebb került a projektjéhez, amelynek a végterméke ugye az lett volna, hogy Portugália fedezi fel Amerikát.

Súlyos eseménysort indított el azonban, hogy Filipa Moniz Perestrelo meghalt, s az asszony családja visszatért az „afrikai orientációhoz”, Colombónak pedig semmilyen tőlük független szála nem volt az udvarhoz. Colombónak nemcsak reményeit kellett feladnia, hanem menekülnie is kellett. Nyilván nem véletlenül menekült 1485-ben az andalúziai, tehát a spanyol királyság területén fekvő La Rábida kolostorba, amelynek a neve arabul őrtornyot jelent.

Ebben az őrtoronyban ugyanis őriztek valamit: egy darabkát a régi szellemből, melynek alapján szembe lehetett szegülni a ferencesek *mainstream* erőinek antiszemitizmusával,⁵ menedéket lehetett nyújtani az inkvizíció alapján üldözötteknek, s ahol emlékeztek és emlékeztettek rá, hogy a ferencesek szegénységi fogadalma nem arra való, hogy fanatikusok legyenek, hanem arra, hogy tudománnyal foglalkozzanak. Mégpedig – akárcsak az oxbridge-i ferencesek a 13–14. században – tapasztalati tudománnyal, például hajózással.

3 Domán 1992.

4 <https://hum54-15.omeka.fas.harvard.edu/exhibits/show/portuguese-india/maritime-power>

5 Harris 2009.

Juan Pérez, aki nemesi családból származott, s Izabella királynő udvari számvivője (azaz pénzügyminisztere) volt korábban, amíg vissza nem vonult, e kolostor főnökeként döntött úgy, hogy be kell fogadni Colombót. Antonio de Marchena pedig a kolostor csillagászaként figyelt fel Colombóra. E két férfi győzte meg őt, hogy elképzeléseit ne – ahogy Colombo akkoriban tervezte – a francia udvarban próbálja népszerűsíteni. Ezért nem a franciák fogják felfedezni Amerikát. (Nyilván az érvek közé tartozhatott, hogy Franciaországnak szinte egyáltalán nem volt hajóhada.)

Pérez a spanyol királyi udvarban is uralkodó „afrikai út” elkötelezettségű állásponttal szemben, illetve a „van nekünk elég dolgunk Ibéria meghódításával, valamint a földközi-tengeri térségben” állásponttal szemben ráveszi a királynőt, hogy mégis a „nyugati út” elképzelést szorgalmazó Colombo mellé álljon, vagy legalábbis azt a vasat is a tűzben tartsa.

Marchena – aki egy olyan városból származik, ahol igen jelentős szefárd közösség él – pedig teljes tudományos tekintélyével az úgynevezett „kis föld” koncepció mellé áll; ez kell ahhoz, hogy Colombo terve ne legyen teljesen irreális, hiszen ha a Föld 39000 km területű, ahogy az egyetemen becsülték, akkor Nyugat-Spanyolország és Indonézia között több tízezer kilométert kell megtenni kikötés nélkül, ami elképzelhetetlen. Colombo később nem kevesebbet ír, mint hogy Isten után Marchena biztatta őt leginkább.⁶

Pérez hozza össze Colombót a – hasonlóképpen nemesi háttér nélküli, saját ötletekből és vállalkozásokból dúsgazdaggá vált – Pinzón családdal is,⁷ akik kalózok (!), tengerészek, hajótulajdonosok és kereskedők voltak, s nemcsak finanszírozták az expedíciót, nemcsak a korban igen befolyásos tengerészeti köröket tudták meggyőzni, de maguk is részt vettek az expedíció – és a további fejlemények – irányításában; az egyik Pinzón fedezte fel például Brazíliát.

Ezeket a tudományba, kereskedelembe és pénzügyi életbe ágyazott embereket ezek szerint sem az nem zavarta, hogy Colombo származásával – finoman szólva – gondok vannak, sem az, hogy az egész vállalkozás mérhetetlenül kockázatos, sem az, hogy Colombo esetleges sikere végső csapást mér majd a föld gömbölyűségével szemben álló álláspontra, mely a népbutítás minden követelményének eleget téve sokak egyetértését bírta, elsősorban azokét, akik a teremtésről szóló bibliai történet alapján alkotott térképeket a tudományos térképek helyébe kívánták emelni. Ezek nemcsak, hogy lapos földet mutattak, hanem azt is bibliai eredetűnek, vitathatatlanak deklarálták, hogy három kontinens van.

Bár elvileg nem tudhattak Amerikáról – hacsak a mindenfélét beszélő kalóznak, akiknek Colombo még agglégénykorában foglya volt, meg az izlandiaknak (akiknél szintén járt) hitelt nem adtak –, és *direkt* zsidó kontextus

6 McClure 2017.

7 Albardaner 2010.

sem látszik, az ember nem tud szabadulni a gondolattól, hogy olyan években és hónapokban, melyek a zsidók kiűzését készítik elő, szabad gondolkodású és szabadságra vágyó emberek olyan akciója ez az egész, amely „B-tervként” nem India elérését célozza, hanem egy áttelepülésre alkalmas *új világ* felfedezésére irányul. Hiszen ha bizonyosak lettek volna abban, hogy Colombo a sűrűn lakott államokkal rendelkező Indiába érkezik, és nem egy államok nélküli földre, miért rendelkeztek volna előre arról, hogy ki – történetesen e szöveg elején említett nemes nő és Colombo gyermeke – legyen ott az uralkodó? És ha erős ázsiai államok lettek volna a (néhány hajóval?) meghódítandók, akkor hogyan feltételezhettek volna akkora zsákmányt, amelynek tíz százaléka – amennyiről a királynő, illetve Colombo és a Pinzón család szerződése szólt – megéri a befektetést?

És vajon valóban öregkori agylágyulás vagy vallási fanatizmus eredménye volt-e, hogy az idős Colombo Jeruzsálem felszabadításának tervéről beszélt?

3. Az 1730-as évek Angliájában már modern értelemben vett politikai élet zajlott. A kormány és a parlamenti pártok, a bíróságok, a sajtó a maihoz meglehetősen hasonló szerepkörrel rendelkeztek; a királyi udvar a mainál némiképp, az államegyház pedig lényegesen nagyobb súllyal vett részt ebben az erőterben. A kül- és belpolitika témái is igen hasonlóak voltak a maiakhoz, némi különbséggel: például a transzatlanti kapcsolatok nem a hatalmas Egyesült Államok és a középhatalom Anglia viszonyát jelentették, inkább talán fordítva; mert sok évtizede létezett tizenkét gyarmatállam, és 1732-ben megalakult Georgia is – mármint nem Közép-Ázsiában, ahol hasonló nevű területért a perzsák és a törökök vetélkednek, hanem az amerikai kontinensen. A mai helyzettől eltérően – amikor főképp az anglikanizmus brit muszlimokkal és hindukkal való viszonya uralja az egyházpolitikai teret, mely az alapvetően szekuláris brit társadalomban nincs is benne a tíz legfontosabb „issue-ban” – akkoriban az anglikanizmus, a katolicizmus, valamint más erősödő protestáns mozgalmak, egyházak, zsidók és szabadkőművesek viszonya éppúgy a figyelem középpontjában állt, mint az anglikán egyházon belüli harcok. Az egyik – már nem egészen fiatal (35 év körül járó) – lelkes, John Wesley⁸ többször kiváltotta püspöke, a magas klerikus családból származó, elegáns iskolákat végző, arisztokrata családba nősülő John Gilbert és sok kollégája rosszallását. A korabeli normákkal ellentétben összevissza vándorolt Angliában, szabad ég alatt is prédikált, és volt véleménye a szegényügyről, a börtönviszonyokról, a vallásszabadságról stb. Azaz – ahogy püspöke fogalmazta meg intésében – nem maradt meg a parókiája határai között, ahogyan ez illendő. Nos, erre felelt Wesley – talán 1739-ben –, hogy „parókiám az egész világ”.

8 <https://www.britannica.com/biography/John-Wesley>; Liava'a 2024; Hegyi 2023; Kertai-Szabó 2023.

4. Amikor az ötvenhatosoknak adott börtönbüntetést Déry Tibor esetében 1961-ben felfüggesztették (amnesztiát csak 1963-ban hirdettek), még reálisnak tűnt a figyelmeztetés, hogy aki megint politizálni kezd, hozzászólni nyilvános kérdésekhez, ahelyett hogy versírással, regényírással, fordítással, esetleg egy üzemi lap szerkesztésével foglalkozna, az nagyon könnyen vissza kerülhet a börtönbe. Déry Böbe nevű felesége – negyvenes éveinek elején járó színésznő – igen komolyan vette, hogy hatvan felett járó férjét, akit nagy nehezen – még Hruscsovot is megmozgatva – kapart ki a börtönből, megpróbálja visszatartani a legkülönbözőbb kérdésekről való megnyilatkozástól, melyre Déry világéletében hajlamos volt, s ettől még a börtönnel sem lehetett elvenni a kedvét. Életük korabeli megfigyelői szerint ez ügyben jelentős konfliktusai voltak a házaspárnak, s az egyik ilyen perlekedés során az asszony azt kérdezte, félig gúnyosan, félig csak ironikusan: „Mi vagy Te, világfelelős?” Az anekdota szerint Déry kihúzta magát, és azt válaszolta: „Igen, Világfelelős.”⁹

5. Az ezredfordulón kitaláltuk Majsai Tamással, hogy legyen biztonságpolitikai óra, melyet egy keresztény pacifista és egy erősen NATO-elkötelezett oktató tandemben tartson (mármint hogy a hallgatók egyszerre értesüljenek mindkét nézetrendszeréről). Ennek megbeszélése céljából (utóbbi szerepkörre) elhívtam a Wesley-re a *Népszabadság* korábbi, nagyon ismert nemzetközi elemzőjét, Papp Gábort, akivel akkoriban – mint a *Világosság* főszerkesztőjével – dolgoztam együtt. Gábor – aki az *International Humanist and Ethical Association*¹⁰ (ha valaki nem tudná, ez az ateista világszövetség) elnökségének tagja is volt, és e szellemben nagy rutinnal tartott előadásokat a különféle konferenciákon, történelemtanári továbbképzéseken stb. – most is valami ilyesmire számított. Amikor előadtuk neki, hogy teológus képzésben kellene részt vennie, Gábor először azt hitte, ugratjuk, majd ateizmusára hivatkozva próbált kibújni; s amikor ezt Tamás néhány világhírű, 19–21. századi kollégára hivatkozva elhárította (bár kicsit gyanakodtam, hogy a kollégák egy részét a jó cél érdekében helyben találta ki), Gábor új érvet keresett, és előhúzta: miért lenne teológiai tananyag a „nemzetközi biztonságpolitika” kurzus? És Tamás akkor mondta ki a kulcsmondatot: miért *NE* lenne teológiai tananyag, miért éppen a nemzetközi biztonság ne tartozna a világ azon témái közé, ahol a Transzcendens munkál? S ha valaki azt gondolja, hogy a Transzcendens nem „munkál” – például azért, mert felfogása szerint nem létezik –, az társadalmi tény, hogy sokan azt gondolják: munkál. Gábor végül feladta az ellenállást, és élete hátralévő éveiben a teológia több évfolyamának társelőadója lett.¹¹

9 <https://baloldali.hu/hir/vilagfelelos-a-karpenstein-utcaban/>

10 <https://www.britannica.com/topic/International-Humanist-and-Ethical-Union>

11 https://archive.org/details/Papp_Gabor_Tarsadalomtudosok_Harom_Rendszervaltas_Idejen

6. A 2010-es évek eleje óta rendezvényaktivitásaink keretében nagy hangsúlyt fektetünk arra, hogy 100–150 éve történt eseményekre, illetve 100–150 éve született tudósokra emlékeztessünk. Néha rendezvényeink száma meghaladta az energiáinkat. Egy ilyen élethelyzetben, amikor azt kellett kompenzálni, hogy a „Diószegi Vilmos 100” című felhívásomra éppen nulla fő jelentkezett, sietett segítségemre Tamás. Az utolsó percben, 2023. május 2-án kedden, éjjeli 22 órakor régi barátjával, Sántha István antropológussal – az ELTE Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársával – nyilvános beszélgetésre kapcsolt össze.¹² Jellegzetes közös gondolatunk Tamással ezen rendezvény bevezetőjében így szólt: „A Wesley-n sokan gondoljuk úgy, hogy a szellemi térben – mely egyfelől tudományos tér, másfelől kulturális tér, harmadrészt ideológiai tér – az egyes témák nem objektíven tartoznak valahová, hanem *kategorizációs harc* (Bourdieu kifejezése) folyik. Nem szeretjük, ha bárki megmondja, milyen dobozba tartozunk, sőt, az sem nagyon érdekel minket, hogy bármiféle többség azt gondolja, van valami, ami nem tartozik ránk. Amikor doktori iskolánkat megalapítottuk, ennek tudományági besorolása »teológiai« lett, de ez nem jelenti azt, hogy ne tartanánk magunkat – valamennyire – »illetékesnek« a vallásszociológia, a vallástörténet, a vallásnéprajz, a vallásantropológia, vallásfilozófia, valláspszichológia, egyházzsociológia, egyháztörténet, egyházpolitika stb. kérdéseiben. Kis intézmény vagyunk, és sok mindenhez nem értünk, de a »világra nyitottság« alapvető – magunk számára megfogalmazott – kötelességünk. Az egyik olyan dolog, amihez nem értünk, de »nyilvánvalóan« ránk is tartozik: az »ősi«, ill. »természeti« vallások kutatása, megismerése, valamint az ehhez kapcsolódó tudománytörténeti jelenségek valamiféle reflektálása.”¹³

7. Kevés dologban szerencsés a magyar nyelv. Ilyen a „felvilágosodás” szó, amelyet az 1789-es *Mindenes Gyűjtemény*ben használtak először, mégpedig sajátos módon. Korábban ugyanis a nagy szellemi mozgalmat a „megvilágosodás” szóval is jelölték, amelyet Medicei Pál és Rosthy Miklós *A’ zsidóknak szokási, és szertartási* (Pécs, 1783) című könyvében eredetileg spirituális értelemben használtak, akárcsak 1788-ban több ízben a *Magyar Kurir*.¹⁴

De talán a *Mindenes Gyűjtemény* kiadója, Péczeli József¹⁵ – aki korábban nyugaton tanult, Ezópuszt és Lafontaine-t fordított, mégpedig erősen szabadságelvű politikai tartalommal magyarítva azt –, hall valamit (mondjuk) Genfből, ahol évfolyamtársai voltak, amiktől megváltozik a szó: a passzivitást

12 Sántha 2003.

13 https://archive.org/download/Conferences_SHS_2020s/Samanizmuskutatas_20230502_WJLF.pdf.

14 Medicei – Rosthy 1783, 47, 171, 279.

15 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/peczeli-jozsef-petzeli-773D4/>

kifejező „meg” igekötőt a „fel” váltja. Valami vagy valakik megindultak FELfelé. 1789. július 13-án, egy gyakorlatilag funkció nélküli középület lerombolásának napján XVI. Lajos király azt írta a naplójába: „Semmi”. Ennél nagyobbbat államfő valószínűleg azóta sem tévedett.

A „felvilágosodás” szó minden kétséget kizáróan tükörfordítás. A német felvilágosodás szóban a fénnel, a világossággal rokon „klären” szó (tisztázni, világossá tenni) s mögötte a latin „clarus” szó áll. A francia „Les Lumières”-ben, az angol „enlightenmentben” egyértelműen benne van a fény. De sem a német, sem a latin, sem az angol, sem a francia szóban nincs ott „a világ” szó másik jelentése: az univerzum, a bolygó, vagy legalábbis az emberek által lakott föld. Ahonnet – tehát a magyarban a *világ* felől – a világosság jön. Azt még értem, hogy ez a 18. században triviális gondolat már a magyar középkorban is dokumentálható: 1200, illetve 1300 körüli nyelvemlékek tanúsítják, hogy a „világ” szó kétféle értelmét használták – a fény már akkor is kívülről jött. De a nyelvtörténészek szerint ez az uráli korszakból ered, állítólag azon az alapon, hogy a világ az, amit a fény körülöttünk megvilágít.¹⁶ Ez a jelentéskettősség megtalálható a szláv nyelvekben, így az oroszban is, amelyben a fény szintén kívülről, a világ felől jön. De a kettős jelentést ott sem a zapadnyikok találták ki: vissza tudjuk követni Cirillig és Metódig, akik közismerten a népet nyugatra vezetni vágyó nagymorva fejedelem kívánságára álltak neki a Biblia szlávra fordításának. A nyelvtörténészek szerint itt is a szláv ősnyelvből ered a kettős jelentés.

Igazán rejtélyes módon csak a szláv nyelvekben és a magyarban van meg az a „megfigyelés”, hogy a világosság a világ felől jön. Nemcsak a frankoknál vagy germánoknál nincs meg ez, hanem az első írott indoeurópai civilizáció, az i. e. 14. századi Hettita Birodalom nyelvében sem, az ógörögöknél sem. Tehát azoknál, akiknél a fény nem kívülről, a világ felől jön, nincs meg; akiknél a világ felől jön, napnyugatról, azoknál megvan.

A „világ” fogalom nemcsak Széchenyit ihlette meg. 1879-től 1938-as betiltásáig működött az *Ország-Világ* című, 1905-től 1918-ig a *Világ* című radikális lap; a francia forradalom 200. évfordulójától 1991-ig a *Világ*, 1975-től napjainkig pedig a szimbolikus *Mozgó Világ*. És igen, az *Egyház és világ* (1990–1991) *edited by* Majsai Tamás.

* * *

Tamás, most hogy hetven vagy (s útítársaid, szövetségeseid a „Majsai 60” konferencia és kötet óta alig változtak),¹⁷ nem tudom eldönteni, hogy „Madrid határán állunk a vártán”, ismert eredményességgel, de történelmileg megkérdőjelezhetetlen morilitással, vagy egyszerűen egy kiveszett világ kövületei vagyunk. De az biztos: abba a pár ezer éves klubba tartozol, akiknek parókiája az egész világ.

¹⁶ Benkő 1976. III/1174–75.

¹⁷ <https://archive.org/details/mt60conference; Géczi – Nagy 2015>.

Bibliográfia

- Albardaner, Francisc. 2010. „Columbus corsair and Vicente Yañez Pinzón pirate in the Mediterranean before 1492.”
[https://www.researchgate.net/publication/283643057_Columbus_corsair_and_Vicente_Yanez_Pinzon_pirate_in_the_Mediterranean_before_1492]
- Benkő Loránd, szerk. 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Ő-ZS*. Budapest: Akadémiai. [<https://www.szaktars.hu/akademiai/view/benko-lorand-szerk-a-magyar-nyelv-torteneti-etimologiai-szotara-3-o-zs-1976/?pg=0&layout=s>]
- Domán István. 1992. „Virágkor és kiűzetés. Már Kolombusz is?” *Szombat* (a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata, 1992. június). 23: 25–28 [<https://www.szombat.org/archivum/mar-kolumbusz-is>]
- Géczi Róbert – Nagy Péter Tibor – Urbán Beatrice, szerk. 2015. *„Bolyongtam téveteget, soká Caesareában.” A WJLF tisztelgő kötete Majsai Tamás 60. születésnapjára*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola.
[https://dn790004.ca.archive.org/0/items/Conferences_SHS_2010s/Bolyongtam_teveteg_soka_Caesareaban_Majsai_60.pdf]
- Harris, Matthew. 2009. „Popes, Church, and Jews in the Middle Ages: Confrontation and Response. By Kenneth Stow.” *The Heythrop Journal* 50: 1050–51.
[https://doi.org/10.1111/j.1468-2265.2009.00523_52.x]
- Hegyí Judit. 2023. „John Wesley személyiségképe a grafológia tükrében: Keresztény tökéletesség és mérész gondolkodás.” *Grafológia* 29/2: 15–18.
- Kertai-Szabó Ildikó. 2023. „John Wesley és a nők prédikálásának kérdése.” *Élet és Világosság* 35/1: 16–19.
- Liava’a, Laiseni. 2024. „Biography of John Wesley.”
[https://www.researchgate.net/publication/382278388_Biography_of_John_Wesley]
- McClure, Julia. 2017. *The Franciscan Invention of the New World*. London: Palgrave Macmillan.
[https://www.researchgate.net/publication/312007810_The_Franciscan_Invention_of_the_New_World]
- Medicei Pál – Rosthy Miklós. 1783. *A’ zsidóknak szokási, és szertartási [...]*. Pécs: Angyal János.
[https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_23_Muvelodestortenet_1316_Zsidoknak_szokasi_szer-tartasi_1134/?pg=0&layout=s]
- Nabilou, Alireza. 2014. „Analyzing the Labours of Hercules.” *American Journal of Educational Research* 2/10: 876–82. [https://www.researchgate.net/publication/280768215_Analyzing_the_Labours_of_Hercules]
- Németh György. 2017. „Héraklész tizenkét munkája.” *Rubicon* 28/11: 14–19.
[https://epa.oszk.hu/03100/03122/00019/pdf/EPA03122_rubicon_2017_11_014-019.pdf]
- Sántha István. 2003. „The Siberian Journeys and Legacy of Vilmos Diószegi.” *Acta Ethnographica Hungarica* 48/3–4: 313–25.
[<https://real.mtak.hu/57309/1/aethn.48.2003.3-4.2.pdf>]

KÜLÖNBSÉGEK ÉS PÁRHUZAMOK ŻYCHIEWICZ ÉS KIEŚŁOWSKI TÍZPARANC SOLAT-ÉRTELMEZÉSÉBEN*

BOGNÁR LÁSZLÓ

Bevezetés

Jelen dolgozat Tadeusz Żychiewicz Tízparancsolatról írt 1983-as könyvének (Tíz parancsolat [*Dziesięcioro przykazań*]) és Krzysztof Kieślowski először 1989-ben adásba került tévé-minisorozatának (Tízparancsolat [*Dekalog*]) egybevetésére vállalkozik.¹ Ehhez Christopher Garbowski 1996-os könyve (*Krzysztof Kieślowski's Decalogue Series*) ad ösztönzést, amely azt állítja, hogy a „népszerű katolikus újságíró, Tadeusz Żychiewicz is kiadott egy [megjelenése idején] többször újranyomott esszékötetet a Tízparancsolatról, amelyhez Kieślowski és Piesiewicz kétségkívül hozzáférhettek, és amelynek hatása láthatóan megmutatkozik filmjeik egyes aspektusaiban”.²

Jelen egybevetés nem törekszik filológiai állításra, ezért nem is keres bizonyítékokat arra, hogy Kieślowski és a tévé-minisorozat társ-forgatókönyvírója, Krzysztof Piesiewicz tényszerűen forgatták volna Żychiewicz könyvét, vagy közvetítés révén ismerték volna annak tartalmát, állításait, megközelítésmódját. Önéletrajzi beszélgetéskötetében maga Kieślowski nem tesz említést Żychiewicz könyvéről, és Hanna Krall sem említi Żychiewicz nevét a tévé-minisorozat keletkezési körülményeiről szólva.³ A Żychiewicz-könyv többszöri kiadása arra vall, ismert volt a lengyel olvasók, így alighanem a tévénézők körében is, tehát megalapozott Garbowski feltevése a lehetőségről, hogy a tévé-minisorozat alkotói számára is ismert *lehetett*.

* A dolgozat az OTKA-143598 sz. pályázati kutatása keretében készült.

1 A dolgozatban dőlt betűvel olvasható a tévé-sorozat címe, álló betűvel a bibliai Tízparancsolat megnevezése.

2 Garbowski 1996, 6. Garbowski az idézett mondathoz tartozó lábjegyzetben Żychiewicz könyvének 1987-es harmadik kiadására utal, amely ugyanannál a kiadónál jelent meg, mint az első kiadás 1983-ban. Jelen dolgozat az első kiadásra hivatkozik.

3 Kieślowski 1996; Krall 2017, 685–87., 1107–11., 1127–28., 1216–17 (ezeken a szöveghelyeken esik szó Kieślowski tévé-minisorozatáról).

Garbowski második állítása, hogy a könyv hatással volt a tévé-minisorozatra, kötetében megmarad feltevésnek, mert tanulmányában sem az idézett helyen, sem később nem konkretizálja, miben vagy hol érhető tetten a hatás. A hatásgyakorlást nem tenné aggályossá, ha a filmes alkotók nem ismerték volna a könyvet, hiszen a könyvről a nyilvánosságban élő valamiféle kollektív, avagy magától értetődő tudás is lehet közvetítője a hatásnak (úgy, hogy e tudás forrásáról nincs tudomása annak, aki részesül a tudásból). Ám az ebből eredeztethető eszmetörténeti feladatra szintén nem vállalkozik a jelen dolgozat, csupán arra, hogy a könyv és a tévé-minisorozat megközelítésmódjainak, látószögeinek, értelmezői keretezéseinek és tájékozódásainak a lehetséges érintkezéseit, egymásra vonatkoztathatóságait, hasonlóságait vagy párhuzamait keresse. A kettő közötti egybecsengések vagy meg nem felelések felmutatása egyrészt megerősítheti Garbowski állását a Phil Cavendishsel folytatott konfrontációjában:⁴ a tévé-minisorozat nem elszigetelt, nem merőben provokatív módon törekszik hozzáférést nyitni a Tízparancsolathoz a mindennapi élet világában, másrészt adalékot kínálhat a tévé-minisorozat sikeres nézői fogadtatásának a megértéséhez.

Megközelítések, értelmezői keretek és célok

Żychiewicz adottnak veszi a parancsolatokat – nehéz elképzelni, hogy homiletikai mű másként tehetne. Külön fejezetekben tárgyalva az egyes parancsolatokat, mindegyik fejezet élén idézi is az éppen tárgyaltnak a szövegét, majd értelmezést fűz hozzá. Könyve elején, mintegy praeambulumként parancsolat voltukra reflektál. Ennek keretében nevezi meg célközönségét. Nem azokhoz szól elsősorban, akik már meggyőződtek a parancsolatok igazságáról, helyénvalóságáról, de missziós törekvései sincsenek (így nem is azokhoz beszél, akik számára a parancsolatok érdektelenek, vagy eleve elutasítják azokat). Azokra az olvasókra számít, akiknek tudomása van a parancsolatokról, érdeklődést mutatnak irántuk, ám nem időztek még el náluk, mert mindennapi elfoglaltságaik közben nem tudtak időt szakítani rá – vagyis az ő lehetséges kérdéseikre, bizonytalanságaikra, aggályaikra, távolságtartásaikra nagyon is törekszik meggyőző válaszokat, érveket adni.⁵

Ez adja az indíttatást, hogy a parancsolatok szükségessége, létjogosultsága mellett érveljen. Első érve – hogy helyénvaló a parancs, ha hatástalan volt előzőleg a meggyőzés⁶ – alighanem a mindennapi életből merít, különben olyan párbeszédre utalna Isten és ember közt a Tízparancsolat Sínai hegyen történt

⁴ Garbowski 1996, 6.

⁵ Żychiewicz 1983, 6.

⁶ Żychiewicz 1983, 8.

átadása előtt, amelynek nincs nyoma a Bibliában. Második érve a használati utasítások és a közlekedési szabályok mintájával magyarázza a parancsolatok szükségességét. Gyakorlati hasznosságukra hivatkozik, amely önmagáért beszél; senki és semmi nem korlátoz minket abban, hogy másképp tegyünk, de alkalmasint pórul járhatunk, ha nem követjük őket. Az így okozott károkért, veszteségekért azonban nem okolhatók a parancsolatok. Mivel a teremtője, ezért Isten az, aki legjobban ismeri az embert, ebből fakad a hitele az ember számára adott „használati utasításának” is.⁷ Harmadik érve, hogy a parancsolatokban megcélzott világ és élet nem áll ellentétben az emberi méltósággal és szabadsággal.⁸ A negyedik érv, hogy a parancsolatok alkotója nem vádolható meg azzal, hogy önös érdek vezetné: a parancsolatoknak sem a megtartása, sem a megszegése nem növeli vagy csorbítja Istennek a teremtő-voltát.⁹ Az ötödik érv szerint Isten azonban nemcsak teremtője, hanem Atyja is az embernek, ezért a parancsolatok megtartása és ennek nyomán az embernek a másik ember és a környező világ iránt megnyilvánuló szeretete egyszersmind Isten fiát, Jézus Krisztust is illető szeretet, amely mint valamiféle felajánlási áldozat, örömet szerez az Atyának. Megfordítva, a parancsolatok megszegése és az ember és a környező világ ezáltal elkövetkező lerontása magát az Atyát sérti.¹⁰

Kieślowski ezzel szemben nem veszi adottnak a parancsolatokat. Azokat nem idézi, rájuk nem hivatkozik, nem utal a sorozatepizódok főcímében sem a narratíva: ott a sorozat egészének címét (*Dekalog*) követően nem is sorszámnevek, hanem tőszámnevek (betűkkel leírt számszavak!) állnak,¹¹ amelyek így nem jelenthetik a parancsolatok sorszámát. Éppígy a cselekményeken belül sem hangzanak el, szövegük nem jelenik meg feliraton, és két sorozatepizód kivételével nem idézik vagy hivatkoznak rájuk maguk a karakterek sem.

Kitérő a két sorozatepizódról, amelyben mégis megjeleníti a narratíva a Tízparancsolatot

A *Nyolcban* több karakter is hivatkozik a felebarát ellen tett hamis eskü tilalmára.¹² Az etika-professzorasszony, Zofia szemináriumán életből vett konkrét példákat értelmeznek a hallgatók morális-etikai szemszögből. Elżbieta, a

7 Żychiewicz 1983, 9–10.

8 Żychiewicz 1983, 11.

9 Żychiewicz 1983, 11–12.

10 Żychiewicz 1983, 12–13.

11 A *Forgatókönyvben* (Kieślowski – Piesiewicz 1990) római számokkal írt tőszámnevek állnak az epizódok élén – anélkül azonban, hogy a „Tízparancsolat” szó előttük állna, elvégre bárki visszalapozhat a könyv címlapjára; a tévésorozat esetében nem pörgethettünk vissza a korábbi héten vetített rész főcíméhez.

12 A sorozatepizódokra dőlt betűs tőszámnevekkel hivatkozik a dolgozat, elhagyva előttük a sorozatcím *Tízparancsolat* szót.

New York-i vendégkutató, Zofia amerikai kutatótársa/kollégája, maga is szót kér az órán, amelyet meglátogat. A cselekmény és a sorozatepizód adásba kerülésének jelenében elbeszél egy régi történetet (csak később derül ki, hogy szereplői egykor ő maga és Zofia voltak), amelyben a varsói gettó idején egy zsidó lengyel kislány számára keresnek újabb rejtekhelyet (szállást), ehhez azonban keresztlevélre van szükség; a házaspár, akik korábban keresztiszülőknek ígérkeztek, a pap előtt visszavonják az ígéretüket a hamis eskü tilalmára hivatkozva. A szeminárium hallgatói azt mérlegelik, hogy a parancsolat elegendő ok-e (mentség-e) az ígéretszegésre és az életveszélyben lévő gyerek cserbenhagyására.

Ha nem is hamis tanúskodás, de a tanúságtétel elmulasztása miatt a *Nyolc* mindkét főszereplője, tehát Elżbieta is elmarasztható, csak hogy ezt sem a narratíva, sem a karakterek nem teszik témává. A sorozatepizód végén megjelenik a szabó, aki a gettó idején menedéket kínált volna Elżbietának, ha teljesül a kikötése, és a lány kap keresztlevelet (ami – a két főszereplő elbeszéléseiből ítélve – teljesíthető követelmény volt a szabó részéről). Cselekménybeli varsói látogatása során Elżbieta őt is szeretné meglátogatni, akiről a Zofiával folytatott beszélgetéseiből kiderül, a háború után meghurcolták, mint a Gestapo ügynökét megvádolták, és azóta sem rehabilitálták. Zofia sem szólt az érdekében, holott tudta, hogy hamis a vád a szabó ellen. Elżbieta hitelesen tanúsíthatná a szabó akkori viselkedését, de ez eszébe sem jut neki (ahogy Zofiának sem a háború óta eltelt évtizedek során).

Ha a katolikus és evangélikus számozás szerinti nyolcadik parancsolatra való vonatkoztatás lehetőségét keressük a *Nyolcban*, akkor okvetlenül zavarba jövünk, akármilyen látószöveget választunk az értelemzéshez. Ha a két értelmiségi asszony kapcsolatát tekintjük, akkor úgy fest, hogy bár a gettó idején Zofia megtartotta a parancsolatot, mégis mintha inkább visszaélt volna vele, tehát a parancsolat megtartása nem szavatol Zofia erényességéért. Továbbá az egyetemi órához kapcsolódva minden jelenlévő (Zofia, Elżbieta és a hallgatók) arra jut, hogy akár világi, akár vallási összefüggésben értelmezzük, a parancsolat irreleváns, ha a gyermek élete veszélyben van, vagyis a történetbeli döntések megvilágítására nem alkalmas a parancsolat. Ha tárgítjuk a látószögünket, és a szabót is beemeljük a történetbe, akkor számon kérhetjük ugyan a nyolcadik parancsolat mellőzését a két értelmiségi asszonyon (igaz, nem *opere*, de *omissione* csakugyan vétkeznek), vagyis van ugyan megvilágító ereje a parancsolatnak, de csupán extradiegetikus módon: a cselekmény során eszébe sem jut a két asszonynak a parancsolat, szabatosabban: a narratíva sehol sem sugalmazza, hogy eszükbe kellene jusson.¹³

¹³ Az értelmezések megoszlanak, többen úgy ítélik meg, hogy a két asszony konfliktusa áll az epizód középpontjában, amit megerősíthet a *Forgatókönyv*; ugyanakkor kétségtelen, hogy nem veszik figye-

A *Nyolc*ban az egyetemi órán ugyan szóba kerül a *Kettő* története, ám a *Nyolc* karakterei nem tudhatják, amit a *Kettő* nézői igen, hogy ez utóbbi sorozatepizódban az egyik főszereplő, a Főorvos csakugyan hamis esküt tesz a másik főszereplőnek, Dorotának, aki ráadásul szomszédja (úgymond felebarátja) az orvosnak, egyazon képcsőházra nyílik a lakásuk. A férfi arra tesz esküt, hogy Dorota férje meghal, holott a film azt sejteti, ez ellentmond a férj diagnózisának. Az eskü ugyan ellene van Dorota tervének (aki – mivel nem a férjétől fogant – el akarja vetetni a magzatát akkor, ha a férje életben marad), ám elsődlegesen Dorota magzatának világra jöttét támogatja. Járulékosan sem okoz később hátrányt vagy gondot Dorotának, mert felgyógyulása után a férjnek eszébe sem jut a cselekmény során, hogy újszülött gyermeke mástól fogant volna. A *Kettő* nem teszi a cselekmény témájává a hamis tanúság tilalmát (amelyet a *Nyolc* igen), ám ha mégis ezt a parancsolatot firtatnánk a *Kettő*vel kapcsolatban, akkor arra kellene jutnunk, hogy a cselekményben a törvény megszegése egyenesen szükséges feltétele annak, hogy Dorota gyermeke megszülethessék, vagyis a példa a parancsolat ellen fordulna, egyetemes érvénye ellen szólna.¹⁴

A *Tíz* nyitányában az alternatív zenekar dalszövege is utal a Tízparancsolatra. Artur – az epizód egyik főszereplője, a zenekar frontembere – dalában arra buzdít, hogy szegjük meg a parancsolatokat.¹⁵ A nyitány azonban elválaszthatatlan az utolsó sorozatepizód (és egyben az egész sorozat) zenei zárlatától: „Sötétség és káröröm, gúnyolódás és hazugság, hazugság egész héten, egész héten. Te vagy az egyetlen remény, az egyedüli reménysugár. Te vagy minden. Minden rajtad áll [*Wszystko jest twoje*]”.¹⁶ Vagyis: ahogyan szabadságában áll az embernek („rajta áll”) az, hogy megszegje a parancsolatokat, éppúgy az is, hogy változtasson a világ romlottságán. A sorozat végkicsengése eszerint az, hogy az ember szabadsága okot adhat a reményre.

A kitérő vége

Żychiewicz olyan olvasókat szólít meg, akik nem táplálnak kételyeket a parancsolatok relevanciájával kapcsolatban, akik számára a bibliai szövegek mint tájékozódások, mint források, hivatkozások magától értetődőek. Erre építve

lembe kellő súllyal a film és a *Forgatókönyv* eltéréseit. Az értelemzőknek csak egy része tekinti a két asszonynak a szabóhoz fűződő viszonyát is lényegesnek. Az epizód részletesebb elemzését ld. Bognár 2023a, 34–38.

14 Az epizód részletesebb elemzését ld. Bognár 2023a, 31–34.

15 „Ölj, gyilkolj, pusztíts, és fajtalankodj, paráználkodj és bujálkodj, egész héten, egész héten, vasárnap verd meg anyádat, verd meg apádat, verd meg húgodat, verd meg a gyengébbet és lopj, mert körülöttes minden, minden a tiéd, minden a tiéd [*Wszystko jest twoje*]”. Vagyis: szegd meg az ünnep megtartásának és a szülőtiszteletnek a parancsát és a gyilkosság, a lopás, a házasságtörés, a paráználkodás tilalmát. Vö. Kieślowski – Piesiewicz 1990, 280.: itt, a *Forgatókönyv*ben az epizódnak a 15. jelenetében szerepel a film nyitányaként elhangzó dal, amelynek az a teljes szövegét közli.

16 A kódá szövege nem szerepel a *Forgatókönyv*ben, utalás sincs rá, vö. Kieślowski – Piesiewicz 1990, 300.

folyamodnak azután a homiletikai esszék az olvasók értelméhez, józan belátásához, hogy meggyőzzék az olvasót a parancsolatok értelmességéről.

A *Tízparancsolat* narratívája ennél kevesebbet feltételez: nem várja, hogy a nézőnek előzetes ismeretei legyenek a parancsolatokról vagy a Bibliáról, azt végképp nem, hogy valamiképp ezeket mércének tekintse, vagy ezek szerint tájékozódjék a világban. Semmi efféle előzetes hitbeli vagy vallási ismeretet nem törekszik mozgósítani a tévé-minisorozat.¹⁷

A sorozatepizódok nem az egyes parancsolatok, tilalmak megvalósulására vagy megszegésére irányítják a figyelmet, nem azok magyarázatát vagy szemléltető igazolását kínálják,¹⁸ hanem a sorozat csupán a lehetőségét (nem pedig a szükségességét vagy az elkerülhetetlenségét) állítja a történetek és a *Tízparancsolat* egymáshoz rendelésének, illetve egymásra vonatkoztatásának. Összekapcsolásuk nem előre adott, nem eleve eldöntött az elbeszélésben, hanem alkotó értelmezői feladata a nézőnek. A sorozat nem szervezi meg a nézőnek a történetek karaktereitől független találkozását a parancsolatokkal.¹⁹ A narratíva nyitott értelmezői helyzetbe állítja a nézőt, nem dönti el helyette, hogy *egyáltalán* relevánsnak tartja-e bármelyik parancsolatot a látott történet megítéléséhez. Kívül tartja a cselekményen a *Tízparancsolatot*, mondhatni: extradiegetikus helyzetben. Az epizódok történeteinek és a parancsolatoknak az egymáshoz rendeléseiben mutatkozó ingadozások, eldöntetlenségek a sorozat elbeszélői vállalkozásának a koncepciójából erednek. A *Tízparancsolat*-nak maga az elbeszélése is nyitott végű: a különféle változatok (az irodalmi forgatókönyv, a tévéfilm és a két játékfilm) maguk is különbözőképp mesélik el ugyanazt az epizódot, eltéréseket mutatnak a cselekményszövés, a karaktervonások és a karakterek viselkedésmódjai tekintetében. Ennek megfelelően ugyanannak a történetnek különböző végkicsengései lesznek a különböző változatokban. Az epizódokhoz szerkesztett alternatív végkifejletek, a változatos (alternatív) viselkedésmódokkal felruházott egyazon karakterek mind azt jelzik, a narratíva tiszteletben tartja karaktereinek az emberi szabadságát – szabatosabban: a konstrukció szabadsággal ruházza fel őket, mozgásteret nyit a számukra, a történetek különböző változataiban ennek nyomán megszülető cselekvéshelyzeteket „szabadon” alakíthatják a karakterek.

17 A nézői pozíció, értelmezői szerep kijelölése a narratíva részéről ugyanakkor hallgatólagosan feltételezi, hogy a *Tízparancsolat* hitelesen szólaltatható meg a kortárs mindennapok környezetében. Adottnak tekintheti ugyanis a vallás kapcsolatát a közélettel és magánélettel. Vö. Kieślowski 1996, 101.: „A szocializmus évei alatt a legkülönbözőbb társadalmi rétegek fordultak az egyházhoz mint a kommunizmus antitéziséhez, a vallásgyakorlás a szabadságért vívott harcok részévé vált. A vallás mind a mai napig hatalmas szerepet játszik az élet minden területén”.

18 Vö. Kieślowski 1996, 138.: „Azt hiszem, nem létezik abszolút vonatkoztatási pont”. Továbbá Ciment 1991, 52. Kieślowski nyilatkozata: „Bizonyos filmeket ki lehetne cserélni, a hatodikat a kilencedikkel, a negyediket a hetedikkel”. A megfeleltetés nehézsége kiváltképp áll a *Kettőre*, ld. Ciment 1991, 48. Piesiewicz nyilatkozata: „Ez az epizód [a *Kettő*] kapcsolódik legkevésbé ahhoz a parancsolathoz, amit illusztrál”.

19 Vö. Ciment 1991, 52.

Kitérő a *Kettő* példáján arról, hogy mely parancsolatokra, tilalmakra, illetve azok megszegésére vonatkoztatható a sorozatepizód, avagy melyek sérülhetnek benne

Megszegi a hamis eskü tilalmát a Főorvos, amikor esküt tesz férje halálára a szomszédja (felebarátja), Dorota számára annyiban, amennyiben a szót, amelyet a főorvos előzőleg mond a férj diagnózisa láttán („Progresja”), úgy értelmezzük, hogy a beteg állapota javulást mutat. Ha a betegség előrehaladott állapotát értjük rajta, akkor nem hamis az orvos esküje. Eskütételekor a Forгатókönyvben úgy fogalmaz a főorvos, hogy „Isten a tanúm”, ezzel tilalmat sért, mert álságosan, hiábavalóan ejti ki Isten nevét. (A filmben nem Istenre esküszik.) Amikor Dorota kérdésére a filmben a Főorvos saját Istenéről beszél, mint akiben hisz, akkor megsértheti a tilalmat, hogy ne legyenek más istenei. Megsértheti azt a tilalmat is a Főorvos, hogy ne hazudjék, és más becsületében ne tegyen kárt (márpedig ha megszületik Dorota gyermeke, ezzel lelepleződik, hogy szeretője volt). Azzal, hogy megszüli magzatát, Dorota semmiféle értelemben nem sérti a „Ne ölj” tilalmát – még úgy sem, hogy előjegyzése volt az abortuszára. Mivel megszakítja a kapcsolatát a szeretőjével, ezért a házasságtörés tilalmát sem szegi meg a cselekmény idején, s ha korábban megszegte is, törekszik helyrehozni a vétket. Azzal, hogy a filmben azt javasolja a Főorvosnak, kérjen feloldozást Istentől, megsértheti a tilalmat, hogy Isten nevét álságosan veszi a szájára. A parancsolatok fényében azonban nehezen mutatkozik meg, hogy Dorota zsarolja a Főorvost, törekszik órá háritani a döntést az abortuszról: legyen ő a felelős, szegje meg ő a „Ne ölj” tilalmát. A zsarolás azért találja el a Főorvost, mert ő úgy gondolja és mondja is, hogy betegség és egészség felől dönthet, de életről és halálról nem. A Főorvos nem Dorota helyett dönt, hanem él a ráruházott felelősséggel, és megmenti a magzat életét, elkerülendő, hogy sérüljön a „Ne ölj” tilalma. Tűhegyre véve tehát a *Kettő*ben mindkét karaktert olyik felekezeti számozás szerint az ötödik, olyik szerint a hatodik parancsolat, a „Ne ölj” tilalma mozgatja, anélkül hogy bármelyikük hivatkoznék vagy gondolna a Bibliára.²⁰

Kitérő az irodalmi forgatókönyv és a tévéfilmváltozat közti különbségekről az *Egy* példáján

Az *Egy* cselekményében Krzysztof egyedül neveli fiát, Pawełt. Karácsony előtt nem sokkal megmutatja neki az ajándékát, egy korcsolyát, és megengedi, hogy kipróbálja azt a lakótelep tavának jegén. Közösén végeznek számításokat a

20 A példa részletesebb elemzését ld. Bognár 2023, 46–49.

számítógépen, és azt az eredményt kapják, hogy a fiú súlyának többszörösét is elbírja a jégpáncél. Csakhogy az ennek ellenére beszakad a fiú alatt, aki társával együtt vízbe fullad. A forgatókönyv-változatban Krzysztof bálványozza a mesterséges intelligenciaként értelmezhető „pal”-t, fia elől is leplezni törekszik „pal” tudását és képességeit, Paweł halálában döntéshozó szerepet tulajdonít neki, alkudozik vele a fia életéért, mentegeti „pal”-t, amiért az nem tudhatott a tó feltöltéséről, nem ismeri a templomi szokásokat. Saját nővére, Irena úgy jellemzi őt, hogy elfordult Istentől; a cselekmény végén a Mária-ikont a földre taszítja.²¹ Okkal értelmezhető úgy az epizód, hogy fia halála Isten bosszúja Krzysztof hübriszéért. Ezek a jelenetek azonban nem szerepelnek a tévéfilmváltozatban, ahol az apa még csak tervezési szakaszában tart a számítógép-fejlesztésnek, „pal”-t a háztartási gépek irányítására használja; Irena úgy jellemzi a fivérét, hogy bár nem gyakorló hívő, de neveltetésénél fogva ismeri a hívő életet; Krzysztof nem tiltakozik az ellen, hogy Irena hittanra íratja be Pawełt, mivel úgy ítéli, fia halálával Isten felbontotta vele a szövetséget; a cselekmény végén az oltárt (a szövetség asztalát) dönti fel, nem a Mária-ikont, ezért lehetséges, hogy Mária együtt könnyezze Krzysztoffal: Isten irgalmas, együtt szenvedő arcát mutatja a gyászoló apának. A forgatókönyv a tóba öntött melegvízzel magyarázza a jég beszakadását, a tévéfilmváltozatban nem szerepel sem ez, sem semmi magyarázat. A forgatókönyvben nem szerepel a vízbe fúlt gyerekek kiemelése a tóból, a tévéfilmváltozatban igen, ez kínál lehetőséget megmutatni, hogy Krzysztof a kiemeléskor állva marad, holott az odasereglett lakótelepiek mind térdre borulnak.²²

A két kitérő vége. Parancsolatok és szabadság

Közös, hogy a tévé-minisorozat narratívája nyitott arra a lehetőségre, hogy a parancsolatok és a sorozatepizódok egymáshoz rendelése nem következik el a nézőben (ahogyan a karakterekben sem), hogy nem fogalmazódik meg a parancsolatok relevanciája a történetek láttán, Żychiewicz pedig számol azzal a lehetőséggel, hogy valaki megszegi a parancsolatokat, hogy fittyet hány rájuk. Żychiewicz és Kiesłowski közös meggyőződése, hogy a Tízparancsolat nem korlátozza az ember szabadságát.

Żychiewicz többféle értelemben utal a szabadságra. Egyrészt – negatív meghatározottságában – mint kötetlenségre, ehhez kapcsolódóan valamiféle szabadosságra, a megfontoltságtól eloldozott akarásra, saját magára nézve káros következményekkel járó választásokra, döntésekre.²³ Így például bálvány-

21 Kiesłowski – Piesiewicz 1990, 16–18, 20, 28, 30–34.

22 Az epizód részletesebb elemzését ld. Bognár 2023a, 25–31; Bognár 2021, 41–69.

23 Żychiewicz 1983, 9–11, 57, 86–87, 92.

teremtésre, bálványimádásra is szabad az ember.²⁴ Ez az értelme többnyire konfrontatív szöveggörnyezetben jelenik meg, és érvelő (vagy inkább cáfoló) mondandóját abban lehetne összegezni, hogy a Tízparancsolat nem béklyóz meg, nem köt gúzsba. Żychiewicz ugyanakkor hozzáfűzi, hogy a parancsolatok, a törvények önmagukban nem jelentenek biztosítékot a boldog életre, ám ha megszegjük őket, akkor semmiképp nem okolhatók a megsértésük nyomán elkövetkezett káros, vagy katasztrofális, vagy kegyetlen következményekért.²⁵ A függetlensége tekintetében azonban az ember arra is szabad, hogy környezete vagy neveltetése kötelékeiből kiszabadítsa magát, felülemelkedjék akár természeti, biológiai kényszerűségein.²⁶ A tagadáshoz kapcsolódó jelentéskörbe sorolható, amikor a szabad a tulajdontól, a birtokolt dolgoktól való mentességet, függetlenséget jelenti a szabadság.²⁷

Másik értelemben mint autonómiáról beszél Żychiewicz a szabadságról akkor, amikor a parancsolatok és tilalmak hitelét egyetemesen tagadóknak az állítását összegzi.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne bukkanna fel Żychiewicz kötetében a szabadságnak mint autonómiának a kanti elképzelés szerint való értelme akkor, amikor – noha magát az autonómia szót itt a szerző nem használja, s Kantra sem utal, mégis – azt állítja, hogy „a parancsoknak való engedelmesség” nem mentesít minket „a nehézségektől, a csalódásoktól, a kudarcoktól, a magunkkal folytatandó küzdelmekről [...]”. Csupán szilárd talajt ad a lábunk alá, és iránytűt a kezünkbe. Semmit többet.²⁹ Ez a megfogalmazás (ellentétben a használatiutasítás-hasonlaltal) arra vall, talán mégsem materiális értelemben vett deontikus etikaként gondolkodik Żychiewicz a Tízparancsolatról.

Harmadrészt az első szövetségben Istentől emberre szabott mozgástér, avagy a dolgok (a világ) rendjének tiszteletben tartása volna a szabadság, amely az ember részéről a végesség és a hasonlóság, ám nem az egyenlőség értelmében vett istenképiség belátására épül.³⁰

24 Żychiewicz 1983, 16–17.

25 Żychiewicz 1983, 11, 87, 92, 127.

26 Żychiewicz 1983, 57, 66.

27 Żychiewicz 1983, 134, 136.

28 Żychiewicz 1983, 7. A szöveggörnyezet azt sugalmazza, hogy az autonómia követelményét nem méltányolja a szerző. Tekintve a másik megjegyzését is – „gyakran nagyon szofisztikált és elvont bálványokat találunk ki, mint például az Értelme, a Humanizmus vagy a Haladás” (Żychiewicz 1983, 17) – talán nem túlzás arra következtetni, hogy Żychiewicz nem pártolja a felvilágosodást.

29 Żychiewicz 1983, 127, ld. még 26, 118; vö. 21.: „A megváltottaknak [...] nem Istennek tett szeretetről szóló deklarációkért, hanem nagyon konkrét szeretet- és jótékonyági cselekedetekért ajánlják fel a megújult és átalakult valóság királyságát [...]”. A szabadság kanti fogalmához vö. Szegedi 2016, 103 (az akarat szabadsága mint autonómia), 104 (szabadság és morális törvény kapcsolata), 123 (a szabadság mint gyakorlati szabadság).

30 Vö. Żychiewicz 1983, 109–10, ahol a paradicsomból való kiűzetés történetét értelmezi a szerző.

Az a sokféle mód, ahogyan a szabadság megjelenik a *Tízparancsolat* narratívájában (a karakterépítésben, a cselekményvezetésben, a néző értelmezői állásának megteremtésében, a parancsolatok extradiegetikus elhelyezésében), egyenesen azt a kérdést veti fel, hogy miért épp a Tízparancsolatot tartja a látóterünk távlatában, mi legitimálja a Tízparancsolat referenciáját a tévé-minisorozatban. Mi adja a sorozat címének a hitelességét? Hiszen az epizódok nem tandrámák, nem a bűn, a bűnös és büntetése kauzalitásában mutatják be a történeteket. Hiszen a cselekmény alakulásának, a karakterek tájékozódásainak, döntéseinek, viselkedéseinek nem mozgatója a Tízparancsolat, a cselekvéshelyzetek, a tette hívó egyszeri alkalmak (*kairosz*) kiszámíthatatlanul adódnak, életszerűen konstruálja meg őket az elbeszélés, „felkészülési idő” egyik karakter számára sincs.³¹ Hiszen – a nem tudják, de teszik mintájára – a történetek lezárásaképp sem ébreszti rá sem a karaktereit, sem a nézőit a tévé-minisorozat a parancsolatok relevanciájára vagy igazára. A narratíva nem törekszik többlettudásra a nézőihez képest. Ha tehát a sorozatcím ekkora szabadsággal törekszik keresésre indítani, akkor miért épp a Tízparancsolatot állítja lehetséges találatként?

Żychiewicz könyvéből nem meríthető legitimáció (legitimációs ajánlat) a tévé-minisorozat narratívája számára a Tízparancsolatnak mint referenciának a választásához. Ekként biztosan nem értelmezhetjük a hatást, amelyet Garbowski állítása szerint Żychiewicz könyve tett volna Kieślowski tévé-minisorozatára.

31 Epizódokként tekintve: A jég váratlanul (minden fizikai törvénynek és számításnak ellentmondva) reped meg a tavon Paweł alatt, és éppily váratlanul ront rá Krzysztof a Mária-ikonra a templomban. Véletlen, hogy Dorota, a szomszédasszony épp akkor fogan meg szeretőjétől, amikor férje, Andrzej halálos betegen kómában fekszik; törekvése, hogy gondját és felelősségét másra hárítsa, előre nem látható módon a főorvost veszi célba. Rég látott szeretője, Ewa lelki összeomlása és önző menedékkeresése rajtaütésszerűen éri karácsony vigiliáján Januszt, a családapát és családját. Anka, a színínövendék az iskolai próbán mutatott gyenge szereplése nyomán egy véletlenül kezébe akadó, felbontatlan levélben ismer rá a hiteles színjátszás gyakorlásának lehetőségére, s Michał számára éppily kiszámíthatatlan, hogy szenvedő játszótárs és néző lesz lánya rögtönzött magánszínjátékában. Ha úgy gondoljuk is (a *Forgatókönyv*, vagy a nagyjátékfilm, vagy a sorozatepizód kellékhasználatá alapján), hogy Jacek eleve gyilkolni készült, és nem az aznap őt ért lelki sérülések összegződése indította tettére, a szenvedő fél (a taxis) kiválasztását véletlen alkalom szülte, éppígy az ítéletvégrehajtás számára szintén véletlen, hogy épp Jaceken hajtják végre a halálos ítéletet. Kiszámíthatatlan, hogy az éretlen, tapasztalatlan, hospitalizációban szenvedő Tomekben a szerelmes aggodás és együttérzés mikor tör elő vétkes kukkolásának palástolása mögül, s éppígy véletlen, hogy Magda elidegenedett kapcsolatainak egymásutánját mikor töri meg a rá irányuló naiv és szerelmes nézés. Kiszámíthatatlan, hogy Majka mikor jut arra az elhatározásra, hogy a tőle született, ám jogilag más anyához (Majka anyjához) anyakönyvezett lányával, Aniával elhagyja szüleinek a lakását, és önálló életbe kezd – elhatározása váratlanul éri Ewát, Majka anyját és Wojteket, Ania vér szerinti apját. Véletlen, hogy Elżbieta épp akkor látogatja meg Zofia egyetemi mináriumát, amikor az etika professzorasszonya olyan erkölcsi elvet talál hangoztatni, amelynek ket-jük negyven évvel korábbi közös története ellentmondani látszik, és az sem látható előre, hogy épp Zofiának kell elkísérnie Elżbietát ahhoz a szabóhoz, akivel szemben évtizedes morális tartozásban van. Váratlan, hogy saját házastársi javaslatának ellentmondva Romanon úrrá lesz a féltékenység, és épp akkor leplezi le Hanna, a felesége viszonyát Mariusszal, a szeretőjével, amikor a feleség már szakítani próbál a fiúval. Januszt és Arturt váratlanul éri apjuk, Czesław Janicki halála, mert régóta nem tartották vele a kapcsolatot, s éppily váratlanul örökölnék meg egy felbecsülhetetlen értékű bélyeggyűjteményt, amelynek a létezéséről sem tudtak korábban.

Kitérő Kieślowski narratív koncepciójának legitimitásáról

Némiképp túllépve jelen dolgozat vizsgálódási körén, a szabadság és a parancsolat Żychiewiczétől eltérő értelmében nagyon is legitimálható Kieślowski narratív vállalkozása. Eszerint a Tízparancsolatnál alkalmasabb tájékozódást aligha választhatott volna a tévé-minisorozat, hiszen – Assmann, Rosenzweig, LeCocque nyomán – a Tízparancsolat hatása és hatóköre egyetemes, minden embert megszólít, miként a kivonulás is mindenkit megszólít, és mindenki számára jelenvaló az ünnepben. A sorozatepizódokban megjelenő képnek a társadalomról és a magánéletről (amely egyébként a korabeli Lengyelországot is jellemezte) alkalmas ellenpontja a Tízparancsolat, amely épp a társas létezés számára kínál tájékozódást. Rosenzweig nyomán állítható, hogy csak a szeretet révén születhet közösség az emberek között, továbbá hogy az egyetlen lehetséges szóbeli önközlés a szeretetről, amellyel a szerető Isten a tőle szeretett emberrel tudathatja a szeretetét, éppen a parancs, továbbá hogy a parancs nem lehet törvény, mert a parancs mindenkor tiszta jelen, a törvény viszont időben kiterül. LaCocque nyomán állítható, hogy a parancs mint egzisztenciális alap megelőzi a törvényt. Raj, Rosenzweig, Lacocque nyomán állítható, hogy a parancs legfőbb értelme az emberi szabadság. Bár mindkettőnek feltétele az ember szabadsága, Rosenzweig és Ricoeur azzal különböztetik meg a parancsot a kanti értelemben vett morális törvénytől, hogy a parancsnak elsődleges előfeltétele az ember előzetes (eredendő) szeretettsége Istentől.³²

A kitérő vége. Rokon vonások Żychiewicz és Kieślowski Tízparancsolat-értelmezésében

Żychiewicz, miközben minden egyes parancsolat értelmének és jelentőségének tárgyalásában a bibliai szöveghelyekre támaszkodik,³³ aközben nem felejteti el ráirányítani olvasója figyelmét – és ebben rokonságot mutat a tévé-minisorozattal – az emberi mindennapok kortárs vagy épp múltbéli környezetére, konkrét életvitelünk részleteire.³⁴

32 A gondolatmenetet részletesebben, részletező hivatkozásokkal ld. Bognár 2023, 6–11, a főszöveg bevezetésében tett utalásokhoz ld. Assmann 2022, 35; LaCocque 2003, 134, 155, 190; Raj 2003, 21, 24; Ricoeur 2003, 210–13; Rosenzweig 2022, 226, 235, 236, 238, 282, 313, 330, 389. Abban is eltér az itt vázolt parancsolatértelmezéstől Żychiewicz, hogy törvények mintájára gondolja el a parancsolatokat: Żychiewicz 1983, 10–11, 74, 88–89, 92, 95, 111.

33 Vö. Żychiewicz 1983, 45.: „A Biblia nem értekezés Istentől, hanem olyan könyv, amely arra ösztönöz, hogy figyelmesen hallgassuk meg, mit mond az embereknek Isten magáról, a világról és róluk magukról”. Ld. például Żychiewicz 1983, 49–51, ahol a szülőtisztelet parancsolata kapcsán az Atya Istentől mint az apaság mintájáról és eszméjéről értekezik Żychiewicz bibliai szöveghelyeket elemezve.

34 Vö. Żychiewicz 1983, 22–23.: „A felebarátok néha elviselhetetlenek, ostobák, bosszantóak vagy egyenesen ellenszenvesek; de nem tudhatjuk biztosan és pontosan, hogy mi magunk jobbak, mások és szimpatikusabbak vagyunk-e.” Vö. továbbá utalásaival a nevek hatalmára, mondhatni performatív erejére az emberi életben és a történelemben (Żychiewicz 1983, 33 – sem Austinre, sem Searlre nem referál a

Żychiewicz könyve közösséget mutat a *Tízparancsolattal* abban, hogy szintén rugalmasan kezeli az egyes parancsolatok alkalmazhatóságát, értelmezési tartományát, jelentőségét, súlyozását a parancsolatok körében. A katolikus harmadik parancsolat („Az Úr napját szenteld meg!”) kapcsán megjegyzi, hogy „még a legnagyobb ünnep szentsége sem abszolút. A Szentírásban ez áll: »Az Isten Fia a szombat ura is.« Lehet, hogy ezt a szentséget minden ünnepből »el lehet venni«, fel lehet függeszteni, alá lehet rendelni például olyan értékeknek, mint az egyszerű irgalmasság. [...] Jézus szombaton is meggyógyította a betegeket [...]. Ha tehát ünnepnapon [...] megragadnak, hogy segíts egy szerencsétlen embernek, hagyd ott a pihenésedet és az ünneplést. És mutass irgalmat az ember iránt”.³⁵ Żychiewicz értelmezésének megfeleltethető első látásra Janusz és végső soron a felesége viselkedése a *Háromban*. A katolikus negyedik (szülőtisztelet) parancsolatban rámutat a gyermekeket szüleik részéről megillető tiszteletre is,³⁶ amelyet kérdés, hogy nem sértett-e meg Michał a *Négyben* azzal, hogy Anka felnőtté válása után sem kapta meg tőle anyja levelét, amelyet az a lánya születésekor, a halála előtti órákban írt. A „Ne ölj” tilalma kapcsán az ember Isten általi teremtettségéről, istenképmási kitüntettségéről és kivételezettségéről beszél. Żychiewicz szavai („Isten az embert képmására és hasonlatosságára teremtette. Ha azonban ezt elutasítjuk, az ember belsőleg inkonzisztens, irracionális és teljesen megmagyarázhatatlan jelenséggé válik”)³⁷ rávetíthetők Krzysztof zavarára, amikor fia, Paweł az élet és az emberi lélek értelméről kérdezi őt reggeli közben az *Egyben*. A katolikus ötödik parancsolat kapcsán Żychiewicz kitekint az emberek mindennapi életén túlra, a háborúk dilemmáján, az állam erőszak-monopóliumán töpreng³⁸ – hasonlóképp Kieślowski is kilép az egyes ember mozgásteréből az *Ötben*, a narratíva aggályokat ébreszt a halálbüntetés legitimitásával kapcsolatban.

könyv). Vö. továbbá Żychiewicz 1983, 43.: „Ma a mindennapi teendők és a munka forgatagában élünk, talán még könyörtelenebbül, mint az ókori rabszolgák. A gyárakban minden kerék és minden szalag megállás nélkül forog, minden leállás veszteséget jelent. Repülőgépek, autók, mosógépek, magnók, porszívók, nyugtatók, stimulánsok, üvegek, dobozok, anyagok, ásványi anyagok – egyre több és több. Sok íróasztalon több telefon áll, és ha az órára nézünk, a percek helyett a centek, ha nem egész bankjegycsomagok tűnnek el. És mögöttük mi van? Hát: még egy mosógép, még egy üveg, még néhány doboz vagy egy kicsit nagyobb ház”. Vö. továbbá Żychiewicz reflexiójával a kortárs generációs konfliktusokra (Żychiewicz 1983, 47). Vö. továbbá Żychiewicz utalásaival a gyermek- és idősoththonokra (Żychiewicz 1983, 53–54), amelyek a *Három* és a *Hat* sorozatepizódokban cselekményformáló módon szintén felbukkannak, továbbá ld. utalását Janusz Korczakra. Vö. továbbá a szüléssel járó testi fájdalmakra való utalásokat (Żychiewicz 1983, 59). Vö. továbbá Żychiewicz 1983, 105–06, ahol a környezetvédelem fontosságára utal a bibliai paradicsom értelmezésében. Az embertől érkező környezetrombolás megjelenik az *Ötben*: úton a gyilkosság színhelyére a háttérben füstöt okádó kéményt látunk, az *Egy* forgatókönyvében pedig attól szakad be a lakótelepi tó jege, hogy tájékoztatás nélkül előző este ipari forróvizet eresztettek bele.

35 Żychiewicz 1983, 45–46.

36 Żychiewicz 1983, 61.

37 Żychiewicz 1983, 67.

38 Żychiewicz 1983, 71–73.

Ugyane parancsolat tárgyalásában bibliai és történelmi példákon Żychiewicz a parancsolatok öncélú, betű szerinti érvényességének a határait mutat rá.³⁹ A katolikus hatodik parancsolat kapcsán a vágyakozás és az erényesség szexualitásra történő vonatkoztatásának egyszerűsítésére és túlzó hangsúlyozására hívja fel a figyelmet Żychiewicz.⁴⁰ A *Hatban* sem Magda (aki nincs férjénél, és alkalmi szeretői vagy szeretőjelöltjei a saját lakásán keresik fel őt, nála kínálkoznak fel számára szeretőként), sem Tomek nem vét a „Ne paráználkodj” tilalma ellen. Janusz, a taxis példáján a *Három* sokkal inkább rávilágíthat a vágyak romboló erejére, és arra, milyen kiszolgáltatottak lehetünk vágyainknak, milyen nehéz úrrá lennünk rajtuk. A „Ne lopj” tilalma kapcsán Żychiewicz arról értekezik, hogy korántsem csupán materiális, hanem (az előbbieknél olykor sokkal jelentősebb) intelligibilis javaitól is megfosztható az ember, nemcsak a tulajdonától, de az emlékeitől, a ragaszkodásától, az örömétől, a becsületétől, a jóhírnevétől stb.⁴¹ Utóbbira Żychiewicz konkrét példája, ha valakit hamisan azzal vádoltak meg, hogy a Gestapo besúgója⁴² – épp ezzel a hamis váddal vádolták meg a *Nyolcban* a szabót a gettó idején, s később egész egzisztenciája ezen siklott ki. A *Hétben* anya-voltát rabolja el Majka anyja (Ewa) Majkától azzal, hogy Majka szülöttjét, Aniát saját gyerekeként anyakönyvezteti, és úgy is neveli, hogy őt, Ewát szólítsa anyjának, Majkát pedig a testvéreinek. A cselekmény elején Majka „elrabolja” Aniát Ewától (voltaképp „viszszarabolja” magához), és elszökik vele – merthogy előzőleg mindnyájan Ewa lakásában éltek. A mindennapi élet magánemberi világán ehelyt is túltekint Żychiewicz, amikor a vagyonelkobzás és a lopás kapcsolatát firtatja.⁴³ A hamis tanúság tilalmát kiragadja Żychiewicz a tárgyalóterem környezetéből, és a paradicsomi bűnbeesés összefüggésében mint az igazságtól elfordító hazug beszédet értelmezi,⁴⁴ majd az igazmondás érvényességének mozgó határait firtatja történelmi példán (az elnyomók vallatósobáiban), a gyóntatófülkén és a gyermeki fantázia világán szemléltetve.⁴⁵ A katolikus kilencedik parancsolat („Felebarátod házastársát ne kívánd!”) kapcsán a megcsalt férj vígjátéki sablonjainak Żychiewicz törekszik a tragikus realista ellenolvasatait felmutatni (a fiatalok párválasztási problémái, a családok felbomlása, a törés az elvált szülők gyerekeinek neveltetésében).⁴⁶ A vígjátéki helyzetek morális és

39 Żychiewicz 1983, 73–74, ahol a szerző a „Ne ölj” mellett a „Ne hazudj” tilalma érvényesítésének határait is vizsgálja. Hasonlóképp mutat rá a *Kilenc* a „Ne tégy hamis esküt” öncélú alkalmazására.

40 Żychiewicz 1983, 77–80. A hatodik parancsolatnak és szexuális értelmezésének 1960-as évekbeli erkölcssteológiai felnagytításáról ld. újabban Schönborn – Wagner 2025, 309–10.

41 Żychiewicz 1983, 93–102.

42 Żychiewicz 1983, 100.

43 Żychiewicz 1983, 97.

44 Żychiewicz 1983, 104–11.

45 Żychiewicz 1983, 116–18.

46 Żychiewicz 1983, 119–28.

tragikus árnyvetéseit megmutatja a *Kilenc* is: a férj, Roman féltékenységének komikus túláradásából következő hitványságokat és aljasságokat, a feleség, Hanka szeretővel folyt légyottját és szakítását a lépcsőházból, majd a szekrényből lehallgató és kileső férj kisszerűségét. A katolikus tizedik parancsolat („Mások tulajdonát ne kívánd!”) kapcsán Żychiewicz egyrészt rámutat, hogy az irigység nemegyszer kiválóságra ösztönöz, másrészt a magánélet tartományán kívüli jelenségekre (mint a gyarmatosításra vagy a Harmadik Birodalom területfoglalásaira) is kiterjeszti a tilalomnak a hatókörét.⁴⁷

Összegzés

Żychiewicz homiletikai esszéi és Kieślowski tévé-minisorozata között a parancsolatok és a szabadság, a parancsolatok és a törvény viszonyának értelmezésében, a célközönség (olvasók, nézők) konstrukciójában egymást kizáró különbségek vannak. Megközelítésükben ugyanakkor közös, hogy elsősorban a magánemberek kortárs mindennapjainak, konkrét életvitelének keretében, környezetében törekszenek megérteni a Tízparancsolatot. Továbbá noha különböző mértékben, mégis egyaránt rugalmasan, az alkalmazhatóság korlátait vagy csapdáit látva igyekeznek szemlélni, szemléltetni az egyes parancsolatokat. A korabeli lengyel társadalomra nyitott szemmel és feltáró igénnyel mutatják be a parancsolatok lehetséges alkalmazását. Ezek az egyezések, párhuzamok azonban jelen dolgozat szémszögéből nem írhatók le a hatás (ráhatás, hatásgyakorlás) mintájára.

Bibliográfia

- Assmann, Jan. 2022. „Mósze, az ember és az isteni törvény”. *Pannonhalmi Szemle* 30/4: 32–46.
- Bognár László. 2021. „A viasz átlényegülése. Kieślowski *Tízparancsolat*ának első sorozatepizódja”. In *A szent és kommunikációja. Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből*, szerk. Hubai Péter, 36–68. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- Bognár László. 2023. „Tízparancsolat a *Tízparancsolat*ban: Kieślowski tévé-sorozatának néhány narratív döntése”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 27/2: 33–56.
- Bognár László. 2023a. „Szabadság, magánbűnök, romlottság Kieślowski *Tízparancsolat*ában. Bűnlajstrom I.” *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 27/3: 24–48.
- Ciment, Michel. 1991. „Szikár történetek véletlenekről és sorsokról. Beszélgetés Krzysztof Piesiewicz forgatókönyvíróval és Krzysztof Kieślowski rendezővel”. [In *Positif* 1989. dec.] *Filmkultúra* 27/4: 48–54.

⁴⁷ Żychiewicz 1983, 129–31, 132–35.

- Garbowski, Christopher. 1996. *Krzysztof Kieślowski's Decalogue Series. The Problem of the Protagonists and Their Self-Transcendence*. Boulder – New York: Columbia University Press.
- Kieślowski, Krzysztof. 1996. *Őnéletrajz Danusia Stock gondozásában*. Budapest: Osiris.
- Kieślowski, Krzysztof – Krzysztof Piesiewicz. 1990. *Dekalog. Scenariusze filmowe*. Chotomów: Verba.
- Krall, Hanna. 2017. *Fantom bólu. Reportaże wszystkie*. Wstęp Mariusz Szczygieł. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- LaCocque, André. 2003. „Ne ölj (Exodus 20,13)”. In Ricoeur, Paul – André LaCocque. *Bibliai gondolkodás*, 129–96. Budapest: Európa.
- Raj Tamás. 2003. *Bibliaiskola. A szentírás kulcsszavai és szállóigéi*. Budapest: Makkabi.
- Ricoeur, Paul. 2003. „Szerető engedelmesség”. In Ricoeur, Paul – André LaCocque. *Bibliai gondolkodás*, 197–239. Budapest: Európa.
- Rosenzweig, Franz. 2022. *A megváltás csillaga*. Ford. Bíró Dániel. Budapest: Kalligram.
- Schönborn, Christoph – Doris Wagner. 2025. „Az egyházban elkövetett bántalmazások gyökei”. In *A bízalommal visszaélve. Tanulmányok a katolikus egyházban elkövetett bántalmazásokról*, szerk. Görföl Tibor, 307–24. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó.
- Szegedi Nóra. 2016. „A szabadság mint autonómia: Kant”. *Magyar Filozófiai Szemle* 60/2: 100–28.
- Żychiewicz, Tadeusz. 1983. *Dziesięcioro przykazań*. Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo Calvarianum.

A SÖMA HITVALLÁSA*

—•—
CZÖVEK TAMÁS

1. Bevezetés: Mi a hitvallás?

A Merriam-Webster szótár szerint a hitvallás „a vallásos hit rövid, irányadó összefoglalása.”¹ Egy katolikus szótár pedig így határozza meg: „A teológiai nyelvhasználat szerint a hitvallás nem elsősorban a hit megvallása, hanem a hittartalomnak tételekben való többé-kevésbé teljes megfogalmazása, amit a tanítóhivatal, illetve a hagyomány végzett el.”²

Az Ószövetségben nem található „a hittartalomnak tételekben való többé-kevésbé teljes megfogalmazása”, de „a vallásos hit rövid, irányadó összefoglalása”-ra talán találunk példát. Hol találjuk az Ószövetség hitének ilyen tömör foglatát, mely világnézeti és etikai elveket foglal össze, ám egyszersmind irányadó, azaz tekintéllyel rendelkezik?

Az alábbiakban a Sömát fogom értelmezni, mint amely az ószövetségi hit tömör megfogalmazásának tekinthető hitvallás. Ezután a Söma visszhangjait két-két ó-, ill. újszövetségi szakaszt veszek szemügyre, mielőtt a teológiai-etikai következtetéseket levonnám.

2. Deuteronomium 6,4: A Söma

„Halld meg, Izráel: Jahve a mi Istenünk, egyedül Jahve!” (saját fordítás), olvashatjuk a Deuteronomium elején.³ Ez azonban etikai következménnyel jár (Dt 6,5; saját fordítás): „Szeresd azért Jahvét, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből!” A Söma jelentőségét a folytatás is aláhúzza:

⁶Maradjanak a szívedben azok az igék, amelyeket ma parancsolok neked. ⁷Is-mételgesd azokat fiaid előtt, és beszélj azokról, akár a házában vagy, akár úton

* Eredetileg elhangzott 2025. 06. 10-én Berekfürdőn a Szlovákiai Református Egyház lelkesképzőjén.

1 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/creed>; hozzáférés 2025. 03. 14-én.

2 Rahner-Vorgrimler 1980, 276.

3 A bibliai idézetek a Magyar Bibliatársulat 2014-es fordításából származnak, ha másként nem jelzem. Izráel Istenének a neve Jahve. Ezt a nevet a különböző fordítások már az ókortól „Úr”-ként adják vissza. A fordítások elhomályosítják, hogy tulajdonnévről van szó. Ezért az ószövetségi idézetekben a tulajdonnévi formát fogom használni. Ehhez megértést kérek.

jársz, akár lefekszel, akár fölkelysz! ⁸Kösd azokat jelként a kezedre, és legyenek fejdíszként a homlokodon; ⁹írd föl azokat házad ajtófélfáira és a kapuidra! (6,6–9)

A Söma talán a legismertebb ószövetségi hitvallás. Ám a Söma megítélése és értelmezése változott az évszázadok során. Lássuk először ezt röviden.

2.1. A Söma mint az egyistenhit hitvallása

Irenaeus a 2. században *Az eretnekek ellen* írt könyvében (IV,2,2 és V.22,1) az egyistenhit mellett száll síkra a Sömára hivatkozva. A 2. századi Római birodalomban, amikor a zsidók mellett csak a Krisztus-követők apró tábora volt egyistenhívő, ez érthető. Ám monoteista buzgalmában Irenaeus mindkét alkalommal rosszul idézi a Dt 6,4-et: „Halld meg, Izráel: az Úr, a mi Istenünk, egyedül Isten!”

A 4. században keletkezett Pszeudo-Ignatius ariánus szerző Antiókhiai levele 2. részében idézi a Dt 6,4-et, amellyel Mózes „kinyilvánította, hogy egyetlen Isten van”. Pszeudo-Ignatius Filippiekhez írt levele 2. részében hasonlóan érvel.

Ám a Söma monoteista hitvallásként való értelmezése az óegyházzal nem ér véget. Napjainkban Hans Boersma a Sömát a „monoteizmus alapvető zsidó hitvallása”-nak nevezi, amely aztán a niceai hitvallás *homoousion*-tanához is kiindulópontként szolgál.⁴ Állítását Boersma nem kisebb teológus, mint Jaroslav Pelikan híres művére, a *Credo*-ra hivatkozva teszi, aki a Sömát szintén „monoteista hitvallás”-nak nevezi.⁵ Rendszeres teológusok közt nem ritka a Söma monoteista értelmezése. William Heyns pl. a Dt 6,4-re hivatkozva röviden megjegyzi, hogy „Izráelt ismételten és nagyon is komolyan figyelmeztette Istennek Beszéde az egy Istenre: szembeállítván Őt a népek politeisztikus bálványimádásával.”⁶ Hasonló álláspontot képvisel Sebestyén Jenő és Otto Weber.⁷

Érdemes összevetni az imént idézett kora keresztény írásokkal nagyjából egy időben keletkezett Misna részletét. A Berakhot 6a:22 megállapítja a Sömáról, hogy az Isten egy-ségét jelenti ki.⁸

2.1.1. Mit nem jelenthet?

Felületes olvasásra is világos, hogy a Söma nem az egyistenhitet hangsúlyozza. Ebben az esetben ui. így kellene hangoznia: „Halld meg, Izráel: Jahve a mi

4 Boersma 2021, 47–48. Az alább idézett rendszeres teológusok nem feltétlenül az általános dogmatikai Söma-értelmezést szemléltetik, hanem csupán a Söma monoteista értelmezését.

5 Pelikan 2003, 333.

6 Heyns 1925, 47.

7 Sebestyén 1940, 81; Weber 1965, 390–91.

8 Az eltérő keresztény és zsidó értelmezés világosan tanúskodik a két vallás útjainak szétválásáról.

Istenünk, egyedüli Isten!” Azaz az egyházatyák és dogmatikusok értelmezése minden jó szándékuk ellenére téves.

2.1.2. *Mit jelenthet?*

Ám nem Isten kizárólagos voltát jelenti ki a hitvallás, hanem Jahve egyedüliségét. Mintha más Jahvék is volnának. Ez nem is annyira légből kapott, többen így magyarázzák a Sömát. Régészeti leletek tanúskodnak „helyi istenségekről”, így pl. témáni vagy samáriai Jahvéról. Ezen értelmezés szerint a Söma az ilyen helyi Jahve-tiszteletek ellen irányul. Deuteronómium-kommentárjában már Gerhard von Rad is hasonlóan értelmezi a Sömát, és értelmezését többen követték.⁹ A többségi vélemény szerint a Deuteronómium Jósiás 622-es reformjához köthető, melynek egyik fő célja a jeruzsálemi templom kizárólagos istentiszteleti szerepének megerősítése. Izráelnek tehát az egy jeruzsálemi Jahvét kell elismernie és szeretnie. Minden egyéb „vidéki” Jahve tisztelete sérti Jahve egy-ségét.

Ezzel az értelmezéssel szemben jogosan veti fel Walter Moberly, hogy gyakorlatilag semmit nem tudunk a „témáni/samáriai Jahve” kifejezés korabeli teológiai vonatkozásairól. Szerinte teljes mértékben elképzelhető, hogy nincs többről szó, mint az istenség helyi különleges jelenlétéről vagy megnyilvánulásáról. Ehhez hasonló, ahogy ma római katolikusok a lourdes-i vagy chartres-i Szűz Máriáról beszélnek, amellyel nem szándékuk kétségbe vonni Mária egyedülálló identitását.¹⁰

A kontextus meghatározását Moberly azért tartja nehéznek, mert egyrészt a Söma nyelvezete – különösen az „egy” számnév – nem ismétlődik olyan összefüggésekben, ahol pedig elvárhatnánk. Isten pl. nem „egy istentiszteleti helyet” szentesít, hanem amit Jahve kiválaszt (12,5.11.14). Izráel szintén nem „egy nép”, hanem „Istenednek, az Úrnak szent népe vagy. Téged választott ki Istened, az Úr valamennyi nép közül, amely a földön él, hogy az ő tulajdon népe légy” (7,6; vö. 10,14–15; 14,2). Tehát itt nem hangsúlyos az „egy Isten, egy nép, egy templom”. Másrészt pedig a Sömában nincs konkrét utalás Jósiás reformjára, jóllehet a jósiási reformot Moberly is valószínű háttérnek tekinti. Kevesebbet tudunk a Söma eredetének kontextusáról, mint amennyit szeretnénk.¹¹

Ám Moberly nem pusztán nemtetszésének ad hangot kritikai észrevételeivel, hanem saját értelmezéssel is előáll. Célja a „Jahve egy” kifejezés megértése, minthogy ez a kulcs a hitvallás értelmezéséhez. Az „egy” szócska jelentése

9 Von Rad 1965, 45–46; Feldmeier–Spieckermann 2011, 98.

10 Moberly 2013, 15.

11 Moberly 2013, 16–17.

meghatározó, hiszen az egy Jahvének adott megfelelő válasz a feltétel nélküli szeretet, amit a következő mondat ír körül.

Mi több, ha a „Jahve egy” hitvallás következménye és az arra adott megfelelő válasz a feltétel nélküli szeretet, az „egy” szónak ezzel a válasszal összemérhetőnek kell lennie. Moberly az Énekek énekében talál olyan szakaszt, amely az „egy” szót hasonlóan használja a Sömához.

⁸Királyné van hatvan, másodfeleség nyolcvan is, lány meg számtalan. ⁹De galambom csak egy van, ez a tökéletes, anyjának egyetlen, szülőjének kedvence. Nézik a lányok, és boldognak mondják, dicsérik a királynék és a másodfeleségek: ¹⁰Ki ez a lány? Úgy ragyog, mint a hajnal, szép, mint a holdsugár, tiszta, mint a fénylő nap, ámulatba ejtő, mint egy zászlóerdő. (Énekek 6,8–10)¹²

A férfi hihetetlen választási lehetősége (6,8) gyakorlatilag érdektelen, mivel számára kizárólag egy hölgy számít. Mi többre van szüksége, ha őt, az *egyetlent* (*‘aḥat*) megkapja? Az *egy/egyetlen* jelentése az összefüggésben „kizárólagos/páratlan” (6,9). Nincs hozzá fogható.

A férfi szavai a szeretet feltételes logikáját fejezik ki. Noha több nő is rendelkezésére állna, vonzódásának alapja nem a szexuális vágy, hanem a személyhez kötődő vonzalom. A többit figyelmen kívül hagyva csak az egyet látja és választja. „Mivel különb szerelmesed a másokénál, ó, asszonyok szépe? Mivel különb szerelmesed a másokénál, hogy így esdekelsz hozzánk?” (5,9), teszi fel a férfi a kérdést. Amire a nő így felel (5,10): „Szerelmesem ragyogó és piros, tízezer közül is kitűnik.”

Az Énekek 6,9-ben az „egy” jelentése félreérthetetlen, és a szeretet logikájához kapcsolódik. S mivel a Dt 6,4-ben az „egy” szintén a szeretet logikájával áll kapcsolatban, a két kontextusban az „egy”-nek jogosan tulajdoníthatunk hasonló jelentést. Amennyiben Jahve az egyetlen, úgy Izráel feltétel nélküli szeretete a megfelelő válasz.

Moberly értelmezése nem tagadja más istenek létét, ami furcsa is lenne a Deuteronomium visszatérő intése fényében, hogy ne kövessenek más isteneket. A Söma hitvallásának teológiai jelentősége, hogy akármit is gondoljunk más istenekről, azok semmilyen szerepet nem játszhatnak Izráel életében. Izráelnek ezeket el kell utasítania, és figyelmen kívül kell hagyania, mivel Izráel figyelme kizárólag Jahvéra irányulhat, aki mellett elkötelezte magát.¹³ Mindezt aláhúzza a szövetségi háttér. Jahve szövetséget kötött Izráellel, aki a szövetségben kizárólagos hűséggel tartozik a szövetség urának.

12 Moberly a 10. verset a 9. versben szereplő hölgyek dicséreteként érti, ezért a 9. verset nem ponttal, hanem kettősponttal zárja. Ennek megfelelően módosítottam én is a szöveget. A dölten szedett szavak a héber *‘aḥat* szó (a hímnemű *‘eḥād* nőnemű megfelelője) fordításai.

13 Moberly 2013, 18–20.

2.2. A Söma folytatása: Dt 6,5

A Söma folytatása szorosan kapcsolódik az előzményekhez, a hitvalláshoz. A jól ismert vers Izráel válaszát tartalmazza, hogyan kell szeretnie az „egyetlent”: „Szeresd azért az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből!” A felszólítás egyértelmű: Izráel szeretetének teljesnek, maradéktalannak kell lennie. A vers kifejezései ezt írják körül.

Számunkra a szeretet szinte kizárólag érzelmet jelent. De parancsolható-e érzelem? Jeffrey Tigay szerint bizonyos érzelmek előírása nem idegen a Tórától (pl. Lv 19,17–18).¹⁴ Moshe Weinfeld ezt megerősíti: a Deuteronomium jellegzetes módon úgy beszél a szeretetről, mint amit meg lehet parancsolni. Ez elkötelezettséget feltételez.¹⁵ Moberly megjegyzi: „Talán a lényeg, hogy a szellemi és érzelmi állapotot kifejező héber igék jellemzően ezzel az állapottal megegyező tettekkel számolnak.”¹⁶ Így például az „emlékezz” felszólításba beletartozik, hogy bizonyos tudatossággal cselekedjünk; a „halld”-ba a hallásnak megfelelő engedelmes cselekvés, és a „szeresd”-be a másik komolyan vételének kifejeződése.

Másodszor, a Söma Izráel népét szólítja meg. A kontextusa pedig a Jahve és Izráel közti szövetség. Ez a közösségi szövetség teremti meg a más ókori közel-keleti szövetségekkel való párhuzamot. Ezek a szövetségi szerződések részletezik, hogy a hűbéresnek hogyan kell „szeretnie” a hűbérurat. Világos, hogy nem érzelmekről van szó, hanem engedelmes hűségről. Moberly felhívja a figyelmet Ézsarhaddon asszír uralkodó szövetségi szerződései és a Deuteronomium szövetsége közti közismert párhuzamra. Ám amíg az előző esetben valószínű a kényszer és a hűbéres félelme, a Deuteronomium önkéntes és őszinte szeretetet és hűséget követel Jahve iránt, amelyben cselekedet és szándék teljes összhangban van.

Harmadszor, jóllehet a Söma Izráelt mint nemzetet szólítja meg, Isten népe (mind a zsinagóga, mind az egyház) tagjait ez nem akadályozta meg abban, hogy egyénileg is magukra értsék. Ám a szeretetet itt is a hűség értelmében kell inkább értelmezni, nem pedig érzelmként. És ez nemcsak nyelvészeti és történeti, hanem lélektani és lelkipozíciós szempontból is fontos. Vannak ui. jó néhányan, akik érzelmileg „hiányos”, ám hiteles spirituális életet élnek.¹⁷

A hitvallást tehát etikai parancs követi, és az etikai parancsot hitvallás előzi meg. Hogy a kettő összetartozik, nem lehet kellőképpen hangsúlyozni. Az egyik beidegződésünk ui., hogy csak az etikai következményt látjuk, mintha a 6,4 nem előzné azt meg, mintha a 6,5 etikai parancsának nem lenne teológiai

¹⁴ Tigay 1996, 76.

¹⁵ Weinfeld 1972, 333.

¹⁶ Moberly 2013, 22.

¹⁷ Moberly 2013, 21–24.

alapja (6,4). Másik beidegződésünk, hogy csak teológiai kijelentések fontosak etikai következmények nélkül. Ezek a beidegződések dichotómiáról tanúskodnak: a gondolkodás/ész és tett, a hit és cselekedet hasadtságáról. E dichotómiát elutasítva kell Istent szeretnünk teljes szívünkben, teljes lelkünkben és teljes erőnkben.

Ha a Söma meghatározó, elvárható, hogy visszhangját halljuk a Bibliában. Hol hallható a Söma visszhangja?

3. A Söma visszhangjai az Ószövetségben

A Söma Ó- és Újszövetségben hallható visszhangjait vizsgálva szem előtt kell tartanunk, hogy Jahve egy-sége, fentebb elemzett kizárólagossága magától értetődő a bibliai szerzők számára. Ezért emellett nem is érvelnek, egyszerűen adottnak tekintik. Ahogy a Tízparancsolat fogalmaz (Ex 20,4–5; saját fordítás): „Ne csinálj magadnak semmiféle bálványszobrot azoknak a képmására, amik fenn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben vannak. Ne imádd és ne tiszteld azokat, mert én, az Úr, a te Istened, *féltékeny* Isten vagyok!”¹⁸

A következőkben két-két ó-, ill. újszövetségi szakaszt, műfajilag egy-egy történetet és egy-egy próféciaát fogok vizsgálni abból a szempontból, hogyan visszhangozzák a Sömát. Hogy Isten és embertárs szeretete szorosan összetartozik, a prófétáknak magától értetődő. Ez a Sömában nem explicit, bár a Deuteronomium rendelkezései ezt megerősítik. Az Ószövetségből először egy próféta történetét fogom olvasni a Királyok könyvéből, majd Ézsaiás egy prófeciáját.

3.1. 1Királyok 18,1–46

Elsőként egy jól ismert történetet veszünk szemügyre a Királyok könyvéből. Hogyan visszhangozza a kármel-hegyi istenítélet a Sömát?

Aháb király feleségül vette Jezábelt, a szidóni hercegnőt. Jezabel hatására kánaáni vallás döntő szerepet kapott Izráelben (16,31–33). De a királyné nem elégedett meg azzal, hogy Baalt is tisztelhetik Jahve mellett, hanem a Baal-vallást kizárólagossá, „államvallássá” kívánta tenni. Ezért Jahve prófétáit kiirtotta (18,4).

A mélyen jahvista Illés prófétának fáj a Baal-vallás térnyerése, és kenyértörésre viszi a dolgot. A Kármel-hegyen összegyűlt 450 Baal-prófétával ismerte-ti a „párbaj” szabályait, ám előtte a néphez fordul (18,21): „Meddig sántikáltok még kétfelé? Ha az Úr az Isten, kövessétek őt, ha pedig Baal, akkor őt köves-

18 A 2014-es fordítás szerint Isten „féltőn szerető Isten”. Ám az *’él qannā’* egyértelműen „féltékeny Isten”-t jelent, amit megerősít a szövevény kontextus.

sétek!” A kép legkevésbé sem hízalgő. Az ókori Izráelben testi fogyatékos nem lehetett pap (ld. Lv 21,18). Amíg tehát a nép „sántikál”, alkalmatlan Jahve tiszteletére.¹⁹ A sántikálás másrészt utal a Baalnak bemutatott kultikus táncra és Jahve ezzel egyidejű megvallására. Illés szerint a kettő kizárja egymást.²⁰ A próféta kérdése mind a nép állhatatlanságát, mind Jahve elvárását világossá teszi. Biztos, ami biztos, Izráel Baalnak és Jahvének is áldozik, Baalt és Jahvét is gondviselő isteneként tiszteli, mindketten gondoskodjanak róla. De Jahve nem tűr meg mást maga mellett. Kizárólagosságot és teljes elkötelezettséget vár szövetségesétől. Jahve féltékeny Isten. És ha Izráel más istenekre is számít, az „kétfelé sántikálás”. Nem véletlen, hogy a Baal-prófétákat szintén a „sántikál” igével jellemzi az elbeszélő, akik Baalt segítségül hívva „ott sántikáltak az oltár körül” (18,26). A számonkérés hat, a megszegyenült „nép nem felelt egy szót sem” (18,21).²¹

Politeisták lévén a Baal-hívők szemszögéből Jahve tisztelete nem volt tiltott. A politeizmus inkluzív világnézet. Ugyanez nem mondható el a Jahve-hitről, amely exkluzív hit. Jahve tisztelete kizárta minden más isten imádatát.²² Ahogy Illés választás elé állítja Izráelt, éppannyira meghökkentő lehetett ezért a Baal-hívőknek, mint amilyen természetes a Jahve-hívőknek.

A Baal-próféták hasztalan szólongatják istenüket, Jahve viszont Illés szavára meggyőző módon cselekszik. A nép beismeri a megcáfolhatatlant (18,39; saját fordítás): „Jahve az Isten, Jahve az Isten!” Ekkor nekik kell igazolniuk Jahve iránti elkötelezettségüket, amit a Baal-próféták lemészárlásával meg is tesznek (18,40).²³ Nincs már kétfelé sántikálás: csak Jahve! A rendszerváltást jelzi, hogy a korábbi üldözött Illés a „rendszerváltás” után, mintegy Izráel új vallásügyi minisztereként „feltúrva övébe a ruhája alját, Aháb előtt futott a Jezréelbe vezető útig” (18,46).²⁴

Aháb király története a könyv csúcspontja. Őt a leggonoszabb izráeli uralkodóként ábrázolja a könyv. Ennek egyik oka a Baal-kultusz izráeli meghonosítása (16,31–32). A királlyal szemben Illés próféta áll a Jahve-hit végső védelmezőjeként. Jahve nem tűri a kétfelé sántikálást: Vagy Baal, vagy Jahve.

19 Walsh 1996, 245.

20 Brueggemann 2000, 223–24.

21 A nép hallgatása utalhat dacos ellenállásra (Brueggemann 2000, 224).

22 Ld. Walsh 1996, 245.

23 Leithart (2006, 132) párhuzamot von az Ex 32,25–29-cel, ahol Mózes felszólítja a hűségeseket, hogy gyilkolják le a bálványimádókat.

24 Ld. Walsh 1996, 258. Nem Illésen múlt, hogy a rendszerváltás kérészéletté lett, ui. Jezábel beleköpött az Illés főzte levesbe. Azt láthatjuk, hogy Aháb elfogadta mind az Illés által javasolt „párbajfeltételeket”, mind az eredményt, ami nem más, mint a Baal-kultusz helyett a Jahve-kultusz helyreállítása. Ám Aháb felesége szokása szerint átveszi az irányítást, aminek következtében az Aháb-rendszer újdonsült vallásügyi miniszteréből üldözött lesz. „Amikor Aháb elmondta Jezábelnek mindazt, amit Illés tett, és hogy a prófétákat megölte karddal, Jezábel követet küldött Illéshez ezzel az üzenettel: Úgy bánjanak velem az istenek most és ezután is, hogy holnap ilyenkorra azt teszem veled, ami azokkal történt!” (1Kir 19,1–2).

3.2. Ézsaiás 1,2–17

A könyv elejét többen tekintik az egész könyv bevezetőjeként.²⁵ Ézsaiás könyvének bevezető próféciája így hangzik:

²Halljátok meg, egek, figyelj ide, föld, mert az Úr szól: Fiaimat fölneveltem, föl-magasztaltam, de ők elpártoltak tőlem! ³Az ökör ismeri gazdáját, a szamár is urának jászlát, de Izráel nem ismer, népem nem ért meg engem. ⁴Jaj, vétkes nemzet, bűnnel terhelt nép! Gonosz utódok, romlott fiak! Elhagyták az Urat, megvetették Izráel Szentjét, elfordultak tőle! ⁵Minél több verést kaptok, annál jobban ellenkeztek! Egészen beteg már a fej, egészen gyenge már a szív. ⁶Tetőtől talpig nincs rajta ép hely, csupa zúzódás, kék folt és gennyes seb. Nem nyomták ki, nem kötözték be, olajjal sem gyógyígtatták. ⁷Országokat pusztaság, városaitokat fölperzselték, földeteket szemetek láttára idegenek tarolták le, pusztaság, mint ahol idegenek dúltak. ⁸Olyan maradt Sion leánya, mint kunyhó a szőlőben, mint csőszház az uborkaföldön, vagy mint egy ostromlott város. ⁹Ha a Seregek Ura nem hagyott volna néhány menekültet, olyanok lennénk, mint Sodoma, Gomorához hasonlítanánk.

¹⁰Halljátok az Úr ígését, Sodoma vezetői! Figyeljete Istenünk tanítására, Gomora népe! ¹¹Mit kezdjek a sok véresáldozattal? – mondja az Úr. – Elegem van az égőáldozati kosokból, a hízott marhák kövérjéből! A bikák, a bárányok és a bakok vérében nem telik kedvem. ¹²Ki kívánja tőletek, hogy eljőjete, hogy megjelenjete előttem, és tapossátok udvaromat? ¹³Ne hozzatok többé hazug áldozatot, még a füstjét is utálom! Újhold, szombat, ünnepi összejövetel? Nem tűröm együtt a bűnt és az ünneplést! ¹⁴Újholdjaitokat és ünnepeiteket gyűlölöm én, terhemre vannak, fáraszt elviselni. ¹⁵Ha felém nyújtjátok kezeteke, eltakarom előletek a szemem; bármennyit is imádkoztok, nem hallgatlak meg benne-teket, hiszen a kezetekhez vér tapad! ¹⁶Mossátok tisztára magatokat! Vigyétek el szemem elől gonosz tetteiteket! Ne tegyetek többé rosszat, ¹⁷tanuljatok meg jót cselekedni! Törekedjete igazságra, térítsétek jó útra az erőszakoskodót! Védjétek meg az árvák igazát, képviseljétek az özvegy peres ügyét!

Jahve vádját perbeszédben jelenti be népe ellen, melyet a próféták jellegzetesen szövetségszegéskor használnak.²⁶ A vád az, hogy népe nem ismeri, aminek súlyosak a következményei. A próféta elsőként említi a képmutató vallásosságot. Az imádságban Istenhez emelt kezekkel, az ünnepléssel, a bemutatott áldozatokkal nem az a baj, hogy ne lennének őszinték. Minden jel arra mutat, Ézsaiás honfitársai hallelujáikat és ámeneiket komolyan gondolták. A baj az, hogy istentiszteletük nem párosult Jahve iránti elkötelezettséggel a társadalmi életben.²⁷ Hiába mutatnak be áldozatokat, vesznek részt az ünnepeken,

²⁵ Pl. Brueggemann 1998: 10; Goldingay 2001: 33; Miscal 2006: 31. Hogy meddig tart a könyv eleje, bevezetője, eltérő nézetek vannak.

²⁶ Ld. Brueggemann 1998, 12–16.

²⁷ Goldingay 2001, 36–37.

és gyűlnek össze Istent tisztelni, ha közben Isten etikai parancsait semmibe veszik (1,13): „Nem tűröm együtt a bűnt és az ünneplést!” Izráel vallásos ünnepei csak fárasztják Jahvét. Felé nyújtott kezükhöz vér tapad, amitől Jahve irtózik (1,14–15).

Másodiknak nevezi meg Ézsaiás a képmutató kegyességgel kéz a kézben járó társadalmi igazságtalanságot, amely a fogság előtti prófétákhoz hasonlóan Ézsaiásnak is vesszőparipája. Ezért is szólítja meg Jeruzsálemet így (1,10): „Halljátok az Úr igéjét, Sodoma vezetői! Figyeljete Istenünk tanítására, Gomora népe!” A két város fő bűne a társadalmi igazságtalanság volt. A társadalmi igazságtalanság és erőszak miatt Jahve bosszúja fenyegeti Jeruzsálemet (1,24). Mintha Jahve azt mondaná: „Ne beszéljete nekem szeretetről, hűségről – mutassátok meg.”²⁸

Jahve szemét nem lehet kiszűrni üres vallásoskodással. Ő feltétlen szövetségi hűséget vár el népétől, ami a gyengék iránti gondoskodásban legalább annyira megnyilvánul, mint áldozatok bemutatásában és ünnepi zárandoklatban. Ézsaiás és a Söma Istene nem elégszik meg üres kegyességgel, felszínes istentisztelettel. Bűnbánatot és megtérést, a képmutató gonoszság helyett igazságos tetteket vár. Jahvét nem lehet félszívvel szolgálni, csak „teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből.”

4. A Söma visszhangjai az Újszövetségben

Az Újszövetségben számos szakaszt találhatunk, mely a Sömát visszhangozza. A következőkben egy történetet és egy prófétai, pontosabban apokaliptikus szakaszt fogok vizsgálni.

4.1. Márk 12,28–34

A legismertebb újszövetségi utalás a Sömára a Márk 12-ben található. Jézust megkérdezi egy törvénytudó: „Melyik a legfőbb az összes parancsolat közül?” (12,28) Hogy melyik a nagy parancsolat, azaz melyik foglalja magában az összes többi, melyik mózesi parancsolat „a vallásos hit rövid, irányadó összefoglalása”, nem volt Jézus idejében szokatlan kérdés, rabbik vitatkoztak róla. A Tóra parancsait „súlyosakra” és „könnyűekre” osztották, némelyeket lényegesebbnek tekintve, mint másokat. Emellett igyekeztek a Tórában egyetlen meghatározó elvet találni, mely az összes parancsot összefoglalja.²⁹

A törvénytudó kérdésére Jézus a Sömát idézve válaszol (12,29–30): „Hallg meg, Izráel: Az Úr a mi Istenünk, egyedül az Úr!” Majd a folytatást is idézi:

²⁸ Brueggemann 1998, 18.

²⁹ France 2002, 477.

„Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elméd-ből és teljes erődből!” A Söma megkülönböztetett tiszteletnek örvendett Jézus korában, kegyes zsidók naponta kétszer imádkozták a Dt 6,4–9-et. Jézus vála-szával tehát minden zsidó egyetértett.

Jézus azonban nem éri be ennyivel, hanem az egyet fizet, kettőt vihet elve alapján folytatja (12,31): „A második ez: »Szeresd felebarátodat, mint maga-dat!« Nincsen más, ezeknél nagyobb parancsolat.” Isten szeretetéhez hason-lóan Jézus kortársai a felebarát szeretetét is a Tóra sarkalatos parancsának tekintették.³⁰ Arról viszont nem tudunk, hogy Jézus korában a két parancsot egymással párban említették volna nagy parancsolatként.³¹ Ez Jézus újítása.

Jézus a Lv 19,18-at a Dt 6,4–5-tel együtt idézve foglalja össze a Tóra lénye-gét. A kettő egymás mellett, egy szinten áll a Törvény parancsainak vezérfo-nalaként. Egyik sem rendelhető a másik fölé, mindkettő a másiktól függ, ha azt akarjuk, hogy eredeti szándékuk érvényesüljön. „A hit és az etika annyira szorosan összetartozik az Ószövetségben, hogy lényegében elválaszthatatlan-ok. A felebarát szeretetének parancsa Isten szeretetének parancsából fakad, és Isten szeretete üres, hacsak nem vezet a felebarát szeretetéhez.”³²

A Sömát idézve Jézus heves bólogatást láthatott hallgatóságában. A Lv 19,18 idézésekor viszont inkább értetlen arckifejezéseket. Nem mintha nem értettek volna kortársai egyet a mózesi parancssal. De nem értették, miért kell a Sömát kiegészíteni. Ha ez nem is megbotránkoztató, de némileg furcsa volt: Jézus nem *egyetlen* meghatározó elvben foglalja össze a mózesi törvény lényegét. Szerinte Isten és az embertárs szeretete szorosan összetartozik, egyik a másik nélkül el-képzелhetetlen. Jézus ezzel az ószövetségi próféták hagyományából merít. Illés és Ézsaiás számonkérését a nagy parancsolatban foglalja össze.

4.2. *Jelenések 20,1–6*

A Söma újszövetségi visszhangjai közt nem feltétlenül a Jelenések könyve jut eszünkbe. Mégis úgy vélem, a könyv a teremő és megváltó Isten kizárólagos-sága és az őt megvalló tántoríthatatlan hűség ékesszóló tanúja. Alábbiakban a 20. rész elejét fogom a Söma visszhangjaként értelmezni.

A Jelenések 20 megértéséhez érdemes összefoglalni a könyv cselekményét. A Jelenések levél, melynek címzettje hét kis-ázsiai gyülekezet. Bár a hét gyüle-kezet különböző természetű és fokú nehézségekkel néz szembe, mind élet-ha-lál harcban áll a sötétség erőivel, melyek el akarják tiporni őket. Jézus a gyü-lekezeteket kitartásra, győzelemre buzdítja (2,7.11.17.26; 3,5.12.21). Amíg a 2–3. fejezet a hét gyülekezethez szól, a 4. fejezettől már csak az 1. század végi

30 Forrásokhoz ld. Watts 2007, 218.

31 France 2002, 477–78.

32 Hooker 1991, 288.

Római birodalom keresztény gyülekezeteit látjuk. Jánost a levél írására Róma világbirodalmi zsarnoksága, ill. Isten és a Gonosz kozmikus harca és Istennek a teremtett világra irányuló eszkatológikus célja ösztönzi, azaz hogy miként fogja Isten legyőzni a Gonoszt, és megvalósítani uralmát.³³ A könyv célja mindennek fényében: János megalkuvás nélküli kitartásra buzdít az egyetlen Isten és Úr mellett, aki meghalt, de feltámadt, él és uralkodik, és akié minden hatalom égen és földön. Csak az egy Istent ismerjétek el és szolgáljátok! Mert az egyetlen Úr mellett és helyett mást imádni nemcsak Krisztus követőinek ellenségeit és üldözőit kísérti, hanem Krisztus követőit is.³⁴

Itt fontos röviden megjegyezni, hogy amíg az Ószövetség Jahve kizárólagos szeretetére szólít fel, a Jelenésekben (és az Újszövetségben) a kizárólagos hűséget Jézus maga iránt követeli. Ő Izráel testet öltött Istene, a várva várt Messiás, aki meglátogatta népét.

A Jelenések egyik meghatározó metaforája a fenevad és annak imádása, amely a 13. részben a tengerből emelkedik ki, és a sárkánytól kapja hatalmát. Ezért mindenki imádja őt, aki nem Krisztushoz tartozik. Az istenkáromló fenevad hadat indít Isten szentjei ellen, hogy legyőzze őket. Az üldözés megingathatja Jézus követőit. Ezért van szükségük Krisztus követőinek állhatatosságra és hitre (13,1–10).

A fenevad után színre lép a Bárányhoz hasonló, de a sárkány szerint beszélő kétszarvú vadállat. Célja, hogy a föld megtévesztett lakói a fenevad képmását imádják. Aki ezt megtagadja, azokat megöleti (13,11–18).

A hét gyülekezet eltérő kihívásokkal néz szembe, ezért hol vigasztalásra, hol buzdításra, hol intésre van szükségük. Ám mindegyikükhöz hangzik a felszólítás, hogy győzzenek. Ezzel János Krisztus követőit arra biztatja, hogy tanúskodjanak Istenről és igazságáról, amire a vigasztalás, buzdítás és intés felkészítette őket.³⁵ A fenevad gonoszsága és ádáz támadása ellenére Krisztus szentjei kitartásukkal és hitvallásukkal győzhetnek.

Noha a Jelenések könyve a legbizarrabb magyarázatokra adott okot, abból indulok ki, ahogy az Ószövetséget is ismerő első századi olvasók/hallgatók érthették. A sárkány egyértelműen a sötét erők megtestesítője, a teremtő és megváltó Isten ellensége, a Sátán (ld. 20,2). A fenevad a sárkány szolgálatában álló Római birodalom, különösen is annak politikai-katonai szervezete, míg a vadállat valószínűleg a birodalom szolgálatában álló és Róma politikai-katonai hatalmát istenítő római papság.³⁶

33 Bauckham 1993, 14–15. Bauckham hozzáteszi: „A hetes a teljesség száma. A hét gyülekezetnek írva János azt sugallja, hogy e gyülekezeteknek szóló konkrét üzenete az összes gyülekezet *képviselőiként* értendő” (16; kiemelés eredeti).

34 Bauckham 1993, 15–16.

35 Bauckham 1993, 16.

36 Bauckham 1993, 38. A fenevad Róma elnyomáson és kizsákmányoláson alapuló birodalmi-katonai po-

A könyv cselekménye a 20. részben éri el csúcspontját:

¹És láttam, hogy egy angyal leszállt a mennyből, az alvilág kulcsa volt nála, és egy nagy lánc a kezében. ²Megragadta a sárkányt, az ősi kígyót, aki az ördög és a Sátán, és megkötözte ezer esztendőre, ³levetette az alvilágba, bezárta, és pecsétet tett rá, hogy meg ne tévessze többé a népeket, amíg el nem telik az ezer esztendő: azután el kell oldoztatnia majd egy kis időre. ⁴És láttam trónokat: ezekre ültek azok, akik ítélő hatalmat kaptak. És azoknak a lelkeit is, akiknek fejüket vették a Jézusról való bizonyágtételért és az Isten igéjéért, akik nem imádták a fenevadat, sem az ő képmását, és nem vették fel az ő bélyegét homlokukra és kezükre: ezek életre keltek, és uralkodtak a Krisztussal ezer esztendeig. ⁵A többi halott nem kelt életre, míg el nem telt az ezer esztendő. Ez az első feltámadás. ⁶Boldog és szent az, akinek része van az első feltámadásban: ezeken nincs hatalma a második halálnak, hanem az Isten és a Krisztus papjai lesznek, és vele fognak uralkodni ezer esztendeig.

A Jelenések arról szól, ahogy a Feltámadott legyőzi a sárkányt és a fenevadat. A fenevad Istent káromolja isteni státuszra törekedve. „Más szóval, abszolutizálja magát, amikor olyan vallásos elköteleződést követel maga iránt, amely csak Isten végső hatalmának jár.”³⁷ Ez választás elé állítja a Bárány híveit.

Maga a Jelenések nem tesz lehetővé semleges álláspontot: vagy osztod Róma ideológiáját, a római propaganda által népszerűsített birodalom képét, vagy ezt a menny felől nézed, amely leleplezi Róma önhittségét. A Jelenések a Római birodalmat az erőszakos elnyomás rendszereként ábrázolja, amely leigázásra épül, és amelyet erőszak és elnyomás tart fenn. Ez egyszerre a politikai önkényuralom és a gazdasági kizsákmányolás rendszere.³⁸

A Jelenésekből ismert társadalmi-politikai-kulturális helyzet hitvallási helyzet, *status confessionis*: vagy leborulsz a fenevad képe előtt, és támogatod Róma elnyomó és kizsákmányoló politikáját, ezzel megtagadva az egy Istent, vagy pedig megtagadva a fenevad imádását csak az egy Istent imádod, és Jézus Krisztust megvallva uralmának alárendelt életet élsz. Nincs középút. Csak egy Úr van. A Jelenések a Sömát visszhangozza az 1. században, és következetesen vállalja és érvényesíti az egyetlen Úr megvallásának politikai, társadalmi, kulturális, vallási következményeit.

Ez azt jelenti, hogy a Rómával szembeni ellenálláshoz az erő a keresztényeknek az egy igaz Istenbe vetett hitéből fakadt. A római hatalomnak való engedelmesség és Róma erőszakos volta és gazdasági nyeresége előtti leborulás megtagadása hosszú távú alternatívát igényelt a közösségi életet átható római ideológia

litikáját, a nagy parázna (17. rész) a *pax Romanán* alapuló gazdaságát testesíti meg (Bauckham 1993, 35–39).

37 Bauckham 1993, 37.

38 Bauckham 1993, 35.

helyett. János és az ő prófétai látását osztók számára ez az összehasonlíthatatlan, minden világi hatalom felett dicső Istenről alkotott keresztény meggyőződés volt, amely Róma hatalmát viszonylagossá tette, és lerántotta a leplet Róma önhitt önistenítéséről, amely nem más, mint veszélyes önbecsapás.³⁹

János arra buzdítja olvasóit, hogy tartsanak ki Krisztus mellett, vallják meg őt, és csak előtte boruljanak le, mert övé minden hatalom.

5. A Söma jelentősége ma

5.1. Összegzés

Ahogy láthattuk, a Söma nem az egyistenhitnek, hanem az Isten iránti kizárólagos hűségnek a hitvallása. A Jahve egy-ségében való hit a Jahve iránti feltétlen szövetségi hűségben nyilvánul meg. A Sömát követő felszólítás szerint ez a hűség egész valónkat kívánja. Őt nem lehet félszívvel szolgálni, és ő nem szívleli a társbérlo isteneket, vetélytársakat.

Jahve kizárólagosságát jól szemlélteti a Karmel-hegyi istenítélet, ahol Illés választás elé állítja a „kétfelé sántikáló” Izráelt: Vagy Baal, vagy Jahve! Ézsaiás vádolja népét, amiért képmutató módon tiszteli Jahvét. Részt vesz az istentiszteleten, ám közben a társadalom gyengéit elnyomja. Ézsaiásnál tehát Jahvének a Sömában megfogalmazott kizárólagossága kiegészül a társadalmi igazságosság igényével.

Jézus e kettőt, Jahve kizárólagosságát, ill. szeretetét és a felebarát szeretetét tekinti a helyes kegyesség összefoglalásának, amikor a nagy parancsolatot megfogalmazza, helyesebben idézi a Tórából. Végül Illéshez hasonlóan a Jelenések bírálja az abszolút hatalmat, amely Isten szuverén hatalmát bitorolja. A Jelenések prófétai szerzője a Krisztus melletti hűséges és hitvalló kitartásra buzdít.

Félmunkát végeznénk, ha megelégednénk az ószövetségi és újszövetségi kor hitvallási helyzetének ismertetésével. A Söma minden korban, így ma is döntés elé állít. Hogyan? Befejezésként hadd térjek ki röviden a Söma etikai következményeire, valamint arra, mit jelent a Söma az egyház és hatalom viszonyára nézve.

5.2. A Söma etikai következményei az egyén és a közösség számára

A Söma az Istennek való teljes és feltétel nélküli elköteleződés, az újszövetségi hívők számára pedig a Jézus iránti maradéktalan hűség hitvallása. Ha nem is explicit, de a kontextust és a bibliai tanúságot figyelembe véve implicit módon felszólít az egyenlőségre, valamint a kiszolgáltatottakról való gondoskodásra.

³⁹ Bauckham 1993, 39.

Nem véletlen ezért, hogy Jézus a nagy parancsolatot két ószövetségi szakasz idézésével foglalja össze. A másodikként idézett Lv 19,18-cal a felebarát szeretetének meghatározó voltát húzza alá.

Minden humanitárius és karitatív kezdeményezésre szükség van társadalmunkban, akárkitől és akármilyen ideológiából és meggyőződésből is fakad. Ám Jahve-hívókként, a megfeszített és feltámadt Krisztus követőiként mi nemcsak jót teszünk, hanem ezzel Istenünk megváltó, gondoskodó, helyreállító szeretetéről tanúskodunk. Jézus ezért nem a felebaráti szeretettel, hanem a Dt 6,4–5-tel, Isten szeretetének parancsával kezdi. Ez az alapja minden tettünknek. És ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni egy olyan korban, amely elválasztja, amit Jézus egybekötött, és vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat hangoztatja.

A nagy parancsolat felszólítása komoly kihívás elé állít bennünket egyénileg és közösségileg. A gyülekezetek és az egyház hivatásszerűen gondoskodik a gyengékről, kiszolgáltatottakról. A Magyarországi Református Egyház ezt intézményes formában a Magyar Református Szeretetszolgálat révén is végzi. Ily módon rászorulók, mélyszegénységben élők, árvízkárosultak jutnak létfontosságú segélyhez, segítséghez. De vajon mindig egyértelmű-e a segélymunkások és a segélyezettek számára, hogy a Szeretetszolgálat segélyeiben és munkájában a felebaráti szeretet Isten megváltó és gondoskodó szeretetéből fakad?

A Söma hitvallása gyülekezeteinkre sem kis felelősséget ró. Ennek a felelősségnek az egyik vonatkozása, hogy miként tudjuk a Söma szellemében, a Szentháromság-Isten és Jézus iránti hűségre és engedelmességre nevelni a következő nemzedéket. Az első keresztyének tudatában voltak saját romlott természetüknek és ezért a kihívás emberfeletti voltának. Ahogy annak is, hogy a romlott emberi természetet, az óembert megöldökölni és az újembert felöltözni csak állhatatos, engedelmes gyakorlással lehet. E célból a katechumenátus, a keresztségre és gyülekezeti tagságra való felkészítés nem gyorstalpaló volt, hanem több évig tartó szigorú tanfolyam. A tanfolyamon megvitatták, elsajátították és begyakorolták a keresztyén hitvallással, életvitellel és közösséggel kapcsolatban felmerülő kérdéseket és helyzeteket. Így a tanfolyam végén a katechumenek a keresztséggel, Isten átformáló Lelkének kiáradásával új életet kezdhettek Krisztust követve.⁴⁰ Mennyiben tölti be ezt a célt egyházunk konfirmációi tanfolyama?

Amikor néhány éve fiam felvetette, hogy konfirmálni szeretne, voltak aggályaim. A konfirmáció a Krisztus követése melletti elkötelezettség megpecsételése. Ami három lábon áll: Mit hiszünk? Hogyan élünk? Milyen közösséghez, gyülekezethez tartozunk? Gyülekezetünkben hangsúlyos a közösség.

40 Ehhez ld. Kreider 2007.

Mondtam a fiamnak, ezzel nincs is baj, látom, az ifiben is, istentiszteleten is szívvel-lélekkel vagy jelen. A másik kettő, a keresztény hitvallás és életvitel azonban még erősíthető. Nem kellene-e előbb ezeknek időt szentelni, hogy felkészültebb legyél? Ő azonban döntött, és elkezdte a konfirmációt, amely megerősítette őt abban, ki az, akit követ, és ez milyen életmódot követel tőle. A konfirmációi ünnepen ő mondott bizonyágtételt, most pedig az ifjúsági munka oszlopos tagja.

A gyülekezet feladata, küldetése a keresztségtől a koporsóig kísérni a gyülekezethez tartozókat, méghozzá úgy, hogy a Krisztus mellett elkötelezett, neki engedelmes és a róla való hitvalló életre készíti fel őket. A gyülekezet közösségében, más Krisztus-követőkkel sajátíthatjuk el, gyakorolhatjuk be Krisztus követésének minden csínját-bínját. És ez nem pusztán kognitív ismeret, hanem egész életünket átfogó és meghatározó hitvallási, etikai, közösségi világkép és életmód.

5.3. A Söma etikai következményei az egyház és hatalom viszonyában

Végül hadd szóljak röviden még egy fontos kérdésről, az egyház hatalommal való kapcsolata kényes és mindig időszerű kérdéséről. Engedtessek meg nekem, hogy a szlovákiai viszonyokat nem ismerve magyarországi tapasztalataimra hagyatkozzam. Remélem azonban, észrevételeim hasznosak lesznek a szlovákiai reformátusok számára.

A Söma Istennek mint egyetlen Úrnak a kizárólagos elismerésére és megvallására buzdít. Ennek komoly politikai következményei vannak. Hitünk szerint Jézusé minden hatalom mennyen és földön. Ebből következik, hogy minden földi hatalom Istentől származik és viszonylagos. Minél jobban tudatában van egy földi hatalom tulajdonosa hatalma végerségének, viszonylagosságának, annál megfelelőbben tudja gyakorolni azt. És minél inkább abszolutizálja magát egy hatalom, annál kevésbé teljesíti megbízatását. A tévedhetetlenség és tekintélyelv a rossz hatalomgyakorlás félreismerhetetlen jele. Minél tekintélyelvűbb egy kormány – legyen az jobb- vagy baloldali –, annál kevésbé tűri el azokat, akik egyébként tisztességes és szorgos polgárokként az egyetlen Urat és a közjót szolgálják. Illés története és a Jelenések próféciaja figyelmeztet erre. De az elmúlt 2000 évben hitvalló keresztények is számtalan esetben szemléltették ezt. Az első századok Krisztus-követői e meggyőződésről tanúskodtak. Számukra egy Úr, *küriosz* volt, a Róma által megfeszített názareti Jézus. Ezért nem tudták a császárt úrnak vallani. Nem borultak le a fenevad előtt, inkább vállalták az üldöztetést és kínhalált.

A legnagyobb protestáns felekezetként a Magyarországi Református Egyház évszázados kísértése a politikai hatalommal való szövetség. Horthy kormányzósága alatt a Református Egyház szoros kapcsolatot ápolt az állammal.

A szocializmus alatt a kormány a Református Egyházon szemléltette, milyen jól jár az egyház, ha együttműködik a baloldali, ateista állammal. És az Egyház kezes báránynak bizonyult. Most egészen más a helyzet, jobboldali, keresztény kormányunk van református miniszterelnökkel. A kormányzás talán legnagyobb anyagi haszonélvezője a Református Egyház. Gazdasági támogatásért és társadalmi-politikai befolyásért cserébe az Egyház minden kormányzati intézkedést támogat, vagy ha van is kritikája, annak gyakorlatilag nem ad hangot. A Református Egyház ismét kezes bárány lett, és így már nem a megöletett Bárány tanúja, hanem leborult a fenevad előtt. Az egyetlen Úr iránti elköteleződését feladta a kormány iránti hűségért.

Jelenések-kommentárjukban Kovacs és Rowland megállapítják, hogy a fenevaddal és Babilonnal szembeni ellenállók ösztönösen teszik, amit Isten elvár tőlük.⁴¹ Ám a fenevadnak ellenállni és Istennek engedelmeskedni nem tudunk ösztönösen. Csak azáltal válhat ez ösztönössé, hogy magunkévá tettük, és hosszú időn át, sok elbukás és felállás során begyakoroltuk. Ha ez éltet bennünket. Ha megöldököltük a birodalomnak való megfelelési kényszer ösztönét, és a Krisztusnak való engedelmesség ösztönné vált. Ha Krisztus szolgálata megalkuvás nélküli ethosszá és természetyszerű viselkedéssé lett, egyéni és gyülekezeti-egyházi életünkben az elvárt és támogatott kegyességgé és életmóddá. A gyülekezetnek ebben a tekintetben létfontosságú szerepe van.

Az üldözött keresztényeket támogató *Open Doors* nap mint nap közöl híreket nepáli és nigériai, kínai és kolumbiai keresztényekről, akik elképzelhetetlen kihívások közt ragaszkodnak Jézushoz, és vallják meg hitüket, vállalva ezzel a kiközösítést, megbélyegzést, erőszakot, akár a vértanúhalált is. Ezek a keresztények tisztában vannak Krisztus követésének az árával, és készek azt megfizetni. Hadd zárjam egy ilyen történettel.

Naseem családjával Pakisztánban élt, ahol a keresztények a lakosság 2%-át sem teszik ki. Férje, Samuel lelkész volt, egész életében a keresztény közösségért tevékenykedett. Különösen is sokat fáradozott a közeli diákotthonban lakó keresztény lányokért. Jézust követni azonban nem könnyű egy olyan országban, ahol a vallási kisebbségek nem kívánatosak. Két éve erősödött a keresztényellenes hangulat. Az erőszaknak a család is áldozatul esett. Egy nap feldühödött muszlimok megtámadták a diákszállót. Samuel közbelépett, hogy megvédje a lányokat. A támadók megölték. A férj és apa halála megrázta a családot, bár tudták, áldozata Isten iránti szeretetének és a belé vetett hitnek a megnyilvánulása. Ezután a családot megfenyegették. A négy fiatal gyerek és Naseem élete veszélyben forgott, nem maradhattak szülőföldjükön. Biztonságos lakóhelyet és életkörülményeket kellett találniuk. A Magyarországi Re-

41 Kovacs-Rowland 2004, 201.

formátus Egyház és a magyar kormány segítségével sikerült Magyarországra menekülniük.

Megmenekülésük azonban nem sikertörténet. A viszonylag kiszámítható pakisztáni életet anyagi és egzisztenciális bizonytalanságra kellett cserélniük. Naseem menekültként nem vállalhat munkát, a gyerekeknek nem könnyű az idegen társadalomba beilleszkedniük. Az ismert és gyakran ellenséges környezetet bizonytalan és gyakran közönyös környezetre voltak kénytelenek cserélni. Saját bőrükön tapasztalták, mi az ára az egyetlen Úr megváltásának. Ám továbbra is hűségesen kitartanak Jézus mellett, akié minden hatalom, és akit érdemes egyedül szeretni. Történetük jól példázza, hogyan lehet az Urat szeretni, és az milyen következményekkel járhat.

Bibliográfia

- Bauckham, Richard. 1993. *The Theology of the Book of Revelation* (New Testament Theology). Cambridge: Cambridge University Press.
- Boersma, Hans. 2021. *Five Things Theologians Wish Biblical Scholars Knew*. Downers Grove: IVP Academic.
- Brueggemann, Walter. 1998. *Isaiah 1–39*. Louisville: Westminster John Knox.
- Brueggemann, Walter. 2000. *1 & 2 Kings* (Smith & Helwys Bible Commentary). Macon: Smith & Helwys.
- Craigie, Peter C. 1976. *The Book of Deuteronomy* (NICOT). Grand Rapids: Eerdmans.
- Feldmeier, Reinhard – Hermann Spieckermann. 2011. *God of the Living*. Waco: Baylor University Press.
- France, Richard T. 2002. *The Gospel of Mark* (NIGTC). Grand Rapids – Carlisle: Eerdmans – Paternoster.
- Goldingay, John. 2001. *Isaiah* (Understanding the Bible Commentary Series). Grand Rapids: Baker.
- Heyns, William. 1925. *Református dogmatika*. Budapest: Holland-Magyar Református Bizottság.
- Hooker, Morna D. 1991. *The Gospel According to St Mark* (Black's New Testament Commentaries). London: A & C Black.
- Kovacs, Judith – Christopher Rowland. 2004. *Revelation: The Apocalypse of Jesus Christ* (Blackwell Bible Commentaries). Oxford: Blackwell.
- Kreider, Alan. 2007. *The Change of Conversion and the Origin of Christendom*. Eugene: Wipf & Stock.
- Leithart, J. Peter. 2006. *1 & 2 Kings* (Brazos Theological Commentary on the Bible). Grand Rapids: Brazos.
- Miscall, Peter D. 2006. *Isaiah*. Sheffield: Sheffield Phoenix.
- Moberly, R. Walter L. 2013. *Old Testament Theology: Reading the Hebrew Bible as Christian Scripture*. Grand Rapids: Baker Academic.

- Pelikan, Jaroslav. 2003. *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Rad, Gerhard von. 1965. *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium* (ATD 8). Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Rahner, Karl – Herbert Vorgrimler, szerk. 1980. „Hitvallás”. In *Teológiai Kiszótár*, 276–77. Budapest: Szent István Társulat.
- Sebestyén Jenő. 1940. *Református dogmatika*. Budapest: Református Theológiai Akadémia Kurzustára.
- Tigay, Jeffrey. 1996. *The JPS Torah Commentary: Deuteronomy*. Philadelphia – Jerusalem: Jewish Publication Society.
- Walsh, Jerome T. 1996. *1 Kings* (Berit Olam: Studies in Hebrew Narrative and Poetry). Collegeville: Liturgical Press.
- Watts, Rikk E. 2007. „Mark.” In *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, szerk. G. K. Beale – D. A. Carson, 111–249. Grand Rapids – Nottingham: Baker Academic – Apollos.
- Weber, Otto. 1965. *Grundlagen der Dogmatik*. 1. kötet. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Weinfeld, Moshe. 1972. *Deuteronomy and the Deuteronomic School*. Oxford: Clarendon.

AZ ANYAJOG KÉRDÉSE A GÖRÖG MÍTOSZOKBAN*

EÖRSI LÁSZLÓ

Bevezetés

Az emberiség korai történetében az anyáknak vagy az apáknak volt-e döntő szerepük a társadalom irányításában? Az erre irányuló diszkusszió lényegében csak valamivel több mint egy évszázada folyik. Noha már az ókori mítoszok sem a korlátlan férfiuralmat tükrözték, a patriarchális rendszer évezredek óta vitán felül állt, hiszen ezt hirdette Arisztotelész filozófiája, a Talmud, a Biblia, a Korán.

Az antik szerzők néprajzi leírásaikban a különböző népeknél uralkodó *matrarchális* vagy *matrilineáris* rendszert mutatják be. Ezekre részletesebben az V. és VI. fejezetben térek ki. A források az anyaági származtatásról, öröklődésről tudósítanak, tehát általános a nők domináns társadalmi helyzete, de legalábbis az egyenjogúság, néhol pedig az asszonyok politikai és/vagy katonai hegemoniája jellemző. Úgy tűnik azonban, hogy az antik szerzők nemigen próbáltak adataikból bármiféle következtetésre jutni, legalábbis kevés ilyen forrás maradt ránk.

Platón a Homérosz által leírt *küklopszi* világot tartja az ősi állapotok megfelelőjének.¹ Ezt írja: „...ezeknek az időknek az állami szervezetét általában patriarchális uralomnak hívják, ez ma is sok helyen megvan, mind a görögöknél, mind a barbároknál.”² Arisztotelész szerint az erős családfői hatalom által irányított család volt az emberi közösségek első formája. A nagycsalád élén pedig a *patriarcha* állt.³

Terjedelmi okok miatt csak az Erinnüsökkal kapcsolatos mítoszokat veszem górcső alá.

* Ez az írás egy 35 éve megírt kézirat része. Homérosz 1960b, IX. 112, 115.

1 Homérosz 1960b, IX. 112, 115.

2 Platón 1984, III. 680b.

3 Arisztotelész 1969, II. 14.

Az Erinnüszök

*...S ez így marad: jól tudunk
megállni bosszút, sosem
feledni. Tiszteltek
s Kérlelhetetlenek vagyunk;
miénk ez az iszonyú feladat,
az istenektől távoli,
a naptalan lápban,
úttalan és gonoszul-rögös, élő
s holt szemeknek egyaránt.
Van-é halandó, ki nem
remeg, ki nem tisztel így
ha hallja törvényem,
a Moira-adta, istenek
szerint is örökösét? Ez az én
ajándék részem, ősi, és
a tisztelet tőlem
nem marad el, noha földnek alatta
van, vak éjben, otthonom.⁴*

Az Erinnüszök szintén a legősibb istenségek egyik csoportját alkotják. Születésük sajátos módon történt. Gaia felbujtására a Titánok lázadásra szánták magukat apjuk, Uranosz ellen. Cselekedni azonban csak Kronosz mert. Mikor az éj leple alatt Uranosz át akarta ölelni párját, Gaiát, előugrott, és sarlójával levágta apja szemérmét. Az ekkor földre csöppent és befogadott vércseppek-ből lettek az Erinnüszök, név szerint Alektó, a „soha nem pihenő”, Tiszíphoné, a „gyilkosságot megtorló”, és Megaira, az „ellenséges”. Lakóhelyük az alvilág.⁵

Könyörtelenül üldözik a vétkeseket mindenütt. A kígyóhajú, kutyafejű, szénfekete testű, denevérszárnyú, vérben forgó szemű külsejükkel, rézszöges korbácsukkal sokkoló hatást keltenek. Áldozataik iszonyú kínok között pusztulnak el, így állítják vissza a megsértett világrendet.

Általában a vér „szent kötelességeit” védik, de nem ritkán más ősi jogok védnökeiként szállnak síkra. Ilyen volt az adott szó szentsége. Agamemnón így szól esküje megtételekor:

*Legmagasabb s legfőbb isten, Zeusz tudja először,
és Gé s Élios s az Erinnüszek, ők, kik a földnek
mélyén büntetik azt, ki csalárdul tette az esküt.⁶*

4 Aiszkülosz 1962a, 381–98.

5 Hésziodosz 1967, 154–86; Apollodórosz 1977, I. 1. 4.

6 Iliász, XIX. 259–61.

Télemakhosz saját bekövetkezendő sorsát tárta fel azzal, hogy elfogadta Antinoosz „istentelen” követelését:

*Antinoosz, hogy is űzhetném el erővel a házból
azt aki szült s dajkált!...
...bajt hoz a daimón,
mert ha anyám elmegy, földézi az átka a rémes
bosszúistennőket...⁷*

A kéregetőnek álcázott Odüsszeusz a következőképpen adott hangot felháborodásának a megaláztatásáért:

*ám ha a koldusnak van Erínüsze, istene, akkor
Antinooszt a halál még násza előtt utoléri.⁸*

Van olyan hagyomány is, mely szerint még az alvilágban is gyötrik a súlyos bűnelkövetőket. Ixión és Peirithoosz előtt mindig ínycsiklandozó étkek pompáznak, de a legidősebb Fúria rájuk rivall, ha venni akarnak azokból.⁹

Jellemző tulajdonságuk, hogy mindig az idősebb jogait védik az ifjabb vétkezők ellenében. Irisz istennő figyelmezteti erre a törvényszerűségekre Poszeidónt, mikor ellenszegülni készül Zeusz parancsának:

*Kékhaju Földövező, kívánod-e hogy Kronidésznek
ezt a kemény és zord szavadat kereken kijelentsem?
vagy valamit változtatnál? Hisz a jóeszű enged.
Jól tudod azt: az idősebbekkel tart az Erinnusz.¹⁰*

Az öregeknek nemcsak a jogait védik oly következetesen, hanem a vágyaikat is, még ha azok erkölcstelenek és igazságtalanok is. Ezért kellett bűnhődnie Phoinixnek, Akhilleusz agg kísérőjének:

*...mikor elhagytam szépasszonyú Hellászt,
hogy ne civódjam apámmal, Amüntór Ormenidésszel:
mert ő feldühödött énrám egy széphajú lányért,
kit szeretett, s közben feleségét semmibevette,
édesanyámat – anyám folyton kért, térdem ölelve,
háljam el azt a lányt, hogy megutálja az aggot:
megtettem, hallgatva reá. Sejtette apám ezt
rögtön, s szörnyű Erinüszeket kért sűrű imával,
hogy tőlem született fiúsarj sose üljön a térdén.
átkos imáit meg célhoz segítette az isten,
Zeusza a földmélyének s riadalmas Perszephoneia.¹¹*

7 Homérosz 1960b, II. 130–36.

8 Homérosz 1960b, XVII. 475.

9 Vergilius 1962, VI. 601–07.

10 Homérosz 1960a, XV. 199–204.

11 Homérosz 1960a, IX. 447–52.

Az Erinnüszők leginkább úgy élnek a tudatunkban, mint az anyagyilkosság vagy legalábbis az anyán esett sérelem megtorlói. Oidipusz végső tragédiája az utóbbihoz tartozik. Azzal nem vádolható, hogy ténylegesen megölte volna az anyját, Iokasztét, azonban az öngyilkosságát akaratlanul bár, de mégiscsak ő idézte elő. Ez elég ahhoz, hogy kivívja maga ellen a bosszút.¹²

Pindarosz feldolgozása szerint az Oidipusz mítoszban az Erinnüszők azt az átkot képviselik, amely Laiosztól ered.

*Laiosz királyra végzet-adta gyermeke
Hozá a szörnyű véget. Éles szemű Erinnys, ezt
Ki látta, kettős gyilkos öléssel sujta hősi sarjukat...*¹³

Az apától eredő bosszúnak vagyunk tanúi Aiszkhülosz *Heten Thébai ellen* című darabjában is. Itt Oidipusz átka teljesedett be két fián, akik egymás keze által estek el a csatatéren.¹⁴

Az anyán esett sérelem és ennek súlyossága nyomon követhető Meleagrosz további történetében. A vadászat hőse a zsákmány birtoklási jogának kapcsán összeütközésbe került nagybátyjaival, és leszúrta őket. Althaia, mikor hírül vitték neki, hogy testvéreit a fia megölte, elkeseredésében az alvilági erőket hívta segítségül Meleagrosz tönkretételére. Közben a halottak és Althaia rokonai, a pleuróni kurészek háborút kezdeményeztek a kalüdoni aitólok ellen a történetek miatt. Mikor Meleagrosz értesült anyja átkáról, haragjában visszavonult a harcból, s nem tett mást, csak felesége, Kleopatra mellett heverészett. A kurészek éltek a számukra kedvező fordulattal, és győzedelmesen vonultak előre a kalüdoni palotáig. Hiába kérlelték Meleagroszt a vének, az apja, majd az anyja, hogy védje meg őket az ellenségtől. Csak mikor a kövek már a hálóterem tetejére hullottak, akkor engedett a felesége kérésére. Kiűzte a pleuróniakat a városból. Ám eközben eljutott az átok az Erinnüszőkig, és így beteljesedett Meleagrosz végzete. A lángoló palotában a Moirák által megjelölt fahasáb tüzet fogott, és elhamvadásának pillanatában a nagy hős holtan esett össze.¹⁵

A történet abból a szempontból is figyelemreméltó, hogy a hellén családi struktúra e mítosz tanulsága szerint meglehetősen hasonlít azon társadalmak családjogi viszonyaira, melyeket egy egész sor kutató (például Morgan, Frazer, Malinowsky) feltárt. A gyermek legközelebbi vérrokonának az anyját és az anya testvéreit tartották, az apa valójában nem is számít vér szerinti rokonnak. Az ilyen *matrilinéaris* társadalomban a nők biztosítják a nemzedékek folytonosságát, vigyáznak a nemzetségi tulajdonra. Ennek a rendszer-

12 Homérosz 1960a, XI. 279–80.

13 Homérosz 1960a, XI. 279–80.

14 Pindarosz 1929, II. epodosz, 3. strophe; Aiszkhülosz 1962b, 70, 723–25, 785–91, 884–86, 894–95, 697.

15 Homérosz 1960a, XIX. 545; Apollodórosz 1977, I. 8. 4; Pauszaniasz 1794, 10, XXXI. 4.

nek a legfőbb védelmezői a Moirák és az Erinnüszök. Mindezeket figyelembe véve, mikor Meleagrosznak sikerül elejteni a vadkant, anyai nagybátyjai jogosan formálnak igényt zsákmányra abban az esetben, ha az unokaöcs lemond róla. Ő azonban önkényesen Atalanténak, tehát egy idegen nemzetség tagjának ajándékozza. A két rokon igazságot akart szolgáltatni, hogy megtartsák a nemzetségük vagyonát. Miután a viszályban életüket veszítették, testvérük, Althaia az Erinnüszöket saját gyermeke ellen hívja. Szabó Árpád szerint ezt azért tette, mert közelebbi rokonának tartotta a megölt fivéreit, mint a fiát.¹⁶ A néprajzkutatók munkáinak ismeretében a megállapítás szerintem valószínűleg igaz, de a megokolással nem tudok egyetérteni. Semmi bizonyíték nincs arra, hogy miért küldte volna ilyen hidegvérrel halálba a saját fiát, mikor a testvéreit már így sem éleszthette fel. Mindenesetre megállapítható, hogy más mítoszban sem találhatunk ilyesfajta felfogásra való utalást. Inkább arról lehetett szó, hogy Althaia hirtelen felindulásból elvesztette önuralmát. Más probléma is felmerül, amely indokoltta teszi a differenciáltabb értelmezést. A történetben korántsem ugyanaz a *gynaikokratikus* családjog érvényesül, mint amilyet például G. Thomson leír: „A gyermekek az anya nemzetségéhez tartoznak. Felnövekedvén a férfiak más nemzetségek asszonyait veszik feleségül, és átköltöznek abba a nemzetségbe, amelyikbe beházasodtak. Az asszonyok saját nemzetségükben maradnak.”¹⁷ A pleuróni Althaia ezzel szemben házasságot köt az idegen nemzetségbeli Oineusszal, és odaköltözik, ott él. De Meleagrosz sem települt át Messzéniába, mikor feleségül vette Kleopátrát, jöllehet a matriarchális rendszer ezt követelné. Más vonatkozásban sem lelhető meg ebben és a mítoszok nagy részében a korlátlan női monarchia. Minderre az lehet a magyarázat, hogy az általunk ismert mitológia elterjedésekor Hellaszban már csak bizonyos tradíciók formájában létezett a matriarchátus.

Meghatározó szerepet játszottak az Erinnüszök Alkmaión sorsában, amelyről elmondható, hogy a Labdakidák tragédiájának az epilógusa. Alkmaión Amphiarosz argoszi jós és hadvezér fia. Az apa a Thébai elleni támadás hét vezetőjének egyike volt. Előzőleg vonakodott részt venni a harcban, mert látta a baljós jövőt. Feleségét, Eriphülét azonban megvesztegették egy bűvös nyakláncsal, és ez végzetesnek bizonyult számára. Tudniillik egy régebbi megállapodás értelmében kénytelen volt alávetni magát a döntésének, és ez most azt jelentette, hogy nem vonhatja ki magát a Thébai elleni akcióból. A jós meghagyta fiainak, hogy torolják meg az ő halálát, és indítsanak háborút Thébai ellen. Amphiarosz öt vezértársával elesett Kadmeia ostromakor, a vállalkozás teljes kudarcba fulladt.¹⁸

16 Szabó, é. n, 51.

17 Thomson 1958, 55.

18 Aiszkhülosz 1962b, 375; Homérosz 1960b, XI. 323 sk., XV. 247; Szophoklész 1979b, 836.

Tíz évvel később a hét vezér fiai, az Epigonoszok újabb offenzívát indítottak. Ezt megelőzően Alkmaión, akit fővezérré választottak, heves elvi vitát folytatott bátyjával, Amphilokhosszal, hogy helyes-e egyáltalán ez a hadjárat. A döntőbíró szerepét ismét anyjuk, Eriphülé töltötte be, akit újra megvesztegettek, ezúttal egy gyönyörű ruhával, s így a támadás mellett foglalt állást. (A bűvös nyakláncot és ezt a ruhát egykor az istenek ajándékozták Harmoniának, Thébait alapító Kadmosz király feleségének.) Ez a hadjárat meghozta az előre megjósolt argoszi diadalt. Kadmeia bevétele után Alkmaión értesült arról, hogy Eriphülét megvesztegették ellene. Mivel nemcsak apja utolsó kívánsága, de Delphoi is bosszút sugallt, Alkmaión végzett anyjával. Erre az Erinnüszök üldözőbe vették, és megőrjítették. Hiába menekült bárhová, mindenütt a nyomában voltak. Pszopiszban Phégeusz király, Apollón befolyására megtisztította a vérbűntől, és leányát, Arsziñoét feleségül adta hozzá, akinek Alkmaión odaadta Harmonia nyakláncát és ruháját. Az Erinnüszök azonban nem tágítottak. Végül Apollón azt tanácsolta neki, hogy olyan helyet keressen, amely még nem létezett anyja halálakor. Hosszú vándorlás után Akhelóosz folyóhoz ért, s itt talált egy hordalékkal nemrég megteremtődött szigetet, tehát ez megfelelt a kíváncsúnak. A folyamisten másodszor is megtisztította, és feleségül vehette a leányát, Kallirhoét. Itt megmenekült volna az Erinnüszöktől, csakhogy Kallirhoé mindenáron magának akarta tudni Harmonia dísz tárgyait. Ezekért Alkmaión újra útra kelt, és azt füllentette az első feleségének, hogy azért kéri el a holmikat, mert fel akarja áldozni Delphoiban Apollón támogatásáért. Az egyik szolga azonban kipletykálta a történeteket, és Phégeusz király, a lányán esett sérelem miatti haragjában a fiaival orvul meggyilkoltatta Alkmaiónt.¹⁹

A történet külön érdekessége, hogy bár az Erinnüszök nagyon meggyötrik Alkmaiónt, mégsem ők végeznek vele. Itt úgy gondolom, a baljóslatú bűvös tárgyak teremtik meg a vezérmotívumot (mint oly sok más történetben). Ennek kapcsán szerintem a Moirák és az Erinnüszök lénye, tevékenysége egybeesik, annál is inkább, mert ezt a mítoszt csak késői források említik. Egyébiránt ez a hagyomány több vonatkozásban hasonlít Oresztész történetéhez. Az analógiák közül kiemelkedően a legfontosabb az anyajog és az apajog antagonizmusának megnyilvánulása.

Oresztész apja halálának nyolcadik évében titokban visszatért száműzetéséből Mükénébe, és bosszút állt a gyilkosokon, az anyján, Klütaimnéstrán és apai nagybátyján, Aigiszthoszon. Erre Apollóntól kapott felhatalmazást. Az Erinnüszök azonban éppúgy kínozták, mint Alkmaiónt, Apollón se óvhatta meg őt. Hosszú szenvedés után Athénba vetődött, ahol Pallasz Athéné segítségét kérte. Az istennő felállította a törvényszéket erre a célra létrehozott Areioszpagoszon. Kinyilatkozta, hogy a város polgárainak kell meghozniuk a

19 Apollodórosz 1977, I. 8. 4; Pauszaniasz 1794, 8, XXIV. 8–10, 9, XLI. 2.

döntést. A vád képviselői az Erinnüszők voltak, akik mindenképp le akartak számolni az anyagyilkossal. Oresztész védelmét Apollón vezette, aki nyomást gyakorolt rá a tett elvégzésében, s a megtisztítási szertartást is elvégezte. Az Erinnüszők Klütaimnésztra védelmével az anyajogért szállnak síkra, míg Apollón Agamemnón és Oresztész támogatásával az apajogért.²⁰

Az anya- és apajog problematikája legpregnansabban Aiszkhülosz Oreszteijában vetődik fel:

Az Erinnüszők karvezetője: S mi módon ölted őt meg, el kell mondanod.

Oresztész: Halld hát: nyakára sújtott kardvonó kezem.

Karvezető: S ki biztatott, kinek tanácsa vett reá?

Oresztész: Ez isten jós-szavára tettem, ő a tanúm.

Karvezető: A jós beszélt rá, hogy megöld szülőanyád?

Oresztész: S e sorsomért még máig sem panaszkodom.

Karvezető: Ha most a döntés megragad, másképp beszélsz.

Oresztész: Apám a sírból, bízom megsegít.

Karvezető: Csak bízz a holtakban, szüldődnek gyilkosa.

Oresztész: Mert kétszeres bűn szennyét hordta bélyegül.

Karvezető: Hogyan? Világosítsd fel a bírádat.

Oresztész: Megölte férjét, és apámat ölte meg.

Karvezető: Te élsz, de ő legyilkoltatva tiszta lett.

Oresztész: Futásra míg élt, mért nem űzted őt is így?

Karvezető: A férfival, kit ölt, nem volt a vére egy.

Oresztész: És én viszont anyámmal vérrokon vagyok?

Karvezető: Nem táplált-é gyilkos, ő az öve alatt?

Anyádnak drága vérét megtagadni vágysz?

Oresztész: Tanuskodj már, Apollón, és fejtsd ki most:

hogy őt megöljem, volt-e énnekem jogom?

Mert nem fogom tagadni, hogy megtettem ezt:

de, hogy te mit tartsz, vajjon joggal öltem-e,

vagy jogtalan, dönts el, hadd adjam tudtukul.

Apollón: Nyíltan kimondom: Pallasz nagy tanácsa, halld,

hogy joggal ölt...²¹

Tehát az Erinnüszők itt semmiféle férfi vagy apajogot nem ismernek el, szerintük Klütaimnésztra cselekedete nem büntetendő. (Itt érdemes megjegyezni, hogy bizonyos esetekben az Erinnüszők szerepet kaptak a férfiak egymás közti sérelmeiben is – mint ahogyan utaltam is rá –, de férfiak jogait sohasem érvényesítik a nők rovására.) Apollón viszont Zeust s ezzel az új rendszert szolgálja. A régebbi éra hívei azonban természetsszerűleg kétségbe vonják ennek legitimitását:

²⁰ Aiszkhülosz 1962a, 487.

²¹ Aiszkhülosz 1962a, 591–615.

*Apollón: Igazságomról tudjátok meg, mily erős
kövessétek tehát apámnak óhaját,
mert esküszó nincs, mely Zeusznál hatalmasabb.
Az Erinnüszők karvezetője: Zeusz adta hát, szerinted, ezt a jóslatot,
hogy küldd Oresztészt: álljon apjáért bosszút,
s szülőanyját ne is tisztelje semmiképp?
Apollón: Igen, mert más, ha férfiú hal, oly nemes,
kit tiszteltté Zeusz adta kormánypálca tesz,
s hozzá asszony kezétől s nem is Amazón
gyors, messzeszálló vesszejétől hullva el...
Karvezető: Az apja vesztét, mondod, többre tartja Zeusz;
de éltes apját ő kötözte meg, Kronoszt.
Nem szól ez ellen az, mit itt beszélsz nekünk?²²*

A konfliktus főpillére a vérrokonság kérdése. Az „agg istennőkkel” szemben az új halhatatlanok a nemzés jogát részesítik előnyben:

*Apollón: ...akit szülöttnek hívnak, annak anyja nem
szülője, csak dajkálja ő az új magot:
az adja, ki nemzi, s barátnő barátnak, ő
a sarját őrzi, hogyha isten engedi.
S tekintsd e szómnak itt tanúságtételét:
apává lenni még anya nélkül is lehet:
itt áll a példa, Pallasz, nagy Zeusz magzata,
kit női méh sötétje nem táplált – nevelt,
de ily szép sarjat istennő se szült soha.²³*

*Athéné: ...engem asszony nem szült, nékem nincs anyám;
férfit dicsérek – bárha férjhez nem megyek
egész szívemmel, mert csak apámé vagyok.
S bizony nem gondom így oly asszony végzete,
ki férjét, háza gazdáját gyilkolta le.²⁴*

Ugyanez a konfliktus vetődik fel más aspektusban Szophoklész Élektrájában Klütaimnésztra és Élektra között. Itt Élektra hívja a bosszú szellemét anyja megbüntetésére, míg Klütaimnésztra szerint az igazság helyreállt azzal, hogy az ártatlanul elpusztított leányát, Iphigeneiát megtorolta.²⁵

J. J. Bachofen felhívja a figyelmet a Klütaimnésztra és Élektra közötti ellentét lényegére: az előbbi nem más, mint a gynaikokratikus jog immanenciája. A férjeiket hűtlenségük miatt elpusztító lemnoszi nőkhöz, valamint a nászélj-szakájukon gyilkoló Danaidákhoz hasonló jelenség. Élektra viszont nem ismer-

²² Aiszkhülosz 1962a, 641–42.

²³ Aiszkhülosz 1962a, 658–66.

²⁴ Aiszkhülosz 1962a, 736–40.

²⁵ Szophoklész 1979b, 792–93.

ri el az ilyenfajta jogokat, sőt – mivel nő léteire idegenkedik a nők szupremitásától – a fivére férfiasságában bízunk, s közben mindig apja emlékének tűnődik.²⁶

A vérrokonság kérdésének érintésével nem kisebb probléma vetődik fel, mint a leszármazás nyilvántartása, az öröklődés. Ezzel kapcsolatban G. Thomson a következőket jegyzi meg: „Az Erinysek egy olyan közösség ős-szellemei voltak, amelyben a leszármazást anyai ágon tartották nyilván, és uralkodó szerepük ezekben a mykénai korszakból származó hagyományokban azokat a dinasztikus konfliktusokat tükrözi vissza, melyeket a matrilineáris társadalom uralkodó osztályában a tulajdon rohamos gyarapodása idézett elő.”²⁷ Általánosan elfogadott álláspont szerint (Thomson szerint is) Hellaszban a dórok is a patriarchális rendszert terjesztették el. Az eközben felmerülő örökösödési ellentéteket (melyek a patrilineáris és a matrilineáris hagyományokon alapulnak) G. Thomson a Hérakleidák mítoszával, ezen belül Temenosz király históriájával magyarázza. Forrásának alapjául csak Apollódoros munkája szolgálhatott: „Temenosz nemigen szívelte fiait, Agelaoszt, Eurüpüloszt és Kalliaszt, inkább leányához, Hürnethóhoz s annak férjéhez Déphontészhez vonzódott. Fiai tehát rávettek néhány embert, hogy fizetség fejében öljék meg az apjukat. Miután megtörtént a gyilkosság, a hadsereg úgy határozott, hogy a királyság Hürnethóé és Déiphontészé lesz.”²⁸ Az angol szerző Temenoszt a dórok egyik vezetőjének nevezi, tehát meg van győződve arról, hogy a mitikus Hérakleidák valójában csak a hódító dór törzsek lehettek.²⁹ Így azonban, meglepő módon ellentmondásba kerül: ezek szerint épp a Hérakleida dórok lettek volna az anyajog hívei.

Szimbolikus értékű, ahogy az Aiszkülosz drámában az Erinnüszök reagálnak pozíciójuk elvesztésekor:

*Jaj, ti ifjú istenek,
az ős rendet így
tiprók, kezemből birtokom kitépitek:
de én szegény és megvetett, ma haragosan
cseppentem szívem
csupa, csupa mérgeit
itt e földre gyászomért.³⁰*

*Hogy e csapás, iszony ért!
hogy odalent legyen a lakom ős bölcsnek,
s ki se becsül, mocskot, ó!
de mérget lehel*

²⁶ Bachofen 1978, 209.

²⁷ Thomson 1958, 42.

²⁸ Apollodórosz 1977, II. 8, 1–5.

²⁹ Thomson 1958, 35.

³⁰ Aiszkülosz 1962a, 807–13.

*szívem s csupa dühöt;
Jaj, jaj, szörnyű!*³¹

Hogy aztán elfogadták-e Athéné javaslatát, és az új törvényekhez alkalmazkodva az Eumeniszek „ünnepélyesek” lettek-e, vagy tovább folytatták addigi tevékenységüket – abban megoszlanak a tradíciók.³² Abban viszont általános az egyetértés, hogy ekkorra az anyauralom vereséget szenvedett, a férfinarchia mind korlátlanabbá vált. Mivel ez a harc megbékéléssel, kiegyezéssel fejeződött be, feltételezhető, hogy a két rendszer között volt egy bizonyos időtartamú átmenet, míg az új rend magába olvasztotta a régit. Ezt a következtetést arra alapozom, hogy békés „rendszerváltáskor” a szembenálló felek mindig valamiféle konszenzusra jutnak. Hogy átmeneti időszak volt, azt a Hérakleidák fentebb leírt története is megerősíti, s egyben példázza, hogy a radikális út sem hoz mindig gyors hatalomváltást. A történet szerint nem megállapodás útján, hanem fegyveresen diadalmaskodott a patriarchátus, ám így sem törölte el egycsapásra, hanem csak átformálta a legyőzött ősi kultuszt. Apollodórosz részletesen leírja a Hérakleidáknak, vagyis Héraklész leszármazottainak küzdelmes sorsát is, ami azért érdekes, mert G. Thomson és nyomában több kutató őket tartja a hódító, patriarchális dóroknak. Miután Héraklész az istenek közé emelkedett, gyermekei halálos ellenségük, a műkénei Eurüsztheus elöl viszontagságos menekülés után Athénban nyertek védelmet. Az istennő városának segítségével legyőzték üldözőjüket és fiait, átvonultak az Iszthmoszon, és bevették az összes peloponnészoszi várost. Itt azonban dögvész tört ki, s erre az isteni figyelmeztetésre kivonultak a félszigetről. Delphoi azt jósolta, hogy három aratás múlva foglalhatják vissza Pelopsz földjét. Eltelt három év, de támadásuk katasztrofális vereségbe fulladt, ráadásul a tengeren is súlyos veszteségeket kellett elszenvedniük. Kiderült, hogy félreértelmezték a jóslatot. Ugyanis a három aratás nem a földre, hanem a nemzedékekre vonatkozott. A forrás szerint végül is nem kellett megvárni a harmadik nemzedéket a győzelemhez.³³

Érdekes választ ad J. J. Bachofen arra a kérdésre, hogy miért csak a kiömlő anyavér hívja fel az Erinnuszokat a föld mélyéből. Mert az Erinnusz maga a Földanya. Szubsztanciálisan magába foglalja az anyai, a női anyagot. Az anyagyilkosság ily módon őt, a földet gyalázza, hiszen az anya a földet képviseli. A meggyilkolt anya visszakerül a földbe, és egyesül a Nagy Istennővel. Ekképpen változott Klütaimnésztra is Démétér-Erinnüsszé. Más gyilkosságokat is bosszú követ, de azok emberi képességek vagy szerencse révén kikerülhetők,

31 Aiszkülosz 1962a, 837–42.

32 Aiszkülosz szerint az Erinnuszok elfogadták Athéné ajánlatát és megbékéltek (1962a, 794), Euripidész szerint tovább üldözték Oresztészt (1961, 79–80, 970–71).

33 Apollodórosz 1977, II. 8, 1–4.

azonban az anyagyilkosokat maga a föld torolja meg, mivel a bűnös a legfőbb törvényt, az anyai föld törvényét sértette meg. A tellurikus természet rendjének felforgatását csak a gyilkos halálával lehet helyreállítani. Addig azonban a föld nem tud termést hozni, nem tudja betölteni az anyagi rendeltetését.³⁴ Bachofen a fentieket a következő idézettel támasztja alá:

*Az Erinnüszök karvezetője: Éj-anyám, szülőm, te hallgass rám,
ki az immár kihunyt-szeműt s ki még
lát, sújtom: a Létó fia
engem itt meggyalázna:
elragadván vadam,
mely pedig már az enyém,
anyja vére szennyezi.*³⁵

Nekem tetszik Bachofen elmélete, de az érvként felhozott idézet nem bizonyító erejű számomra.

G. Thomson leírja, hogy a matriarchális rendszerben a Moirák a törzsi-nemzetségi szokások tekintélyét őrizték, olyan formában, ahogyan ez a vénekben élt. Ezt a tisztséget a nők töltötték be, ebből következethetően a Moirák eredetileg a nemzetség összellemei voltak. Az Erinnüszök is ilyenek lehettek. Thomson fel is teszi a kérdést: nem ugyanazzal az istenháromsággal van-e dolgunk? Az azonosság megnyilvánulását elsősorban Hésziodosznál látom:

*Nüxnek a lányai még a kegyetlen Kérek, a Moirák:
Klóthó és Lakheszisz, meg a harmadik: Atroposz, ember
jó és balsorsát tőlük nyeri még születéskor,
s férfi vagy isten lép túl mértékén, utoléri,
s fel nem hagynak az istennők dühös indulatukkal
míg csúful meg nem fizet érte, ki bűnt követ el.*³⁶

Az angol szerző szerint nem azonosak, mivel különböző helyekről származnak: míg az Erinnüszök égei eredetűek, a Moirák indoeurópaiak. Emellett egy egész sor etimológiai alapú érvelés szól,³⁷ de ezekre nem térhetek ki. Másrészt az Erinnüszökkal szemben a Moirák fogalmához sosem társultak állat-aszociációk. „Az Erinnüszök egy matrilineáris társadalom összellemei lévén, megőrizték kapcsolatukat a nőnemű ősökkel, amikor azonban az indoeurópai nyelvet beszélő népek szétszóródásuk előtt átvették a patrilineáris leszármazást, a Moirák nem képviselték többé az ősöket – az ősök most már férfiak voltak –, és így elszakadtak totemisztikus eredetüktől.”³⁸

34 Bachofen 1978, 205.

35 Aiszkülosz 1962a, 321–27.

36 Hésziodosz 1967, 217–23.

37 Buck 1933, 341; Chadwick 1912, 359.

38 Thomson 1958, 56.

Az biztosan nyomon követhető, hogy a „hármás Moira” és a „nemfelejtő Erinnüszök” szorosan egymáshoz kapcsolódtak:

*Jaj, egymást megölő végzetük átkai!³⁹
jaj, Sors, te nyomoradó, fekete nyűg,
Oidipusz árnya, éjsötét
Erinnüsz, ó, erőd, hatalmad végtelen*

– keseregnek a thébai asszonyok Aiszhülosz darabjában.⁴⁰ Agamemnón a transzcendentális erőket okolja elhibázott döntéséért:

*Gyakran mondtak már az akhájok nékem ilyesmit,
ócsároltak elégszer, bár oka nem vagyok ennek,
mert Zeusz tette, s a Moira, s Erinnüsz, a ködbebolygó:
gyűlésen szívembe ezek dobták a vad ártást,
aznap, amint Akhileusz zsákmányrészét eloroztam.⁴¹*

Későbbi időkben is megtalálható ez az elem, de a Moirákat gyakran Diké, az „Igazság” helyettesíti.⁴² Mindezt Herakleitosz is megerősíti: hogyha Héliosz túlhaladná a saját mértékeit, az Erinnüszök, Diké szolgálai visszatartanák.⁴³ Mivel a mértékek valójában osztályrészek, Thomson arra a következtetésre jut, hogy Diké funkciói eredetileg a Moiráké voltak, és szerepüknél fogva az Erinnüszökkel szoros kapcsolatban maradtak.⁴⁴ Erre Bachofen is rávilágít:

Az Erinnüszök egész fellépésükkel kimutatják, hogy nem önkényből, nem pusztán jókedvükből járnak el véres bosszú tisztségükben, hogy sokkal inkább saját tellurikus természetük kényszerítő erejéből követelik áldozatul az anyagiylkost: nem akarják, hanem erre kényszerülnek. Moira a chtonikus természettörvény megtestesítője, s ezért a Dikével, Themisszel (igazság-istennők), Poinéval (bosszúistennő) oly közel rokon Moira rótta ki rájuk e tisztséget, amelybe már ők maguk is belefáradtak, s amelyet ők maguk is el szeretnének végre vetni maguktól, de nem tudják, mert ez alkotja legbensőbb lényüket.⁴⁵

Tehát az Erinnüszök és Moirák kapcsolatára jellemző, hogy az előbbiek hajtják végre a büntetéseket az „Osztályrészen” és az „Igazságon” esett sérelmekért. Modern értelemben a Moirák a törvényhozó, az Erinnüszök a végrehajtó hatalom. Ez annál is inkább adekvát, mivel a Moirák kapcsolaton belüli primátusa az indoeurópai elem uralkodó tényét jelzi. Minderre a Meleagrosz-mítosz

39 Aiszhülosz 1962b, 893.

40 Aiszhülosz 1962b, 986–89.

41 Homérosz 1960a, XIX. 86.

42 Szophoklész 1979, 1392.

43 Herakleitosz 1954, 94; Thomson 1958, 58.

44 Thomson 1958, 58.

45 Bachofen 1978, 205.

a legékeesebb bizonyíték. Később nemcsak a Moiráknak csökkent a hatalmuk – korábban erről szó volt –, hanem az Erinnüszöké is.⁴⁶

Érdekelte-e az aiszkhüloszi Athént a matriarchátus problematikája? Trencsényi-Waldapfel Imre az Aiszkhülosz-kötet előszavában azt írja, hogy Th. Sinko szerint ebben a korban már nem volt aktuális ez a kérdés.⁴⁷ Ugyanerre a megállapításra jut Ritoók Zsigmond is.⁴⁸ Ezzel szemben G. Thomson álláspontja az, hogy a nemek közötti konfliktus az V. századi Hellaszban eleven kérdés volt, erre vall többek között Euripidész Médeiája vagy Arisztophanész Lüsizisztratéja is.⁴⁹ Emellett a nők társadalmi helyzete jelentékeny különbséget mutatott a görög poliszokban, jelesen Attikában és Lakedaimónban,⁵⁰ s ez is magyarázza, hogy az attikai írókat (Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész, Arisztophanész) foglalkoztatta a nemek társadalmi helyzete.⁵¹ Arisztotelész-től tudjuk, hogy még Szolón törvényei után is felvetődött a női örökösök kérdése a fejletlenebb poliszokban (Hesztiaia, Mitüléné, Phókisz).⁵²

Trencsényi elfogadja Thomson állítását – számomra is ez a meggyőzőbb –, amely szerint Aiszkhülosz ismerte az athéni örökösödési törvény alapját, és felmérte, hogy az új rend hátrányos a nőkre, mivel a régiben, az exogámiában a nő konfliktus esetén a rokonai védelmét kérhette. De a törzsön kívüli házasság rendszerének megszűnésével nem volt erre lehetősége, mert csak férje rokonai vették körül.⁵³

Polgár Iván az értekezésében azt írja, hogy Oresztész bosszúját és vesszőfútását Aiszkhülosz ihlette.⁵⁴ Ennek azonban ellentmond Sztészikhorosz ránk maradt töredéke, mely korábbról datálódik:

Íme az álma: felé közelít egy vérbeborult-fejű sárkány.

*Látja, felismeri ez: Pleiszthenész, a király.*⁵⁵

Jánosy István szövegmagyarázata: „Klütaimnésztra egy rossz álomból sejti meg végzetének közeledtét. Először az, akit meggyilkolt, a férje jelenik meg neki kígyó alakban (lélekkígyó), vérző fejével, majd az alak elváltozik, és saját fiát, Oresztészt ismeri fel benne, aki Agamemnón egyetlen jogos utóda.”⁵⁶

46 Cook 1925, 2. 1001–02.

47 Trencsényi 1958, LIV–LVI.

48 Ritoók 1984, 292.

49 Trencsényi 1958, LIV–LVI.

50 Arisztotelész 1969, II. 9. 1270a.

51 Thomson 1958, 58.

52 Arisztotelész 1969, V. 4. 1303a.

53 Marett 1927, 196.

54 Polgár 1899, 18.

55 Sztészikhorosz 1960, 22.

56 Jánosy 1960, 22.

Kiegészítés és összegzés

Az anyajog problematikáját csak az Erinnüszők mítoszainak aspektusából közelítettem meg. Pedig a teremtmismítoszok, a többi „agg istennő” (Nüx, Gaia, Sztüx, Hekaté, a Moirák), a lükiai hagyományok, az amazónok mítoszai ezt a tendenciát erősítik.

A kései források (Athénaios, Justinus) azt állítják, hogy Athénban a házasság intézményét Kekropsz vezette be, korábban a promiszkuitás volt jellemző. Ehhez kapcsolódik Varro egyik elbeszélése, amely Augustinus művében maradt ránk.⁵⁷ Athénban azt a dilemmát kellett megoldani, hogy a város Pallasz Athénéről vagy Poszeidónról nevezzék-e el. A nyilvános szavazáson a nők az előbbire, a férfiak az utóbbira szavaztak, és ez egy voksnyi előnyt eredményezett a nők javára. Poszeidón haragjában víz alá juttatta az athéniak összes földjét. Az isten kiengesztelésének ára az asszonyok eddigi jogainak elvesztése volt: ettől fogva nem szavazhattak, gyermekeik nem viselhették az anyák nevét, nevüket többé nem hozhatták összefüggésbe az istennővel.

Sajnos adós maradtam Médeia alakjának, szerepének elemzésével is. A kol-kiszi királylány lényge egyedülálló a maga nemében. Megtalálható benne mind a beavatottakra jellemző varázslatos chtonikus Hékaté-erő, mind az erinnüszi bosszúvágy, mind az amazónszerű harcosság, mind a szerelemhez, anyasághoz való természetes vonzódás.

Részletesebb kitérőt érdemelne a Danaidák és a lemnoszi nők története is. A Danaidák apjuk, Danaosz vezetésével szembenálltak unokatestvéreikkel, Aigüptosz fiaival, akik akár erőszakkal is feleségül kívánták venni őket. Danaoszek hiába menekültek kérőik elől, a fiúk nem tágítottak. Erre Danaosz látszólag belement a nagy menyegzőbe, de lányaival a nászéjszakán legyilkoltatta a vőlegényeket. Hüpermnésztra volt az egyetlen, aki megszegte az atyai parancsot, és az aphroditéi utat követte. Apjával és nővéreivel szembeni hűtlenségéért bíróság előtt kellett felelnie, ahol maga a szerelem istennője vállalta a lány védelmét – eredményesen. A régi és az új törvények harca ez is, akár az Oresztész-per, és a régi világ ismét vereséget szenved.

A Lemnosz-sziget asszonyai hasonló hajlamokkal voltak megáldva, mint az amazónok vagy a Danaidák, ezért Aphrodité kellemetlen szagot bocsátott rájuk. A férfiak emiatt kerülték őket. A nők összeesküvést szőttek, és kiirtották a férfiakat a szigeten. Később, amikor az Argonauták Iaszón vezetésével part-ra szálltak Lemnoszon, barátságosan fogadták őket, sőt egybekeltek velük, és ezzel kiengesztelték Aphroditét. A történet alapja feltehetően az új apollóni világ térhódítása a régebbi rendszerű Lemnoszon.

⁵⁷ Aurelius Augustinust idézi: Bachofen 1978, 182.

Bachofen, az *Anyajog* szerzője szerint a családi és társadalmi hagyományok három történetfokozatból állnak, melyekhez különböző metafizikai rendszerek kapcsolódnak:

1. A *hetairizmus*, a korlátlan szabad(os)ság korszaka a szerelemben, az anyaföld, az anyatermészet kultusza. A svájci tudós ezt Aphrodité nevével fémjelzi, de szerintem hozzátehetjük Gaia és az Erinnuszok nevét is.
2. A *gynaikokratia*, a földművelés, a holdkultusz, a nőjogú házasság korszaka, amelyet Déméter szimbolizál (úgy gondolom: a Moirák virágkora is).
3. A *paternitás*, a fényes nap, a fiatal istenek korszaka, melyet Dionüszosz és Apollón előretörése jellemez.

Az azóta eltelt idők kutatói azonban nem fogadják el, hogy az anyák egykor szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek a társadalomban.

Bibliográfia

- Aiszkülosz. 1962a. *Eumeniszek*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest: Európa.
- Aiszkülosz. 1962b. *Heten Théba ellen*. Ford. Jánosy István. Budapest: Európa.
- Apollodórosz. 1977. *Mitológia*. Ford. Horváth Judit. Budapest: Európa.
- Arisztotelész. 1969. *Állam*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Gondolat.
- Bachofen, Johann J. 1978. *Az anyajog*. Ford. Kárpáthy Csilla, Mohay András, Ürögdi Györgyné. Budapest: Gondolat.
- Buck, Charles D. 1933. *Comperative Grammar of Greek and Latin*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Munro, Chadwick H. 1912. *The Heroic Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cook, Arthur B. 1925. *Zeus. Vol. 2.: God of the Dark Sky. Thunder and Lightning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Euripidész, 1961. „Íphigeneia a tauruszok között.” In *Euripidész válogatott drámái*. Ford. Devecseri Gábor, 275–334. Budapest: Magyar Helikon.
- Heraclitus. 1954. *The Cosmic Fragments*, szerk. G. S. Kirk. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hésziodosz. 1967. *Istenek születése*. Ford. TrencsényiWaldapfel Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Homérosz. 1960a. *Iliász*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest: Magyar Helikon.
- Homérosz. 1960b. *Odüsszeia*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest: Magyar Helikon.
- Hyginus. 1960. *Fabulae*. Ford. Mary A. Grant. University of Kansas Press.
- Jánosy István. 1960. „Megjegyzések – Sztészikhorosz. Töredékek.” In: *Széphajú Khariszok tánca*. Budapest: Európa.
- Marett, R. R.. 1927. *Antropology*. London.
- Pauszanasz. 1794. *The Description of Greece*. Ford. Thomas Taylor. London: R. Faulder.

- Pindarosz. 1929. *Olümpiai ódák*. Ford. Csengery János. Budapest: Globus Nyomdai Műintézet RT. – MTA Classica-Philologiai Bizottsága.
- Platón. 1984. *Törvények*. Ford. Kövendi Dénes. Budapest: Európa.
- Polgár Iván. 1899. *Aescylos Eumenidesze – Értekezés*. Budapest.
- Ritoók Zsigmond. 1984. „A fiatal istenek győzelme.” In *A görög kultúra aranykora*. Budapest: Gondolat.
- Szabó Árpád. é. n. *Mágia és vallás*. Budapest: Új könyvtár.
- Szophoklész. 1979a. *Aiasz*. Ford. Kerényi Grácia. Budapest: Európa.
- Szophoklész. 1979b. *Élektra*. Ford. Dececseri Gábor. Budapest: Európa.
- Sztészikhorosz 1960. „Töredékek.” In: *Széphajú Khariszok tánca*. Ford. Jánosy István és Kálnoky László. Budapest: Európa.
- Thomson, George. 1958. *Aiszkülosz és Athén*. Ford. V. Meller Ágnes. Budapest: Gondolat.
- Trencsényi Waldapfel Imre. 1958. „Előszó.” In *Aiszkülosz drámái*. Budapest: Európa.
- Vergilius Maro, Publius. 1962. *Aeneis*. Ford. Lakatos István. Budapest: Európa.

AZ IDEOLÓGIAI HANYATLÁS NARRATÍVÁI LUKÁCS GYÖRGY MOSZKVAI ALKOTÓI KORSZAKÁBAN*

—•—
FORCZEK ÁKOS

Tanulmányomban azokra a – hajdan szenvedélyes vitákat kiváltó, ma szinte említésre sem méltatott – narratívákra koncentrálok, amelyekben Lukács a német ideológia hanyatlástörténetét igyekezett rekonstruálni; közelebbről: azokat a „kapilláris” változásokat¹ (a történelem „hajszálereinek” hálózataiban futó folyamatokat), amelyek fogékonnyá tették a német társadalmat a nemzetiszocialista indoktrinációra, vagy legalábbis gyanúba keverték a náci „világnézet” térhódításának útjában álló humanista hagyományt. Ezt a rekonstrukciót – amely persze fontos ideológiai komplexumokat figyelmen kívül hagyó² *konstrukció* is –, Lukács újra meg újra elvégezte. Elsősorban Sziklai László munkássága nyomán ma már jól látható,³ hogy Lukácsnak 1933-tól a világháború végéig jóformán nincs olyan szövege, amely – közvetlenül vagy közvetve – ne arra keresné a választ, milyen évszázados erőfeszítések eredménye volt Németországban „az ész trónfosztása” (avagy a német *Zerstörung* szóhoz hívebb fordításban: az ész szétzilálása, feldúlása, felbomlasztása); és a kérdés ’45 után is vizsgálódásainak középpontjában marad – egészen „a marxizmus reneszánszát” ígérő utolsó alkotói periódusáig (hogy szimbolikus dátummal jelöljük: ’56-ig).

Az alábbiakban nem fogom rekapitulálni, hogyan módosul az ideológiakritikai szövegek koncepciója *Az ész trónfosztásának* előtanulmányaitól (a ’33-as első, valamint a ’42-es második fasizmus-könyvtől)⁴ magáig az ’54-es *Trón-*

* Írásom egy készülőben lévő hosszabb tanulmány részlete.

1 Lukács különös előszeretettel használja ezt a metaforát 1939–40 körül, ld. a „Mi az új a művészetben?” című jelentős tanulmányát: Éf 740–97. (A rövidítések feloldását ld. a tanulmány végén.)

2 Hogy csupán egyetlen – Lukács által mellőzött – „ideológiai komplexumot” említsek: Lukács például a keresztény teológiai gondolkodás antijudaista, majd antiszemita hagyományának rendkívül jelentős befolyásával sem nem vet számot – azzal a tradícióval tehát, amely a jelen kötet ünnepeltje, Majsai Tamás életművének középpontjában áll.

3 Ld. a Lukács 1930 és 1945 közötti esztétikai írásait tartalmazó, Sziklai által szerkesztett kötetet: Éf; valamint Sziklai vonatkozó tanulmánygyűjteményét: Sziklai 1985.

4 Lukács 1982a; Lukács 1982b.

fosztásig (a Komintern 7. kongresszusán deklarált egységfront-politikának,⁵ majd a fasizmus *utáni* jövőtávlat megnyílásának,⁶ végül e perspektíva hidegháborús összeszűkülésének megfelelően). Ezeket a hangsúlyeltolódásokat Sziklai részletesen tárgyalja, itt nem szükséges hozzáfűznöm semmit. Ehelyett a *filozófiai* hanyatlás-, illetve válságelméletet „kívülről”, ti. Lukács *irodalmi* hanyatlás-, illetve válságelmélete felől próbálom majd megközelíteni.⁷ A „kívülről” kifejezés persze félrevezető: ezek a narratívák egy időben keletkeznek, párhuzamosan bontakoznak ki, évtizedeken át kísérik, és kölcsönösen alátámasztják egymást, és nagyon sok írásban egybe is szövődnek. De mégis: egymástól elhatárolható diskurzusokról van szó, és egy szembetűnő különbség némi feszültséget is teremt köztük. A továbbiakban ezt a különbséget fogom exponálni, mégpedig – ahogy előrebocsátottam – azzal a céllal, hogy az egyik „elbeszélés” felől „megközelíthessük” a másikat (a filozófiai, konkrétan ennek végső változatát: *Az ész trónfosztását*). Azaz most csupán arra vállalkozom, hogy néhány közelítő lépést teszek, és végül olyan nézőpontot kínállok, amelyből egyáltalán elemezni kezdhethetnénk *Az ész trónfosztását*, Lukács „használatatlannak” tartott, igényes értelmezési kísérletek nélkül félrelökött művét; azonban magát az elemzést itt nem végezhetem el.

1.

Röviden idézzük föl, mi a különbség a filozófiai, illetve az irodalmi dekadencia narratívái között. Az előbbit a következő, hallatlanul provokatív tételmondatban összegezhetjük: Hegel után *minden* polgári (azaz nem marxista) filozófiai és szociológiai irányzat⁸ legalábbis a gyökerében irracionális; ha nem is közvetlenül, de „végső társadalmi konzekvenciáiban [...] a reakciónak ugyanazon folyamába” torkollik.⁹ A másik elbeszélés nem kevésbé kihívó, de vonalvezetésében valamelyest eltérő: Goethe halála, főképpen pedig 1848 után az irodalom is romlásnak indul, hanyatlása azonban közel sem olyan egyetemes, mint a filozófiáé és a társadalomtudományoké, a regresszív tendenciával szemben

5 A Komintern 5. kongresszusa után dominánssá váló, majd 1929-ben, a Végrehajtó Bizottság 10. plénümán elfogadott „szociálfasizmus”-teóriát, illetve az erre épülő Komintern-stratégiát (ld. Székely 1980, 208–66) a 7. kongresszus (1935) egységfront-politikát hirdető határozatával hatályon kívül helyezik: KIVD 414–37.

6 Sziklai 1985, 97–107.

7 Némileg leegyszerűsítő módon irodalmi hanyatláselmületről beszélek, holott a hanyatlás esztétikai keretrendszere, a lukácsi realizmuselmélet nem specifikusan az irodalomra korlátozódó koncepció, ellenkezőleg: átfogó művészetelmélet. Ugyanakkor közismert, hogy Lukács elsősorban az irodalom területén folytatja vizsgálódásait. Ld. a *Luchterhand* kiadó életműsorozatának 4., 5. és 6. kötetében összegyűjtött szövegcsoporthoz, hozzávetőleg a híres (hírhedt) ’34-es Expresszionizmus-tanulmánytól (NR, 356–87) az ’57-es *Különösségig*.

8 Mellékesen minden történetírói iskola is.

9 ÉT 69 (a fordítást módosítottam).

ugyanis kitapintható egy progresszív is. A regresszió okait – Lukács moszkvai munkatársa, Mihail Lifsic szavaival – „a realizmus vereségének elmélete” világítja meg;¹⁰ a progresszió pedig „a realizmus diadalának” elméletével magyarázható.¹¹

Az ész a polgári filozófiában tehát alulmarad, és felbomlik – a „nagyrealizmus” irodalmi hagyományvonalán viszont felülkerekedik, és megőrzi integritását. A polgári filozófia valamennyi Hegelt és Marxot elkerülő áramlata – „objektív tartalma” alapján – a német ideológiai katasztrófa „gondolati előmunkálatának” bizonyul (akkor is, ha „szubjektív tekintetben ellenzéki”), mint-hogy „felgyorsítja” a fasizmus előtti „szellemi kapitulációhoz” vezető ideológiai mozgást.¹² Ellenben a nagy író – amilyen Balzac, Tolsztoj vagy Thomas Mann (hogy csupán hármat említsek Lukács klasszikusai közül) –, ha „a népéletben gyökeredzik, ha a népélet legfontosabb kérdéseivel való bensőséges kapcsolattól merítve alkot, »hamis tudattal« is elhatolhat a történelmi igazság valószínűs mélységeibe”.¹³ „[K]icsinyes és szűkkeblű felfogás” volna – olvashatjuk *A történelmi regényben* –, ha a „nagyrealizmus” kiemelkedő művészeinek jelentőségét „a marxizmus világnézetéhez való közeledésükön mér[nénk] le”.¹⁴

Nem kell marxistának lenni ahhoz, hogy [az ember természettel és társadalommal folytatott anyagcseréjét] valaki konkrét írói érzékenységgel figyelje meg a valóságban. Defoe vagy Fielding, Scott vagy Cooper, Balzac vagy Tolsztoj a legtöbb esetben rendkívül helyesen és mélyen fogták fel az élet e gazdasági oldalát. És a létalapnak e megformálásából a társadalom rendkívül helyes és mély képei születhettek meg, még olyan esetekben is, amelyekben az egyes írók gondolatilag levont gazdasági következtetései teljességgel hamisak voltak. Ez a hamisság (Balzacnál vagy Tolsztojnál) bizonyos mértékig az író nézeteinek magánjellegű hamissága, tartalmilag hamis kommentár egy olyan életképhez, amelyben az emberek gazdasági és szellemi-morális élete közötti valószínűs kölcsönhatás helyes, az objektív valóságnak megfelelő ábrázolást nyert.¹⁵

Lukács olykor maga is szót ejt filozófiai, illetve irodalmi hanyatláselméletének aszimmetrikus viszonyáról. Egy 1938-as tanulmányában megerősíti, hogy a művészet „sajátos, sokszorosan kivételes” helyet foglal el „az általános ha-

10 Lifsic–Sziklai 1989, 137.

11 A „realizmus diadala” Engels formulája: „Nos, Balzac politikailag legitimista volt [...]; minden rokonszenve az eltűnésre ítélt osztályé. De mindezek ellenére szatírája sohasem élesebb, ironiája sohasem keserűbb, mint amikor éppen azokat a férfiakat és nőket mozgatja a színen, akikkel a legmélyebben rokonszenvez – a nemeseiket. És az egyetlenek, akikről mindig leplezetlen csodálattal beszél, azok legádázabb politikai ellenfelei [...]. Hogy Balzac ily módon arra kényszerült, hogy szembehelyezkedjék saját osztályrokonszenvével és politikai előítéleteivel [...] – ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac egyik legnagyobb vonásának tekintem.” MEM 37, 39–40.

12 ÉT 10, 69, 79.

13 TR 389 (*Werke* 6, 336 – a fordítást módosítottam).

14 TR 373.

15 TR 416 (*Werke* 6, 360 – a fordítást módosítottam).

nyatlás korszakában”; ugyanis az a „játéktér”, amelyen belül az író „áttörhet” a művészi igazsághoz anélkül, hogy szakítania kellene osztályával, „hasonlíthatatlanul nagyobb”, mint a filozófia esetében.¹⁶ A filozófiában – mint láttuk – tulajdonképpen nincs is játéktér. Márpedig így különös helyzet áll elő: Lukács a polgári irodalom múltjában és jelenében (a Komintern népfrempolitikájával összhangban) könnyen talál humanista és antifasiszta szövetségeseket, a polgári filozófia múltjában és jelenében azonban nem. Az irodalmi népfremp lehetséges, sőt már létezik is (illetve bizonyos értelemben „mindig is” létezett); ellenben nincs filozófiai (és szociológiai) népfremp, és további vizsgálódás nélkül az sem világos, hogy Lukács szerint lehetséges-e egyáltalán.

Ez látszólag következetlen és önkényes – amellet érvelek majd, hogy átgondolt pozíció. Bizonyára önkényesnek véli Lukács tanítványa, Szigeti József is, aki – még a népi demokratikus struktúrák szovjetizálása előtt – óvatosan fölveti a társadalomtudományi népfremp aktualitásának kérdését is. 1946–47 körül még úgy ítéli meg, hogy formálódóban van a „közös alap”, az „egyetemes demokratikus világnézet”,¹⁷ amely a marxistákat összefűzheti akár Mannheimmel is (hiszen ő „már-már a kezében tartja a társadalmi-történeti világ felépülésének nagy ügyel-bajjal keresett kulcsát”).¹⁸ Lukács azonban az ilyen szellemi koalíciókra sohasem nyitott. Pedig ha szövetségese Balzac, Tolsztoj és Thomas Mann, miért ne tekinthetné annak Mannheimet vagy Max Weberet is? És miért ne rehabilitálhatná például Nietzsche örökségét úgy (illetve valamivel taktikusabban), mint ahogyan azt a millenarista-bolsevik „istenépítők” – mindenekelőtt Lunacsarszkij, Bogdanov és Gorkij – is megtették?¹⁹

Azt is látnunk kell, hogy ez az aszimmetria nem indokolható a Komintern stratégiai irányváltásait követő kényszerű helyezkedésekkel, ideológiai alkalmazkodással. A koncepció ugyanis a ’30-as évek elejétől lényegében változatlan. Lukács általában aláveti magát a nyelvi rendszabályoknak, de álláspontját sem Moszkvában, sem Budapesten nem adja föl.²⁰ A *Trónfosztás*ban ugyanott

16 AET II, 201 (*Werke* 4, 266–67 – a fordítást módosítottam), 209, 210–11.

17 Szigeti 1946, 776.

18 Szigeti 1948, 34. Az idézet „A szellem reprezentatív hajótöröttei” című esszéjéből származik. Miután írása (illetve a tanulmányt tartalmazó, Útban a valóság felé című kötete) az egységfront-politika hidegháborús „meghaladása” és a népi demokrácia átmeneti éveit követő szovjetizáció nyomán hirtelen „elavult”, Szigeti 1950-es önkritikájában elhibázott – „opportunistá” („harmadik utas”) – kísérletnek nyilvánítja: LV 249–61.

19 Nietzsche művei 1923-ban tűnnek el a Szovjetunió könyvtáraiból, ld. Deppermann 1998, 482. Az „istenépítés” (Lenin számára elfogadhatatlan, így inkább búvópatakszerű) bolsevik-nietzscheánus irányzatához ld. Lenin 1955 (LÖM 16), 16–51; Kline 1969; Rowley 1987, 136–213; Deppermann 1998; Städtke 2001; vö. Krausz 2008, 164. Lukács természetesen figyelemmel követi (és persze elutasítja) a bolsevik Nietzsche-recepciót, ld. pl. ÉT 330.

20 Ezzel nem kívánom helyesbíteni Sziklait; az általa elemzett (a népfremp-politikai nyitással összefüggő) hangsúlykülönbségek jól érzékelhetők a nyelvi felületen, ám megítélésem szerint maga a (kettős-egy) hanyatláselmélet alapvonalában nem módosul.

húzódnak a filozófiai irráció tartományának határai, mint '33-ban vagy '42-ben (az első két fasizmus-könyvben). A „fasizmus vagy bolsevizmus” – Lukács szerint is hamis –²¹ dilemmája időközben meghaladhatóvá válik, még sincs olyan polgári filozófus, akinek szellemi örökségét Lukács kimentené „a világnézetek haláltáncából”.²² Komolyabb elmozdulást a realizmuselméletben sem észlelünk (a fogalmi eszköztár ugyan gyarapodik, de ez semmilyen átrendeződéssel nem jár): a „realizmus diadala” mindig is egy szövetségkereső (persze a szövetségkötést szigorú feltételekhez kötő) teória jelszava volt, amelytől Lukács a vasfüggöny leereszkedése után sem vált meg; és nem módosult a szövetségesek – a „nagyrealisták” – kánonja sem.

A következőkben megpróbálok magyarázatot találni az ideológiai hanyatlás lukácsi narratíváinak aszimmetrikus vagy felemás voltára. Ehhez futólag – és csupán egyetlen aspektusra ügyelve – vázlatos képet kell alkotnom a realizmuselmületről. Mielőtt azonban rátérnék erre, úgy gondolom, még egy rövid megjegyzést kell tennem.

Véleményem szerint egyik narratíva sem nevezhető megalapozottan „sztálinistának”. (Ez önmagában persze tartalmatlan állítás, hiszen semmit sem mond arról, hogy ezek koherens és védhető stb. konstrukciók-e.) Ami Lukács esztétikai munkásságát illeti: elegendő csupán utalni a publikációira „felelő” adminisztratív intézkedésekre: arra, hogy Moszkvában és Budapesten egyaránt megvonják tőle a szót (1940-ben megszüntetik a Lukács moszkvai szellemi otthonát jelentő *Lityerturnij krityiket*,²³ tíz évvel később pedig a budapesti *Fórum* című folyóiratot és Lukács egyetemi oktatói státuszát).²⁴ A *Lityerturnaja gazeta* '39–40-es évfolyamaiban megfogalmazott,²⁵ utóbb Rudas, Horváth, Révai és Fagyeejev²⁶ által is fölfrissített vádak alapján nagyon is jól látható, miért összebékíthetetlen a lukácsi tanítás mind a zsdanovi séméval, mind a háború előtti (a zsdanovscsinától egyébként alig különböző) esztétikai doktrínával.

Az ész trónfosztásának elbeszélése pedig még kevésbé emlékeztethet a filozófiatudomány sztálini intézményrendszeréből származó mintákra – ami nem meglepő, hiszen ilyen minták nincsenek. A szovjet filozófia '30/31 körül levezenyelt „bolsevizálása” – Gyeborin félreállítása – után élesen antihegelianus holtidő köszönt be.²⁷ A szovjet orosz filozófiai élet e húszéves periódusának egyetlen biztos pontja a sztálini *Rövid tanfolyam* megjelenése, benne

21 Lukács 1971, 722.

22 Eí 92.

23 Szerdahelyi 1988, 179–80; Lifsic–Sziklai 1989, 177–89.

24 Ambrus 1985.

25 Ld. Sztikalin 2010, 86–87, Vö. Lifsic és Lukács válaszaival: Lifsic 1973, 407–14, 415–24; Eí 686–90, 690–96, 740–97.

26 LV 21–58; 141–70; 171–96; Fagyeejev 1950.

27 Maidansky 2020.

a dialektikus és történelmi materializmusról szóló „filozófiai” betétszöveggel – minden más „reprezentatív” filozófiatudományi projekt kudarcba fullad.²⁸ Az Akadémia Filozófiai Intézetének munkatársai által írt egyetemes filozófiatörténet harmadik kötetét – a hegeli dialektika „helytelen” értékelése, a hegeli és a marxi módszer rokonságának „túlhangsúlyozása” miatt – 1944-ben kivonják a forgalomból, a tervezett további négy kötet már nem készülhet el. 1947-ben hasonló sorsra jut Alexandrov új filozófiatörténete is (ti. a szerző ugyancsak „túlbecsüli” Hegel jelentőségét).²⁹ A szovjet filozófia újjáélesztésének zsdanovi programja³⁰ pedig Sztálin haláláig szinte teljesen befagyasztja a filozófiai kutatásokat.³¹ A Hegel utáni polgári filozófia irányzatairól csak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején születik meg az első akadémiai „nagyelbeszélés”.³² Vagyis inkább a *Trónfosztás* lehetne a szovjetmarxista dekadenciakritika előképe, semmint fordítva – ám ilyen irányú hatásösszefüggés sincs, hiszen Lukács művei ’56 után Pekingtől Kelet-Berlinig mindenütt tiltólistára kerülnek.³³

Aki mégis „tipikusan sztálinista jellegzetességnek” kívánja tekinteni azt – például Kołakowski nyomán –, hogy Lukács szerint a hegeli örökséget elvető valamennyi nem-marxista filozófia „reakciós és irracionális”,³⁴ annak tehát először is teljesen figyelmen kívül kell hagynia a marxista filozófiatörténet-írás egész történetét (az említett sajátosság ugyanis a II. Internacionálé óta inkább „tipikusan” marxistának mondható); másodszor szemet kell huny-
nia afölött, hogy a ráció és irráció ellentétpárja köré szerveződő hegelianus terminológia egyáltalán nem tartozik a zsdanovscsina fogalmi instrumentáriumába (amiképpen a Zsdanov előtti és utáni szovjetortodoxia sem ezt a nyelvet beszéli – ebben a tradícióban az idealizmus és materializmus a döntő ellentét);³⁵ harmadszor pedig hallgatnia kell a jelen tanulmány középpontjá-

28 Ld. Van der Zweerde 1997, 63–77.

29 Csak emlékeztetőül: Sztálin meghatározása szerint a hegeli filozófia „arisztokratikus reakció a francia forradalomra és a francia materializmusra” (Van der Zweerde 1997, 69). Zsdanov is ennek megfelelően foglal állást az Alexandrov-vitában: „Hegel kérdése már rég el van döntve. Semmi ok nincs arra, hogy újból felvessük, nem mutattak be itt semmiféle újabb anyagot, azokon kívül, amelyeket már rég meg-tárgyaltak és értékelték.” (Zsdanov 1949, 35.)

30 Zsdanov 1949, 5–46.

31 Természetesen vannak jelentős „túlélők”, mindenekelőtt a Filozófiai Intézetben, majd a Moszkvai Egyetemen dolgozó Valentyin F. Aszmuusz.

32 A Dinnyik, Jovcsuk, Kedrov, Mityin, Ojzerman és Okulov szerkesztette hatkötetes munka témánk szempontjából releváns 3–5. kötetei 1959–61 között jelentek meg (magyarul ld. Dinnyik et al. 1962–65). Ld. Van der Zweerde 1997, 78–79.

33 Ld. pl. Cheweschi–Jegorow 1958; Balogh 1959. Vö. Sziklai 1988; Sztikalin 2010, 282–305. A hazai intézményes marxizmus a ’60-as évek közepére – Moszkva rosszállása ellenére is – valamelyest megenyhül Lukáccsal szemben.

34 Kołakowski 1978, 285.

35 Ld. Zsdanov 1949, 8–9; Cheweschi–Jegorow 1958, 747; Balogh 1959. Vö. Lukács 1989, 234–35. Vö. Van der Zweerde 1997, 142–44.

ban álló problémáról, ti. arról, hogy Lukács – szintén sztálinistának vélt – irodalmi hanyatláselméletéből hibázik a „tipikusan sztálinista jellegzetesség”; hiszen tudjuk már: a koncepció alapján távolról sem minden „polgári” műalkotás „reakciós és irracionális”.

E megjegyzés után fogalmazzuk meg újra fő kérdésünket: milyen akadály lehet a filozófiai népfrontnak, ha ugyanakkor semmi akadály az irodalmi népfrontnak?

2.

Lukács szerint az „igazi” művészet – avagy elemzéseinek túlnyomó többségében: az irodalmi „nagyrealizmus” – mindmáig képes valamire, amire a filozófiai gondolkodás nem: „spontán dialektikára”.³⁶ Hegel után a filozófiai gondolkodás *vagy* dialektikus – ez esetben módszeres és megfeszített munka révén az –, *vagy* nem dialektikus (antihegeliánus); ám spontán módon, „filozófiailag öntudatlan gyakorlatként”,³⁷ vagyis saját hagyományának földolgozása nélkül nem válhat dialektikussá. A „vagy-vagy” látszólag megint csak önkényes, „dialektikátlan”. (Ilyesmit sűrűn olvashatunk a lukácsi diszjunkciókról, arról azonban szinte semmit, milyen „vagy-vagy”-ok haladhatók meg dialektikusan, és mely diszjunkciók elutasítása áldialektika, amely a hegeli logikában biztosan nem lelhet támaszára.)³⁸ Természetesen nem arról van szó, hogy a gondolkodás ne ütközhetne olyan kérdésekbe, amelyekre önkéntelenül is dialektikusan felel. A 16–18. századi filozófiatörténet Lukács számára releváns áramlatát éppen az efféle kérdések határozzák meg.³⁹ Ez a tendencia azonban a spontán dialektikus megoldások *módszeres-szisztematikus* újra-elsajátításában és továbbfejlesztésében – a német idealizmusban, mindenekelőtt Hegel spekulatív filozófiájában, majd a politikai gazdaságtan marxi kritikájában – teljesedik ki, maga a *metódus* pedig (mondani sem kell) már a legkevésbé sem spontán. A filozófiai gondolkodás persze továbbra is találhat öntudatlanul dialektikus válaszokat saját dialektikus múltjára vakon is, ám a *szerkezete* ettől még nem lesz dialektikus; és másfelől: ha valóban dialektikus, akkor a múltjára semmiképpen sem vak.

Mindez a művészetre azonban nem érvényes – itt a dialektika problémája másként merül föl. A realista írónak – fejtegeti Lukács – a regényvilágot „kerü-

36 A „művészet spontán dialektikája” a kései *Nagy esztétika* szófordulata (ES, I/711), de hasonló megfogalmazásokkal (illetve magával a koncepcióval) már a harmincas évek második felében is találkozunk.

37 ÉI 761.

38 Éppen csak megemlítem, hogy az egész hegeli filozófia egyetlen „vagy-vagy” szisztematikus kidolgozása: ti. a gondolkodás *vagy* megreked az értelem álláspontján, *vagy* fölemelkedik az ész magaslatára – nincs harmadik lehetőség.

39 Vö. ÉT 102–03.

lóúton” kell megteremtenie.⁴⁰ A köznapi tudat számára megjelenő közvetlen adottságformákat előbb át kell törnie, majd az elvonatkoztatás, a „lényeg” felé hatoló általánosítás közjátéka után magában az alkotómunkában ismét helyre kell állítania őket. Ez a második, újjáteremtett közvetlenség azonban nem egyszerűen az „eredeti” felszín rekonstrukciója, hanem olyan plasztikus-evokatív (élménykeltő) kompozíció, amelyben az egyedi jelenségformák sokfélesége fölemelkedik a különösség esztétikai erőterébe, azaz mintegy magába olvasztja, és érzékletessé teszi az általánost.⁴¹

Mit jelent mindez? Itt nem mélyülhetünk el az „általános”, az „egyedi” és a „különös” hegeli eredetű fogalmainak egzegézisében.⁴² Most csupán az esztétikai vízió alapgondolatát szeretném kiemelni, így elég a következő megállapításokra szorítkoznom. Lukács szerint a regény akkor *realista* mű, ha alakjain, sorsukon, kapcsolatrendszerükön, tárgyi és szellemi környezetükön keresztül feltárul valami azokból a – mindennapi életben nem észlelhető – mechanizmusokból, amelyeknek a „gépezetében” az emberi cselekvések összefonódnak, és különféle intézményi és normatív közvetítésekkel beilleszkednek a társadalmi összefüggésükbe. Ha a regény maradandó, akkor legyen bármilyen szűk is a fókusza, az egymást kölcsönösen megvilágító jelenetekben átélhetővé válik az emberi érzelmeket, törekvéseket, kapcsolatokat előzetesen szabályozó, befolyásoló, irányító gyakorlatok és eljárásrendszerek működése, amelyek az így kialakult cselekvés- és viselkedésformákat integrálják e komplexumok újratermelésének rendjébe. Egyszóval a regényvilágban megmutatkozik a szereplők életét hordozó valóság önmozgása, önmagát alkotó struktúrája, az a saját előfeltételeit újratételező, dinamikusan változó cselekvés-összefüggés, amelyet – Hegel és Lukács nyomán – *totalitásnak* nevezünk. Pontosan ezáltal – és csakis így – lehet az alkotás az általa „tükrözött” valóság művészi igazsága.

Lukács tehát a *totalitás* esztétikai reprezentációját várja az írótól. Ám érdemes emlékeztetünkbe idézni, hogy a totalitás hegeliánus fogalma nem harmóniát, „nem szép ívet és egyenletességet” jelent (ahogy például Bloch interpretálja – tévesen – az „expresszionizmus-vitában”);⁴³ hanem szakadatlan keletkezést, a tevékenységek társadalmi szintézisének „a tudat háta mögött”⁴⁴ zajló folyamatát, azt a totalizáló mozgást, amely szüntelenül reprodukálja a felületén széthasadó társadalmi valóságot, és pedig éppen így, a felületi össze-

40 Ld. pl. ÉI 771. A koncepció alapvonalai a '30-as évek végére kirajzolódnak, Lukács a „Mi az új a művészetben?” című esszéjében már a „különösség” kulcsfogalmát is használja (ÉI 773–76). Az alábbiakban éppen azért hivatkozhatom egyaránt a '30-as, '40-es és '50-es évekből származó szövegekre, mert itt csupán a változatlan „alapvonalak” érdekelnek, és nem kell fölvetnem a realizmuselmélet belső fejlődésének kérdését.

41 ÉI 773–75; Különösség 312.

42 Ld. újabban Sipos 2024.

43 Bloch 1989, 295. A vitához mindenekelőtt ld. Mesterházi 1991, 159–228.

44 Hegel 1979, 55.

függés állandó bomlásában.⁴⁵ Közismert, hogy Lukács egészében tévútnak, a hanyatlás szimptomájának tartja az avantgárdot (amelyet *valóban* egy „tanfelügyelő leereszkedő modorában” bírál – Adorno ezen joggal gúnyolódik).⁴⁶ Azonban nem lehet eléggé nyomatékosítani, hogy ez nem magyarázható Lukács „dogmatikus” alapokon nyugvó „stiláris elfogultságával”,⁴⁷ pontosabban hogy a „dogmatikus vonások” és a „stiláris elfogultság” konstataásával inkább csak kitérünk a magyarázat elől.

Lukács nem azért utasítja el az „avantgardizmust”, mert ez interpolációs és montázstechnikáival – vagy ahogyan Bloch írja: a „képprobantással” –⁴⁸ meghamisítja a mindennapi valóságtapasztalatot. Ellenkezőleg: éppen azért bírálja, mert tökéletes összhangban van vele, mert *csupán* a mindennapi, eldologiasodott tudat töredékes tartalmainak „kísérteties dermedtségét”⁴⁹ tükrözi vissza. Lukács azonban többet kíván a művésztől: *igazságot* – természetesen nem „szép ívet és egyenletességet”, nem az egyén és az emberi világ fragmentáltságának, „iszonytató merevségének”⁵⁰ elvont tagadását, hanem azt, hogy a hasadásokat, „a beomlott szférákat és cezúrákat”⁵¹ genezisükben és mozgásirányukban láttassa; hogy felismerhetővé tegye szükségszerűségeket: a felszín széthullásának *konstitutív* szerepét magának a széthulló felszínnek a reprodukciójában.

A Lukács, illetve Bloch (és Eisler, utóbb Adorno) között dúló „expresszionizmus-vita” nem ízlések harca. Semmit sem tisztáztunk, ha Lukács avantgárdellenességét „szektás-dogmatikus vonásaiból”,⁵² „némiképp avas” széppérezékből,⁵³ vagy egyszerűen generációs konfliktusból eredeztetjük.⁵⁴ De megítélésem szerint az sem segít, ha realizmuselméletét eleve kiszakítjuk saját eleméből, és – ahelyett, hogy először is esztétikai koncepcióként értelmeznénk – „a korszak világtörténelmi kérdéseire adott történetfilozófiai válaszoként” olvassuk.⁵⁵

Úgy gondolom, mindenekelőtt a kiindulópontok különbségére kellene ügyelnünk; arra, hogy már a pillantás is más, amelyet a vitázó felek a világra vetnek (olyan okokból, amelyekre „pillantásuk” mikroszociológiai analízise nélkül aligha deríthetünk fényt). Belátható, hogy a „képprobantás” művészete

45 Erről részletesebben ld. Forczek 2023.

46 Adorno 1961, 153.

47 Szerdahelyi 1988, 202.

48 Bloch 1989, 243.

49 TO 272.

50 Lukács 1985, 50.

51 Bloch 1989, 244 (a szókapcsolat ragjait a mondatom szerkezetéhez igazítottam).

52 Szerdahelyi 1988, 119.

53 Az idézet Faludy György „Levél Lukács Györgyhez” című verséből származik.

54 Ld. Anna Seghers és Lukács levélváltását: RP 323–24; vö. 333, 350.

55 Ambrus 1985, 320.

csak ott és akkor bizonyulhat „a valóság koporsószögének” (vagy legalábbis „társadalmi-polemikus ütőerőnek”), ahol és amikor a dekompozíció, „a szétpattant tudat képrejtvénye” rácsfol a köznapi tudat egységes, rendezett élményvalóságára, amikor tehát az alkotásnak „a nyugalmas összefonódások csalását” – az áttekinthető, lekerékített egészként megjelenő, előre értelmezett közvetlenség hamisságát – kell lelepleznie.⁵⁶ A Lukács műveiben megjelenő köznapi tudat azonban nem „a nyugalmas összefonódások csalásának” áldozata (sem Moszkvában, sem Budapesten). Ellenkezőleg: közvetlen alapélménye – Lukács nagy Gorkij-tanulmányának szavaival szólva – sokkal inkább az, hogy a társadalom „irtózatosságotnak fonalaival összekuszálódjon”.⁵⁷ A „szétszaggatott élet” tapasztalati horizontját nem kérdőjelezi és nem ingatja meg (sokkal inkább helyben hagyja) a zűrzavar „meztelen eredményét” rögzítő képprojektálás.⁵⁸ Ezért a „meztelen eredmény” Lukács szemében nem lehet elég komplex, szubverzív és igaz (ellenkezőleg: monoton, afirmatív és hamis). Az ő perspektívájából az ész hiányára, az ész ellenében pusztán az értelem álláspontjára vall – amely beéri az eldologiasodott tudat állapotfelvételeivel –, ha az irodalmi műben

az áttekinthetetlen, széttépvé tükrözött, kaotikusan megjelenő, értelmezetlen, csupán közvetlenül megélt felszín *mint ilyen* fixálódik az objektív közvetítések többé-kevésbé tudatos kikapcsolásával és ignorálásával, az ezen a színvonalon való gondolati felülemelkedés nélkül.⁵⁹

Ha fölfigyelünk arra, hogy a Lukács számára hozzáférhető köznapi tudat gyökeresen mást észlel a „közvetlenül megélt felszínen”, mint a Bloch vagy Adorno számára hozzáférhető alakzat, akkor új megvilágításba kerülhetnek a diszkusszióban egymásnak feszülő pozíciók. Adorno minden nézőpontból meglepően triviális igazságot közöl, amikor Lukács lelkére köti: „a művészet nem azáltal ismeri meg a valóságot, hogy fotografikusan vagy »perspektivikusan« leképezi azt, hanem azáltal, hogy autonóm konstitúciója erejével kifejezi, amit a valóság empirikus alakja elfátyoloz.”⁶⁰ Ezt természetesen Lukács sem vitatja. Az ütközéspont máshol rejlik: sokkal inkább abban a kérdésben, hogy egyáltalán milyen a valóság empirikus alakja, és mi az, amit elfátyoloz; hogy a valóság közvetlen megértésének illúzióját kell-e eloszlatni az egyén és a világ „szétszerelésének”, összeroppantásának expresszív gesztusaival; vagy a valóság közvetlen irracionálisának „lusta varázslatát”⁶¹ kell-e megtörni azoknak

56 Bloch 1989, 252, 245.

57 SzR 34.

58 RP 74, 75. Vö. AET II, 210.

59 RP 297 (a fordítást javítottam).

60 Adorno 1961, 168.

61 A kifejezést a *Trónfosztásból* kölcsönöztem (a fordítást módosítottam): ÉT 716.

a lényegi struktúráknak a „visszatükrözésével”, amelyek a világ kiismerhetetlen közvetlenségét *racionalisan megragadható módon* létrehozzák.

Lukács a *Történelem és osztálytudattól* kezdve következetesen az utóbbit tekinti a művészet és (persze másképpen) a filozófia, a társadalomtudományok hivatásának (a közvetlenség, amelyre „pillantása” esik, ezt a feladatot veti föl). Ennek szellemében – és nem „stiláris elfogultságok” miatt – hangoztatja fáradhatatlanul, hogy a műalkotásban nem egyszerűen a semmisségnek, hanem a *megsemmisülés folyamatának* kell érzékletessé válnia; annak, hogy *miképpen* alakul ki a semmisség „meztelen eredménye”;⁶² hogy az emberi viszonyok mozgalmas elevenségéből *hogyan* születik meg naponként – Bloch szavaival – ez a „merev anarchia”, „az üresség fantasztikus őserdeje”.⁶³ Lukács számára ez elsősorban nem „az írás technikájának”, a forma feletti virtuóz uralomnak a kérdése, hanem – egy tanulságosan nyers, még Berlinben írt, azaz a realizmuselmélet kidolgozásának egészen korai fázisából származó cikkét idézve –

mindenekelőtt a dialektika alkalmazásának kérdése az irodalom területén. A dialektikus materializmusról tartott minden bevezető kurzust azzal szoktunk kezdeni, hogy kiemeljük és elismételjük a metafizikai és a dialektikus gondolkodás közötti különbséget: újra és újra hangsúlyozzuk, hogy a dialektikus gondolkodás a mereven megjelenő dolgokat gondolatban is folyamatokká oldja, amint valójában azok. A dialektikának ez az elemi tétele vajon nem érvényes az irodalomra is?⁶⁴

Itt ismét a dialektika központi problémájához érkeztünk. A mű, amelyet Lukács „realistának” nevez, nem annak köszönheti realizmusát, hogy bizonyos stílusmintákhoz igazodik, hanem annak, hogy a társadalmi valóság *dialektikus* folyamatát tükrözi vissza (értelemszerűen az esztétikai visszatükrözés „normái” szerint). A (kritikai) realista regény úgy lépteti elő alakjait kapcsolataik és tárgyi vonatkozásaik szövedékéből, úgy alakítja ki szétágazó, egymásba ékelődő lehetőségmezőiket és a mindennapok esetlegességeiből kirajzolódó kényszerpályáikat, hogy életük hatósugarában áttetszővé válik a társadalmi valóság antagonisztikus – személytelen, dologi közvetítésekkel szerveződő – totalitása, amelyet egyszerre érzékelhetünk az emberek saját riasztó teljesítményének és ugyanakkor számukra idegen hatalomnak is, sorsnak, amelyet pusztán elszenvednek, vagy végigharcolnak, és amely kívül-belül fölemészti őket. Miért *dialektikus* a realista ábrázolás? Csupán utalásszerű választ adva:

62 Vö. RP 75.: „Gorkij sohasem annak meztelen eredményét adja, ami a kapitalizmusban, a kapitalizmus következtében tönkrement – hanem azt ábrázolja, ami tönkremegy, és hogy hogyan, *milyen harcban* semmisül meg.” (A fordítást módosítottam. A kiemelések a magyar kiadásból származnak, a német kiadásokban nem találjuk őket.)

63 Bloch 1989, 240, 267.

64 EÍ 605 (a fordítást móosítottam).

semmiképpen sem azért, mert az „ellentmondásokat” feloldja valamilyen „magasabb egységben” (ennek semmi köze a dialektikához); hanem azért, mert megtapasztalhatóvá teszi az önmagát reprodukáló valóság differenciált azonosságát és önmagán belüli differenciálódását – kézzelfoghatóbban: a szubjektumnak a társadalmi objektivitásba, illetve az objektivitásnak a szubjektumba való beleformálódását; a partikuláris vágyaknak a represszív általánosba, illetve az általánosnak a partikuláris törekvésekbe való átcsapását; a véletleneknek a mindenkori mozgástér meghatározottságaiban, „a szükségszerűség körében”,⁶⁵ illetve a szükségszerűségnek a véletlenekben kifejeződő erejét stb.; azaz hegelianus formulával: „az azonosság és nem-azonosság azonosságának” aspektusait.⁶⁶

Szó sincs arról, hogy a dialektika a művészet forrása vagy módszertana volna. A dialektika a művészetben csak *következmény* lehet,⁶⁷ amely önmagában nem sokat mond az esztétikum mibenlétéről, és ezt Lukács sem gondolja másként.⁶⁸ De a realizmusról szóló polémiaiban nem „az esztétikum sajátossága”, „mindössze” a műalkotás (a regény) *igazsága* a kérdés. Márpedig Lukács szerint az igazság *ezen* a következményen múlik. Ti. azon, hogy a mimetikusán újjáteremtett társadalmi lét pólusai – az egyén és a totalitás – összekapcsolódnak-e a különösség szférájában, „világlanak”-e egymásban, azaz kibontakozik-e a művészet spontán dialektikája. Akkor ugyanis az alakok „önálló életre kelnek”: már nem lehet „önkényesen uralkodni rajtuk”, egyre kevésbé tűrik, hogy az író személyes előítéletei betolakodjanak a regényvilágba, így „egyre nagyobbak a realizmus győzelmének esélyei”.⁶⁹ Ám érdemes megerősíteni – Lukács szavait idézve –, hogy

[i]tt elsősorban nem az a lényeg, hogy az élettelen általánosnak és az eszmét nélkülöző pusztá individuálisnak a szembeállítás *elméletileg* helytelen [...], hanem az, hogy a *valóságban* az általános és az individuális szétválaszthatatlanul, dialektikusan összefügg, hogy tehát az az író, aki a megformálásban, magának a valóságnak a művészi visszaadásában nem tudja a mozgásoknak, összetartozásuknak és ellentmondásuknak ezt a sokrétűségét művészileg adekvát módon megjeleníteni, az a valóságnak csupán elszegényített és sematikus képmását nyújtja. Egyremegy, hogy [az írók] [...] hallották-e valaha is a dialektika kifejezést [...], ha képesek arra, hogy a gondolatoknak és az érzelmeknek általuk elsajátított kultúrája segítségével helyesen, finom elágazásaiban, lényegi meghatározásaiban ábrázolják az objektív realitás igazi dialektikáját.⁷⁰

65 Hegel 1983, 178 (145. §).

66 Hegel 1957, I/50.

67 ES I, 651.

68 Ld. Lukács levélváltását Anna Seghersszel: RP 318–52.

69 AET II, 212 (a fordítást módosítottam).

70 EÍ 760 (a fordítást módosítottam; az első kiemelés tőlem, a második az eredetiben).

A kulcsfogalom – az objektív valóság dialektikája – persze további magyarázatra szorulna. Nyilvánvalóan nem tisztáztam, inkább csak illusztráltam azzal, hogy futólag utaltam a hegeli azonosságtételre, illetve lukácsi revíziójának néhány „aspektusára”. De jelenlegi célunk szempontjából ez az „illusztráció” is elég: talán így is világossá vált a realizmuselmélet „tétje”, és követhetőbbé a hanyatlás narratívája is. Lukács nem a „klasszikus” formába öntött, pártos, populáris, informatív, pedagógiaileg hasznosítható – a dialektikus gondolkodást ridegen dualisztikus világnézetté degradáló – „forradalmi romantika” (azaz a sztálinista esztétikai-művészetpolitikai paradigma)⁷¹ nevében utasítja el az összefüggéseket szétziláló és (ahogyan Zsdanov hangoztatja) „erkölcsrontó”, „a sötét éjszakát dicsőítő”, „a pesszimizmust megéneklő” avantgárdot.⁷² A törésvonal máshol húzódik: egyfelől a *Sein* (a mozdulatlan lét, a lefagyott történelem), másfelől a *Werden* (az alakulás, a mozdulatlan létben manifesztálódó mozgalmas totalitás) reprezentációi között; és amint kiderülhetett, a lukácsi esztétika a *Werden* igazságának elmélete.⁷³

3.

A törésvonal máshol húzódik, ám a kép mégsem ilyen egyszerű. Ugyanis az a *valóban dialektikus* koncepció, amellyel Lukács a *Werden* reprezentációinak igazságát védi, és amely továbbra is figyelemre méltó kihívás lehet(ne) az avantgárd művészetelméletek számára, kezdettől összeforr a szovjet típusú gazdasági-társadalmi transzformációk apológiájával,⁷⁴ és könnyen befogadja az érvelés dialektikus karakterét elhomályosító „szocreál” frazeológia elemeit. Úgy gondolom azonban, hogy Lukács realizmuselmélete leválasztható az apologetikus vonatkozásairól. Ne feledjük: ez a művelet a sztálini és poszt-sztálini szovjetortodoxiának sohasem okozott nehézséget. Lukács – reményei ellenére – mindig is a kritikai realizmus esztétája maradt. Ha gondosan előkészítette is a „realizmus” szocialista korszakának művészetfilozófiai helyét, ez csaknem teljesen üres tartomány nála.⁷⁵ S ez nem is kerülte el Lukács „ortodox” ellenfeleinek figyelmét: pontosan tudták, hogy a „realizmus diadalának” elmélete – Horváth Mihály vulgáris megfogalmazásában: a „reakciós írók művészi progresszivitására”, „a politikai és művészi magatartás[uk] kettősségé-

71 Részletesebben ld. Meier 2014, 67–79.

72 Zsdanov 1949, 42, 89.

73 Vö. Különösség 315.

74 A „nagyrealizmus” Lukács által konstruált hagyományvonalát természetesen nem nehéz összefűzni a szocializmus felé közelgő emberi történelem elbeszélésével.

75 Ezt a (valóban jelentős) Gorkij- és Szolzsenyicin-tanulmányok megítélésem szerint nem cáfolják. Lukács számára kimondva-kimondatlanul mindketten kritikai realisták: Gorkij elsősorban „A forradalom előtti Oroszország »Emberi komédiájának«” írója (SzR 27–66), Szolzsenyicin pedig – realizmuselméleti „helyét” tekintve – leginkább a poszt sztálinista szovjet kritikai realizmus kulcsfigurája.

re” utaló „Balzac-tünet” –⁷⁶ ennek a történelmi ürességnek a kritikája is; olyan teória, amely kínosan meghazudtolja az államszocialista rezsimnek történetfilozófiai önmeghatározását.

Emeljük ki újra: a múlt és a jelen „polgári” (regény)irodalma a megismerés sajátos médiuma lehet: a megismerésnél egyszerre többet és kevesebbet, ti. művészi igazságot kínáló, világalkotó, „realista” mimézis.⁷⁷ Olyan „látó, halló, érzékelő, emlékező organon”,⁷⁸ amely – ha csupán „gyűlöletteljes ironiával, fogcsikorgatva és perspektívátlanul” is, de – „az igazságnak megfelelően” ábrázolja „a kapitalizmus előretörését, azt, hogy a kapitalizmus minden társadalmi és emberi viszonyt áthat”.⁷⁹ Amint tudjuk, a mű erre csakis akkor képes, ha a különösség esztétikai erőterében újjáteremti a valóság dialektikus önmozgását. Ez a döntő mozzanat: Lukács, a dialektikus gondolkodó „szövetségi politikáját” az határozza meg, hogy függetlenül az író módszertani és elméleti reflexióitól, függetlenül attól, hogy maga az alkotó hogyan ver hidat esztétikai, illetve tisztán fogalmi tudatossága között, a regényvilág közvetített közvetlensége, intenzív totalitása spontán módon is dialektikussá válhat. Az irodalmi népfront mozgásterét tehát a művészet spontán dialektikája nyitja meg. Önmagában nem elegendő az írók antifasiszta meggyőződése, a népfront Lukács dialektikus igazságfogalmán nyugszik.

Ez a szövetségi politika azonban a filozófia (és a társadalomtudományok) területén nem alkalmazható. Itt nem fejthetem ki érdemben, csupán megismételni tudom: Hegel után a filozófiai gondolkodás vagy módszeresen „széttűzza” a valóság adottságformáit, vagy „megtapad” a közvetlen felületen; vagy módszeresen dialektikus, vagy egyáltalán nem az. Ha viszont nem az, akkor egy dialektikus gondolkodó – a saját hegelianus nyelvagyományában állva – nem nevezi észhasználatnak, nem is nevezheti annak; ebben a nyelvagyományban ugyanis az ész nem más, mint a dialektikus módszer öntudata. Ha a filozófiai gondolkodás elveti a módszert, miután öntudatra ébredt benne, azt a dialektikus ész csak az ész önmegtagadásaként foghatja föl; számára a nem-dialektikus gondolkodás tehát irracionalista.

*Az ész trónfosztásában tárgyalt polgári filozófiai irányzatok – saját önértelmezésük szerint is – antidialektikus filozófiák.*⁸⁰ Ez önmagában még szinte semmit sem jelent, ám egyvalamit mégis elárul: ti. hogy vizsgálódásaikat nem a totalitás módszertani nézőpontjából folytatják. Nem kérdeznek rá arra, hogy

76 LV 148.

77 ES I, 471, 468.

78 ES I, 473 (parafrázis, nem pontos idézet).

79 EÍ 735 (a fordítást módosítottam).

80 Ez általában véve a Weimari Köztársaság Hegel-reneszánszára is igaz. Ha egyik-másik neohegelianus méltatja is a dialektikát, értelmét teljességgel kiüresíti: „a »dialektikus« szó jóformán a »német« szinonimájává válik” (Grossmann 2013, 236).

az emberek „itt és most” („ott és akkor”) milyen mechanizmusok útján, milyen totalizáló – a tevékenységek társadalmi összefüggését szervező – struktúrák közvetítésével sajátítják el konkrét képességeiket és szükségleteiket, és fordítva: hogy képességeik és szükségleteik objektivációi milyen közvetítésekkel reprodukálják a konkrét társadalmi totalitást. Lukács elemzése szerint azonban e módszertani nézőpont híján elfedik a megismerés és a cselekvés szerkezetének, illetve represszív irányítási rendszereinek a történelmi-társadalmi konstitúcióját; vagy ha felmutatják is, a meglévő szerkezeteket meghaladhatatlanoknak nyilvánítják. Márpedig ez élesen szembeállítja őket a dialektikus gondolkodás totalitásszemléletével, a dialektikus ésszel és igazsággal. Ez a szembenállás az, ami Lukács szemében ellehetetleníti a filozófiai népfrontot.

Az ész trónfosztásáról számtalanszor leírták, hogy módszertanilag elhibázott mű, amelyben kontúrtales marad mind a ráció, mind az irráció fogalma, és amely e két tartomány szigorú elhatárolásával saját dialektikus irányelveinek is ellentmond. Megítélésem szerint ezek az állítások a kellő filozófiai tájékozódási képesség hiányáról – az interpretációhoz nélkülözhetetlen hegelianus kategóriarendszer negligálásáról, illetve e kategóriák „automatikus” megértésének téveszméjéről (banális félreértésükről) – tanúskodnak. A fentiekben kerülőúton közeledtem a *Trónfosztás*hoz. Megpróbáltam fényt deríteni Lukács irodalmi népfrontpolitikájának módszertani alapjaira, ezzel összefüggésben pedig az irodalmi és a filozófiai hanyatláselemélet közötti aszimmetria okaira is. Mindeközben – ha nem is szisztematikus igénnyel, inkább csak előkészítő jelleggel – megvilágítottam néhány kulskategóriát is (a totalitás, az ész, az igazság és a valóság fogalmait). Abba a pozícióba jutottunk, amelyből megkezdhetnénk a *Trónfosztás* érdemi elemzését és immanens kritikáját – ezt a feladatot azonban máskor végezzük el.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W. 1961. *Noten zur Literatur II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Ambrus János, szerk. 1985. *A Lukács-vita (1949–1951)*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó. [LV]
- Ambrus János. 1985. „Hazatérés reményekkel.” In *A Lukács-vita (1949–1951)*, szerk. Ambrus János, 315–338. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Balogh Elemér. 1959. „Az irracionális kritikájához. Vita Lukács Györggyel. I–II.” *Magyar Filozófiai Szemle* 3/1–2: 75–113 és 3/3–4: 287–98.
- Bloch, Ernst. 1989. *Korunk öröksége*. Ford. Bendl Júlia. Budapest: Gondolat. [KÖ]
- [Cheweschi, M. A. – A. G. Jegorow.] 1958. „Scherbengericht über Georg Lukács.” *Ost-Probleme* 10/22: 747–753.

- Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor, szerk. 1975. *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*. Budapest: Kossuth. [KIVD]
- Deppermann, Maria. 1998. „Nietzsche in der Sowietunion. Den begrabenen Nietzsche ausgraben.” *Nietzsche-Studien* 27/1: 481–514.
- Dinnyik, M. A. et. al., szerk. 1958–1965. *A filozófia története*. 6 kötet. Budapest: Gondolat.
- Fagyeyev, Alekszandr. 1950. „Az irodalmi kritika feladatai.” *Társadalmi Szemle* 5/3–4: 212–22.
- Forczek Ákos. 2023. „A totalitás fogalma a *Történelem és osztálytudat*ban.” *Magyar Filozófiai Szemle* 67/1: 138–55.
- Grossmann, Andreas. 2013. „German neo-Hegelianism and a plea for another Hegel.” In *The Impact of Idealism. The Legacy of Post-Kantian German Thought. Vol. II. Historical, Social and Political Thought*, szerk. John Walker, 232–59. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegel, Georg F. W. 1957. *A logika tudománya*. 2 kötet. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- Hegel, Georg F. W. 1979. *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- Hegel, Georg F. W. 1983. *A jogfilozófia alapvonalai [...]*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- Kline, George L. 1969. „Nietzschean Marxism in Russia.” In *Demythologizing Marxism*, szerk. Frederick J. Adelman, 166–83. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Kołakowski, Leszek. 1978. *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth, and Dissolution. Vol. 3: The Breakdown*. Ford. P. S. Falla. Oxford: Clarendon Press.
- Krausz Tamás. 2008. *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest: Napvilág.
- Lenin, Vlagyimir I. 1955. *Művei. 16. kötet (1909. szeptember – 1910. december)*. Budapest: Szikra.
- Lifsic, Mihail. 1973. *Válogatott esztétikai írások*. Szerk. Sziklai László. Budapest: Kossuth.
- Lifsic, Mihail – Sziklai László. 1989. *Moszkvai évek Lukács Györggyel. Beszélgetések, emlékezések*. Budapest: Gondolat.
- Lukács György. 1948. *A realizmus problémái*. Ford. Gáspár Endre. Budapest: Athenaeum. [RP]
- Lukács György. 1952. *Nagy orosz realisták. Szocialista realizmus*. Budapest: Szikra. [SzR]
- Lukács György. 1955. *Német realisták*. Budapest: Szépirodalmi. [NR]
- Lukács, Georg. 1962–1986. *Werke*. Neuwied – Berlin: Hermann Luchterhand Verlag [*Werke*/kötetszám]
- Lukács György. 1965. *Az esztétikum sajátossága I–II*. Ford. Eörsi István. Budapest: Akadémiai. [ES/kötetszám]
- Lukács György. 1971. *Történelem és osztálytudat*. Szerk. Vajda Mihály. Budapest: Magvető.
- Lukács György. 1972. *Adalékok az esztétika történetéhez*. I–II. kötet. Budapest: Magvető. [AET/kötetszám]
- Lukács György. 1977. *A történelmi regény*. Budapest: Magvető. [TR]
- Lukács György. 1978. *Az ész trónfosztása*. Budapest: Magvető. [ÉT]
- Lukács György. 1982. *Esztétikai írások (1930–1945)*. Szerk. Sziklai László. Budapest: Kossuth. [EÍ]
- Lukács, Georg. 1982a. *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* Szerk. László Sziklai. Budapest: Akadémiai.

- Lukács, Georg. 1982b. *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* Szerk. László Sziklai. Budapest: Akadémiai.
- Lukács György. 1985. *A különosság mint esztétikai kategória.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest: Magvető. [Különosság]
- Lukács György. 1985. *A kritikai realizmus jelentősége ma.* Ford. Eörsi István – Révai Gábor. Budapest: Szépirodalmi.
- Lukács György. 1989. *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon.* Szerk. Eörsi István. Budapest: Magvető.
- Lukács György. 2023. *Történelem és osztálytudat.* Budapest: Gondolat. [TO]
- Maidansky, Andrey. 2020. „Hegel in the Mirrors of Soviet Philosophy: From Love to Hate and Back Again.” *Hegel-Jahrbuch* 1: 49–60.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. 1957–1988. *Karl Marx és Friedrich Engels művei.* Budapest: Kosuth. [MEM/kötetszám/oldalszám]
- Meier, Nils. 2014. *Die Zeitschrift „Literaturnyj kritik” im Zeichen sowjetischer Literaturpolitik.* München – Berlin – Washington: Verlag Otto Sagner.
- Mesterházi Miklós. 1991. *Ernst Bloch, avagy az örökség művészete.* Budapest: Akadémiai.
- Rowley, David G. 1987. *Millenarian Bolshevism, 1900 to 1920.* New York – London: Garland Publishing.
- Sipos Balázs. 2024. „A szocializmus esztétikái I–III.” *Új Szem.* [<https://ujszem.org/2024/12/27/a-szocializmus-esztetikai-i/>; <https://ujszem.org/2024/12/28/a-szocializmus-esztetikai-ii/>; <https://ujszem.org/2024/12/29/a-szocializmus-esztetikai-iii/>]
- Städtke, Klaus. 2001. „Nietzsche in Rußland. Anmerkungen zu einem weitreichenden Thema.” In *Nietzsche im Exil. Übergänge in gegenwärtiges Denken*, szerk. Rüdiger Schmidt-Grépály – Steffen Dietzsch, 115–27. Weimar: Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger.
- Székely Gábor. 1980. *A Komintern és a fasizmus. 1921–1929.* Budapest: Kossuth.
- Szerdahelyi István. 1988. *Lukács György.* Budapest: Akadémiai.
- Szigeti József. 1946. „Forum.” *Társadalmi Szemle* 1/10: 776–77.
- Szigeti József. 1948. *Útban a valóság felé. Tanulmányok.* Budapest: Hungária.
- Sziklai László. 1985. *Lukács és a fasizmus kora.* Budapest: Magvető.
- Sziklai László. 1988. „Az »utolsó« kollektív ítélet. Lukács-bírálat 1958/59.” *Világosság* 29/4: 215–20.
- Sztikalin, A. Sz. „Lukács György mint irodalomtudós, filozófus és politikus megítélése Moszkvában 1940-től az 1970-es évekig.” Ford. Székely Ervin. In *Lukács György és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. Krausz Tamás, 249–306. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Van der Zweerde, Evert. 1997. *Soviet Historiography of Philosophy. Istoriko-Filoszofskaja Nauka.* Dordrecht: Springer Science+Business Media.
- Zsdánov, A. A. 1949. *A művészet és a filozófia kérdéseiről.* Ford. Gyáros László. Budapest: Szikra.

A SZÉPSÉG ÉS A REMÉNY HANGSZERE: A HEGEDŰ – Adler Ferdinánd hegedűművész élete (1903–1952)

FORRAI JUDIT

Ebben a kutatásban nemcsak a kiváló hegedűművész, Adler Ferdinánd „profilját”, életét mutatjuk be, hanem azt a személyes és társadalmi-kulturális hátteret is, amely alakította és meghatározta sorsát. Életútján nagy szerepet játszottak a családi zsidó hagyományok és értékek, a 20. századi történelem nagypolitikai eseményei és az a csodálatos, mozgalmas, multikulturális művészeti közeg, amely körülvette őt.

Kolozsvár, a kiindulópont

Az első topográfiai hely Adler Nándor (1903. május 6., Kolozsvár – 1952. február 21., Bécs) életében a születése helye, a magyar Kolozsvár, amelynek német és román neve is van (Klausenberg, Cluj-Napoca, sőt a római korból Cludiopolis), attól függően, hogy a történelem során milyen politikai döntések határozták meg a város státuszát, közigazgatási hovatartozását. A Kis-Szamos folyó völgyében fekvő Kolozsvár a Magyar Királysághoz tartozó Erdély nemhiatalos fővárosának számított, ez volt a régió legnagyobb települése.

Európa legfiatalabb császári birodalmaként a Habsburg Monarchia számos területet csatolt magához az évszázadok leforgása alatt. A Magyar Királysággal 1867 és 1918 között különleges, dualista államformát, pontosabban államszövetséget, vagyis reáluniót alakított ki, amely Közép-Európában az Osztrák–Magyar Monarchia (*Österreichisch-Ungarische Monarchie* vagy *Österreich-Ungarn*) nevet viselte. Az Osztrák–Magyar Monarchiában törvények szabályozták a közös ügyeket. Történetünk szempontjából fontos, hogy törvény született a zsidó vallású emberek kirekesztésének megszüntetéséről is, akik ezután már a városokban is lakhattak (előzőleg csak a városon kívül élhettek, és számtalan kirekesztő rendelet nehezítette mindennapjaikat). A kiegyezés a szabad vallásgyakorlásra, a vallási pluralizmus elfogadására is vonatkozott.

A Magyarországon élő zsidók gyorsan mobilizálódtak, rugalmasak és kezdeményezők voltak. A lehetőségekkel élve bátran szembenéztek az új kihívásokkal, így részesei és egyben alapítói lettek a magyar ipar fejlődésének: nagy szerepet játszottak pl. a cukor-, a gép-, a malom- és a textilipar, valamint a magyar bank- és tőzsderendszer megteremtésében is. Szervesen és aktívan részt vettek nemcsak az országépítés munkájában, hanem a tudományos, kulturális és művészeti életben is. A zsidó egyházon belül a gazdasági változások sok belső feszültséget okoztak. Az orthodox zsidó egyház több részre szakadt; megjelent a neológ, azaz reformszemlélet (1869), amely egyfajta asszimilációt, modernizációt sürgetett az egyházban is a felgyorsult gazdasági és mindennapi élet hatására.¹ Ez volt a magyar zsidóság modernizációs időszaka.² Sok zsidó a nevét magyarosította, és voltak, akik elhagyták az eredeti vallásukat, kitértek a fejlődés és a teljes emancipáció reményében. Az új neológ központok a nagyvárosokban alakultak ki, többek között Kolozsváron, Nagyváradon, Brassóban.

Kolozsvár a második egyetemi város volt a Magyar Királyságban: a Kolozsvári Magyar Tudományegyetemet 1872-ben alapították. Az egyetem kiemelkedő kulturális központ volt, amely Kolozsvár szellemi pezsgésére is élénkítő módon hatott: sorra alakultak a tudományos társaságok és a művészeteket művelő és kedvelő csoportok. Kolozsvár zenei élete már 1819-ben elkezdődött. Ekkor jött létre az első Kolozsvári Muzsika Egyesület, amely a hatodik európai zenei egyesület volt, ahol már lányokat is oktattak.³ A 19. század végére a gyors fejlődésnek köszönhetően már zeneiskolával, konzervatóriummal, zenekarokkal büszkélkedhetett a város.

A család

Adler Ferdinand apja, Adler Abraham Adolf⁴ (1870–1943?) egy sokgyerekes hajdusámsoni zsidó családból származott, aki végül Kolozsváron telepedett le feleségével, Stein Irmával, s itt, a forgalmas Kossuth Lajos utcán ruhaüzletet nyitott. A házaspárnak három gyereke született: Erzsébet, Margit és Nándor. 1905-ben az anya, Irma meghalt. Adler Adolf újránősült: Burger Berthát vette

1 1867. évi XVII. törvény Az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700017.TV>); Gángó 2021; Katz 1973; Karády – Kemény 2023.

2 A kongresszusi szabályzatot Ferenc József 1869. június 14-én szentesítette, szeptember elején érvénybe is lépett. A Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter 26915 sz. rendeletét ld. „Szervező szabályzat Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezet számára.” Zeller 1894, 975–83.

3 Zsizsmann 2019.

4 E cikk szerzőjének dédanyja (anyai ágon), Adler Lina testvére volt Adler A. Adolfnak.

el (1871–1942), aki becsülettel felnevelte a három gyereket. A Kossuth Lajos utca 10-ről, Adler Adolf üzletéről a helyi krónika így emlékezik meg:

Az üzletek közül a leghosszabb ideig a kaputól nyugatra eső részt bérelő Segesváry és Társai nagykereskedő cég áru- és festékboltja működött itt – negyven éven át. 1902-től Eisler Mór, valamint Bogátsi Imre cipészboltja, Útő Árpád szabászata van itt. Adler A. Adolf vászon- és konfekció-nagyraktárt tart itt fenn, Terzó Tivadar pedig fodrászszalont.⁵

Nagy üzletet, raktárt nyitottak, a jobb megélhetés érdekében vállalkoztak, s a gyerekeket nemcsak taníttatták, de pártolták és támogatták fiuk zene iránti ambícióját is.

Egyetlen fiuk neve Nándor vagy Ferdinánd: a két név természetesen ugyanazt a személyt jelöli. Adler Nándort élete első felében Magyarországon Nándornak nevezik, az iskolai dokumentumokban és a magyar sajtóban így szerepel a személyneve. A Nándor régi magyar személynév, a nándor népnévből származik (a nándor egy dunai bolgár népcsoport volt). Ennek a névnek emlékét őrzi Nándorfehérvár is a 16–19. században. A város elnevezése 1920-tól Beograd (Fehérvár), Szerbia fővárosa.

A Nándor név „bátor harcost” vagy „szorgalmas munkást” jelent. Adler későbbi életében – nősülése után, 1932-től – hivatalosan Ferdinánd néven szerepel. A Ferdinánd germán eredetű férfinév: a farð, illetve a protogermán farthi ‘utazás’ tőből, valamint a nanth ‘bátorság’ vagy nand ‘kész, felkészült’ jelentésű tőből tevődik össze; az ófelnémet nendanhhoz kapcsolódóan jelentése ‘kockáztatni, vállalkozni’. A Ferdinánd (Ferdinánd, Nándi, Nándor) elnevezésben így ötvöződik a dunai bolgárokat jelölő név a német névvel. S valóban, végignévezve Adler Ferdinánd életét, bátor, szorgalmas, felkészült és hosszú úton vezető, nagyívű életpályáról beszélhetünk.

Kolozsvári diákévek

A szülői háztól három házzal arrébb lévő Kossuth Lajos utca 7. sz. alatt működött a nagymúltú Unitárius Kollégium, melybe Nándort is beírták, s ahol hamarosan felfedezték zenei tehetségét. A kollégium már 1557 óta végezte folyamatosan nevelő és oktató feladatát.⁶ Adler iskolai előmenetelét a kollégium évi értesítőiből követhetjük nyomon. Rendelkezésünkre áll az 1916-os év végi iskolai bizonyítványa is. Ebben az időben az érdemjegyek skáláján a legjobb az 1-es volt, és a legrosszabb, a bukás az 5-ös. Adler Nándor jó tanuló volt (vallástan, magyar nyelv, latin nyelv: 2; német nyelv: 1; történelem, földrajz

⁵ Gaál 1995.

⁶ Gaál 1995.

matematika: 2; a rajz és a geometria ment a leggyengébben: 3; testgyakorlás: 2; de az ének és a műének: 1). Nagyon fegyelmezett gyerek volt, mint általában az unitárius kollégium diákjai; magatartása jeles.

Az európai nagypolitika a kollégiumig is elért. Az első világháború 1914–18-ig tartó időszakában a tanulóknak is részt kellett vállalni társadalmi munkában az ellátás biztosításáért, amely a hátszágban nagyon szűkös volt. Sokan éheztek, és a létminimum alatt éltek. Már 1915-ben mezőgazdasági munkát végeztek a diákok a hiányzó munkáskezek pótlására. A húsvéti szünetet meghosszabbította az iskola, s mezőgazdasági munkára szólította fel a tanulókat. Felásatták velük, és burgonyával ültették be a Kismező nevű játszóterületet. Ezen kívül az iskola két és félholdnyi területet bérelt a monostori határban, ahol burgonyát és tengerit (kukoricát) termeltek. Ezeket a munkákat jó részt a város tanulói végezték a nyári vakációban.

Az iskola kitüntette azokat a diákokat, akik szorgalmasabbak voltak, és többet dolgoztak a közösségért: „Elismerésül kiemeljük azokat, akik abban különös buzgósággal vettek részt: [...] Seiler Zoltán, Szóts Ernő V., Tichy Géza, Ürmössy Gábor IV., Gergely Pál, Grünwald Ernő, Kónya Zoltán III., Adler Nándor, Havas László és Sándor, Gál Gyula II., Kerekes Ernő, Csegely Árpád és Hescheles Lajos I. o. t.” A Kismezőn 92 kg, a Táborhegyen 146 kg burgonya termett.⁷

1917-ben a háborús iskolai gazdálkodás eredményeként a burgonya- és babtermés 2075.98 koronát jövedelmezett, amelyet a hadiárva tanulók segélyezésére fordítottak. A kiemelkedő szorgalommal dolgozó tanulók sorában Adler Nándort is megemlégették.

A hegedű

Az iskolában Adler a hegedűt választotta hangszeréül. A hegedű (violino) a violát (a brácsát), a violoncellót (a mai gordonkát vagy csellót) és a violonét (nagybőgőt) is magában foglaló vonós hangszercsalád legmagasabb hangú tagja. A kutatások szerint a selyemúton keresztül érkezett Európába bizánci közvetítéssel a 10. század körül.⁸ A késő-középkorban a hegedű ősét sokféle formában és néven használták,⁹ rebecnek, rebabnak, fidelnek vagy fidulának nevezték. A jelenlegi elegáns formájában a 16. század elején, Észak-Itáliában, Cremonában jelent meg olyan mesterek műhelyében, mint Andrea és Nicola Amati, Antonio Stradivari, Andrea és Antonio Guarneri, valamint Francesco Ruggiero. Ők dolgozták ki a hangszer mai formáját és szerkezetét.¹⁰ E mes-

⁷ Gálfi – Gál 1916, 86.

⁸ Deverich 2006.

⁹ „Fiddle”. www.etymonline.com. Online Etymology Dictionary.

¹⁰ Bartruff é. n.

terek hatására a hegedű az 1600-as évektől az egyik legnépszerűbb szóló-, kamara- és zenekari hangszer lett.

Yehudi Menuhin szerint „Ha Isten, mint mondják, a maga képére teremtette az embert, akkor bízvást állíthatjuk, hogy az ember saját képére alkotta a hegedűt, helyesebben a nő képére, mert a hegedű gyönyörű istennő.” A hegedű éneklő, hangszínekben gazdag instrumentum, az egyik legfontosabb szólóhangszer, de elképzelhetetlen nélküle a szimfonikus zenekar és a legtöbb kamaraegyüttes is. Nem csak a klasszikus zenében használják: kezdetektől fogva a tánczene és a népzene jellegzetes hangszere is.

A zsidó hagyományba mélyen beleivódott a hegedű, szinte szimbólummá vált. A haszid zsidók kedvelt ünnepi hangszere volt, de a 19. században új zenei forma is kialakult, a klezmer tánczene, amely Kelet- és Közép-Európában, a német, osztrák, lengyel, ukrán, orosz, cseh, magyar és román zsidó közösségekben jellegzetes stílus lett. A hangszer egybeolvadt a zsidó kultúrával, művészettel. Egyfajta szabadságszimbólum volt.

S. Nagy Katalin művészettörténész remekül megragadja a hegedű, a hegedűs és a zsidóság kapcsolatát a festészet és a zene világában Chagall *Zöld hegedűművész* című festménye elemzésével: a festményen „az örömteli hegedűs a központi figura, aki egyszerre táncol és lebeg a háztetőkön. A legkülönösebb, legszokatlanabb és egyben legnagyobb színfelület az a lila, amilyen a hegedűs kabátja és kalapja. A lila szín – a képen található több motívumhoz (fa, létra) hasonlóan összekötő a föld és az ég között, a hajnali és az esti ég színe, a kék és a vörös keveréke. A lila egyszerre a spiritualitás és a hatalom színe, nem a racionális dolgokat jellemzi, melankolikus, nosztalgikus, szomorkás. A hegedűs arca mélyzöld. A zöld a természet színe, az életé, az örökös újjászületésé, az egyensúlyé, a nyugalomé. Harmóniateremtő, mint a zene, nagyon is illik a hegedű énekhangra hasonlító hangjához. [...] A zene varázsát, a zene keltette érzések titokzatos finomságát talán senki sem tudta nála meggyőzőbben összekapcsolni a festészet világával, költői aspektusával; hegedűsei, csellistái, mindenféle zenészei metaforikus módon kifejezik a zene és a festészet transzformációs képességét.”¹¹

A hegedű kicsi és hordozható hangszer, amely bármikor, amikor az antiszemitizmus olyan mértéket ölt, hogy menekülni kell, könnyen szállítható, szinte személyes tárgyként hordozható.¹² A hegedű az örömmzenélésben betöltött funkciója mellett sokszor vált a remény hangszerévé is a zsidó közösségben.

A zsidók számára az évszázadok folyamán két lehetőség adódott a többségi társadalomhoz való kapcsolódásra: az orvosi és a zenei hivatás. Ezek állandó

¹¹ S. Nagy 2020.

¹² A holokauszt haláltáboraiiban az SS-ek számos hegedűt koboztak el zsidó tulajdonosaiktól, ugyanakkor tábori zenekarokat szerveztek a foglyokból Buchenwaldban, Terezinben és Auschwitzban.

és nemzetközi értékeket testesítenek meg, amelyek konvertálhatók bárhol, bármikor a világon. Ezért választották és választják sokan ma is a zenét és a medicinát szakmaként a zsidó fiatalok.

A hegedű és a hegedűs összeforrott életét szépen fogalmazta meg Maxim Vengerov: „A hangszer tanít meg játszani és nem fordítva. [...] Gyógyító ereje van, mert a segítségével nem csak a zenéről, hanem saját magunkról is tanulhatunk valamit.”¹³ Yehudi Menuhin pedig ezt tartja fontosnak: „a zene univerzális nyelv, maga a hit és a gyógyító szeretet.”¹⁴

Adler Nándor hangszerválasztása tehát részben zsidó tradíción alapszik, részben pedig annak a hatásnak köszönhető, amely az iskolában érte, tudniillik első hegedűtanára munkájának, lelkesedésének és profizmusának. Az Unitárius Kollégium magas színvonalon foglalkozott a diákjaival, és a zenetanulásban is gondoskodott megfelelő tanárokról. Adler a hegedű tanszakon már a kezdetekkor kiváló eredményt ért el, tehetsége hamar kitűnt.

A dokumentumok szerint Tariczky Ferenc tanította hegedűlni. A zenetanár alakja 1874-ben tűnik fel a meghirdetett kolozsvári országos dalárdaünnepi versenyen: itt a fiatal Tariczky Ferenc mint zeneszerző és karnagy vezeti a Vác városából érkező csoportot, a váci dalkört: „Váci dalkör. Verseny darabja: »Szeresd a dalt« Kölcseytől. Zenéjét írta: Tariczky Ferencz. Karnagy: Tariczky Ferencz.”¹⁵ Tariczky a Nemzeti Zenede zongora, hegedű és zeneszerzési tanszakán végzett. Első munkahelye a Vácon 1802-ben alapított első magyarországi Siketnéma Tanintézet volt, ahol zenetanárként tevékenykedett, és ahol különös gonddal foglalkoztak a sérült diákokkal, auditív és ritmikus képességüket és készségüket fejlesztve. Ez egészen különleges módszert jelentett: a csökkent hallóképességűek vagy nem beszélők mai legmodernebb kezelésének felel meg. Az, hogy az 1870-es években már énekkar működött a Siketnémák Intézetében, elképesztő tudásra, érzékenységre, széleskörű gondolkodásra és rugalmas iskolavezetésre vall. Tariczkyt 1894-ben helyezték át Vácról az akkor már Kolozsváron is megnyílt Siketnéma Intézetbe, amelynek 1901-től igazgatója lett. 1908-ban ment nyugdíjba. Ferenc Józseftől koronás aranyéremkereszt kitüntetést kapott nagyszerű zenei oktatói-pedagógiai munkájának elismeréséül.¹⁶

Az intézetvezetői munka befejezése után – mivel a zene nem ismer sem határokat, sem kort – Tariczky az Unitárius Kollégiumban folytatta munkáját: ő volt Adler Nándor első hegedűtanára, aki zene- és emberszeretetet, valamint megfelelő felkészültséget adott át kis növendékének.

¹³ Deák 2022.

¹⁴ <https://kultura.hu/yehudi-menuhin>

¹⁵ *Budapesti Közlöny*, 1874. augusztus 30.

¹⁶ *Ellenzék*, 1909. április 17.

Budapest – Zenede

Adlert a kolozsvári érettségi után (1921) egyenes út vezette Budapestre, a Ferenc József főherceg fővédnöksége alatt álló Zenedébe (Nemzeti Zenede). Az ott tanító híres hegedűművész, Emil (Barach) Baré (1870–1943) növendéke lett.¹⁷ Baré a Nemzeti Zenede hegedű tanszakának vezető egyénisége, illetve a budapesti Operaház legendás hírű koncertmestere volt. Baré tanítási módszeréről egyik híres tanítványa, Tátrai Vilmos (1912–1999), a későbbi nemzetközi hírű Tátrai vonósnégyes alapítója így ír:

Báré Emil vonósnégyest is tanított. Száraz, nyers hangszerkezelése nem vallott arra, hogy elvei szerint a francia hegedűkultúrát képviselte. Hatalmas golyvája miatt nem tudta állá alá venni a hangszer. A labilis tartásból az egyik vonósnégyes órán hangszertörés lett. Tóth János kollégánk vadonatúj hegedűvel érkezett, mely szokványosan kétezer pengőt kóstált. Borzasztó sok pénz volt ez annak idején. Bárénál sohasem volt hegedű. Ha meg akart valamit mutatni, elkérte valakinek az instrumentumát.

„Ággyának egy hegedű!” – hangzott a konvencionális felszólítás. Új hangszerétől megittasult barátunk sietve teljesítette a kérést. Debussy kvartettjét tanultuk. Mesterünk néhány szenvedélyes vonóhúzást akart demonstrálni. A hevesen indított vonó a húrok alá került és a golyva mellől kirepítette a hangszer. A zongoralábig repült, majd több darabra törve a földre hullott. Leküzdhetetlen röhhögés és riadalom az osztályban. Őszintén sajnáltuk kollégánkat. Legendás történetek, hangszersorsok jutottak eszünkbe. Ám olyan esetről, hogy egy hegedű a használatbavétel első napján darabokra törjön, egyetlen krónika sem szólt.

Ettől kezdve az „Ággyának egy hegedű!” felszólítás után lázas kapkodás kezdődött az osztályban. Titokban figyeltük, ki mennyire jutott a kicsomagolással. Sokféle késleltető trükk között a legócskább: „a nem nyílik a tokom!” kifogás volt. Végül kitaláltuk, hogy a hangszertárból veszünk ki egy hegedűt, és azt tesszük ki az életveszélynek. A vonókat sem kímélte. A Zenede öreg fapultjain verte a taktust. A pult kiszállkásodott, a vonó néha eltörött. [...] Egyébként kiváló hegedűsök sora került ki Báré osztályából.¹⁸

Természetesen ez nem von le semmit nagy művészeket útjukra indító munkájának értékéből.

17 Émil Barré bécsi *Gesellschaft der Musikfreunde* konzervatóriumában az ifjabb Joseph Hellmesberger tanítványa volt, majd a párizsi Conservatoire-on Lambert Massart-nál képezte tovább magát. Párizsban játszott a Lamoureux-zenekarban, az ottani Nagyopera és német dalszínházak zenekaraiban, majd 1897 és 1902 között a Chicagói Szimfonikus Zenekar „assistant concertmaster”-e volt. 1903-ban az Operaház zenekarának hangversenymestere és a Nemzeti Zenede tanára lett.

18 Tátrai 2001, 52.

A Zenedében rendkívül pezsgő zenei élet folyt számos koncerttel.¹⁹ Adler tagja volt az ugyancsak hangversenyeket adó Liszt Ferenc Ifjúsági Körnek. Diákéveiről néhány elismerő újságcikk is tanúskodik:

Adler Nándor kolozsvári származású hegedűművész a legközelebbi hetekben a kolozsvári közönségnek is be fog mutatkozni. A fiatal és nagytehetségű hegedűművésznek ez lesz az első kolozsvári hangversenye. Adler, aki Budapesten tanul és Baré-nek a tanítványa, a múlt hónapban a Nemzeti Zenede koncertpódiumán szokatlan nagy sikert aratott.²⁰

A közelebbi hangversenyek közül ki kell emelnünk a kolozsvári Adler Nándornak hegedű hangversenyét (14-én a román. kath. gimnázium dísztermében). A jeles készültségű fiatal hegedűs, a budapesti Barré prof. egyik legjobb tanítványa. Adler már gimnazista korában kitűnt tehetségével és igen jó kamara zenész is volt, ezen kivételes muzikalitása és szép technikája elismerésül f. évben a II. zeneakadémia zenekarának hangversenymestere lett. Adler értékes műsorából felemlítjük: Corelli: Folies Despadnole [sic!], Bruch: G.-moll concert, Vienxtemps [sic!]: Fantasia opassionata [sic!] stb.²¹

Egy fiatal kolozsvári hegedűművész Adler Nándor tartotta meg hangversenyét szombaton este a katolikus gimnázium dísztermében. A szokatlanul nagyszámú hallgatóság érdeklődése egy fiatalsága ellenére is komoly művésznek szólt, kinek képességei kétségkívül jelentősebbek a szokványos átlagnál. Adler programját igen jó stílusérzéssel válogatta meg. Nem brilirozó technikát igénylő darabokat válogatott ki előadására, hanem inkább érzés- és hangulati gazdagsággal felépített műveket, melyek már belső motivációjuknál fogva is arra alkalmasak, hogy az értő művész keze egészen a szívek közelébe varázsolja szépségüket. És Adler Nándornak teljes mértékben sikerült. Az elsőül előadott Grieg-sonata első részét (Lento doloroso – allegro vivace) a fiatal művész precíz játékkal, sok belsőséggel interpretálta s ami leginkább dicséretre méltó: érzett játékán, hogy lélekben teljesen hozzásimult a nagy északi muzsikuss gondolatvilágához. Ha egyéni stílust még nem is elegyített játékába, ez semmit sem von le annak értékéből; inkább arra vall, hogy Adler nem esett azon fiatal művészek hibájába, akik titánkodással igyekeznek tehetségük szépségarányait leplezni. Játékstílusa máris egyenletes, a halk és rezonabilis tónusok hangsúlyozására hivatott. Precizitása itt-ott hagy még ugyan maga után kívánni valót. De remélhető, hogy további fejlődése folyamán ezeket az akadályokat is legyőzi. Mendelssohn E moll concertjét szintén teljes átérzéssel interpretálta. Nagy hatást ért el Otto Stegl „Galantes Ständchen”-jének előadásával, valamint Saint Saens [sic!] Introductionjával is...²²

Adler szerte az országban nagy sikerű koncertek sokaságát adta, amelyekről az újságok is lelkesen beszámoltak.

19 Iskolai értesítők: József Főherczeg Fővédnöksége Alatt Álló Nemzeti Zenede, Budapest, 1922.

20 *Ellenzék*, 1923. január 28.

21 *Színház és Társaság*, 1923. február 10.

22 *Új Kelet*, 1924. október 2.

A bécsi évek

Adler útja Bécsbe vezetett: 1923-tól a Zeneakadémián tanult tovább. Bécs az 1900-as évek egyik legizgalmasabb fővárosa volt, a kelet-nyugat irányú nagy vándorlás kapuja az I. világháború végén. A Habsburg Monarchia szétesése után, a nemzetállamok megalakulásakor nagyon sokan menekültek lakóhelyükről Bécsbe. Ugyanakkor a város a századfordulótól tudományos, művészeti és kulturális központ volt: az Osztrák-Magyar Birodalom szíve, amely összekötötte Kelet-Európát, a Balkánt és Észak-Olaszországot a Berlin–Bécs–Prága tengellyel. Bécs egyszerre volt a népzés helye Práterével, péksüteményeivel és keringőivel; a modern művészet, az újságírás, a kabaré és a kávéházak központja; továbbá papi város, ahol a katolikus egyház antiszemitizmust szított; s ugyanakkor a polgári zsidóság városa. Az ellentmondások és a sokféleség valóságos kavalkádja, egy modern metropolisz pezsgő szellemi élettel, művészeti, tudományos és politikai sokszínűséggel. A tudományos paradigmaváltások sorozata a bécsi akadémiát az európai szellem élvonalába emelte. Freud különösen nagy hatást gyakorolt: nemcsak a bécsi olvasókat döbbenettette meg, hanem egész Európa és a világ figyelmét is felkeltette.

A híres bécsi kávéházakban (amelyekből több mint harmincat számlált a város) szinte minden jelentős személyiséggel találkozni lehetett; a különböző asztaltársaságokban írók, költők, festők, filozófusok, zenészek, politikusok, nagy álmodozók sokasága forgott. A Café Herrenhofba az írók, költők jártak (Peter Altenberg, Alfred Polgar, Egon Friedell, Karl Kraus, Hermann Broch, Friedrich Torberg, Arthur Schnitzler, Stefan Zweig); a Café Museumot többnyire a festők látogatták (Egon Schiele, Gustav Klimt, Kokoshka, de megfordult ott Adolf Loos, Theodor Herzl és Alfred Adler is).²³ A politikusok ebben az időben a Café Griensteidlben gyűltek össze: Joszif Sztálin, Adolf Hitler, Lev Trockij és Josip Broz Tito mind Bécsben éltek 1913-ban. A Café Landtmannban Freud szeretett időzni. A zenészek közül a Strauss-család, Brahms, Bruckner, Wolf, Mahler, Berg, Lehár, Schönberg, Webern és mások ugyancsak gyakran jártak a különböző kávéházakba.²⁴ A Café Imperialban sokszor megfordult Mahler, Brahms és Freud is, aki ugyanakkor heti rendszerességgel feltűnt a Café Korbban is a Pszichoanalitikus Társaság körében. Ez volt a Nobel-díjas tudósok találkozóhelye is (Ausztria a század első felében számos Nobel-díjas tudóst adott a világnak). Egészen speciális kávéházi kultúra és kávéházi kulturális hálózat alakult ki tehát a városban.²⁵

²³ Pauzenberger 2009.

²⁴ A kávéház Bécs tipikus intézménye, amely fontos szerepet játszott a bécsi kultúra alakításában. 2011 októberé óta a „Bécsi Kávéházakultúra” az UNESCO részét képező „Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Ügynöksége” osztrák jegyzékében „Szellemi Kulturális Örökség”.

²⁵ Ellis 2004.

Ami az emigráns magyarokat illeti: sokan menekültek Bécsbe az 1919-es Tanácsköztársaság, majd az utána következő fehérterror elől. Feltehetőleg Adler is többnyire kávéházakban töltötte az idejét, mivel a bérelt szobák kizárólag alvásra voltak alkalmasak. Az egész kávéházi rendszer a századfordulón arra épült, hogy a kávéházak a lakások kihelyezett társadalmi tereivé váltak. Egy kávé mellett egész nap el lehetett üldögni. Összességében a kávéházi élet a maga jellegzetes hangulatával egy nagy olvasztótégely volt.

A bécsi Zeneakadémián Adler mestere Gottfried Feist (1880–1952) cseh hegedűművész és zenetanár volt. Az 1908–1951 között a Bécsi Zeneakadémián tanító Feist diákjai közül sokan híres művészek lettek. Feist barátságot ápolt a bécsi zenei modernitás vezető alakjaival, Arnold Schönberggel, Alban Berggel, Joseph Marxszal és Franz Schmidttel. Adler az 1926/1927-es tanév végén szerezte meg diplomáját.

Bad Ischl Orchestra

Adler első állását Bad Ischlben kapta: a SPA Orchestra tagja lett, ami igen kíváncsi pozíció volt. A gyógyfürdő, a SPA – *Salus per Aquam*, vagyis víz általi gyógyulás – a római időkben ismert elnevezése a fürdőhelyeknek, amelyekben a 19. század utolsó évtizedeiben már hatékony kezelési módszereket alkalmaztak. A gyors fejlődésnek indult népszerű és modern balneológia hirtelen az orvosok legkedveltebb és legjobban fizetett szakterületévé vált, olyasféle elit szakma lett, mint ma az agysebészet vagy a neurológia. A férfi orvosok megőrizték maguknak a tudást, egyetlen női orvost sem engedtek soraik közé. A SPA-k mellé divatos szanatóriumok épültek, ami az egyik legnagyobb egészségpiaci húzóágazattá nőtte ki magát, magas tarifákkal, válogatottan exkluzív vendég- és betegkörrel. Az emberek ismét ráeszméltek az ókori görögök által jól ismert, de elfelejtett módszerre: a levegő, a nap, a víz, a pihenés rekreációs hatására és a zene fontosságára, a lélek gyógyszerére, amely elengedhetetlen a pszichés nyugalomhoz. Bad Ischl pedig különösen kiemelt település, mert Ferenc József császár kedvenc pihenőhelye volt ásványi sókban gazdag vizének gyógyhatása miatt. A SPA-zenekarban játszani és rövid időn belül a zenekar koncertmesterévé válni tehát nagyon előkelő állás volt.

Az Ischlben található fürdőszínházat, amelyet később Lehár Színháznak neveztek el, Franz Ferdinand Edangler építész tervezte. Az akkori színháznak meglehetősen kicsi színpada volt, a nézőtér ülő- és állóhelyekkel együtt 400 főt fogadott be. 1827-től 1947-ig a nyári időszakban rendszeresen tartottak itt színházi és operettelőadásokat.

1857-ben a színház saját zenekart szerződtetett. Bad Ischl mindig is vonzotta az osztrák nemességet, később a császár nyári rezidenciája is lett, így

a színháznak állandó, visszatérő nemesi közönsége volt. Johann Strauss és Franz Lehár is többször álltak a karmesteri pultnál.

Lehár Ferenc (1870–1948) az operett-király 1909-ben Bad Ischlben vásárolt magának házat. Lehár Prágában végezte a hegedűszakot, és hegedűművésznak készült, mígnem diákévei alatt Dvořák rá nem beszélte arra, hogy inkább a zeneszerzésre koncentráljon, mert ebben ismerte fel Lehár tehetségét. Az operett új populáris műfaja egyre nagyobb teret hódított Európában, és Lehár szinte ontotta az operetteket, de itt is nagyon fontos volt – mint az operánál is –, hogy jó librettókat találjon, könnyed és cselekményes szövegeknyveket, amelyek fogyaszthatókká teszik a nézők számára a történetet is. Hegedűs pályafutására emlékezve írta meg a *Paganini* című operettjét is. Lehár megvetette lábát Bad Ischlben, villájába szívesen jártak a bécsi zenészek, és lassan zenei központtá vált a háza. Gyakori vendég volt nála Anton Bruckner, Johannes Brahms és sokan mások is. A SPA zenekarának vezetője Lehár volt, koncertmestere pedig egy idő után Adler.

Adler 1932-ben Bad Ischlben ismerkedett meg Gertrud Dörfellel, a bécsi egyetem világkereskedelemmel foglalkozó professzorának, Franz Dörfelnek fiatalabb lányával. Mivel a szülők katolikusok voltak, természetesen ellenezték a zsidó fiatalemberrel kötendő házasságot, de a szerelem győzött a szülői akarattal szemben: végül akceptálták lányuk kitartó szerelmét. Adler katolizált, a germán eredetű Ferdinánd névre keresztelték, ezen a néven vette feleségül Gertrúdot.

Adler később a svájci Luzernben dolgozott koncertmesterként, és rendszeresen fellépett kamarazenészként is. Gyarapodtak a rádiófelvételek is; a Magyar Rádió gyakran sugározta Adler hegedűjátékát. A magyar közönséghez is hazajárt koncertezni, továbbá egy quartettet is szervezett.

A rádiószereplései közül csupán néhány példát idézünk:

Adler Nándor hegedűszáma a bécsi rádió-műsorban: E hó 20-án este 22 órakor a bécsi rádió-műsorban Adler Nándor, a kolozsvári származású, fiatal hegedűművész hegedűszólója szerepel. A rádiókoncert iránt nagy érdeklődés nyilvánul meg.²⁶

5.20 Lorenz Hanna alt-énekesnő éneke. Greccsaninov: Hazám. Muszorgszkij: Trepak. Alabjev: Csalogány. Három orosz népdal. Adler Nándor hegedül. Hubay: Orgonabokrok Bass: E-dur szerenád. Novacek: Örökmozgó²⁷

3.15: A Hummer-zenekar játéka. 1. Gluck: Alceste-nyitány; 2. Weber: Felhívás keringőre; 3. Haydn: Andante az F-dúr szerenádból; 4. Schubert: Hegedűverseny (játssza Adler Nándor); 5. Beethoven: Leonóra-nyitány; 6. Mozart:

²⁶ Új-Kelet, 1929. április 19.

²⁷ Pesti Hírlap, 1933. szeptember 22.

Menüett; 7. Wagner: Ábránd különböző operákból; 8. Schumann: Esti dal; 9. Strauss János: Olasz keringő; 10. Brahms: V. magyar tánc.²⁸

1938-ban a berlini kristályéjszakával, a berlini zsinagóga megtámadásával és feldúlásával elkezdődött a zsidók elleni atrocitások újabb hulláma. A zsidók már sehol nem dolgozhattak, egyre szűkült az életterük, és brutális támadásoknak voltak kitéve. Az *Anschluss*, azaz Ausztria annektálása után elkezdtek összegyűjteni őket. Adler a dachauai táborba került. Más ország befogadó vízumával még nagy nehézségek árán el lehetett menekülni. Adlerné Gertrúd – pénzt nem kímélve, összeköttetései segítségével – hosszas sorban állás után Kína bécsi konzulátusán igényelt vízumot, mégpedig Sanghajba: ez volt az egyetlen távol-keleti hely, ahová (a japán megszállás ellenére) beengedték a zsidókat. Csak odáig kellett eljutni! Dr. Ho Feng-shan²⁹ (1901–1997), az akkori kínai főkonzul megadta az engedélyeket a beutazásra, és Adlerék megkapták a kivándorláshoz szükséges dokumentumokat.

A nagy utazás és az új letelepedés³⁰

A Ho Feng Shan által kiállított vízumnak köszönhetően 1939. március 4-én Adler Ferdinandot elengedték Dachauból. Egyik kollegájával Ernst Krassóval³¹ és ennek feleségével négyen indultak Sanghajba, az egyetlen Európán kívüli helyre, ahol befogadták őket. Az olaszországi Triesztben szálltak tengerre. A források szerint négy alkalommal indult Sanghaj felé a *Far East Line* hatalmas tengerjáró hajója, a *Conte Rosso*, valamint testvérhajója, a *Conte Verde*.³² Adlerék az utóbbinak a fedélzetén hagyták el Európát. A hajó ezen a hosszú, egyhónapos úton érintette az összes brit fennhatóságú katonai bázisként használt kikötőt (Suez, Bombay, Colombo, Singapore, Hong Kong és Sanghaj); a zsidóknak mindenütt tilos volt leszállni, ami az angolok hűvös jómodorral leplezett, kérlelhetetlen antiszemitizmusának tanújele. Végül a *Lloyd Triestino* társaság hajóin³³ 17.000 zsidó menekült érkezett Sanghajba. Ez az útvonal mindaddig

28 *Esti Kurir*, 1930. február 22.

29 Ho Feng-Shan kínai diplomata és író. 1932-ben doktorált Münchenben a Ludwig Maximilian Egyetemen politikai gazdaságtanból. Ausztria kínai követe volt, és több ezer vízumot adott ki osztrák zsidóknak. 2000-ben posztumusz megkapta a Yad Vaseem Világ Igaza kitüntetését.

30 Ebben a részben a forrásanyagokat Christine Adler, Ferdinand Adler lánya szolgáltatta, valamint a Fang Sheng által összegyűjtött ún. Adler-project tartalmából merítettünk: <https://www.facebook.com/AdlerProject>

31 Ernst Krasso magyar származású énekes, neve az egyik magyar vármegye nevével azonos.

32 Cope 1948.

33 A *Lloyd Triestino* jelentős hajózási társaság volt, amelyet 1919-ben alapítottak, amikor Trieszt városa az első világháború után a Trianoni béke következtében Olaszország része lett. Az óceánjárókon utas szállító szolgáltatásokat nyújtott szerte a világon.

nyitva állt, amíg 1940. június 10-én Olaszország be nem lépett a háborúba a németek oldalán.³⁴

A kristályéjszakát³⁵ követően felerősödött az üldözés és a kivándorlási hullám is,³⁶ a menekültek száma drámaian megnőtt a Lloyd Triestino hajóin.

Sanghaj

Sanghaj 1842. augusztus 29-én a Nagy-Britannia és Kína által kötött – egyenlőtlen – nankingi szerződés értelmében (az ópium háborúk következményeként) nyílt kikötőváros lett más kikötővárosokkal (Kantonnal, Hsziamennel, Fucsouval és Ningpóval) együtt. Ettől kezdve a tengeren és a szárazföldön egyaránt megélénkült az angolok által uralt ópium- és egyéb kereskedelmi forgalom. Új letelepedők sokasága érkezett ezekbe a városokba, több hullámban, számos országból. Sanghajt az 1854. július 11-én megalakuló *Shanghai Municipal Council* (SMC) irányította – ez felügyelte pl. a földrendeletek betartását, az adóztatást és a különböző koncessziókat (a vízgazdálkodást, az útépitést, a szemétszállítást, a vonatutak építését stb.) is. Az SMC teljes egészében külföldi kézben volt, változatos háttérű képviselőkkel, britekkel, amerikaiakkal, dánokkal, hollandokkal, franciákkal, spanyolokkal, portugálokkal, olaszokkal és németekkel (az összes volt gyarmattartóval). Valójában a briteké volt a legtöbb hely a tanácsban, és az összes önkormányzati osztályt ők vezették (hozzájuk tartoztak az ausztrálok, az új-zélandiak, a kanadaiak, az újfundlandiak és a dél-afrikaiak is, akiknek a területen kívüli jogait az Egyesült Királyság szerződése állapította meg).³⁷ A 19. század végén és a 20. század elején Sanghaj a világ egyik legnagyobb kozmopolita városává fejlődött. A nyitott kikötőnek köszönhetően a bankvilág, a nemzetközi textil- és ópiumkereskedelem központja volt, amely dominánsan brit és amerikai üzleti érdekeket szolgált. A város nyugati üzletemberek által irányított kapitalista kereskedelmi paradi csommá vált bankjaival, kikötői létesítményeivel, szállodáival és raktáraival. A gazdagság és a szegénység szélsőségei egyszerre voltak jelen a mindig zsúfolt utcákon.

Sanghaj a nagy építkezések következtében rohamosan gyarapodott. A város főépítésze a magyar Hudecz (Hugyec) László (1893–1958) volt, aki Budapesten végezte mérnöki tanulmányait. Sanghajba 1920-ban érkezett kalandos úton,³⁸ s rövid időn belül ő alakította át a város arculatát art deco stílusban

³⁴ Ross 1994, 42–50.

³⁵ Kiss 2024.

³⁶ Kranzler 1971.

³⁷ Cong – Mégret 2021.

³⁸ Hudecz László az I. világháborúban szerzett sérülése miatt került keletre: 1916-ban az egyik ütközetben lábsérülést szenvedett, és a kozák lovasság foglyul ejtette. Szibériába vitték, ahonnan 1918-ban

tervezett épületeivel. A Hudecz Tervezőiroda Sanghajban 65 épületet tervezett: kórházat, templomot, színházat, mozit, egyetemet, lakóházakat. A század első felének legmagasabb sanghaji épülete szintén Hudecz munkája: az 1934-ben épült, 83,8 méter magas, 22 emeletes *Park Hotel* egész Kelet-Ázsia legmagasabb épülete volt a két világháború között. Hudecz Lászlót 1942-ben Magyarország tiszteletbeli konzuljává nevezték ki Sanghajban. Tisztségét a zsidó családok megmentésére használta fel. Konzulátusán magyar zsidókat alkalmazott, és útleveleket adott ki a japán katonai hatóságok akarata ellenére is.³⁹

Egy másik modern épület, a *Hotel Cathay* – ma *Fairmont Peace Hotel* – a Sassoon család tulajdonát képezte, melynek egyik szobája az üzletember Komor Pálnak, a „sanghaji Raoul Wallenberg”-nek az irodája volt. Komor alapította meg Sanghaj legfontosabb segélyegyletét, és irányította az emigráns zsidók megsegítésére létrejött bizottság munkáját is.⁴⁰ Komor saját aláírásával ellátott személyi igazolványokat állított ki: ez volt a *Komor Pass*, melyet a kínai hatóságok és a későbbi japán megszállók is elismertek. Ezek a dokumentumok segítettek a menekültek háború utáni hazatérésében. A Komor által 1938-ban alapított Európai Bevándorló Szervezet Nemzetközi Bizottságát (*International Committee for European Immigrants*, IC) ő, Sassoon és Hudecz László működtették, amikor az első európai zsidók a Holocaust elöl Sanghajba menekültek. A bizottságot egy idő után már csak Komor-bizottságnak nevezték. A város folyamatosan fogadta az egyre nehezebb és bonyolultabb utakon érkező menekülteket. Komor létrehívott egy Tejalapot (*Milk Fund*) is, amely a rászoruló menekült gyerekek tejellátását biztosította. A Bizottság székhelyén, a Sassoon által épített hotelben egy terem máig is állandó kiállítással emlékezik a világháborús időkre és Komorra).

A sanghaji zsidó közösség

Sanghaj már a 19. század közepétől kezdve a zsidó emigráció központja volt. Több hullámban érkeztek ide a világ különböző helyeiről a zsidó bevándorlók. Az 1843–1920 között, az első zsidó hullámban érkezők beilleszkedtek a város életébe, többnyire üzleti tevékenységet folytattak. A legkorábbi brit alattvalók

kalandos körülmények között megszökött. Átjutott Kínába, ahol a dán misszió segítette; megtanulta az angol és a kínai nyelvet. Sanghajba érve egy amerikai építészirodában kezdett dolgozni, később saját építési vállalatot nyitott.

39 Dénes 2014.

40 Komor Pál (1886–1973) 1898-ban szüleivel érkezett Sanghajba, 1917-től a holland főkonzulátuson lett nem hivatalos magyar konzul. A zsidó felmenőkkel rendelkező, később családjával evangélikus hitre tért Komor széles körű kapcsolatait felhasználva szállást, ételmezt és munkát szerzett a nem egyszer fillérekkal a zsebükben érkezőknek. Palugyai 2019; Henriot 2006.

a Közel-Keletről származó zsidók voltak. A 20. század elején számos szegényebb bagdadi zsidó család menekült Kínába az oszmán török hadsereg sorozása elől. Az 1930-as évekre a sanghaji bagdadi közösség közel 1000 főt számlált. A bagdadi családok közül néhány rendkívül gazdag lett, és csatlakozott a sanghaji pénzügyi elithez; ilyenek voltak például a Sassoon,⁴¹ a Kadoorie⁴² és a Hardoon család is,⁴³ akik kalandos úton emelkedtek föl a tőkés osztályba. Mint utaltunk rá, Sassoon később – Komor Pállal és Hudec Lászlóval együtt – fontos szerepet játszott az IC-ben a sanghaji menekült zsidók jobb körülményeinek megteremtésében. 1920–1937 között a második hullámban főleg orosz zsidók ezrei vándoroltak először Észak-Kelet-Kínába, majd később Sanghajba. Sanghaj jelentős orosz közössége aktív és fontos szerepet játszott a város fejlődésében, főként az ingatlanpiacon és a tőzsde megszervezésében. 1938–1952 között a harmadik hullámban már a náci üldözés elől menekültek a zsidók: a kristályéjszaka után mintegy 17–20.000 zsidó érkezett Sanghajba Németországból és Ausztriából, továbbá körülbelül 1000 lengyel és néhány magyar zsidó is. Ez volt a világ egyetlen helye, ahová nem kellett vízum.⁴⁴

A háború végére becslések szerint 24.000 zsidó élt Sanghajban. Ám közvetlenül a háború, illetve legkésőbb az 1949-es kommunista forradalom után a zsidó lakosság nagy része elhagyta Kínát.

Sanghajban a Távol-Kelet legnagyobb zsidó kolóniája természetesen többnyire elkülönített negyedben élt, kivéve a tőkeerős gazdagokat, a tiszteletet kivívó művészeket és tudósokat. A gettón belül teljes életet teremtettek: zsinagógákat, iskolákat, kórházakat, kávéházakat, színházat hoztak létre; újságok jelentek meg héber, jiddis, angol és egyéb nyelveken a legkülönbözőbb igényeket kielégítve.

41 Sassoonok világszerte ismertek voltak, kelet Rotschildjainak nevezték őket. Egy ideig az indiai ópium-kereskedelem 70%-át uralták, és a gyapot, az ezüst, a textil, a banki, a biztosítási és az ingatlanügyletek terén is élénken tevékenykedtek. A brit arisztokrácia tagjainak tekintették őket egy olyan időszakban, amikor a zsidókat még éppen csak kezdték elfogadni a társadalomban. Viktória királynő brit nemesi címet adományozott nekik. *Philpot 2022*.

42 Kadoorie-család Bagdadból származó gazdag hongkongi család. A 18. század közepétől Mumbaiban (Bombayben) Ázsia egyik leggazdagabb családjává váltak; vállalkozásuk a 19. század közepétől Sanghajban, majd a 20. századtól Hongkongban összpontosult. „Kadoorie family 2016 Asia's Richest Families” (*Forbes.com*).

43 Silas Aaron Hardoon (1851 körül – 1931. június) gazdag üzletember és jól ismert közéleti személyiség volt Sanghaj városában a 20. század elején. Kezdetben Sassoon comanagere volt Shanghaiiban. *Betta 2002*.

44 <https://www.szombat.org/tortenelem/sanghaji-menekultek-es-segitojuk>.

Megérkezés

Ebbe a „Kelet Gyöngyének” vagy „Kelet Párizsának” nevezett városba futott be a hajó Adler Ferdinánddal és feleségével. A házaspár két bőrönddel és egy hegedűvel, de szabadon érkezett meg.

Ekkor még nem volt kötelező gettóba vonulni, így találtak szállást, a baráti Krasso-házaspárral egy fedél alatt éltek. Sanghaji életüket Adlerék Kínában született kislánya, Krisztina elmondása alapján ismerjük.⁴⁵

Adler először zenekari zenészként talált munkát egy európai kávézóban (bárban vagy éjszakai klubban). Hamarosan a Sanghaji Városi Zenekar felkérte a firenzei Mario Pacit (kínai nevén Mei Baiqit) (1878–1946), az olasz zeneszerzőt, zongoraművészt és karmestert, hogy álljon a Shanghai Szimfonikus Zenekar élére. Pacinak nagy szerepe volt a klasszikus művek népszerűsítésében (Puccini, Beethoven, Grieg). A művész a város konzervatóriumában oktatott, sikeres és híres kínai zongoristákat indított útjukra, pl. Fou Ts'ongot (a nemzetközi Chopin verseny győztesét),⁴⁶ Wu Yilit, Wu Leyit, Zhu Gongyit és Zhou Guangrent is.⁴⁷

Adler a megérkezése évében, már 1939 októberében a városi zenekar szólistájaként adta elő Max Bruch 1. hegedűversenyét. A következő években Arrigo Foa (1900–1981) olasz hegedűművész mellett először társkoncertmesterré léptették elő, majd koncertmesterként tevékenykedett. Adler számos koncerten lépett fel a sanghaji külföldiek közösségében, többek között templomokban, az American Women's Clubban, a Shanghai Jewish Clubban, az Orosz Klubban, a Magyar Segélyszervezetben, a Magyar Királyi Konzulátuson, valamint a Lyceum Theatre-ben is. 1940-ben hangversenyt adott az 1848-as március 15-i forradalom tiszteletére, amit a következő levél is tanúsít:

Magyar Segélyező Egyesület, Shanghai 1940. március 18.

Nagyságos Adler Nándor úrnak, Shanghai.

Folyó év március 15-én megtartott magyar nemzeti ünnepen Művész úr volt szíves gyönyörűen előadott hegedűszámaival az ünnepély fényét emelni és sikerét teljessé tenni.

Méltóztassék megengedni, hogy önzetlen fáradozásaiért úgy a magyar Segélyező Egyesület, mint a shanghai magyarság de a nagy internationalis hallgatóság őszinte háláját is tolmácsoljuk, műértők is egyhangúlag csak a legszebben nyilatkoztak a résztvevők egész magyar kultúrájának is dicsőséget szereztek.

⁴⁵ Adler project: <https://www.theadlerproject.com/>.

⁴⁶ Methuen-Campbell 2001.

⁴⁷ Melvin – Cai 2004.

Legyen szabad még azon sok szegénysorsú magyar külön köszönetét is kifejezni, kiket az estély tiszta jövedelméből alkalmuk lesz segélyben részesíteni, mely anyagi sikerhez Művész Úr oly hathatósan járult hozzá azáltal, hogy tudását és képességeit minden ellenszolgáltatás nélkül bocsájtotta a jótékony cél érdekében az Egyesület rendelkezésére.

Nagyrabecsülésünk kifejezése mellett maradunk hazafias üdvözetekkel

Hungarian Relief Association

Adler repertoárja változatos volt, a szólóestektől a kamarazenei koncerteken át a gálakoncertekig, az operettig és a könnyűzenéig mindent elvállalt, ahogyan már Lehár zenekarában is a háború előtt, Bad Ischlben. Adler nemcsak más menekült zenészekkel dolgozott együtt – például Henry Margolinski zongoraművésszel és Ernst Krasso énekessel –, hanem orosz és kínai zenészekkel is. Fellépett a japánok által megszállt Hongkou kerületben (a gettóban) is, ahol zsidó menekültek telepedtek le, és saját kulturális életet alakítottak ki. 1941 novemberében Adler Miriam Magasinerrel, Johann Krausszal és Ernst Krassóval együtt a Lyceum Theatre-ben is koncertezett az Európai Zsidó Menekülteket Segítő Bizottság támogatásával megrendezett hangversenyen. 1941-ben pedig a sanghaji konzervatórium hegedűprofesszorává nevezték ki őt.

Pearl Harbor 1941. decemberi megtámadása után a japán csapatok elfoglalták Sanghajt is. A zsidó menekültek egyre több korlátozással szembesültek. 1943 februárjában a japán megszálló hatóság megállapította a „hontalan menekültek számára kijelölt terület”, azaz a gettó határait, és elrendelte, hogy minden menekült, aki 1937. január 1-je után érkezett Sanghajba, költözzön a Hongkounak vagy „kis Bécs”-nek nevezett kerületbe. A lakóknak hatósági engedélyt kellett kérniük a munkavégzéshez. Adlert azonban nem kényszerítették a gettóba. A Sanghaji Városi Zenekar zsidó zenészeit egy különleges megállapodás alapján mentesítették e szabályok alól.

Adler 1943 decemberében, Csajkovszkij halálának 50. évfordulója alkalmából eljátszotta a zeneszerző hegedűversenyét Alekszandr Sluckij orosz karmesterrel, 1944 januárjában pedig Beethoven hegedűversenyét adte elő Takashi Asahina japán karmester vezényletével. Erwin Felber kritikus a Shanghai Jewish Chronicle-ban így írt Adler Beethoven-interpretációjáról: „Ferdinand Adler belső átérzéssel játszott szólót...” A fiatal korában kapott magyar és német nyelvű kritikái szerint is kiemelkedő, érzelmdús, de visszafogott játéka ekkorra teljesen beért, Adler kiforrott művész lett. Ugyanakkor Bernhard Goldschmidt, Adolf Steiner és Johann Kraus társaként vonósnégyesben is játszott.

Az elvetett mag – a mesteroktató

1946-ban Adler és a Municipal Orchestra munkatársai, Michail Livshits hegedűművész, Igor Shevzoff csellóművész, Joseph Podushka brácsás, valamint Vladimir Shushlin énekes csatlakozott Nanjing város Állami Konzervatóriumának oktató karához. Hetente elutaztak Nanjingba tanítani. A Sanghai és Nanjing között ingázó Adler, Shevzof és Podushka hamarosan Csangcsouban is elvállaltak egy felkérést: oktatni kezdték az ottani Állami Konzervatórium Junior Programjában is.

Csangcsou (Changzhou) ősi város, a Jangce folyótól délre, a Sanghaj–Peking-vasútvonal mellett helyezkedik el, és Sanghaj és Nanking között fontos állomás. Az 1920-as években megjelenő városi textilipar az 1930-as évek végétől erőteljes fejlődésnek indul. A japán támadás után sok intézmény és állami szerv ide helyezte át a székhelyét, így a település egy darabig a főváros szerepét is betöltötte.

Csangcsouban 1945-ben hozták létre a *State Conservatory Junior Programot*, amelynek diákjai közül sokan a japán megszállás következtében vagy egyéb okból árvák voltak. A sok borzalmat átélt, elhagyott gyerekeknek gyógyító terápia volt zenét tanulni. Fogékonyak és hálásak voltak, közösséggé kovácsolta őket a zene; egy új világ nyílt meg számukra, amelyben sokan megtalálták életük értelmét, hivatástudatot és hitet adott nekik a zene. Adler és zenész társai – mivel maguk is menekültek voltak – különös érzékenységgel foglalkoztak ezekkel a gyerekekkel, és tudásuk legjavát adták át, fizetség nélkül, önkéntes felajánlásként. Akkoriban sokan köszönhatték az életüket humanitárius, önkéntes felajánlásoknak, az emberek jószándékának, önzetlen adományainak és szeretetének. Ahogy Adler első kolozsvári mestere, Tariczky Ferenc a siketnémák intézetének egykori zene- és hegedűtanáráként különleges pedagógiai érzéssel tanította őt, úgy Adler is hasonló érzékenységgel, ugyanakkor profizmussal adta át tudását ezeknek a gyerekeknek. Tanítványai közül többen kiemelkedő tehetségek voltak, akiket ő indított el a zenei karrier útján, például Sheng Mingliang, Mao Yukuan, Zhang Yingfa, Gao Jinghua, A Kejian és Zhao Weijian ifjú művészeket.

Adler legtehetségesebb tanítványáról, Sheng Mingliangról (1932–2023)⁴⁸ külön is szót kell ejtenünk. Sheng családjában négyen voltak testvérek, anyjuk az ötödik gyerek születése közben halt meg. A papa a négy gyerekkel (4–9 évesek) együtt többnyire gyalog menekült a japán megszállás elől egészen Chongqingig. A legnagyobb gyerek az úton belehalt egy betegségbe, végül a papa is teljesen legyengült, és a sok nélkülözés következtében 1945-ben ő is meghalt. Árvává vált gyerekei az említett intézetbe kerültek.

⁴⁸ <https://www.theadlerproject.com/sheng-mingliang>.

Shenget Adler fedezte föl, ő bátorította hegedűs ambícióit. Utóbb Kína első számú hegedűművésze lett. Személyes kapcsolatuk 1947-ig tartott, amikor is Adlerék visszatértek Európába.⁴⁹ Kína változó bel- és külpolitikai viszonyai, kulturális élete közepette Sheng Mingliang és unokatestvére, Sheng Mingyao, aki szintén ebben az otthonban nevelkedett, mindvégig a zenei élvonalban álltak, a Kínai Nemzeti Szimfonikusokban játszottak. Sheng végül a Covid áldozata lett.

Adler Sanghajban tehetséges osztrák tanítványokat is oktatott, például a későbbi hegedűművészt, Gritta Glogaut; illetve ő volt Leonore Valesby (Yüki Liau), a német-kínai hegedűművész mestere is, aki már fiatalon szólístaként lépett fel Sanghajban, és gyakran szerepelt a német közösség által szervezett rendezvényeken is.

A béke és a búcsú

Adler házaspárnak már a háború után, 1945 novemberében született meg Christina nevű lányuk Sanghajban.

A második világháború után emberek százezrei keresték világszerte szétszóródott családtagjaikat, remélve, hogy életben vannak, és megtalálhatják őket. Ebben karitatív intézmények, például a Vöröskereszt és egyéb szervezetek is segítettek őket. Adlerék is felvették a kapcsolatot Gertrud családjával. Ferdinánd pedig Kolozsvárott kereste szüleit, de ők '43–44-ben eltűntek, nem tudni, hol és hogyan haltak meg. Ferdinánd nővére, Erzsébet a férjével együtt elpusztult a halálgyárban; másik testvére, Margit kivándorolt Izraelbe, mint olyan sokan a túlélők közül, akik nem akartak többé visszamenni abba az országba, amely Auschwitzba juttatta őket. Adler megkereste még magyarországi unokatestvérét, Györfi Lajost és nejét is – jelen tanulmány szerzőjének nagyszüleit:

Érdeklődés

Szíves tudomására hozzuk, hogy Szervezetünk útján alant megnevezett hozzátartozójától érdeklődés érkezett Ön iránt hivatalunkhoz. Kérjük szíveskedjék irodánkat az ügy elintézése végett 1946. szeptember 23-án 9-2 órakor felkeresni. Teljes tisztelettel: HIAS (Hebrew Scheltering and Immigrant Aid Society. Ügyszám: 35972/09224.) Ferdinánd Adler, Sanghai

A szépen felépített sanghaji karriert nem volt könnyű hátrahagyni, visszatérni Bécsbe, és megint előlről kezdeni mindent. De Adlerék ismét vállalták a nagy utazást, amiben nagy szerepet játszott a kínai kommunista párt térhódítása is; 1947-ben eldöntötték, hogy nem maradnak az országban.

49 2024-ben egy filmet mutattak be Bécsben: „Film about Jewish refugee musician in Shanghai shown in Vienna.” <https://english.news.cn/europe/20241109/c2138fb66f9d4e8e92b20821bfc61ab5/c.html>.

Adler a Lyceum Színházban adta egyik búcsúkoncertjét Erwin Marcus zongorista társaságában. A műsoron Brahms második hegedűszonátája, Mendelssohn hegedűversenye, valamint Saint-Saëns, Szymanowski és Sarasate darabjai szerepeltek. 1947. május 28-án Adler régi munkatársával, Henry Margolinskivel újabb jótékonyági koncertet adott a hongkoui Sanghaji Zsidó Ifjúsági Egyesület iskolájában a rászoruló fiatal zenehallgatók javára. Ez volt Adler búcsúja a hongkoui közönségtől. A műsoron Frank hegedűszonátája és Bruch hegedűversenye szerepelt. Erwin Felber kritikus így nyilatkozott a koncertről: „Adler és Margolinski zenei testvérisége közel egy évtizeden át kiállta az idők próbáját.” Adler elbúcsúzott a Shanghai Városi Szimfonikus Zenekartól is. A zenekarból addigra már sok európai zenész távozott. Végül az Adler család felszállt a *Marine Lynxre*, és 1947 júliusában-augusztusában Olaszországban keresztül visszatért Bécsbe.

Újra Bécs

Sok más menekült zenésztől eltérően Adlernek hamarosan sikerült újra elhelyezkednie hegedűsként Bécsben. Néhány hónappal visszatérése után, 1947. december 6-án a Konzerthaus Társaság meghívására már koncertet is adott.

Bécs meglepően gyorsan újra örömmel befogadta művészt. 1948 áprilisában fellépett a US Vöröskereszt rendezvényén az általa újonnan megalakított Adler Vonósnégyessel. Több év szólista és kamarazenészi tevékenység következett, majd az 1950/1951-es évadban Adler az Állami Operaház (*Volksoper*) első koncertmestere lett. 1951 karácsonyán szívrohamot kapott, újra kellett éleszteni. Az orvosi intés ellenére ragaszkodott ahhoz, hogy a kvartettjével élő rádióadásban játsszon január 6-án. 1952. február 21-én a *Volksoper*ben egy próbán hibát vétett, és keményen megbíráltta őt a karmester. Ebben a feszült helyzetben Adler újabb szívrohamot kapott. A próba közben, a helyszínen halt meg 48 évesen.⁵⁰

Epilógus – a nagy találkozás

Adler fájdalmasan fiatalon fejezte be eseménydús életét, amelyben mindvégig hitet tett a zene határtalan szépsége és kohéziós ereje mellett, akármilyen tragikus, kegyetlen világban kellett is művészként helytállnia. Továbbörökölte tudását is: Sheng Mingling szép karriert futott be a kommunista Kínában, megőrizve mestere emlékét, elkötelezettségét a zene, a hegedű iránt. Adler

⁵⁰ Adler 1952. február 26-i temetése után felesége és lánya az ausztriai Kufsteinbe költözött Trude Adler nővéréhez. <https://www.falter.at/zeitung/20241105/erinnerungsarbeit-besuch-aus-china>.

természetesen közvetlen környezetére, a családjára, barátaira is nagy hatást gyakorolt, nemcsak a tanítványokra.

Adler Krisztina édesapja munkásságának krónikásává vált, albumokban gyűjtötte össze mindazokat a dokumentumokat, amelyek a sok viszontagság és utazás közepette megmaradtak.

Sheng Mingling gyermeke, Fang Sheng édesapja iránti szeretetből és tiszteletből az interneten elindította az ún. Adler-projektet, felderítve a „nagy mester”, Adler életét és családi hátterét, hiszen Kínában csak az 1939–47 közötti időszakot ismerték. Felkereste Adler Krisztinát is, és ebből a „történelmi” találkozásból kiállítás és film is készült. Közösén állítottak emléket Adler Ferdinándnak, a hegedűművésznek és professzornak, valamint legjobb tanítványának, Sheng Minglingnek.⁵¹

Bibliográfia

- Bartruff, William. é. n. „The History of the Violin.” [https://web.archive.org/web/20070208112530/http://www.bartruff.com/history.php]
- Betta, Chiara. 2002. „Silas Aaron Hardoon (1851–1931): Business, Politics and Philanthropy in Republican Shanghai, 1911–1931.” *The Scribe*. [http://www.dangoor.com/75060.html]
- Cong, Wanshu – Frédéric Mégret. 2021. „»International Shanghai« (1863–1931): Imperialism and private authority in the Global City.” *Leiden Journal of International Law* 34/4: 915–33. [https://doi.org/10.1017/S0922156521000352]
- Cope, Elizabeth W. „Displaced Europeans in Shanghai.” *Far Eastern Survey* 17/23: 274–76.
- Deák Zsuzsanna. 2022. „Vengerov: A hangszer tanít meg játszani, nem pedig fordítva.” *Librarius magazin*. [https://librarius.hu/2022/04/13/vengerov-a-hangszer-tanit-meg-jatszani-nem-pedig-forditva/]
- Dénes Gábor. 2014. „A sanghaji magyar. Előtanulmányok egy Komor Pál emlékére készülő filmhez. I–II. rész.” *Múlt és Jövő* 2: 65–90; *Múlt és Jövő* 3: 98–114.
- Deverich, Robin Kay. 2006. „Historical Background of the Violin.” [https://www.violinonline.com/historicalbackgroundoftheviolin.htm]
- Ellis, Markman. 2004. *The Coffee-House: A Cultural History*. Weidenfeld & Nicolson.
- Gaál György. 1995. *Magyarok utcája. A kolozsvári Bel-és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. [https://mek.oszk.hu/02800/02808/html/#5]
- Gálfi Lőrinc – Gál Kelemen, szerk. 1916. *A kolozsvári Unitárius Kollégium értesítője az 1915 – 1916-ik iskolai évről*. Kolozsvár: Egyesült Nyomda.
- Gángó Gábor. 2021. „Eötvös József és az 1868/69-es Magyar Zsidó Kongresszus.” *Könyv és Nevelés* 23/2–3: 131–63. [https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-nevelés/eotvos-jozsef-es-az-186869-es-magyar-zsido-kongresszus]
- Henriot, Christian. 2006. „Shanghai and the experience of war: The refugee problem.” *European Journal of East Asian Studies* 5/2: 217–48.

51 <https://www.falter.at/zeitung/20241105/erinnerungsarbeit-besuch-aus-china>.

- Karády Viktor – Kemény István. 2023. *Zsidóság a magyar nemzetépítésben*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Katz, Jacob. 1973. *Out of the ghetto. The social background of Jewish emancipation, 1770–1870*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kiss Endre. 2024. „A Kristályéjszaka történeti emlékezetének kialakulásához.” [https://www.researchgate.net/publication/377152043_A_Kristalyejszaka_torteneti_emlekezetenek_kialakulasahoz]
- Kranzler, David H. 1971. „The history of the Jewish refugee community of Shanghai 1938-1945.” PhD thesis, Yeshiva University.
- Melvin, Sheila – Jindong Cai. 2004. *Rhapsody in Red: How Western Classical Music Became Chinese*. New York: Algora Publishing.
- Methuen-Campbell, James. 2001. „Fou Ts'ong.” *Grove Music Online*. [doi:10.1093/gmo/9781561592630.article.10066]
- Palugyai István. 2019. „Sanghaj, a zsidó paradicsom.” *Népszava* (2019.12.29.) [https://nepszava.hu/3061517_sanghaj-a-zsido-paradicsom]
- Pauzenberger, Patricia. 2009. *Kaffeeröstaromastoffe und Duft im Klassischen Wiener Kaffeehaus*. Diplomarbeit. Wien [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://core.ac.uk/download/pdf/11585588.pdf]
- Philpot, Robert. 2022. „The rise and fall of the opium-fueled Sassoon dynasty, the Rothschilds of the East.” *The Times of Israel*. [https://www.timesofisrael.com/the-rise-and-fall-of-the-opium-fueled-sassoon-dynasty-the-rothschilds-of-the-east/]
- Ross, James R. 1994. *Escape to Shanghai: A Jewish Community in China*. New York: Free Press.
- S. Nagy Katalin. 2020. „Marc Chagall: Zöld hegedűművész. Losonczy Áginak.” *Arnolfini szalon*. [https://szalon.arnolfini.hu/snk-marc-chagall-zold-hegedumuvesz/]
- Tátrai Vilmos. 2001. *Hegedűszó alkonyatban*. Budapest: Klasszikus és Jazz Lap-, Könyv- és Hanglemezkiaadó Kft.
- Zeller Árpád. 1894. *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. I. kötet. Budapest: Boruth.
- Zsizsmann Erika. 2019. „Amikor Bécs csak egy félhangnyira volt: kétszáz éves a kolozsvári modern zeneoktatás.” [https://maszol.ro/kultura/119124-amikor-becs-csak-egy-felhangnyira-volt-ketszaz-eves-a-kolozsvari-modern-zeneoktatasi]

„HOGY SZÁRMAZHAT BÁRMI JÓ A POKOLBÓL?”

A poszttraumás növekedés lehetősége Soá-túlélőknél

GOMBOCZ ESZTER

„Hogy származhat bármi jó a pokolból?” – Edith Eva Eger, az Auschwitz után árván maradt túlélő 92 éves korában teszi föl ezt a provokatív kérdést.¹ Egernek 75 év elteltével is vannak emléketörései, rémálmai. Szülei elvesztésének fájdalma haláláig kísérni fogja. Mégis, hosszú évtizedek alatt kivételes erőforrásokra talált.

Tanulmányomban interjúim alapján arra keresek választ, hogy a vészkor-szak árván maradt túlélőinél mi tette lehetővé egy-egy esetben a trauma meghaladását, olykor pedig a poszttraumás fejlődést. A fókuszban tehát első generációs holokauszt-túlélők narrációjának elemzése áll.

A poszttraumás növekedés fogalma,
módszertani megfontolások

A *poszttraumás növekedés/fejlődés* (PTN, *posttraumatic growth*) fogalmát Richard G. Tedeschi és Lawrence G. Calhoun 1996-ban alkották meg. A kifejezés a személyiség olyan szintű fejlődését jelenti, amely fölülmúlja a trauma előtti állapotot.²

A Soá árva túlélőinek a poszttraumás növekedés felől kiinduló megközelítése a traumát követő időszaknak nyilvánvalóan csak az egyik, szerencsés változatát vizsgálja. A két lehetőséget (holokauszt-szindróma/ PTSD³ és PTN), valamint azok variációit és ismérveit azonban párhuzamosan tanácsos figyelembe venni, számot vetve a trauma (legalább) kettős (negatív és pozitív), akár egyidejűleg is jelenlévő, illetve olykor életszakaszok szerint változó kimenetelével.

¹ Eger 2020, 15.

² Tanyi 2015, 273.

³ PTSD: poszttraumás stressz szindróma/zavar. Olyan komoly szorongással, félelemmel teli, nehezen feldolgozható mentális állapot, amely traumatikus esemény után alakul ki.

A trauma által kiváltott reakciók típusai

Virginia E. O’Leary és Jeannette R. Ickovics a traumára adott reakciók négy válfaját különböztetik meg nők körében.⁴ Kategorizációjuk azonban kiterjeszthető bármely más traumát megélt csoportra. Ezek a következők:

Összeroskadás

Azok tartoznak ide, akik annyira összeomlanak a történetek hatására, hogy a későbbiekben sem tudnak visszailleszkedni a mindennapi életbe. Lelkileg és testileg is súlyos hanyatlás következik be náluk, ami akár halálos kimenetelű is lehet. A trauma szétzúzza az áldozat értékrendjét, emberi kapcsolatait, bizalmát.⁵ Gyakran súlyosbítja a sérülés mértékét – például a holokauszt-túlélőknél az elidegenedés, a világtól való elszakadás személyiséget felőrlő élménye.⁶

Károsodással járó túlélés

Az érintetteket olyan súlyosan érinti a trauma, hogy noha bizonyos mértékben fölépülnek, soha többet nem érik el a tragikus esemény előtti állapotukat. Ehhez járulhat a paradox szégyenérzet, illetve büntudat az áldozatokban, amit a társadalom reakciói tovább fokozhatnak, amennyiben tagjai nem adnak hitelt a szenvedő által elmondott történeteknek. Primo Levi, a Soá egyik legmegrendítőbb krónikása így fogalmaz a koncentrációs táborban fogvatartottak szorongásos álmairól 1986-ban, öngyilkossága előtt írt utolsó művében:

Szóban vagy írott emlékezéseiben szinte valamennyi túlélő említést tesz egy fogsága éjjelein gyakran visszatérő álmról [...]: a fogoly hazatér, szenvedélyesen és megkönnyebbülten beszámol szerettei egyikének az átélt gyötrelmekről, de az nem hisz neki, sőt végig sem hallgatja.⁷

A foglyok itt sejtetett rémálmai, mint tudjuk, sokszor igazolódtak a háború után.

Reziliencia

A reziliencia tömören a veszélyeztető tényezők ellenére történő rugalmas alkalmazkodást jelenti.⁸ Emmy E. Werner és Ruth S. Smith legyőzhető sérülékenységnak nevezik a rezilienciát, és a súlypontot kimondottan a traumát átélő személyt védő, protektív tényezők feltárására helyezik (pl. egyes szemé-

4 O’Leary – Ickovics 1995.

5 Herman 2011, 70.

6 Kiss – Sz. Makó 2015, 227.

7 Levi 1990, 8.

8 Kiss – Sz. Makó 2015, 354.

lyiségjegyek: jó kognitív képességek, tehetség, önbizalom, ill. széles családi háló, közösségi tevékenység, kompetens mentor).⁹ A trauma az érintettek ezen csoportjában nem okoz maradandó kárt, így vissza tudnak térni életük korábbi állapotába.

Úgynevezett „kivirulás”: poszttraumás növekedés

Ide tartoznak azok, akik (rövid távú) komoly visszaesés után fölépülnek, és visszatérnek életük trauma előtti, kiegyensúlyozott állapotába, olykor fölül is múlva azt. Az említett reakciók ugyanakkor egyidejűleg is jelen lehetnek, illetve válthatják egymást.

Mely konkrét tényezők befolyásolják egy-egy személy trauma utáni reakcióit?

Herman Judit, más kutatókkal egyetemben hangsúlyozza, hogy a traumatikus esemény által kiváltott hatás számos tényező függvényében személyenként is más és más módon alakulhat. Mind az örökölt biológiai, illetve szerzett tulajdonságok, mind pedig a társas környezet hozzájárulhatnak a zavarok megjelenéséhez vagy éppen azok elmaradásához.

Személyiségvonások, kontrollbeállítódás

Herman szerint bizonyos személyiségvonások lelki védettséget adhatnak a trauma pusztító hatásával szemben. Amolyan védőoltás szerepe lehet például annak, hogyha egy adott személy veszélyhelyzetben rugalmasságának köszönhetően nem dermed meg, hanem az ún. aktív megküzdési stratégiát választja. A másokért vállalt felelősség, az önkontroll fenntartása sodródás helyett tovább erősíthetik a személy immunitását. Herman erőszakot megélt nők tapasztalatait ismertetve utal arra, hogy azok a nők, akik passzivitás helyett bizonyos stratégiát alkalmaztak támadójukkal szemben, ritkábban szenvedtek poszttraumás tünetektől.¹⁰ Ellenben azok a nők, akik lefagytak, a későbbiekben vádolták magukat, és depresszióba estek. Az önkontroll tehát kulcsszerepet játszik a megküzdés szempontjából. Susan Kobasa szerzőtársaival együtt már a 80-as években meghatározta azt a három tulajdonságot, amely a stresszel szemben keményen helytálló személyiségre jellemző. Ezek: az elkötelezettség valamely közösség (család, vallás stb.) iránt, a kontrollképesség (belső kontroll: hit abban, hogy az illető saját maga uralja életének ese-

9 A protektív tényezők táblázatos csoportosítása: Kiss – Sz. Makó 2015, 356. Az idézett mű: Werner – Smith 2001.

10 Herman 2011, 79.

ményeit), továbbá a nehézségeket kihívásként, nem pedig fenyegetettségként megélés képessége.¹¹

Környezeti hatások

A traumatikus eseményre adott reakció nagy mértékben függ attól is, hogy az illető személy milyen mértékű és minőségű támogatást kap környezetétől.

A társas kötődés megtartó erejére számos példa említhető saját interjúalanyaim köréből. Sokan közülük a második világháború alatt (és után) cionista közösségekbe, illetve zsidó cserkészcsapatokba lépve építették föl akár egész életükre kiható identitásukat. A cionista gyermekotthonok¹² (mai szóval) élménypedagógiai jellege felszabadítóan hatott a sokszor pszichológiai kezelésre szoruló fiatalokra.

A poszttraumás növekedés lehetőségei a Soá túlélőinél saját interjúk alapján: két itthon maradt és két Izraelbe kivándorolt túlélő sorsa

Tanulmányom további részében a vészkorszak olyan túlélőivel foglalkozom, akik gyermekként/fiatalként árván vagy félárván maradtak a második világháború után. Judith S. Kestenberg már a 80-as években különbséget tett a túlélők háború után született gyermekei és az üldöztetés előtt vagy alatt világra jött gyermektúlélők között. Megfigyelései alapján az utóbbiakat még veszélyeztetettebbeknek minősítette. Kestenberg felosztását követve olyan gyermektúlélők gyászfeldolgozásának lehetőségeit kutatom, akik Magyarországon, valamilyen mértékben asszimilálódó családban születtek.

A kognitív feldolgozástól az új narratíváig

A továbbiakban a saját, részben a Soát is érintő interjúim közül olyan visszaemlékezéseket vizsgállok, amelyek a PTN szempontjából relevánsak lehetnek. Elemzésem egyik fő szempontja az élettörténeti narratíva megalkotásának kérdése lesz a kiválasztott személyeknél.

A traumatizált személyeknek kezdetben általában nem áll rendelkezésére nyelvi eszköztár a történetek elmondásához. A trauma ugyanis megtöri, megsebzí az egyén élettörténetét, mintegy lyukat alkotva abban,¹³ aminek következtében megszakad a korábbi folytonos narratíva. A traumatikus élmények

11 Kobasa et al. 1985. Idézi: Kiss – Sz. Makó 2015, 341.

12 Novák 2000, 132.

13 Bakó 2009, 103.

főképp nonverbális szinten, töredékekben tárolódnak az implicit memóriában.¹⁴ Kedvező körülmények között, illetve terápia során azután a traumatikus élmény egyre több eleme tudatosul, és szerencsés esetben lassan megalkotódik egy új narratíva. A traumát elszenvedett egyén fokozatosan beilleszti az eddig kívül rekedt élményt önéletrajzi narratívájába.

A koherens én fenntartása érdekében a személyes emlékeket és azok jelentését úgy dolgozzuk ki vagy *változtatjuk meg*, hogy a részletek beilleszkedjenek élet-történeti narratívánkba, konzisztensek legyenek az énnel vagy az én-sémával.¹⁵

Az általam az alábbiakban részletesebben ismertetett négy túlélő interjú közül az egyik idős interjúalany, Bán Éva a vészkorszak utolsó hónapjaitól Sztelhó Gábor egyik intézményébe került árva kislánként. A következőkben róla, valamint a budapesti zsidó cserkészcsapatok egyikének, az 1989 után újraéledő Vörösmarty csapatnak még élő, 95 éves lelkes tagjáról (Gerő Zsolt) lesz szó. A két utolsóként bemutatandó túlélő közül mindketten (Sinai Árpád György és Parczel Edit) a cionizmus vonzáskörébe kerültek, majd alijáztak. Az ő emlékeik teljes szövege a *Zsidó iskolások* című weblapon olvasható.¹⁶

Bán Éva

Éva 1938-ban született Budapesten.¹⁷ Hat éves korában jutott árvaságra, szülei utolsó életszakaszának alakulásáról semmi bizonyosat nem sikerült megtudnia sem magyarországi csatornákon, sem a Yad Vashem Intézetén keresztül. Ennek keserű tudomásul vételére utal a „Már soha nem fogom megtudni” című, 2018-ban megjelent visszaemlékezése.¹⁸ Édesanyját, született G. Erzsébetet¹⁹ a Hollán Ernő utca 3. szám alatti csillagos házból hajtották Mauthausen felé 1944. november tájékán, majd nyoma veszett.

14 Az implicit, nem deklaratív emlékezeti forma némileg leegyszerűsítve a szavakba nem önthető, kevésbé hozzáférhető, bizonyos érzelmeket hordozó tudást tartalmazza, míg az explicit, deklaratív forma a magasabb szintű, a tudat számára hozzáférhető, verbálisan kifejezhető emlékeket rejt magában. Békés 2012, 53.

15 Békés 2012, 56–57 (kiemelés tőlem: G. E.). Békés itt számos más szerzőre hivatkozik (pl. Bruner 1994).

16 Gombocz 2010–2014. / Parczel Edit / Emlékek; uo. Sinai Árpád György / Emlékek; uo. 311. Vörösmarty cserkészcsapat / Interjúk / Gerő Zsolt. A weblapon található dokumentumokat elérési útvonal szerint idézem.

17 Éva sorsának ismertetéséhez két fő forrást használtam. Az egyiket a vele 2023. július 29-én lakásában készített interjúm és az ehhez kapcsolódó levelezés képezik. A másik Évának a *Már soha nem fogom megtudni* című visszaemlékezése, amely az Ariadne csoport kötetében jelent meg: Bán 2018.

18 Bán 2018.

19 G. Erzsébet édesapja (Éva anyai nagyapja) a modernizálódó, jómódú vidéki zsidóság képviselője volt, aki a 30-as években a kastélyától kezdve a malomig, majd nagykanizsai házáig mindent elveszített. Testvére, a neves G. Henrik szintén asszimilálódott: ő volt a Nyugat első tulajdonosa, a Magyar Távirati Iroda elnöke stb. Bán 2018, 16.

Éva számára szülein kívül nagynénje, G. Vilma és annak kislánya, D. Kati voltak a legfontosabb személyek. D. Katika 1942-ben született. 1944-ben szülei Hollán Ernő utcai lakása csillagos ház lett, így a család legtöbb tagja, köztük Éva és édesanyja is hozzájuk költöztek. Éva tehát néhány hónapon át együtt lakott D. Katikával, akivel egész nap testvérként játszottak.

A kétéves kislány, D. Kati '44 őszén, miután a felnőtteket sorban deportálták, egyedül maradt a lakásban. További sorsával kapcsolatban ellentmondásosak a feltevések. Az ostrom vége felé állítólag egy vöröskeresztes gyermekotthonba került, amelynek pincéjében több kisgyerek is megfagyott, vagy éhen halt. Talán Katika is köztük volt. Éva számára D. Katika elvesztése a szüleihez képest mélyebben megélt traumának tűnik:

[A]mi nekem mindig és a mai napig is a legnagyobb, majdnem kibírhatatlan fájdalomt okozta: nagynéném kétéves kislányának eltűnése, igazán soha be nem bizonyosodott halála. [...] Én őbenne a testvéretem vesztettem el.²⁰

Évát a háború után édesanyja húga, G. Vilma és annak férje, D. Pál (fogorvos) nevelték. Vilma, D. Katika édesanyja Éva számára mindvégig példaképként szolgált:

Ő [Éva beszéde itt akadozik²¹] egy nagyon, nagyon, nagyon stramm – tehát én hozzá képest egy semmi vagyok –; ő egy nagyon erős nő volt, és fantasztikus erőt sugárzott másoknak, és azt hiszem, hogy több, többen, akik együtt voltak vele Mauthausenben, így emlékeznek rá, hogy, hogy öntötte beléjük a lélekerőt. Fiatal is volt, 28 éves, de egész életében ilyen volt.

Bizonyára Vilma szuverén egyéniségének tudható be az is, hogy (Éva elbeszélése szerint) kétszer vagy háromszor is megpróbált megszökni a nyugat felé vezető gyalogmenetből. Az egyik szökése során (két napig evett nyers kukoricát a mezőn), miután nem bírta tovább a bujkálást, visszatért a menetbe, de közben „lekéste” a korábban elvonuló szakaszt, és így nem találkozhatott testvérével (G. Erzsébettel), akinek esetleg segítségére lehetett volna. Utólag – legalábbis Éva magyarázata alapján – nagynénjének groteszk módon lelkiismeret furdalása volt emiatt:

Kiderült, hogy..., ami alatt ő [Vilma] a kukoricásba bújt, azalatt ment az a menet, amiben anyám volt, ha még ott volt, és [Éva beszéde akadozik] ő úgy gondolta még sokáig, hogyha akkor ő ott van, akkor [Éva beszéde akadozik], akkor nem az történik, ami történik.

Ez a fajta paradox, indokolatlan bűntudat számtalan túlélőre jellemző. Éva azonban visszatekintve nem tartja magát traumatizáltnak. Stabilitását 85 éve-

²⁰ Bán 2018, 21.

²¹ Éva erőteljesen tiltakozott az ellen, hogy beszédének elakadását dadogásnak minősítsem. Egyszerűen a megfelelő kifejezés keresésének tartja egy-egy szó többszöri ismétlését.

sen több okra vezeti vissza. Egyrészt születési adottságnak tekinti, másrészt környezeti hatásnak: „[...] hogyha az ember – és ez nekem minden bizonnyal osztályrészül jutott – első éveiben, 4 – 5 éves koráig egy szerető légkörben nő föl, akkor az szinte meghatározza a következő éveket.”

Éva később sem fordult terapeutához. Olykor megnyilvánuló szaggatott beszédmódja mégis azt sejteti, hogy dacára tudatosan fölépített stratégiáinak, a mélyben, búvópatakként ott rejtőzik a soha meg nem szűnő fájdalom, főképp unokahúga halála miatt. Bár alig néhány hónapot élt egy lakásban a kétéves kislánnyal, mégis kitörölhetetlen nyomot hagyott benne a kisgyerek eltűnése. Interjú beszélgetésünkkor így fogalmazza meg a hétköznapiak által elfedett állapotot:

Az egy szörnyű történet. [...] Nézd, ez nem úgy van, hogy – Márainak van erre egy isteni mondata [...], hogy – „Kiírtották a családot, de hétfőn délben nem ezért vagy elkeseredve, hanem azért, mert nem működik a mosógép.” Persze, hogy az alaplelkületet meghatározza, de [...] teljesen igaza van! Az ember nem ül, és sír a saját, még ha elképesztő sorsán is. De az, hogy elromlott a mosógép: a franc egye meg! A mosógép!

Éva a háború után hamar önállósodott, 1954-től, 16 éves korától pedig egyedül élt főbérőlként nagymamája lakásában, miután az meghalt. A vele készített interjúban így érzékelteti tudatos életstratégiáját: „Azt nagyon hamar megtanultam, hogy a dolgaimat magamnak kell intézni.” Az egyedüllét „önállóságra, szívósságra, bajtűrésre nevelt.” Bizonyos helyzetekben mindmáig terhet is jelent Éva számára a saját magával szembeni szigorú elvárás, az önállóan cselekvés ügyszólván megfelelési kényszere.

Összegzés

Bán Éva szuverén, 85 éves korában is erős egyéniség. Új – akár társadalmi – feladatok vállalása, az élet fokozott megbecsülése, a mélyebb baráti kapcsolatok ápolása, az egzisztenciális kérdések iránti nyitottság egyaránt jellemzőek rá. Saját családtagjainak segítésén túl még mindig vállalkozik arra, hogy akár törött karral is elutazzon vidékre az Ariadne csoport tagjaként.²² Elkötelezetten tart vetítéses előadásokat diákoknak, a Soá történelmi tényeit és saját, letisztult élettörténetét szervesen összedolgozva, dokumentálva. A koherens narratíva megtalálása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy el tudta volna felejteni a családját ért tragédiát. Olykor elakadó beszéde sejteti a trauma nyomainak maradványait a felszín alatt.

²² Az Ariadne csoportban 2000 óta túlélők és mentők, illetve leszármazottaik arról gondolkodnak, hogyan válhatnak a magyar történelem szerves részévé a második világháború során történtek.

Gerő Zsolt

Gerő Zsolt 1929. február 7-én született zsidó családban. Visszaemlékezését, melynek fő témáját ebben a tanulmányban Zsolt háborús emlékei és cserkész múltja képezi, a *Zsidó iskolások* című weblap,²³ valamint a vele 2023. szeptember 11-én, 94 éves korában otthonában készített interjú alapján elemzem. Ekkor, 2023-ban – magas kora ellenére – a korábbiakhoz képest még koherensebben illeszti élettörténetébe a cserkészekkel kapcsolatos emlékeit. Erre talán az adhat magyarázatot, hogy Zsolt hosszú ideje tudatosan írja családja számára élettörténetét, folyamatosan korrigálva annak szövegét, ami arra sarkallja, hogy annak eseményeit újra konstruálva, azokat ok-okozati összefüggésbe hozva, a jelen szempontjából átgazítva hozzon létre egységes narratívát.

1945-ben Zsolt idősebb testvérével, Tamással árván maradt. Édesanyjuk, T. Vilma halálának körülményeiről mindmáig (2023) semmi bizonyosat nem tudtak kideríteni. Valahol a Bécsi úti menetben vesztette életét. Apjuk, G. G. Béla a Hamburg melletti Neuengammében lévő koncentrációs táborban halt meg.

Zsolt életben maradását a 311-es Vörösmarty cserkészcsapatnak tulajdonítja, ahol kitartásra, a félelem leküzdésére nevelték őket. Idős korában úgy gondolja, a bujkálás időszakában „bevetett” stratégiákat cserkész vezetőitől sajátította el. Szülei ugyan mindent megtettek, hogy jó nevelésben részesüljön, egyetlen dolog mégis hiányzott: Hogy lehet túlélni? „Ezt a cserkészlet adta.”

A háború alatt Zsolt másfél hónapig bujkált Budapesten. Ügyvéd ismerőse vegyszerrel kimosta irataiból az „izr.” bejegyzést, a katolikus szót írva helyébe. Zsoltnak nagy szerencséjére több igazoló irata volt, mert a háború előtt édesapja mindenképp magyar nevet szeretett volna adni fiának. Kérvényeit újra meg újra beadta a hatóságoknak, amíg sikerült fiát Zsolt néven anyakönyveztetnie. Zsolt 2023-ban így beszél a bujkálásról:

Én tudtam azt – mert hadijátékoztunk –, hogy hogy kell rejtőzni. Ha én kimenetem az utcára a műhelyből,²⁴ akkor lassítottam, minden saroknál kinéztem, hogy nincs-e razzia. Volt egy romos ház a Zichy Jenő utcába, ahol kerestem egy helyet, ahol ha valahol elkapnak és le tudok lépni, akkor legyen valami ennivalóm ott és ruhám; szóval mindenre fölkészítettek. [...] Nem lehet félve bujkálni. [...] Tulajdonképpen két és fél hónapig lopnom kellett a kaját [...]. Az, hogy én nem féltem, ez volt az egyik [ami segített]. Az egész hitközség, mindenki csak azt mondta, az volt a duma, hogy mindenki fogadjon szót a törvényeknek! Zsidók ne ugráljanak! Húzzák meg magukat! A cserkészeknél meg azt mondták [...] „Ha menekülni kell, akkor ha van egy százalék lehetőségek is, le kell lépni.

23 Gombocz 2010–2014. / 311. Vörösmarty cserkészcsapat / Interjúk / Gerő Zsolt.

24 Zsolt a *numerus clausus* miatt nem mehetett az orvosi egyetemre, ezért esztergályos szakmát tanult.

Ha kísérnek a nyilasok, és az egyik elbámul, vagy rágyújt cigarettára, [...] akkor kell lelépni, elrohanni, bebújni valahova, és nem megvárni, amíg az embert agyonlövik.

Zsolt beszámol a cserkészek körében ismert, a vészkorszak idején tudatosan bevetett úgynevezett hékliről is, amikor a vezetők az éjszaka közepén becsapták a tábor tagjait azzal, hogy nyilasok közelednek, akik elől azonnal menekülni kell:

És akkor föl kellett azonnal öltözni és éjjel, lámpák nélkül mentünk mit tudom én, 25 kilométert élelem, minden nélkül, libasorban. [...] Csak utána közölték, hogy a mi edzésünk, félelmünk leküzdésére rendezték meg.

A cserkészlet Zsolt számára olyan erős baráti közösséget jelentett fiatalember korában, hogy a hosszú szünet után, negyven évvel később újjáalakuló Vörösmarty csapatba természetes módon tudott visszatérni. Optimista (talán örökölt) hajlamát, aktivitását 90 éves korán túl is megőrizve mindmáig fő motorja a lassan fogyó tagságú szervezetnek.

Összegzés

Gerő Zsolt a háború előtti harmonikusnak megélt gyerekkorát, szüleinek elvesztését, a bujkálás időszakát, szerencsés megmenekülését, majd a háború utáni időszakot összefüggő, koherens történetté tudta alakítani. Visszatekintve életére úgy gondolja, túlélését annak a stratégiának köszönheti, amelyet a budai Vörösmarty cserkészcsapatban sajátított el. Háláját azzal igyekszik kifejezni, hogy évtizedek óta módszeresen gyűjti a csapat fényképeit, naplóit, dokumentumait, eljuttatva azokat a még világszerte élő tagoknak az interneten. Az élet új lehetőségeinek felfedezése (a 90-es években, nyugdíjas korában Zsolt saját, fokozatosan sikeressé alakuló vállalkozásba kezdett), annak fokozott megbecsülése, a baráti kapcsolatok ápolása, a közösségi élet szervezése mind arra vall, hogy esetében poszttraumás növekedésről van szó.

Sinai Árpád György

Sinai Árpád György 1930-ban zsidó szülők gyermekeként született Óbudán.²⁵ Elemi iskolába az Óbudai Izraelita Iskolába járt az egykori Zichy utcába. Ez az időszak egész életére meghatározó élményt jelentett. Az elemiben külön nevet is kapott osztálytársaitól, akik 70 év elteltével még mindig becenevén emlegették. Gyuri a holokauszt során mindkét szülőjét elveszítette. Apjának,

²⁵ Sinai Árpád Györggyel hosszú levelezést folytattam, majd személyesen is meglátogattam Izraelben, ahol magnófelvételt készítettem vele. Ezt foglalja össze: Gombocz 2010–2014. / Sinai Árpád György / Emlékek.

noha Budapesten született, katonatisztként nem volt magyar állampolgársága, ezért 1942 augusztusában Kamenyec Podolszkijba deportálták, ahol életét vesztette.

Édesanyja Gyuri tudomása szerint Auschwitzban halt meg. Őt magát fiatal fiúként nagymamája bújtatta, mígnem Gyuri a Bécsi úti halálmenetbe került. Örömmön át vonulva egy fiatal pap, Baránszki Tibor²⁶ emelte ki más gyerekekkel együtt a sorból. Ezután egy vöröskeresztes házba jutott, ahonnan megszökött, és mindaddig bujdosott, amíg az oroszok megérkeztek Pestre. 1947-ben egy illegális hajóval érkezett Izraelbe.

Elmondása szerint 12 éves korától kezdve, amikor árván maradt, minden döntését egyedül, magabiztosan hozta meg. Már elemista korában, az óbudai zsidó elemiben rajongott tanítóiért, és ettől kezdve tudatosan készült a pedagógiai pályára. Izraelben tanárként, később iskolaigazgatóként dolgozott.

Gyuri tehetsége az éneklés területén szintén korán megmutatkozott. Kedvenc ünnepének, a chanukának kisiskolás korában elsajátított dalait nagy élvezettel énekelte magnóra 77 éves korában, szépen megrezegtetve tenorját nahariai látogatásom során: „Azok az énekek, az áldás, az ima, amit magnóra énekeltem, visszavisz a Zichy utcába [az elemibe].”

Óbudán péntek esténként és nagyobb ünnepeken szólót is énekel, később pedig, már a polgári diájkaként hittantanára meghívta az óbudai nagytemplom (zsinagóga) kórusába, ahol előimádkozóként szolgálhatott. Egy alkalommal a szombat délutáni istentiszteletre is meghívást kapott, ami életre szóló élményt jelentett:

Boldog voltam. Az egész társaság átjött, én megálltam ott, ahol a főkantort a kórusral imádkozott, fölmentem a lépcsőn, hogy kivegyem a Tóra könyvét, és én vezettem az egész imádságot. Tetszett a tanítónak, a gyerekeknek, aztán büszkén hazamentem, és majdnem kipukkadtam.

Értelmezésében egy alkalommal megmenekülését is tanítói vénájának köszönhette. Az óbudai Kórház utcai polgáriban némettanára megengedte neki, hogy a C osztály tanulójaként kérdéseket tegyen föl a diákoknak. Gyuri igyekezett olyasmit kérdezni, amiről feltételezte, hogy a diákok tudják rá a választ. 1944-ben, az Óbudai téglagyár felé vonulva a Margit-hídnál látta, ahogy a Dunába lövik a zsidókat. Egy nyilas, aki megismerte korábbi iskolatársát, Gyurit, megszólalt: „Ne félj! Te rendes voltál hozzám a gimnáziumban.” Gyuri emlékezetében kistanári sikere és a kisnyilas „szánalma” együtt, pozitív élményként raktározódtak el. Élete háború utáni szakaszának elbeszélésében egyértelműen helyes döntésként értékeli alijázását. Izraelben megtalálta hiva-

26 Baránszki Tibor (1922–2019) a II. világháborúban a Vatikán budapesti nagykövetségén dolgozott. Zsidók sokaságának életét mentette meg. Áldozatos munkáját 1979-ben a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet a Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el.

tását, és családot alapított. A büszke zsidó öntudat, ill. a mások előtti sikeres, önálló szereplés miatti elégedettség elválaszthatatlanul összefonódnak benne. Felesége magyar származású festőművész túlélő, akivel kettesben magyarul beszélgetnek, gyerekeik, unokáik és dédunokáik azonban már csak ivritül tudnak.

Összegzés

Sinai Árpád György identitásának meghatározó, folytonosságot teremtő ereje a zsidóságának tudatában lévő büszkeség, illetve az a meggyőződés, hogy meg tudott és meg tud állni a saját lábán. Koherens életérzését egyetlen rövid mondatba sűrítve fogalmazza meg: „Én büszke izraeli zsidó vagyok.”

Poszttraumás fejlődését korai önállósága, sikeres aliája, a vészkorszak után újraépített zsidó öntudata, humorral vegyes pozitív szemlélete, a gyerekkora óta következetesen vallott tanári hivatása és boldog családi élete egyaránt elősegítették.

Barkay Parczel Edit

Barkay Parczel Edit 1936-ban született Budán, a Maros utcai zsidókórházban.²⁷ Édesanyjával és nevelőapjával 1951 végén vándoroltak ki csoportos vízummal Izraelbe. Ez volt az utolsó legális lehetőség.

Edit felmenői nagyon vallásosak voltak, anyai ágon több rabbi is említhető, egyikük haszid hívőként Munkács mellől származott, majd Auschwitzban halt meg. A Soá következtében számtalan más rokon is életét vesztette. Edit apja, Parczel Sándor Óbudán dolgozott hitközségi alkalmazottként, később pedig főtitkárnak nevezték ki. Többször hívták be munkaszolgálatra, legutoljára 1942-ben. 1943-ban Dnyepropetrovszkból vonulva, Nyizsnyij Novgorod közelében egy magyar katona lelőtte. Nagynénjét, P. Olgát, aki az Óbudai Chevra Kadisa titkárnője volt, a Maros utcai kórházban ölték meg 1945-ben a nyilasok.

Anyai ágon a család Pozsonyból származik. Edit édesanyja, N. Sári túlélte a vészkorszakot, és alijázott. Sári testvérei közül öccse, Avromika és Geli Auschwitzban haltak meg. Gelit azért gázosították el, mert nem engedte el két és fél éves kisfiát, Ervinkét, amikor Mengele őt a munkaképesek, Ervinkét pedig a gázkamrába utasította. Sári másik húga, Lea 1939-ben alijázott az akkori

²⁷ Parczel Edit 2003-ban küldte el emlékeit először, majd 2013-tól levélben, ill. személyes találkozások alkalmával mesélt életéről, többek között a Bécsi úti zsidó temetőben, a Frankel Leó úti (volt Zsigmond király úti) gyermekkori házban és a Frankel zsinagógában. Az utóbbi helyszíneken, valamint Haifán videófelvételeket is készítettem vele. Beszélgetéseink során egyre mélyebbre hatoltunk az emlékezésben.

Palesztinába. Fiútestvére, Jakov már rabbiként menekült Angliába, ott élte túl a háborút.

Edit visszatekintve édesapja elvesztését élte meg a legsúlyosabb trauma-ként. Apját először 1939–40-ben vonultatták be munkaszolgálatra, ahonnan néhány hónap múlva hazaengedték. A következő évben megint elvitték, akkor már kicsit több időre. 1942-ben vitték el harmadszor.²⁸ Edit újra meg újra elismétli, hogy hatéves korában fordult meg vele a világ. Ekkortól számítja felnőtté válását, sőt, megöregedését:

És akkor [...] megöregedtünk rögtön [hirtelen], felnőttek lettünk. Gyerekek voltunk, szembekötősdíztünk, játszottunk, és egy szép nap, nem is olyan szép nap [hatévesen], megöregedtünk. Nekem a [végső] megöregedésem volt akkor, mikor aput behívták harmadszor. Miért? Jött a postás, és láttam a zöld – ilyen hadi levelezőlapot, az ilyen zöld színű volt. Már én láttam azt kétszer előtte. De harmadszor már tudtam, hogy [mit jelent]. [...] És én olyan ordítást rendeztem, kint a folyosón, hogy az egész ház összeszaladt. Nem tudták, mi történt. És ott volt mindenki fönt, és én ott ordítottam, hogy ne vigye el az apámat [a postás]. Pedig nem voltam egy síró gyerek, de akkor az egy felejtethetlen cirkusz volt.

Az apjától való elbúcsúzás fájdalmát Edit azóta sem felejtette el. Elbeszélését meg- megszakítva újra visszatér rá, évtizedek múlva is plasztikusan emlékezik az apró részletekre:

Hat évesen, mert mikor úgy sírtam, akkor azért sírtam, mert akkor már tudtam, hogy az a halál. [...] És hogy mi a búcsú, és nagyon nehéz búcsúnk volt, amit nem felejték el az apámtól.²⁹ [...] És emlékszem, pontosan, a szemem előtt van most is. Elmentek, és az apám, láttam, hogy a zakója, rázkódik a feje, láttam, hogy sírt, de láttam, tudtam, hogy sírt, és nem nézett vissza. [...] Ő tudta [apám], nem tudta, de gondolta [hogy nem jön vissza]. Volt ilyen sejtelem [megérzése], és akkor láttam utoljára.

Edit számára további maradandó fájdalmat okoztak apjának úgynevezett adósságlevelei. Az 1942 ősztől érkező, a későbbiek folyamán is megőrzött munkaszolgálatos levelezőlapokon P. Sándor ismételten kéri feleségét, hogy egy-egy csomagon kívül pénzt is küldjön élelemre. Az egyenruhájuktól megfosztott zsidó munkaszolgálatosok megpróbálták lefizetni a katonákat, hogy kenyérhez juthassanak. A pénzt, aminek ekkor már szűkében voltak, gyakran munkaszolgálatos társaiktól kérték kölcsön, adósságlevéllel igazolva tartozásukat. Az úgynevezett bonokat pedig hazaküldték családtagjaiknak, akik a kölcsönadó társ rokonainál igyekeztek kiegyenlíteni az összeget. Ilyen adósságlevelek sorozatosan érkeztek Editékhez a háború alatt. Edit apját ugyan-

28 A Zsigmond utca 49. szám alatti házból, ahol a család lakott, több hasonló korú zsidó férfit elhurcoltak munkaszolgálatra.

29 Edit olykor kisebb hibákat vét a magyar nyelvben.

akkor bántotta, hogy a saját családjának tartozik, és újra meg újra bocsánatot kért miatta. Editet frusztrálták apjának szégyennel teli bocsánatkérései. Méltatlannak érezte, hogy tiszteletben álló hitközségi főtitkár apja, akit rajongva szeret, megalázkodik felesége és lánya előtt: „Minden lapjával [tábori levelezőlap] kérte a bocsánatot. Én [...] egy levelet elolvastam, de nem bírtam többet. Borzalmas volt. Anyámtól bocsánatot kért és tőlem.”³⁰

Idővel kénytelenek voltak úgynevezett kolduló körutakat tenni a rokonságnál, hogy ki tudják egyenlíteni a kölcsönöket. Edit megaláazónak élte meg a kéregetést:

De én borzalmasan éltem át ezt. Anyu mindig vitt magával, mert félt egyedül hagyni otthon. [...] És vitt mindenhova magával a kéregető körúton. Vele voltam. És én úgy borzongtam ettől, engem az úgy sértett, és úgy megalázott, azok a látogatások, meg amikor szabadkoztak.

Az adósságot még akkor is fizették, amikor P. Sándor már rég nem élt. Sándor halálhíre csak két évvel később, már a háború után jutott el családjához. Addig szakadatlanul reménykedtek. Edit megrendítő, anyjához kb. nyolcéves korában írt születésnapjára és egyben újévi levelében fogadalmat tesz, hogy jó kislány lesz. Ezzel igyekszik mintegy lekenyerezni a sorsot: úgy érzi, ha anyjával szemben bűnbánatot gyakorol, akkor Isten hazahozza apukáját:

A zsidó testvérek most meg báják [megbánják] bűnüket, de én Nálad is akarok kiengesztelődni. Minden imámba az Istent kérem, hogy segítse haza Apukát [...] Nagyon kérlek, hogy bocsájtst [bocsásd] meg minden bűnömet amit ellednek elkövettem. Igérem neked, hogy örökké szerető jó kislányod leszek.³¹

1944 nyaratól Edit édesanyja egyre jobban félt attól, hogy nem élik túl a megpróbáltatásokat, és legalább kislányát biztonságba akarta helyezni. Egy háromgyerekes hitközségbeli budai családot próbált rávenni arra, hogy fogadják be Editet. Azok nem vállalták a kockázatot. Edit felnőttként szerencsésnek tartja, hogy a család kidobta őket. Úgy gondolja, anyja egyedül maradván nem küzdött volna olyan kitartóan a saját életéért: „Nagy szerencse volt, mert az anyám nem maradt volna meg. Nem mentette volna magát úgy, mint ahogy próbált engem menteni, és így megmaradt ő is.”

Edit apja halálának pontos körülményei soha nem tisztázódtak. Szemtanúk háború utáni vallomása alapján biztosra vehető, hogy Oroszországban egy keretlegény fejbe lőtte. A halotti bizonyítvány szerint P. Sándor hősi halált halt. Edit, a rá máskor is jellemző szarkazmussal kommentálja a bejegyzést: „Megöltétek, nem hősi halált halt. A magyar katona fejbe lőtte. [...] Hősiesen meghalt a fejbőlövéstől.”

30 Tábori levelezőlapok és kötelezvények: Gombocz 2010–2014. / Parczel Edit / Dokumentumok.

31 Gombocz 2010–2014. / Parczel Edit / Dokumentumok.

Edit édesanyja barátok közvetítésével ismerkedett meg a háború után az-
zal a férfival, aki nevelőapaként is kiválónak bizonyult. Editet ő kárpótolta
imádott apjáért. R. Dezső első felesége és egyetlen, 13 éves fia Auschwitzban
vesztették életüket.

Úgyhogy ez egy ilyen megsebzett család volt anyám részéről is, az ő részéről is,
[...] és úgy is érzem máig is, hogy ő volt a kárpótlásom az apám elvesztéséért,
akit imádtam. [...] Nem felejtettem sose el az apámat, de ő egy nagy ajándéka
volt az életnek.

Sári és Dezső összeházasodtak, de gyereket tudatosan nem vállaltak: „De
mind a kettőben megvolt a fullánkja a múltjuknak. Nem akartak több gyereket
világra hozni, pedig hozhattak volna.”

R. Dezső a *Joint* vidéki osztályának vezetőjeként fiatalok alijáztatásában
vett részt. Mivel a kommunizmus idején ez egyre veszélyesebbé vált,³² 1951-
ben Sárral és Edittel kivándoroltak Izraelbe.

Edit számára további, halmozódó fájdalmat okozott, hogy a korához ké-
pest aránylag fiatalon meghalt nevelőapjától sem tudott elbúcsúzni. Edit már
családos asszony volt, amikor férjét Bostonba kellett kísérnie. Sokáig hezitált,
mivel R. Dezső akkoriban betegeskedett. Végül rászánta magát az útra:

Elutaztam három hétre, és 10 nap után meghalt. *És nagyon nehéz volt nekem,
még most is.* Rossz érzésem volt, hogy *pont akkor, és nem tudtam ott lenni.*
Anyám maradt itt a fiammal, aki öt éves volt, [...] bevitték [Dezsőt] a kórházba,
másnapra meghalt. És érezte, hogy ez a vég. És anyu ott ült mellette, és egyszer
csak megszólalt, és azt anyu mesélte, hogy „értesítettétek a Palikát, hogy jöjjön
haza?” Összekevert a fiával. Tudod, és akkor, akkor felviláglott bennem, hogy
ez egy olyan seb, hiába nem beszélt róla, ez a seb ott bent vérzett. [...] A fiára
gondolt. Én voltam külföldön, és mikor mondta a nevet, azt mondta, hogy Pali.
És nem sértett ez engem, nem.³³

Editet több okból is újabb megrázkódtatás érte ekkor. Rá kellett jönnie, hogy
nevelőapja, aki – ahogy Edit mondogatta – „soha nem siránkozott” Auschwitz-
ban megölt fia miatt, egész életén át némán gyászolta gyerekét. Halálakor
azonban föltört belőle az elfojtott fájdalom, és öntudatlanul összekötötte Pa-
likát nevelt lányával, Edittel. Edit mindebből a nevelőapja iránta érzett meleg
szeretetét olvasta ki, ami még inkább elmélyítette benne a mulasztás miatti
lelkiismeret-furdalást. Feltételezhető, hogy a gyász ismétlődő fájdalma kumu-
latív módon hatott Editre, gyengítve pszichés ellenálló képességét.

32 A Zsidó Világkongresszus a kommunista diktatúra térnyerésével fokozatosan elvesztette befolyását
a magyarországi zsidó közéletre, majd 1953-ban hivatalosan is megszűnt. A budai hitközséget köze-
lebbről is érinthette, hogy ekkori elnökét, Benoschofsky Ilonát 1953-ban be is börtönözték. Frojmo-
vics 2005, 308.

33 Kiemelés tőlem: G. E.

Összegzés

A négy közelebbről megvizsgált visszaemlékező közül P. Editen hagytak a legmaradandóbb nyomot a Soá traumái. Bár édesanyja túlélte a vészkorszakot, és második férjében, R. Dezsőben Edit okos, mélyérzésű nevelőapát talált, csak részben sikerült túllépnie a halmozódó fájdalmakon. Rendkívül józan, olykor kissé rezignált, máskor szarkasztikus stílusa mögött mély, hosszú évtizedek múltával is sajgó, ki-kifakadó sebek rejtőznek. Edit, ahogy érzékletesen megfogalmazza, hatévesen, apja harmadik munkaszolgálatos behívója hatására hirtelen megöregedett. Valahányszor hazalátogat Magyarországra, minden alkalommal felkeresi a Frankel Leó úti zsinagógát, ahol táblát helyeztetett el apja, P. Sándor emlékére. Edit hosszan, némán áll a tábla előtt, sírhalom helyett itt tud gyászolni. Több alkalommal fiát is magával hozza Magyarországra, elkísérve őt „az én Soámra”, többek között a Bécsi úti temetőbe, ahol úgy érzi, felnőtt gyereke számára is átérezhető az elpusztított rokonok elvesztése. Edit tehát megfontoltan igyekszik átadni a tágabb családját ért veszteség emlékét. Erős, bölcs, nagyvonalú, szeretettel teli asszony, akin azonban a Soá alatt halmozódó traumák következtében jobbra a sérülékenység kerekedett felül.

Összefoglalás:

A trauma leküzdésének fokozatai a Soá árva túlélőinél

Tanulmányomban a vészkorszak árváinak poszttraumás fejlődési esélyeit vizsgáltam négy személyen keresztül. Vajon milyen feltételekkel, hogyan ágyazódik a trauma az egyén sorsába?

Mindmáig vita folyik arról, hogy az elszenvedett trauma milyen hatást gyakorol egy – a későbbiekben megélt – újabb megpróbáltatásra adott reakcióra. Két egymástól eltérő álláspont vetekszik egymással.

1. A vulnerabilitás-hipotézis szerint a túlélő sérülékenyebb lesz a további stresszhelyzetekben.
2. A reziliencia-hipotézis szerint abban az esetben, ha a személynek sikerül megküzdenie az eredeti traumával, akkor a későbbiekben ellenállóbb lesz a traumákkal szemben.³⁴

A trauma feldolgozottságánál négy szintet különítettem el: összeroskadás, károsodással járó túlélés, reziliencia és poszttraumás növekedés. A négy vizsgált túlélő közül az ún. összeroskadás egyik interjúalanyra sem jellemző. Sőt, Gerő Zsolt és Sinai Árpád György esetében *poszttraumás fejlődésről* beszélhetünk. Közös pont kettejük között a belső (elsődleges) kontroll megléte, az

³⁴ Békés 2012, 24.

önálló döntés és cselekvés képessége, a protektív tényezők közül a jó kognitív adottságok, az önbizalom, optimizmus, az élet értelmébe vetett hit, a saját család ereje, kompetens mentorok jelenléte, a közösségi tevékenység, továbbá felnőtt korukban a zsidó (nemzeti) identitástudat megerősödése. Zsoltnak a vészkorszak előtt és alatt a zsidó cserkészeten keresztül sikerült olyan környezetbe kerülnie Magyarországon, ahol egyrészt egy értékteremtő, számára példaképként szolgáló csoporthoz tartozhatott, másrészt a szüleitől kapott erős magyarságtudat mellett³⁵ zsidó identitását nem kellett megtagadnia. A cserkészetnél tanult – Yael Danieli szavaival úgynevezett – „harcos” típusú³⁶ megküzdési stratégia számtalan esetben kisegítette. Bujkálás közben előre megtervezte a rejtőzködés lehetőségeit, minél kevesebbet bízva a véletlenre. Sodródás helyett az önállóság és a másokért vállalt felelősség, az önkontroll fenntartása tovább erősítették a későbbiekben. A félelem nélküli hozzáállás mindmáig jellemző rá. A 2010-es évek végétől erősödő antiszemitizmus magyarországi légkörében minden tüntetésen tudatosan részt vesz. A 2019-ben elkezdett, saját identitásáról szóló kéziratában írja:

Ezért elmegyek minden ellenük irányuló [antiszemiták elleni] tüntetésre és mindent megteszek a magam kis lehetőségével és erejével. *Nem félek tőlük! Meg kell állítani őket!* [...] Baj, hogy a zsidók többségére a félelem jellemző.³⁷

A Zsolthoz képest egy évvel fiatalabb Sinai Árpád György zsidó elemi iskolás kora óta szenvedélyesen szeret szerepelni, másokat tanítani. Zsidó tanítójának közbenjárásával már kiskamaszként kipróbálhatta pedagógusi hajlamait, szép énekhangjának köszönhetően pedig előimádkozóként is büszkélkedhetett az óbudai zsinagógában. A vészkorszak utáni alijázását követően sikeres tanári, majd igazgatói karriert futott be. Bár szülei zsidóként pusztultak el, Gyurinak sikerült egy új, gyermekei számára is irányt adó pozitív zsidó identitást fölépítenie.

Bán Éva és Parczel Edit sorsa szintén párhuzamba állítható. Mindketten kisgyerekként, hatévesen lettek árvák. Éva mind a két szülőjét elvesztette, sorsukról alig sikerült valamit megtudnia. Rájuk tehát hangsúlyosan érvényes Békés Vera és Claire J. Starrs megállapítása:

a gyermek-túlélők esetében a személyiség fejlődését a holokauszt alatt átéltek sokszor alapvetőbben befolyásolják, mint olyanoknál, akik már érettebb személyiséggel, biztonságos kötődésekkel kerültek ebbe a helyzetbe.³⁸

35 Zsolt édesapja hosszasan küzdött azért, hogy fiának a magyar Zsolt nevet adhassa: „Magyarságára jellemző, hogy kiharcolta számomra a magyar Zsolt név első hivatalos használatát.” Gerő Zsolt: *Identitásomhoz*. Kézirat.

36 Danieli 1988. Hivatkozik rá: Békés – Starrs 2024, 53.

37 Kiemelés tőlem: G. E.

38 Békés – Starrs 2024, 46.

Közös tényezőkként említhetők kettőjüknél a jó kognitív képesség és bizonyára az élet értelmébe vetett hit. Az egyéb, a sérülékenységet legyőzni segítő, védő faktorok azonban megoszlanak köztük.

Évánál a korai önállóság, a saját, személyes erő megélése komoly védelmet jelentenek. Kilenc évesen egyedül jelentkezik a nagynénje által kiszemelt iskolában, majd később is színvonalas intézményekben tanul, ahol életre szóló barátságokat köt, ragaszkodva az általa tisztelt tanáraihoz.³⁹ Nagynénjének bátor, erős személyisége Éva egész életére meghatározó példakép marad, akit merész döntései miatt mintha édesanyjánál is jobban becsülne. Nagymamája halála után 15 évesen a saját lábára állva egyedül él egy főbérleti lakásban, korrepetálást is vállalva. Később 51 éven át dolgozik a budapesti László kórházban, olykor előadásokat is tartva. Bár unokahúga halála mindmáig mély fájdalmat okoz számára, úgy tűnik, le tudta győzni fokozott sérülékenységét. Szoros családi kötődése és 80 év fölött is elkötelezett közösségi szerepvállalása is hozzájárulhatott a rezilienciához közeli állapothoz.

Edit életének sorstörést okozó eseménye hatéves korában következett be, amikor a postás harmadik alkalommal kézbesítette apja számára a munkaszolgálatos behívót. Edit elbeszélése ezen a ponton több vonatkozásban is hordozza a traumanarratívák megkülönböztető jegyeit. A behívó érkezése úgynevezett sorseseeményként⁴⁰ mintegy kettéválasztja életét egy trauma előtti és utáni szakaszra:⁴¹ „hirtelen megöregedtem”. Nyelvileg pedig, a szóhasználatot illetően jellegzetesek a közvetlen érzékszervi benyomásokra utaló szavak és kifejezések,⁴² mint az „ablakpárkány”, „[...] és láttam a zöld – ilyen hadi levelezőlapot”, Edit apjának érzékletesen leírt mozdulatai az elválás után, valamint az elbeszélő tehetetlensége, a cselekvés (az ágens) hiánya. Edit gyermekkorának és fiatal korának másik meghatározó egyénisége apján kívül édesanyja, Sára, akivel együtt élték át a vészidőszakot, majd a háború utáni éveket. Szoros, megtartó, már-már szimbiotikusnak tűnő kapcsolatuk jóformán életre szóló védőhálót jelentett Edit számára. Külön is hangsúlyozza, hogy anyjának különleges érzéke volt ahhoz, hogy megérezze a veszélyt, és ezért mindig időben sikerült elmenekülniük a fenyegetett helyszínről. Az elbeszélés ezeken a helyeken aktív igékkal van tele: „megérezte”, „menekült”. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az anya és lánya közti erős kötelék meg is akadályozta azt, hogy Edit önálló döntéseket hozzon. Amikor szeretett volna elmaradni az édesanyjával közös úgynevezett kolduló körutakról, nem mond-

39 Éva a vele 2023-ban készített interjúban kiemeli kiváló tanárait, fontosnak tartva, hogy ketten közülük Kossuth-díjat is kaptak.

40 „[...] a »sorseseemény« kifejezés [...] olyan történeteket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik.” Tengelyi 1998, 43.

41 Tanyi 2015, 277.

42 Békés 2012, 67–68.

hatott nemet, hiszen anyja rövid időre sem akarta egyedül hagyni. Szoros, egymásra utalt kapcsolatuk miatt Edit mindig engedelmeskedett. A mindkettőjüket ért ismétlődő megaláztatás, például a rokonok visszautasító magatartása újabb bizalmatlanságot szülhetett a nyolcéves kislányban. A cserbenhagyottság megtapasztalása valószínűleg alapvetően elbizonytalanította. Egykori lakásukba visszatérve a tárgyak eltűnését, az otthon kifosztottságát is meg kellett tapasztalnia. A beázott tető alatt néhány kép és a babája úsztak a vízen, minden más eltűnt.⁴³ A kamaszkor lázadó időszaka szintén kimaradt Edit életéből, amikor 15 éves korában édesanyjával nevelőapja segítségével alijáztak. Izraelben Edit nem talált olyan közegre, ahol hivatásszerűen, vagy Bán Évához hasonlóan valamilyen közösségi tevékenység keretében aktívan földolgozhatta volna vészorszakbeli múltját. Az emlékezés égetően fontos számára, családja és a budai hitközség összefonódó veszteségei azonban annyira egymásra rakódtak, hogy a Frankel közösség 1990 utáni újjáépülése sem vigasztalja, inkább csak a hiányt, a valós vagy csak vélt elutasítást érzékeli. Editnek tehát nem sikerült kisgyermekkori, majd halmozódó traumáit újra rendezni, később pedig beépíteni azokat élettörténetének folytonosságába. Bár rendkívüli tudatosság, józanság és önuralom és persze az unokái feletti öröm is érzékelhető nála, az élete kettétöréseként megélt fájdalom nem múlt el. A Soá gyermekeként a *károsodással járó túlélés* olykor enyhet is adó sorsa jutott osztályrészül.

Lawrence Langer „A hősie viselkedés fogalmának újradefiniálása” című tanulmányában⁴⁴ a túlélők visszaemlékezéseiben megjelenő kettős énről beszél: az egyik, a felszínen lévő énrész a Soát követően megtanult az új helyzethez alkalmazkodni, hétköznapi módon élni. A felszín alatt azonban sokszor egy dühös, sebzett én rejlik. Ezért a látszólag sikeres beszámolókból is gyakran fedezhetőek fel ellentmondások, ahogy ez Bán Éva önreflexiós szövegénél is megfigyelhető volt. Egy túlélő így fogalmazta meg a felülkerekedés és a gyászba ragadtság paradoxonját, illetve az ebből fakadó büntudatot: „Igazából azt hiszem, nem vagyunk normálisak, mert ennyire normálisak tudunk lenni.”⁴⁵

Kitekintés, módszertani kételyek

A poszttraumás növekedés lehetőségének kutatása során eleve problematikus adatokkal dolgoztam. Csak azoknak a történeteit vizsgálhattam, akik az

43 Fontos megemlíteni, hogy Edit elismerően nyilatkozik visszaemlékezésében a háború utáni jóindulatú keresztény házmesterről, aki egy időre áthívta őket a beázott lakásból.

44 Langer 2005, 276.

45 Langer 2005, 278.

aránylag szerencsésebbek közé tartoznak, hiszen túléltek a vészkorszakot. Közülük kerültek ki azok, akik idővel eljutottak odáig, hogy élettörténetüket koherens történetté rendezték, és képesek lettek azt mással is megosztani. Nem foglalkozhattam azonban azoknak az akár csak zsigeri állapotban rekedt traumáival, akik nem tudtak megszólalni, és akik örökre magukba zárva fogják elhordozni fájalmukat.

Torzítja a kialakuló képet az is, hogy nem tudhatjuk: azok, akik a Soát életük kettétöréseként, megtöréseként értelmezik, vajon eleve érzékenyebb lelkülettel születtek-e, ami kezdettől nehezebbé tette a traumák feldolgozását, vagy csak a megrázkódtatások hatására váltak fokozottan sebezhetőkké és kiszolgáltatottakká.

A traumákra adott reakciók életünk egyes szakaszaiban változhatnak, sőt, olykor keveredhetnek is egymással az egyén adott helyzetének, a társadalmi és politikai változásoknak következtében. Ezeket a tényezőket ebben a tanulmányban nem tudtam figyelembe venni. Nem tettem említést a túlélők időnként megfogalmazódó hálájáról sem, amely pedig újjáteremtheti a traumába zárt egyént, megszabadítva őt az önmaga körül forgó gondolatoktól.⁴⁶

E megszorítások ellenére fontosnak tartom, hogy a vészkorszak után megkapaszkodó, az életüket jobbra saját erőből fölépítő árva gyerekek sorsának alakulását nyomon kövessük. Erőt, tájékozódási pontot adhatnak számunkra a 21. század egyre súlyosabb nehézségekkal küzdő, egyre nehezebben értelmezhető zűrzavarában. Edith Eva Eger megfogalmazásában:

De ma már tudom, ahelyett, hogy meghalnék a halottaimért, *élhetek* is értük. [...] El kell őket engedni, és a magunk lehető legjobb életét élni, hogy valóban békében nyugodhassanak.⁴⁷

Bibliográfia

- Bakó Tihamér. 2009. *Sorstörés: A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Budapest: Psycho Art.
- Bán Éva. 2018. „Már soha nem fogom megtudni.” In *EgyMáshoz szólunk: Hosszú hallgatás után*, Ariadne csoport, szerk. Előd Nóra, 16–23. Budapest: Oriold és Társai.
- Békés Vera. 2012. *Trauma és narratíva: A Holokauszt-trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librium.
- Békés Vera – Claire J. Starrs. 2024. „A transzgenerációs és történelmi traumaátadás egyéni és családi mechanizmusai: Sérülékenység és reziliencia tényezők.” In *A holokauszt nemzedékei*, szerk. Bárdos Katalin – Heller Mária – Vörös Kata, 45–57. Budapest: Animula.
- Bruner, Jerome. 1994. „The remembered self.” In *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative*, szerk. Ulric Neisser – Robyn Fivush, 41–54. Emory Symposia

⁴⁶ Kulcsár – Rózsa – Reinhardt 2006, 23.

⁴⁷ Eger 2020, 98.

- in *Cognition* Vol. 6. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511752858.005>
- Danieli, Yael. 1988. „The heterogeneity of postwar adaptation in families of Holocaust survivors.” In *The psychological perspectives of the Holocaust and of its aftermath*, szerk. Randolph L. Braham, 109–27. New York: Social Science Monographs.
- Eger, Edith Eva. 2020. *Az ajándék*. Budapest: Libri.
- Frojimovics Kinga. 2005. „A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953).” In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. Molnár Judit, 292–308. Budapest: Balassi.
- Gombocz Eszter. 2010–2014. *Spätes Klassentreffen: Geschichte der jüdischen Grundschule im Budapester Stadtteil Óbuda von 1920 bis 1944. = Megkészt iskolai találkozó: Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola története 1920-tól 1944-ig*. CD-ROM. Budapest: Holocaust Közalapítvány – Goethe Institut.
- [https://web.archive.org/web/20240223131233/http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=541&Itemid=483&lang=hu] (Pillanatnyilag csak az archivált változat érhető el.)
- Herman Judith. 2019. *Trauma és gyógyulás: Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér – NANE Egyesület.
- Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka, szerk. 2015. *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs: Pro Pannonica.
- Kobasa, Suzanne C. et al. 1985. „Effectiveness of hardiness, exercise and social support resources against illness.” *Journal of Psychosomatic Resources* 29: 525–33. [[https://doi.org/10.1016/0022-3999\(85\)90086-8](https://doi.org/10.1016/0022-3999(85)90086-8)]
- Kulcsár Zsuzsanna – Rózsa Sándor – Reinhardt Melinda. 2006. *A poszttraumás növekedés feltételei és empirikus vizsgálata*. Budapest: Trefort.
- Langer, Lawrence. 2005. „A hősiesség viselkedés fogalmának újradefiniálása.” In *Holokauszt: történelem és emlékezet*, szerk. Kovács Mónika, 272–84. Budapest: Hannah Arendt Egyesület.
- Levi, Primo. 1990. *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Budapest: Európa.
- Novák Attila. 2000. *Átmenetben: A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49)*. Budapest: Múlt és Jövő.
- O’Leary, Virginia E. – Jeannette R. Ickovics. 1995. „Resilience and thriving in response to challenge: An opportunity for a paradigm shift in women’s health.” *Women’s health: Research and gender, behavior and policy* 1: 121–42.
- Tanyi Zsuzsanna. 2015. „A trauma pozitív hozadéka: A poszttraumás növekedés.” In *Úgy szerettem volna, ha nem bántottak volna – A családon belüli gyermekkori traumatizáció: elmélet és terápia*, szerk. Kuritárné Szabó Ildikó – Tisljár-Szabó Eszter, 269–88. Budapest: Oriold és Társai.
- Tengelyi László. 1998. *Élettörténet és sorseselemény*. Budapest: Atlantisz.
- Werner, Emmy E. – Ruth S. Smith. 2001. *Journeys from childhood to midlife: Risk, resilience, and recovery*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

A HOLOKAUSZT-NARRATÍVA VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS KÖRÜLI ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

B. KÁDÁR ZSUZSANNA – NAGY PÉTER TIBOR

„Talán a világtörténelem egyetlen eseményét sem dokumentálták annyira alaposan, mint az európai zsidóknak a náci korszak idején véghez vitt megsemmisítését. A könyvtárak polcait szinte zsúfolásig megtöltik a holokauszt különböző vonatkozásait vizsgáló könyvek és folyóiratok. Ennek a humán és a társadalomtudományok területén született irodalomtömegnek a jelentős százaléka arra a katasztrófára vonatkozik, amelynek szenvedő alanya a magyar zsidóság volt.”¹

A pártállam 1989-es összeomlása és az ennek nyomán létrejött magyarországi többpártrendszer körülményei közepette felélénkült mind a holokauszt-,² mind pedig a zsidóságtudományok iránti érdeklődés. Több zsidó oktatási és kulturális szervezet megalapításával párhuzamosan a rendszerváltást követő évtizedekben jelentős számú, holokauszttal és zsidósággal kapcsolatos könyv és tanulmány megjelentetésére került sor, zsidó és nem zsidó – vagy személyes hátterét nem azonosító – szerzők tollából. Az emlékezetkultúra – emlékművek, állandó és alkalmi kiállítások, intézménynevek igazolják ezt – intenzívebbé vált. A korábban zárt könyvtárakhoz és levéltári anyagokhoz való hozzáférés számos kutató számára lehetővé tette a magyarországi zsidóság történelmének – így az 1938 és 1945 közötti történelmének – vizsgálatát és dokumentálását, mind országos, mind pedig helyi szinteken. Nemcsak New York, de Jeruzsálem irányában is intenzív szakmai kapcsolatok épültek ki. Michael K. Silber jeruzsálemi történészprofesszor a Mónus Társaság ülésén fogalmazott úgy, hogy az 1990–1991-es időszak budapesti zsidóságtörténeti

1 Braham 2010, 8 (saját kiemelés).

2 A kisbetűs írásmód akadémiai helyesírási értelemben vett „kötelezősége” fokozatosan alakult ki. Az írásmód jelentéstartalmáról a 2004. évi Wesley-s Soah-konferencián is érdekes diskurzus zajlott Karsai László és Nagy Péter Tibor között, melyben intenzíven részt vett Majsai Tamás, akinek az „írásmódok” fontossága iránti mély elkötelezettség, a teológia-teológia szóhasználatával kapcsolatos, sok alkalommal leszögezett, következetes álláspontja a kollégák, ortográfiai kurzusa pedig az egykori *theológus* (ezt a szót ma már hibásként húzza alá a word, mely a Holokauszt – holokauszt írásmódot egyaránt tolerálja) hallgatók körében emlékezetes.

aktivitása meghaladja a jeruzsálemi és new york-i hasonló aktivitást.³ A magyar szövegkorpuszban – összehasonlítva a „Horthy*”, illetve a „holokauss* OR Soah* OR holocau*” találatok alakulását – a „Horthy*” kifejezést tartalmazó oldalak száma a 70-es években még 89-szerese, az 1980-as években már csak 10-szerese, a 90-es években már csak másfélszerese a „holokauss* OR Soah* OR holocau*” keresőkérdeessel megkapott oldalaknak. Ez egyébként azt is jelenti, hogy az Arcanum által feldolgozott „majdnem teljes” magyar korpuszban⁴ a holokaussz-tematika minden évtizedben megnyolcszorozta a súlyát.

Randolph L. Braham hatalmas bibliográfiai gyűjtésének (melynek előzményére már 1966-ban reagált a Századokban a zsidóságtörténész Dán Róbert)⁵ éppen az volt a célja, hogy egybeszerkessze azoknak a könyveknek, tanulmányoknak és cikkeknek a referenciáit, amelyek a magyarországi holokaussz aspektusaival foglalkoznak.⁶ E historiográfiai elemzéskor Braham professzor szerepe megkerülhetetlen. Az ő átgondolt víziója, irányítása és szerkesztése mellett születtek meg olyan alapmunkák – csak hogy a legfontosabbakat említsük –, mint a magyarországi holokaussz háromkötetes földrajzi enciklopédiája, és ő indította útjára a „Tanulmányok a Holokausszról” kiadványsorozatot is, mely a Holokaussz évtizedfordulóin foglalja össze a legújabb eredményeket. Az általa kezdeményezett és felügyelt ösztöndíjprogram (a New York-i City University Graduate Center keretében működő J. & O. Winter Fund) több hazai kutató életében meghatározó állomás volt. Braham a magyar holokaussz kutatásának intézményes atyja volt – New Yorkból. Ha nincs az ő több mint ötévtizedes munkássága és aktív tudományszervező tevékenysége, akkor ma sokkal kevesebben foglalkoznának ezzel a szakterülettel, jóval kevesebbet tudnánk – nemcsak itthon, hanem külföldön is – a magyarországi holokaussz eseményeiről. Ezt dokumentálja a magyar holokaussz legfontosabb szakértőinek kortárs, illetve utólagos Braham-reflexiója.⁷

3 Kepecs 1991, 2. Nagy Péter Tibor emlékezése egy Margit krt-i lakásban lezajlott ülésről, melyen Silber mellett az akkor 87 éves Jakov Katz is részt vett.

4 Az <https://adt.arcanum.com/hu/discover/> felületen a (már OR kell OR akkor OR lehet OR olyan OR szerint OR pedig) AND (DATE=1980-01-01--1989-12-31 OR DATE=1980--1989) és a „magyar nyelvű” szűkítőfeltétel képviseli a „teljes nyolcvanas évek” szövegkorpuszt, mely 2025.07.31-én 3.681.988 találatot jelent, de az abszolút szám havonta átlagosan több tízezerrel nő a visszamenőleges digitalizálás következtében.

5 Dán 1966, 533–34.

6 A magyar nyelvű Braham-kötet mindazokat a referenciákat tartalmazza, amelyek eredetileg az 1962 és 2008 között angol nyelven megjelent négy bibliográfiai kötetében szerepeltek. Helyet kaptak benne azok is, amelyek „figyelmetlenség miatt az említett négy kötetből kimaradtak”, továbbá azok, amelyek 2009 végéig láttak napvilágot. (Összesen 5573 könyv, tanulmány és cikk referenciáját tartalmazza, amelyek számtalan nyelven, a világ sok részén jelentek meg.)

7 Pók 2019, 829–30; Veszprémy 2018, 170–73; Kende 2016, 447–52; Kovács 2009, 78–79; Deák 2008, 71–81; Niederhauser 2003, 659–62; Karsai 2002, 93–101; Miskolczi 1998, 114–17; Lakó 1998, 117–21; Berenbaum 1994, 1273–75; Balog 1990, 169; Kovács 1990, 58–64; Szita 1989, 92–94; Deák 1998, 85–89; Stark 1989, 440–42.

Az alábbiakban kvalitatív elemzést használunk, amellyel megvizsgáljuk, hogyan került be Braham fő műve 1981 után a magyarországi köztudatba; de ez alkalommal az intézményi álszerénység mellőzésével azt is leszögezhetjük: Braham egyik fő magyarországi szakmai kapcsolata a 21. században, 2018 őszén bekövetkezett haláláig – az évfordulós holokauszt köteteket Brahammel együtt jegyző Kovács András szociológus mellett – a WJLF volt.⁸ Braham lett – Majsai Tamás javaslatára – a Wesley-díj első kitüntetettje. 2011-ben a Wesley születésnap konferenciát rendezett a tiszteletére.⁹ Élete főműve, a kétkötetes *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* című monográfia (New York, 1981) magyar változata, *A népiirtás politikája: A holocaust Magyarországon* kapcsán jelent meg Nagy Péter Tibor és Troján Anna Randolph Braham Holocaust-monográfiájához készült adatbázisa 2013-ban.¹⁰ A Park Kiadó által megjelentetett *A magyarországi holokauszt bibliográfiája I-II.* című munka digitalizált változata – a Kőrösmező–Kamenyec-Podolszkij-i deportálás 75. évfordulójának emlékeztetőre – a Wesley-n született meg. Közreműködtek: Majsai Tamás (projektvezető), Blandl Borbála, Géczi Róbert, Majsai-Hideg Tünde, Pápai Dezső, Radomiér Mária és-, Szalva Péter.¹¹ Braham igen fontos konferenciákat szervezett „A holokauszt Magyarországon 40-50-60-70 év múltán” címekekkel, az utolsóban már Wesley-s kutató részvételével.¹² A Főiskolán emlékülés is zajlott a tiszteletére.¹³

Jelen tanulmányunk azt vizsgálja, hogy történt-e és – ha igen – mikor történt Magyarországon „rendszerváltás” a holokauszt-historiográfia kérdésében. Vajon akkor, amikor az angol nyelvű Braham-főművet Domán István főrabbi bemutatja az *Új Életben*?¹⁴ Amikor nagy vihart kavart (a zsidóság megmenekülésének lehetőségét felvető és ezzel az 1941–1944 közötti magyarországi szereplőkről való közfelfogást megkérdőjelező) *Valóság*-cikkében idézi őt a Columbia professzora, Deák István,¹⁵ mely cikk *New York Review of Books*-beli vitáját is lehozza a *Valóság*? Amikor 1982-ben „Magyar holocaust” című *ÉS*-cikkében (a magyar MTA-tagok közül először) Ránki György említi – a legnagyobb elismerés hangján – a művet?¹⁶ Amikor Szabó J. János tollából

8 „1982-ben ismertem meg személyesen Brahamet New Yorkban, azóta voltunk személyes kapcsolatban. Az 1984-es *Forty Years* konferencián én voltam az egyetlen olyan fellépő, aki Magyarországon élt” – emlékezik egy Nagy Péter Tibornak írott emailjében Kovács András (2025. 06. 28.) Ld. még Kovács 1990, 74–78.

9 <https://web.archive.org/web/20130323225811/https://wesley.hu/cikk/randolph-l-braham-90-eves>.

10 <http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/index.html>, <http://mek.oszk.hu/11800/11857/11857.htm>.

11 <http://mek.oszk.hu/16100/16180/16180.pdf>.

12 https://archive.org/details/Conferences_SHS_2010s/Braham_Kovacs_konyvbemutaton_NagyPT.mkv.

13 https://www.youtube.com/results?search_query=%222019+01+13+vas%C3%A1rnap+13.00%22.

14 Domán 1982, 5.

15 Deák 1982, 127.

16 Ránki 1982, 7–8.

a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa folyóiratában (!) a Judaisztikai könyvekről szóló csomag részeként (!) megjelenik az első tudományos recenzió?¹⁷ Amikor a kortársak számára emlékezetes „Tudtak-e az egyházi vezetők Auschwitzról?” témájú diskurzusban idézi őt tanúként Szenes Sándor a *Valóságban*?¹⁸ Amikor neve először bukkan fel *országos napilapban* egy Ránkival való beszélgetésben,¹⁹ amely egyben egy haifai tanácskozásról is tudósít, tájékoztatva a közvéleményt, hogy bár nincs diplomáciai kapcsolat a két ország között, de a legmagasabb szintű tudományos kapcsolat azért van? Vagy amikor Avar János – a *Magyar Nemzet* vezető amerikanistája – interjúja segítségével megjelenik az első Braham-szöveg az *ÉS*-ben,²⁰ amelyet szintén feltehetően (mert csak monogrammal jelzetten) Avar János tollából Braham személyes „zsidómentettségéről” szóló híradás követ a *Magyar Nemzetben*?²¹ Vagy amikor az antiszemitizmus téma Kádár-korszakbeli első magyarországi megírója, az „Egy előítélet nyomában” (1976) szerzője, Száraz György említi őt a „Magyar zsidóság a 20. században” című, korszakos jelentőségű konferencián a Történettudományi Intézetben 1984 nyarán?²² Vagy annak is jelentősége van, hogy Braham neve ötször bukkan fel az ELTE KISZ-bizottsága folyóiratának, a *Medvetáncnak* (melynek legfontosabb alakja Ancsel Éva filozófus volt, háta mögött Aczél Györggyel) egyetlen 1985-ös számában?

A történet a szoros értelemben vett rendszerváltó politikai elittel is összeér: 1987 nyarán „kereste meg” az amerikai-magyar *Blackburn International* cég – mely mögött a gazdasági rendszerváltás egyik kulcsszereplője, Várszegi Gábor Fotex-elnök állt²³ – a Gondolat kiadót azzal, hogy a Magyarországon megszervezendő fordítás és kiadás után a 10000 példányból 2000 a *Blackburné*, a többi hazai terjesztésű lesz.²⁴ Lendvai Ildikót, a pártközpont illetékes osztályvezető-helyettesét, a Gondolat későbbi igazgatóját (és az MSZP húsz évvel későbbi elnökét) erre hivatkozva kereste meg informális engedélyért a Gondolat igazgatója (Siklós Margit). Lendvai és a kötetet fordító Berényi Gábor mai emlékei szerint tudni lehetett, hogy a demokratikus ellenzékhez nagyon erősen kötődő Gondolat-munkatárs, az egyik első igazi szociológiai sikerkönyvet, a „közhelyszótárt” szerző (a későbbiekben a magyarországi zsidó elit történetiszociológiájáról fontos könyveket író) Hernádi Miklós szociológus mozgatta a szálakat.²⁵ (A Braham-kötet megjelenésének szélesebb politikai

17 Szabó J. 1982, 316.

18 Szenes 1983, 76.

19 V. Bálint 1984, 8.

20 Avar–Zöldi 1984, 3.

21 Avar (A. J.) 1984, 4.

22 Váradi 1985, 234.

23 N. N. 1990, 32.

24 Sarkadi 1988, 7.

25 Nagy Péter Tiborral folytatott Lendvai-, illetve Berényi-levélváltás (2025. 06. 27.).

jelentőségét bizonyítja, hogy az MSZMP-reformszárny egyik legfiatalabb, később pártelnökségig emelkedő képviselője – kora újkorral foglalkozó történész – is felismeri ezt.)²⁶

A Braham-történetet és a többi – szintén a 80-as években megindult – emlékezetpolitikai-historiográfiai párhuzamos történetet ebben a részletességben nem tudjuk tovább követni e tanulmányban.

Milyen új elemei vannak az 1989 utáni folyamatoknak? Fontos kiemelni egyfelől azokat a narratívákat, melyek tagadják a holokausztban tettestársként résztvevő magyar szervezetek és a magyar állam felelősségét, másfelől az erre történő mind markánsabb választ az antifasiszta értelmiség részéről, mely válasz a Horthy-korszak és a Szálasi-korszak jellemzésének diskurzusává is vált, s mely sokak számára mehökkentő módon²⁷ Horthy vállára helyezte a nagyobb felelősséget – s amely végül Karsai László MTA doktori diszertációjaként „tudományhivatalos” elismerést nyert.²⁸

Kiemelt példaként foglalkozunk a „Sztehlo-üggyel”, nevesül azzal az intézményesülési folyamattal, amikor az embermentés ténye bekerült a közbeszédbe.

1. A kvantitatív vizsgálat²⁹

A feldolgozás előtt több gyűjtést is végeztünk. A bibliográfiai szolgáltatások késlekedése miatt kvantitatív értelemben 2010-ig relevánsak számaink, kvalitatív értelemben 2020-ig próbáltuk integrálni a szakirodalmat. Szólnunk kell arról, hogy mit oldottunk, oldhattunk meg, és mire nem volt lehetőségünk. Elsőként a *Múlt és Jövő (Mél)* folyóirat³⁰ „Figyelő” címmel majdnem minden lapszámában megjelenő (az adott időszak zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából) válogatott bibliográfiájánál próbáltunk meg elemzést végezni. Itt a technikai rendezhetetlenség gátolta az SPSS statisztikai program haszná-

26 Hiller 1989, 188–191.

27 Karsai László Szálasi és Horthy felelősségét összehasonlító számos előadása közül talán az első hangzott el a Wesley János Lelkészképző Főiskola Kline-termében. A konferencián elnöklő Nagy Péter Tibor Párizsból, New Yorkból, Jeruzsálemből kapott felháborodott leveleket olyanoktól, akik családjuk nagyobb részének túlélését tulajdonították Horthynak, és akik szerint az elnöknek „meg kellett volna vonnia a szót” az előadótól (akiről – mint a levelezés közben kiderült – nem tudták, hogy a magyarországi holokauszt-revizionizmus elleni harc egyik legtöbb vitát vállaló aktivistája).

28 Karsai László Szálasi Ferenc politikai életrajzának 2012-es vitáját ld.: <https://real-d.mtak.hu/537/>.

29 Az általunk alkalmazott módszertannál alapvetésnek tartjuk Karády Viktor és Nagy Péter Tibor interco-ssh kutatását, melynek keretében több nagy adatbázist építettek fel az évek folyamán. A hetilap-, folyóirat- és könyvkiadás 1940–2010 közötti világát a művek címei alapján elemezték, „a társadalomtudományi relevanciájú művek tartalmi percepciója tükrében” fogadták el a FSZEK tárgyszókatálógusát. <http://interco-ssh.eu/en/>; https://archive.org/details/ssh_interco_Hungary.

30 1989-ben két folyóiratszámmal, majd 1990-től rendszeresen, évente négyszer jelenik meg. A *Mél* történetének meghatározó szereplője Kőbányai János. A 21. századi Braham-képért a magyar értelmiségi folyóirat-irodalomban a *Múlt és Jövő* tett a legtöbbet: Pók 2011; Tibori 2013, 34; Wiesel 2013, 35; Kőbányai–Schmal–Molnár 2020, 48–49; Tibori 2020, 177–80.

latát. A következő kudarc akkor ért bennünket, amikor a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) tárgyszavait néztük végig. Itt az volt a tapasztalatunk, hogy a FSZEK-gyűjtemény – bár szinte a teljes magyar könyvvállományt lefedi – kevés tanulmányt, illetve cikket tartalmaz, azokat is esetlegesen. A „cikkek” számlálásához és minősítéséhez viszont ragaszkodnunk kellett, hiszen míg egy kvalitatív vizsgálatban a sok éves munkával megszülető könyvek elmélyültsége, addig egy kvantitatívban a mindenkori emlékezetpolitikai helyzetre is reagáló cikkek adatai számítanak.

Harmadik próbálkozásunk sikerrel kecsegtetett: a MATARKA³¹ adatbázisának statisztikai programmal történő vizsgálata. A MATARKA nem használ tárgyszavakat, keresőszavakat tehát a címekre kellett találni.

1. táblázat
*használt keresőszavak (címben)*³²

antiszem	Getto
Filoszem	Waldemar
Izraelit	Veszkorszak
Holok	Rabbi
Holoc	Palesztina
Zsid	Szalasi
Soah	Kamenyec
Koncentracios	Korosmezo
Auschwitz	Sztojay
Treblinka	Jeruzsalem
Munkaszolgala	Jaross
Buchenwald	Veesenmayer
Emberment	Rajniss
Vashem	Vervad
Wallenberg	Tiszaeszlar
Sztehlo	Nyilask
Lutz	nemzetiszoc ³³

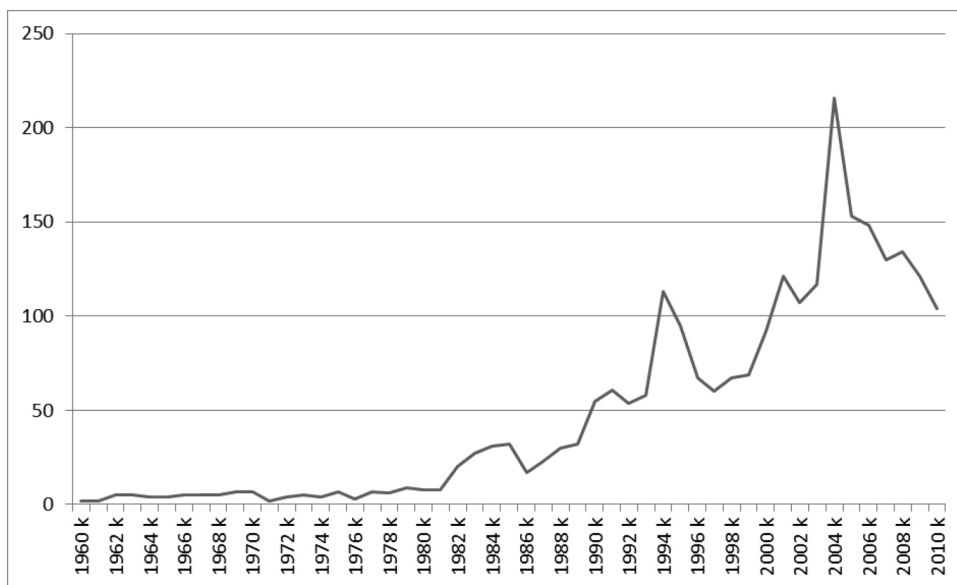
31 2002 óta a Miskolci Egyetem, könyvtár, levéltár és múzeum által fejlesztett és működtetett (túlnyomórészt Magyarországon megjelenő) tudományos és szakmai folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshe-tőségét és böngészését teszi lehetővé. (A feldolgozott cikkek száma 2,5 millió felett van, a folyóiratoké 1800 körül.) A MATARKA-történet meghatározó szereplője Burmeister Erzsébet.

32 A ragozás miatt csonkolt szavakat használunk, s az adatbázisban a hosszú magánhangzókat eltüntet-tük, a nagybetűket kicsire váltottuk.

33 Valójában több keresőszót futtattunk le, de néhányat kiszűrtünk (pl. „üldözés”, „tábor”).

A programmal 12.217 sort találtunk, gépi szelekció után 5.401 esetet néztünk át „szemmel”, és ezeket 8 táblázatba foglaltuk.

*Az 1. táblázatból készített grafikon
A „holokausz-releváns”, illetve „zsidóság-releváns” Matarka-cikkek száma
éves bontásban 1960–2010*

A grafikon kiadja azt a finommintázatot, melynek eleje (a 80-as években) egy lassú, „soft” emelkedés – ekkor „puhul fel” valamennyire a pártállam (1988/89-ig), tehát a korábbi (formális tilalomként sosem, de szerkesztői döntések formájában, öncenzúra formájában, címadási szokásokban igenis létező) intézményesített vakság³⁴ oldódik –, majd következik egy nagy ugrás a rendszerváltó években. Az Antall-kormány idején (1990–1993/1994) tartósan emelkedik. Amikor pedig kormányközeli körökben nyílt antiszemitizmus, illetve erre „igény” mutatkozik (Csurka István, illetve az általa működtetett lap „kiszabadulása” az Antall József környéki MDF-centrum korlátozó hatása

34 Erről Karády Viktor gyakran beszél. A kifejezés feltehetően támaszkodik Ferenczy „introspektív vakság” fogalmára, amely az önmegfigyeléssel kapcsolatos rövidlátást takarja, de meg van erősítve a pártállami rendszer sajátos érdekeltségi viszonyainak tudásszociológikus reflexiójával. Karády a gondolatot feltehetően a párizsi Magyar Demokrata Klub „Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon” című vitaestjén, 1985. március 25-én vetette fel, amikor Kemény István és Márton László bevezető szavai után a *Magyar Füzetek* akkor megjelent, hasonló című kiadványának egyik szerzőjeként válaszolt a hallgatóság kérdéseire. (*Magyar Műhely*, 1985. július, 22. évfolyam, 70. szám, 37.)

alól), akkor intenzívebben tapasztalható zsidótémájú cikkek megjelenése: ez az 1994-es csúcs.

A Horn-kormány időszaka (1994–1998, melynek egyértelmű számai az 1995–1997-es évek számai) jelentős csökkenést hoz, hogy azután a Fidesz győzelmével ismételt növekedésnek induljon (1. Orbán-kormány: 1998–2002, amit ez esetben az 1999–2001-es évek reprezentálnak). Csökkenés tapasztalható az ismételten szociálliberális, illetve szocialista kormányok időszakában (2002–2010, amit ez esetben a 2003–2009-es évek reprezentálnak), azután viszont beindul a konjunktúra: a grafikonon már nem szemléltetett 2. és 3. Orbán-kormány alatt (2010–2014, 2014–2018) tartósan magas marad (az antiszemitizmus erősödésével, a Bayer-jelenséggel, Semjén-jelenséggel, Szakály-jelenséggel)³⁵ a zsidóvonatkozású tanulmányok aránya.

A pontos csúcsevek is tükrözik a téma politikai meghatározottságát. Az első csúcspont 1994 (a MIÉP önálló parlamentáris jelenlétének kezdete). A második a 2004. év (az akkor még antiszemita Jobbik berobbanása) volt.

2. táblázat Gyakori publikáló folyóiratok³⁶

	MEAN	első	utolsó	átlagos terj.	összterj.	darab- szám
Világosság	1991,23	1981	1999	4,11	255	62
Theologiai Szemle	1988,92	1981	1998	4,33	208	48
Századok	1990,59	1981	1999	8,86	390	44
Kisebbségkutatás	1995,59	1991	1999	2,43	90	37
Valóság	1995,43	1991	1999	8,03	297	37
História	1991,76	1983	1998	2,56	87	34
Korunk	1992,78	1983	1999	4,22	114	27
Mozgó Világ	1994,69	1987	1999	8,96	233	26
Élet és Tudomány	1993,90	1990	1999	1,45	29	20
Filmvilág	1991,30	1983	1999	3,00	60	20
Magyar Tudomány	1991,68	1985	1998	5,74	109	19

35 Elegendő a <http://nepszava.hu>, illetve a <http://444.hu> honlapokon Bayer Zsolt, Szakály Sándor, Semjén Zsolt névére rákeresni. A kódolt vagy kódolatlan megnyilvánulásaikkal kapcsolatos kritikák linkjei elvezetnek az eredeti írásokhoz, televíziós szereplésekhez.

36 A leggyakoribb tétel a *Szombat* című folyóirat lenne. A MATARKA csak 1995-ig dolgozta fel (6 év), tehát úgy gondoltuk, hogy egyrészt – a többivel ellentétben – kifejezetten zsidó profilú, másrészt az *academic* folyóiratok nagyrészeivel szemben havi folyóirat torzítaná a téma megjelenési gyakoriságát a folyóirat-irodalom egészében. Felhasználása ellen szólt az is, hogy az 1995 előtti és utáni adatok összehasonlítását illuzórikussá tenné.

	MEAN	első	utolsó	átlagos terj.	összterj.	darab-szám
Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap	1996,50	1995	1998	3,28	59	18
Thalassa	1993,83	1991	1995	11,39	205	18
Budapesti Negyed: lap a városról	1995,29	1994	1999	16,94	288	17
Buksz: kritikai írások a társadalomtudományok köréből	1993,87	1990	1999	6,73	101	15
Kortárs	1988,8	1982	1999	5,81	87,2	15
Soproni Szemle: művelődés-történelmi folyóirat	1991,2	1984	1998	7,53	113	15
Vasi Szemle	1991	1982	1998	7,64	107	14
Beszélő	1997,31	1996	1999	³⁷		13

Szükség volt az utólagos „kozmetikára” is, hiszen pl. a *HVG 700* találatának nagy része a modern Izraellel foglalkozik, ami erősen torzította volna a képet, így azokat nem tettük bele a táblázatainkba.

3. táblázat *A tanulmányok publikációs átlagidőpontja*

	MEAN
Kortárs	1988,80
Theologiai Szemle	1988,92
Századok	1990,59
átlag körüli lapok	...
Mozgó Világ	1994,69
Budapesti Negyed: lap a városról	1995,29
Valóság	1995,43
Kisebbségkutatás	1995,59
Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap	1996,50
Beszélő	1997,31

³⁷ Az adatbázis hibája következtében minden *Beszélő*-cikk egyoldalasnak tűnik, ami a személyes tapasztalatokkal nyilvánvalóan ellentétes.

Itt megfigyelhető, hogy bár 1991 körül „kellene lennie” az átlagnak, de a két évtizeden belül eltolódás van. A bölcsészet felől a modern társadalomtudományi lapok felé tevődik a súlypont, inkább a liberális érdekkörű lapok irányába. Kivételt képez az ekkor Tőkéczi László érdekköréhez tartozó, főleg a jobboldali publicisztika által dominált *Valóság*. A *Theologiai Szemle* esetében a „zsidó vonatkozású cikkek” számának csökkenése tapasztalható, ami jól tükrözi a zsidó-keresztény teológiai párbeszéd viszonylagos magyarországi gyengeségét.

4. táblázat

Tudományosabb jelleg, avagy az átlagos terjedelem, mint indikátor

	átlagos terjedelem
Élet és Tudomány	1,45
Kisebbségkutatás	2,43
História	2,56
Filmvilág	3,00
Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap	3,28
Világosság	4,11
Korunk	4,22
Theologiai Szemle	4,33
Magyar Tudomány	5,74
Kortárs	5,81
Buksz: kritikai írások a társadalomtudományok köréből	6,73
Soproni Szemle: művelődéstörténelmi folyóirat	7,53
Vasi Szemle	7,64
Valóság	8,03
Századok	8,86
Mozgó Világ	8,96
Thalassa	11,39
Budapesti Negyed: lap a városról	16,94

A *Thalassa* a pszichológián belül a Sigmund Freud, illetve Ferenczi Sándor-hagyományt követi. A helytörténet is hangsúlyosabban szerepet kap a cikkeket közlők sorában, pl. a *Soproni Szemle* vagy a *Vasi Szemle*. A zsidóság történetileg magas arányával magyarázhatnánk ugyan e két folyóirat kiemelt helyét, de e magyarázat más (nem budapesti) folyóiratok szereplését is indokolná, így inkább a „nyugatiasság” (osztrák határszéli megyék folyóiratai ezek!) általános normaérzékelő hatását véljük tetten érni.

5. táblázat

*A tudományos elit jelenléte a gyakoribb folyóiratokban
(folyóiratszám kiterjesztve az 5 találatos folyóiratokig)*

Tudományos elit alatt valamely nem lokális mérlegeléssel legitimált személyt értjük:

- a) kandidátusok³⁸
- b) *Ki kicsoda?*-kban³⁹ és a *Magyar Nagylexikon*ban címszót kaptak⁴⁰
- c) doktori iskolák⁴¹ oktatói között résztvevők

	összes találat szerzőinek mekkora része tartozik a tudományos elitbe	a cikkek abszolút száma	hányan tartoznak közülük a „tudo- mányos elit”-be
Medvetánc	,9000	10	9
Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap	,7778	18	14
Múltunk	,7778	9	7
Partes populum minores alienigenae	,7692	13	10
Regio: kisebbség, politika, társadalom	,7273	11	8
Beszélő	,6923	13	9
Buksz: kritikai írások a társadalomtudományok köréből	,6667	15	10
Századok	,6591	44	29
Világosság	,6290	62	39
História	,6176	34	21

38 Bár az 1993-as és 1994-es felsőoktatási és akadémiai törvényalkotás a kandidátúra és a PhD-fokozat egyenjogúságát képviseli, a szociológiai különbségek látványosak: a kandidátusi fokozatot egyetlen központ adta, a PhD-fokozatokat számos egymással versenyben álló saját regionális társadalma igényeinek is megfelelni akaró doktori iskola. Az egyetemi diploma és a kandidátusi fokozatszerzés közé a kutatók nagy részénél beépült egy „kisdoktori” fokozatszerzés, ami 1993 után eltűnt a magyar egyetemi rendszerből; a kandidátusi fokozatszerzés a legtöbb esetben egy kutatói életpálya része volt, a PhD-szerzés inkább az egyetem meghosszabbítása stb.

39 Sokféle „ki kicsoda” jelent meg a világban és Magyarországon; egy részük abban a durva értelemben üzleti, hogy az ismertségre vágyók címszót „vásárolhattak”. Az itt használt, Hermann Péter szerkesztette, a Greger-Biográf kiadónál megjelent *Ki kicsoda?*-sorozat tíz kiadása reputációs elitszociológiai szempontból használhatóbb, mert szakmai mérlegeléssel – „ki tekinthető fontosnak?” – készült.

40 Az ezredforduló nagylexikonjai közül a *Magyar Nagylexikon* támaszkodott leginkább az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőseinek több évtizedes gyakorlatára és adatbázisaira.

41 A felsőoktatás tömegesedése következtében önmagában az, hogy valaki a felsőoktatásban tanít, nem jelent komolyabb szakmai elismerést. A „doktori staff” tagjai viszont egy szűkebb csoportot jelentenek.

	összes találat szerzőinek mekkora része tartozik a tudományos elitbe	a cikkek abszolút száma	hányan tartoznak közülük a „tudományos elit”-be
Mozgó Világ	,6154	26	16
Új Pedagógiai Szemle	,6000	10	6
Évkönyv / Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára	,5714	7	4
Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat	,5714	7	4
Levéltári Szemle	,5556	9	5
Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle: társadalom, tudomány, művészet	,5556	9	5
Történelmi Szemle	,5556	9	5
Soproni Szemle: művelődéstörténelmi folyóirat	,5333	15	8
Magyar Tudomány	,5263	19	10
Vasi Szemle	,5000	14	7
Hitel	,5000	12	6
Budapesti Negyed: lap a városról	,4706	17	8
Kortárs	,4667	15	7
Nagyvilág: világirodalmi folyóirat	,4444	9	4
Vasi honismereti és helytörténeti Közlemények	,4286	7	3
Theológiai Szemle	,4167	48	20
Új Exodus: teológiai és hitéleti folyóirat: A Hit Gyülekezetének folyóirata	,4000	10	4
Thalassa	,3889	18	7
Aetas	,3750	8	3
Debreceni Szemle	,3750	8	3
Klió: történettudományi szemlélő folyóirat	,3750	8	3
Total	,3491	1541	538

	összes találat szerzőinek mekkora része tartozik a tudományos elitbe	a cikkek abszolút száma	hányan tartoznak közülük a „tudományos elit”-be
Dunatáj: tudományos és művészeti szemle	,3333	9	3
Könyvtári figyelő	,3333	9	3
Valóság	,3243	37	12
Ezredvég: irodalmi, művészeti és társadalomkritikai folyóirat	,3000	10	3
Café Babel	,3000	10	3
Orvosi Hetilap	,2727	11	3
Műhely: kulturális folyóirat	,2222	9	2
Élet és Tudomány	,2000	20	4
Filmvilág	,2000	20	4
Kisebbségkutatás	,1622	37	6
Névtani Értesítő	,1429	7	1
Magyar Napló	,1250	8	1
Európai Szemle	,1250	8	1
Folia historico-naturalia Musei Matraensis = A Mátra Múzeum Közleményei	,1111	9	1
Korunk	,1111	27	3
Acta geographica ac geologica et meteorologica Debrecina	,1111	9	1
Sakkélet	,1000	10	1
Biztosítási Szemle	0,000	9	0
Hévíz: művészeti és művelődési folyóirat	0,000	7	0

Itt az oszlopokban azt összegeztük, hogy összes találat szerzőinek mekkora része tartozik a tudományos elitbe (1. oszlop – ez egy 0 és 1 közötti szám), mekkora a cikkek abszolút száma (2. oszlop), valamint hogy hányan tartoznak közülük a „tudományos elit”-be (3. oszlop).

A *Korunk* és a *Kisebbségkutatás* című folyóiratok esetében magas a találati szám, de mint a 3. adatból látható, nem a magyarországi tudományos elit írta

az ott megjelent cikkek nagy részét, s a kisebbségi magyar értelmiségiek közül is inkább olyanok, akik a *Ki Kicsoda?*-ba nem kerültek be. A *Világosság* az ellenkező véglet, a 62 írásból több mint a felét jegyzik az elit tagjai.

6. táblázat
Szerzőgyakorisági mutatók

	terjedelem	átlagos megjelenési év	első felbukkanás az adatbázisban	utolsó felbukkanás az adatbázisban	cikkek abszolút száma
AZ ELSŐ TÍZ LEGGYAKORIBB SZERZŐ					
Kőbányai János	281	2004,63	1985	2013	27
Pelle János	132	2000,46	1990	2012	24
Karsai László	227	1998,79	1991	2014	24
Karády Viktor	282	1997,24	1985	2014	21
Kovács András	160	1995,56	1985	2014	18
Scheiber Sándor	74	1969,31	1952	1985	16
Szita Szabolcs	181	1999,80	1984	2015	15
Futala Tibor	24	1999,17	1996	2003	12
Konrád Miklós	257	2006,33	1997	2013	12
Róbert Péter	20	2002,20	1993	2009	10
A LEGJELENTŐSEBB TERJEDELEMBEN PUBLIKÁLÓ ELSŐ TÍZ SZERZŐ					
Haraszti György	293	1998,44	1983	2007	9
Karády Viktor	282	1997,24	1985	2014	21
Kőbányai János	281	2004,63	1985	2013	27
Konrád Miklós	257	2006,33	1997	2013	12
Karsai László	227	1998,79	1991	2014	24
Szita Szabolcs	181	1999,80	1984	2015	15
Kovács András	160	1995,56	1985	2014	18
Csíki Tamás	134	2002,11	1994	2006	9
Pelle János	132	2000,46	1990	2012	24
Gidó Attila	120	2007,90	2002	2015	10
ÁTLAGOS MEGJELENÉSI IDŐPONT					
Scheiber Sándor	74	1969,31	1952	1985	16
Stark Tamás	50	1995,20	1989	2011	10
Kovács András	160	1995,56	1985	2014	18
Karády Viktor	282	1997,24	1985	2014	21

Haraszti György	293	1998,44	1983	2007	9
Karsai László	227	1998,79	1991	2014	24
Futala Tibor	24	1999,17	1996	2003	12
Szita Szabolcs	181	1999,80	1984	2015	15
Pelle János	132	2000,46	1990	2012	24
Braham, Randolph L.	39	2000,56	1988	2012	9
AZ ELSŐ CIKK FELBUKKANÁSA					
Scheiber Sándor	74	1969,31	1952	1985	16
Haraszti György	293	1998,44	1983	2007	9
Szita Szabolcs	181	1999,80	1984	2015	15
Kovács András	160	1995,56	1985	2014	18
Karády Viktor	282	1997,24	1985	2014	21
Kőbányai János	281	2004,63	1985	2013	27
Braham, Randolph L.	39	2000,56	1988	2012	9
Stark Tamás	50	1995,20	1989	2011	10
Pelle János	132	2000,46	1990	2012	24
Karsai László	227	1998,79	1991	2014	24

Áttekintettük – főbb szociológiai kategóriák szerint – azt a tudományos elit-hez tartozó 38 kutatót, akik minimum 5 publikációval rendelkeznek. Közülük mindössze 18% nő (pl. Molnár Judit). Ha életkori bontást alkalmazunk, akkor ebből a 38-ból 32% született 1940 előtt (pl. Karády Viktor), 23% 1941 és 1950 között (pl. Karsai László), 21 % 1951 és 1960 között (pl. Kőbányai János) és 18% 1961 és 1970 között (pl. Grüll Tibor), ketten (5%) pedig 1971 utáni születésűek. Azaz nincs olyan kohorsz, mely „megszegné” a legtöbb bölcsészettudományra jellemző szabályt, hogy a hosszabb életpálya nagyobb valószínűséggel vezet a tudományos elitbe – annak ellenére, hogy e témavilág kibontakozása elsősorban 1990 utáni, tehát az 1960 utáni kohorszoknak elvileg épp olyan esélye lenne a publikációs gyakorisági csúcsra kerülni, mint pl. az informatikai kutatásokban.

Komplikáltabb vizsgálatokkal lehetne a személyeket intézményekhez, működési régiókhoz kötni. Szorosabb értelemben vett foglalkozáshoz, tudományterülethez pedig végképp reménytelen, hiszen a Soah-val – mint konkrét időben és helyen történt eseménnyel – foglalkozók egyrészt mind történészeknek mondhatók, ugyanakkor véletlenszerű tudomásaink tanúsítják, hogy közel sincs mindannyiuknak történészdiplomája. Ahogy Komoróczy Géza világított rá egy beszélgetésben az általa vezetett két szak (az asszirológia és a judaisztika) rekrutációja közötti különbség kapcsán: az asszirológia tanulmá-

nyozása és kutatása tisztán *academic* motivációjú, míg a judaisztika részben identitásmotivációjú. Fokozottan igaz a különféle motivációk egyidejű jelenléte a holokauszt-kutatásra, ahol filozófiai, etikai, teológiai „identitáselemek” is feltűnnek – a holokauszt a tárgyat a maga történelmi konkrétságában kutatókon kívül a világ, az emberi nembeliség végső kérdéseit vizsgálók „terepe” is.

2. Miért is nem hoz évek óta igazi áttörést, eredményeket a holokauszt-kutatás Magyarországon?

Több mint másfél évtizede (2008-ban) jelent meg Gyáni Gábor „Helyünk a holokauszt történetírásában” című, komoly vitát kiváltó írása a *Kommentár* hasábjain.⁴² A helyzet – a mai is – változatlan. „Végül is ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni. Csak fájjalhatjuk, hogy mind ez ideig nem írtuk meg” – tudósított Ránki György 1982-ben az *Élet és Irodalom* hasábjain Braham monumentális holokauszt-monográfiájáról.⁴³ „Szavai sajnos még ma is aktuálisan csengenek, – Laczó Ferenc szerint –, mert azóta sem vállalkozott magyar történész arra, hogy megírja a magyar holokauszt összefoglaló történetét. Ez a hiány nemcsak nemzetközi tudományos összehasonlításban kirívó, hanem nemzeti önismereti és emlékezetpolitikai szempontból is problematikus”.⁴⁴

A Holokauszt Emlékközpont (HDKE) egyik 2019. őszi egyik konferenciáján a Clio Intézet társigazgatója, Gellért Ádám⁴⁵ fogalmazott meg olyan állításokat, melyek összecsengenek a már idézett Laczó Ferenc-féle elemzéssel: *nincs* itt-hon átfogó szociológiai, szisztematikus kutatás, csupán résztémákat megjeleltető munkák készülnek el.⁴⁶ Az egyik utolsó Holokauszt-könyv, Végső Istváné, a vidéki magyarországi levéltárak teljeskörű szisztematikus átvizsgálásával jutott arra a következtetésre, hogy további ténybeli újdonságok feltehetőleg nem várhatók.⁴⁷

Vajon milyen a társadalmi percepció? Az 1948-1950 közötti időszakban sokkal erősebb, mint a történészi, 1950-1989 között pedig fordítva van: a történészi az erősebb, a felekezeti, illetve szekuláris tudományos kutatás

42 Gyáni 2008a. Kemény hangnemű, személyeskedésektől sem mentes, néhány helyen akár már méltatlannak is nevezhető vita zajlott le: Pók 2008; Ungváry 2008; Gyáni 2008b; Karsai 2008 (Karsai többek között Ablonczy Balázs és Novák Attila „Tizenkét állítás a Soáról” és Csíki Tamás „Holokauszt, emlékezet, identitás” című cikkeire is reagált); Gyáni 2008c; Frojimovics 2008; Gyáni 2008d.

43 Az 1988-as kétkötetes magyar holokauszt-könyv Berend T. Iván előszavával, 1990-ben rövidített, 1997-ben pedig bővített, átdolgozott kiadásban jelent meg, az utóbbi *A népiértés politikája* címen.

44 Laczó 2019.

45 Gellért 2019.

46 A *Századok* 2019/4. számának CEU-beli bemutatóján láthattuk-olvashattuk az új történész-nemzedék holokauszt vonatkozású tanulmányait.

47 Végső 2025.

környékén. Mögötte – véleményünk szerint – két személy állt a politikai csúcselitből, a 60-as évektől legfelső szinten: egyrészt a KB-titkárként, miniszterelnök-helyettesként, majd ismét KB-titkárként, végül az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatójaként tevékenykedő Aczél György (a kérdés középpontba helyezéséhez való ellentmondásos viszonya ellenére is); másrészt, a történettudomány vezető személyiségei közül Ránki György, aki vezető magyarországi történészek közül elsőnek szentelt cikket Brahamnek is 1979-ben.⁴⁸ A tudományos intézmények közül leginkább a MTA Történettudományi Intézete alkalmazott holokausz-kutatással is foglalkozókat; a legnagyobb magyarországi történészképző helyen, az ELTE-n nem volt a történész-képzésbe integrált holokausz-kurzus. A holokausz témavilága az 1980-as évek második felétől a Soros Alapítvány által finanszírozott kutatások között erősen reprezentált.⁴⁹ A Történelmi Társulat Tanári Tagozata – Szabolcs Ottó vezetésével – tanári továbbképzések állandó témájává tette a holokauszt.⁵⁰

A 80-as években már az „altémák” is megjelentek. A teljesség igénye nélkül említsünk kettőt: egyfelől a Majsai Tamás aktivitásához leginkább kötődő Kőrösmezőt, illetve Kamenyec-Podolszkijt, melynek jelentősége az volt, hogy ezt a fejezetet nem a németek kezdeményezték, hanem a magyar horthysta hatóságok (e központosítás látenszen vitatkozik is Ránkival, aki mindenekelőtt a németek szerepét hangsúlyozza);⁵¹ másfelől az embermentés témáját. Ez utóbbit (Sztehlo Gábor kapcsán) röviden külön is körüljárjuk.

3. Embermentés

A hazai szakirodalom tanulmányozása alapján úgy látszik, hogy 2019-re az embermentés és ezen belül Sztehlo Gábor tevékenysége meglehetősen közismertté vált, legfeljebb újabb adalékokkal egészíthetjük ki a régieket. Szita Szabolcs holokausztörténész megfogalmazása szerint „a második világháború alatti embermentés magyarországi históriája – a mind teljesebben feltárt egyházi cselekedetek kivételével – csak részben ismert.”⁵² Ez a megállapítás enyhén szólva is finomításra szorul (ennek levéltári szintű bizonyítására itt és most nincs mód, de utalhatunk Kende Tamás még kéziratban lévő, új szemléletű és dokumentált anyagára, melyben többek között Sztehlo Gábor változó emlékezetéről ír).⁵³ A történetek legtöbb vitát kiváltó mozzanata annak de-

48 *Hungarian monitoring*, 1984.05.12., 647. Vezető magyar történészként elsőnek Ránki szentelt cikket Brahamnek 1979-ben: Ránki 1979, 164–65 és Ránki 1987, 204–05.

49 Ld. a 2020. június 14–15-i Wesley-konferencia anyagát: https://archive.org/details/Soros_90.

50 Ld. a *Történelemtanítás* című folyóiratot és a *Történelemtanári Füzeteket*.

51 „A magyar zsidóság a 20. században” című konferencián is (lásd *Magyar Tudomány* 1985/3: 232).

52 Szita 1998, 5.

53 Köszönet illeti Kende Tamást, aki 2023-ban megosztotta velünk akkor még kéziratban lévő munkáját

tektálása, hogy a Sztehlónak nyújtott anyagi segítségnyújtásnak nyilvánvaló befektetésjellege van: „az alibi zsidó effektus”, amikor a zsidóüldöző mechanizmusokat fenntartó s nagyszámú zsidó haláláért kiemelt felelősséget viselő személyek néhány zsidó megmentésével, vagy zsidómentőknek nyújtott anyagi-tárgyi segítséggel mintegy menlevelet szereznek bűneikre.

Általában az emelhető ki, hogy kevés volt a mentő, s mint az eddig legteljesebbnek mondható kézikönyvből⁵⁴ is tudjuk, a hősök többségükben barátok, rokonok. Az „önmagáért való”, azaz univerzális motivációjú embermentés a legritkább esetnek számított. A külföldi segélyszervezetek, a Nemzetközi Vöröskereszt (Friedrich von Born), a Svéd Vöröskereszt, *International save the children found* (Nemzetközi Gyermekmentő Szövetség), a Joint, a Redda Barnen szervezet, valamint a diplomáciai testületek (Carl Lutz svájci konzul, Raoul Wallenberg svéd ügyvivő és mások) nagy munkát végeztek halálos veszélybe került honfitársaink érdekében.

A Sztehlo Gábor evangélikus pap nevéhez kapcsolódó mentési történet fontos elemei ismertek, a Sztehlo-kultusz nem kis mértékben magának Sztehlónak köszönhetően, az ő aktív részvételével formálódott. A Sztehlónak felajánlott (s így a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá helyezett) mentőházakban mintegy 2000 üldözött embert, köztük több mint 1600 zsidó származású gyereket mentettek meg a második világháború alatt. (A Jó Pásztor Missziói Alapítvány 1945 tavaszi beszámolója szerint: 1944. október 1-től 1945. február 1-ig több mint 2000 személy fordult meg 32 otthonban, melyhez listát is mellékeltek.)⁵⁵ Az 1944–45-ös mentési történeteket 1950 után (a Gaudiopolis államosítását követően) hosszú elhallgatás övezte, Sztehlo Gábor (a máig kevés figyelmet kapott kálvinista) Éliás József⁵⁶ „jópásztor” lelkesztársával, munkatársával együtt egyházában is perifériára szorult, ahogy katolikus zsidómentők közül Sík Sándor sem kapta meg az őt megillető elismerést – az állam az 1956 utáni konszolidáció idején sem tartotta indokoltnak elismerését, egyházát pedig nem zavarta, hogy 1980-ban önálló síremléke is megszűnt.

A sokáig útkereső Sztehlo és emléke az 1980-as évek derekán került ismételten erőteljesebben elő. Bár még életében (1972-ben) megkapta az izraeli Világ Igaza kitüntetését, ez azonban jó ideig nem hozta magával magyarországi elismertetését. Az egyik fontos csomópont volt 1984; ekkor – tíz évvel Svájcban bekövetkezett halála után – jelent meg Bozóky Éva szerkesztett változa-

tanulmányunk egy korai, meg nem jelent változatához. Az azóta megjelent írást ld.: Kende 2023.

54 Lebovits 2007.

55 Sztehlo Gábor születésének 110. évfordulóján Szabó Gábor számítástechnikus segítségével B. Kádár Zsuzsanna elkészített egy webes alkalmazást (Google tour-builder), összeállított egy virtuális Budapest-sétát: Jó Pásztor intézmények & Virtuális Séta: <https://sztehloalapitvany.hu/jopasztor/jopasztor.html>.

56 Éliás József tevékenységéről, a Jó Pásztor Bizottság történetéről Wintermantel Balázs (WJLF) kutatásai szolgálnak fontos adalékokat.

tában Sztéhlo magányos számvetése, memoárja *Isten kezében* címmel, akkor sem a témával foglalkozó nagy állami kiadók egyikénél.⁵⁷ A rendszerváltáskor anyaegyháza kiállítással tisztelgett a lelkész emléke előtt, ahol Szántó Erika *Gyermekmentő* című filmjét is levetítették, 1989-ben pedig elkészült egy televíziós játékfilm: *A Gaudiopolis – In memoriam Sztéhlo Gábor* címmel. Donáth László szocialista képviselő, evangélikus lelkész is a Gaudiopolisról nevezte el intézményét,⁵⁸ s 2016 óta emlékezetét őrzi a tizenhat telephelyet magába foglaló gyermekvédelmi intézményrendszer is.⁵⁹

A „Braham-biblia” (Berend T. Iván után szabadon) első kiadása⁶⁰ után nem sokkal létrejött demokratikus Magyarországon sem tudta e könyv katarzisa⁶¹ új alapokra helyezni Magyarország történelmét, emlékezetkulturális-kegyeleti diskurzusait. Sőt, 2010 után megszűnt az a demokratikus rendszer, amelynek alapkövéül nevezte meg Randolph L. Braham grandiózus művét Berend T. Iván a második kiadás előszavában.⁶² A holokauszt-revizionisták ugyan nem kerültek „hatalomra” (ahogyan Irán kivételével sehol a világon ez nem történt meg), de a kormányzati emlékezetpolitika részévé vált a *numerus clausus* a 20. század első európai zsidótörvényeként elfogadó, a verbális antiszemitizmust a legkonszolidáltabb pillanataiban is felvállaló, szélsőjobboldali ellenzékét a kormányba 1928-ban visszahívó 1920-as évekbeli rendszer ünneplése, mindenekelőtt Bethlen István és Klebelsberg Kunó kultusza révén.⁶³ Anélkül, hogy a holokauszttal kapcsolatos intencionalizmus-vitában e sorok szerzői pontosan pozicionálnák magukat, azt mindenképpen le szeretnénk szögezni, hogy álláspontunk szerint az 1932-es – tehát Hitler németországi győzelmét megelőző – és különösen az 1935-ös magyar belpolitikai fordulatok a hatalmi centrumba emeltek olyan politikusokat, tisztviselőket, ideológusokat és kommunikációs szakembereket, akiknek munkássága egyre több ember számára tette tolerálhatóvá vagy éppen „normálissá” a zsidók hátrányos megkülönböztetését. Kertész Imre kifejezésével élve: a „mindig léptünk egyet” logikája a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeinek tudatában segített elhalványítani az állampolgári jogegyenlőség hagyományát, sőt a zsidó magyar és keresztény magyar középosztály 19. századi speciális történelmi szövetségének emlékét. Mivel ezek a folyamatok alapozták meg, hogy a zsidótörvények végrehajtásában, Kamenyec-Podolszkban, az újvidéki razziában, a zsidó munkaszolgálat

57 <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/4576>.

58 Iványi 2009.

59 <https://sztéhlo.hu/>

60 *Népszabadság*, 1988. 10. 19., 7.; 1989. 01. 24., 9.; 1989. 01. 26., 7.; valamint: Kossuth Rádió, 1989. június 6., 19¹⁵ óra.

61 Ezt a minden korábbi és későbbi könyvbemutatónál nagyobb közönségű, a legnagyobb magyar egyetemi helyiséget közönséggel megtöltő könyvbemutatóval dokumentálhatunk.

62 Berend T. 1988.

63 Kádár B. 2020 (könyvbemutató: 2020. november 19.).

felállításában, a gettósításban és a deportálásban a magyar közigazgatás és reguláris hadsereg, csendőrség és rendőrség alig vonakodva együttműködött, a civil lakosság pedig tömegeiben (humanitárius szempontból) tétlen maradt, s jelentős részben anyagi hasznot húzott a zsidóellenes intézkedésekből, az 1944 márciusát megelőző évtized megítélésével kapcsolatos kormányzati emlékezetpolitika is közvetve a holokausz emlékezetpolitikájához tartozik. Ennek a gondolatkörnek 2010 óta konzisztens eleme – a főszereplők, Horthy és Teleki mellett – a még a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége, azaz a nyilas parlament munkájában is szerepet vállaló Hóman Bálint felértékelése, és a rendszer ellen küzdelmet vállalók leértékelése – utóbbit bizonyítja a Ságvári-vita.⁶⁴ A külföldi és a témába bele nem merülő hazai közönség számára a legmarkánsabb jel mégiscsak az lehetett, hogy az antifasiszta koalíció amerikai vezetőjének neve 2010 után eltűnt Budapest egyik legfontosabb és leg-szimbolikusabb teréről.⁶⁵ a Nemzeti Együttműködés Rendszere nem az antifasiszta koalíció, hanem az azzal szembenálló egykori magyar kormányzat oldalán áll.

És aki azt gondolná, hogy e „politikai” konfliktust Braham, illetve a holokausz-emlékezetpolitika szellemétől idegen, „megosztó” módon vesszük bele ebbe az írásba, annak felhívjuk a figyelmét, hogy Braham már 2002-ben nehezményezte a még kétharmad nélküli Orbán-kormány emlékezetpolitikáját.⁶⁶ 2014-ben pedig aktuálpolitikai tanulságot fogalmazva szögezi le, hogy „igazi demokrácia nem épülhet hazug alapokra”. A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét is visszaküldte, megállapítva a hivatalban lévő Orbán-kormányról, hogy „mentesíteni óhajtj[a] Magyarországot annak az aktív szerepnek a felelőssége alól, amit közel 600 ezer zsidó hitű polgárának megsemmisítésében játszott.”⁶⁷

A Nemzeti Együttműködés Rendszere és a Wesley közötti egyre mélyülő – lényegében morálisan megalapozott – konfliktusban a Wesley második világháborús emlékezetpolitikai aktivitásában meghatározó szerepet játszó, ezt utoljára „1945” nyolcvanadik évfordulóján összefoglaló⁶⁸ Majsai Tamás professzornak elévülhetetlen érdemei vannak!

64 Elegendő a <http://444.hu>-n vagy a <http://nepszava.hu>-n Horthy Miklós, Teleki Pál, Hóman Bálint, Ságvári Endre neveire rákeresni.

65 https://hvg.hu/itthon/20110422_roosevelt_ter_usa. Az átnevezésben Pálincás József (ekkoriban, 2008 és 2014 között MTA elnök, korábban, 1999-től 2008-ig FIDESZ-tag, politikai államtitkár, majd 2001–2002-ben a FIDESZ-kormány kultuszminisztere, 2006–2008-ban FIDESZ-es parlamenti képviselő), Tarlós István (ekkoriban FIDESZ által támogatott főpolgármester), Rogán Antal (az illetékes kerület FIDESZ-es polgármestere és parlamenti FIDESZ-frakcióvezetőhelyettes, később pedig frakcióvezető, majd több Orbán-kormány kabinetfőnöke), illetve a FIDESZ-es közgyűlési többség szerepe nevesített.

66 Bóhm 2002, 47–48; és N. N. 2014, 17.

67 <https://nepszava.com/2014/01/magyarorszag/andolph-braham-visszaadta-a-kitunteteset.html>.

68 2025. 05. 05. <https://youtu.be/DPEB9hdX6dw>.

Bibliográfia

- Avar János. (A. J.) 1984. „Holocaust tanácskozás Washingtonban. Tisztelet az életmentőknek.” *Magyar Nemzet* 67/222: 4.
- Avar János – Zöldi László. 1984. „Magyar Endlösung. New York-i beszélgetés Randolph L. Braham történésszel.” *Élet és Irodalom* 28/24: 3.
- Balog Iván. 1990. „Magyar történelem – zsidó szemmel (R. L. Braham: A magyar Holocaust).” *Aetas* 5/1–2: 169.
- Berenbaum, Michael. 1994. „Randolph L. Braham: A népiértés politikája: a magyarországi holocaust.” *Századok* 128/6: 1273–75.
- Berend T. Iván. 1988. „Előszó az első kiadáshoz.” 11–16. [<https://mek.oszk.hu/11500/11506/html/2.eloszo.pdf>].
- Bóhm Ágnes. 2002. „Randolph L. Braham holokauszttörténész: »A Terror Háza csalódást okozott.«” *HVG* 24/17: 47–48.
- Braham, Randolph L., szerk. 2010. *A magyarországi holokausz bibliográfiája, I-II. kötet*. Budapest: Park Könyvkiadó. [A feldolgozás a Park Kiadó kötetének szöveg- és szerkesztéshű mása, digitalizált változata A Szerző megbízásából készítette a Wesley János Lelkész-képző Főiskola Theológus és Lelkész Szak: A KŐRÖSMEZŐ – KAMENYEC-PODOLSKIJ-I DEPORTÁLÁS 75 ÉVFORDULÓJA ALKALMÁVAL. Közreműködtek: Blandl Borbála, Géczi Róbert, Majsai Tamás (projektvezető), Majsai-Hideg Tünde, Pápai Dezső, Radomir Mária, Szalva Péter.] <https://mek.oszk.hu/16100/16180/>
- Dán Róbert. 1966. „Randolph L. Braham: The Hungarian Jewish catastrophe. A selected and annotated bibliography. – A magyarországi zsidó katasztrófa. New York, 1962. (Yivo, 4.)” *Századok* 100/2–3: 533–34.
- Deák István. 1982. „Megmenekülhettek volna a magyar zsidók?” *Valóság* 25/4: 126–28.
- Deák István. 1998. „Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later.” *Buksz* 10/1: 85–89.
- Deák István. 2008. „Mindless Efficacy (Randolph L. Braham).” *The Hungarian quarterly* 49/192: 71–81.
- Domán István. 1982. „Mi lett volna, ha...? Randolph L. Braham könyvének következtetései.” *Új Élet* 37/8: 5.
- Frojimovics Kinga. 2008. „Helyünk a holokausz történetírásában a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve.” *Kommentár* 6: 113–16.
- Gellért Ádám. 2019. „A holokausztkutatás helyzete Magyarországon.” *Szombat online*. [<https://www.szombat.org/politika/a-holokausztkutatas-helyzete-magyarorszagon>]
- Gyáni Gábor. 2008a. „Helyünk a holokausz történetírásában” *Kommentár* 3: 13–23.
- Gyáni Gábor. 2008b. „A pontosítás jegyében. Észrevételek Pók Attila írásához.” *Kommentár* 5: 89–91.
- Gyáni Gábor. 2008c. „Egy magyar holokausz-történész portréjához.” *Kommentár* 6: 105–12.

- Gyáni Gábor. 2008d. „Gondatlan olvasatok. Megjegyzések Frojimovics Kinga vitacikkéhez.” *Kommentár* 6: 117–18.
- Hiller István. 1989. „Randolph L. Braham: A magyar Holocaust. I-II. kötet.” *Soproni Szemle* 43/2: 188–91.
- Iványi Gábor. 2009. „Gaudiopolis – Beszélgetés Donáth Lászlóval.” *Mozgó világ* 35/3: 36–46.
- Karsai László. 2002. „Életinterjú a 80 éves Randolph L. Braham professzorral.” *Múlt és Jövő* 13/4: 93–101.
- Karsai László. 2008. „A magyar holokauszt-történetírásról.” *Kommentár* 6: 91–104.
- Kádár, B. Zsuzsanna, szerk. 2020. *Populizmus és emlékezetpolitika*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet. [<https://mek.oszk.hu/21300/21312/21312.pdf>]
- Kende Tamás. 2016. „A holokauszt Magyarországon hetven év múltán: Történelem és emlékezet (The Holocaust in Hungary seventy years later: History and memory). Edited by Randolph L. Braham and András Kovács.” *The Hungarian historical review* 5/2: 447–52.
- Kende Tamás. 2023. *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés: 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében*. Pécs: Kronosz Kiadó.
- Kepecs. 1991. „A harmadik lehetőség.” *Népszava* 119/135: 2.
- Kovács András. 1990. „Az ijesztő végkövetkeztetés.” *Buksz* 2/1: 74–78.
- Kovács András. 1990. „Randolph L. Braham: A magyar Holocaust.” *Börtönügyi Szemle* 9/4: 58–64.
- Kőbányai János – Schmal Alexandra – Molnár Judit. 2020. „Emlékezés Kovács M. Mária (1953–2020) történészre és Randolph L. Braham: Tanulmányok a holokausztról című könyvsorozatára.” *Múlt és Jövő* 31/4: 48–49.
- Laczó Ferenc. 2019. „Változó helyünk a holokauszt történetírásában.” *Szombat online*. [<https://www.szombat.org/tortenelem/valtozo-helyunk-a-holokauszt-tortenetirasaban>]
- Lakó Boglár. 1998. „Román nacionalisták és a Holocaust (Randolph L. Braham: Romanian Nationalists and the Holocaust). Ismertetés.” *Korunk* 9/10: 117–21.
- Lebovics Imre. 2007. *Zsidótörvények – zsidómentők*. Budapest: Ex Libris Kiadó.
- Miskolczy Ambrus. 1998. „Randolph L. Braham: Román nacionalisták és a holocaust. Múlt és Jövő Kiadó, 1998.” *Múlt és Jövő* 9/4: 114–17.
- Nagy Péter Tibor – Troján Anna. 2013. *Randolph Braham Holocaust monográfiájához készült adatbázis*. (Szociológiai adatbázisok No. 3., sorozatszerkesztő Nagy Péter Tibor; WJ-LF-CEU, Budapest, 2013) <https://mek.oszk.hu/11800/11857/11857.htm>
- Niederhauser Emil. 2003. „Küzdelem az igazságért: Emlékkönyv a nyolcvanéves Randolph L. Braham tiszteletére.” *Magyar Tudomány* 109/5: 659–62.
- N. N. 1990. „Hullámvasúton a Fotex.” *A Világ* 1/1: 32.
- N. N. 2014. „Igazi demokrácia nem épülhet hazug alapokra: Randolph L. Braham professzor, világhírű holokausztkutató tiltakozik.” *Hetek* 18/6: 17.

- Pók Attila. 2008. „Én, Mi és Ti – A magyarországi holokausz kutatásáról.” *Kommentár* 5: 84–88.
- Pók Attila. 2011. „Szenvedélyes tárgyyszerűség (Randolph L. Braham: A magyarországi holokausz bibliográfiája). Recenzió.” *Múlt és Jövő* 22/2: 104.
- Pók Attila. 2019. „Randolph L. Braham (1922–2018).” *Századok* 153/4: 829–30.
- Ránki György. 1979. „Randolph L. Braham: The Hungarian labor service system, 1939–1945. A magyar munkaszolgálat története. New York, 1977.” *Századok* 113/1: 164–65.
- Ránki György. 1982. „Magyar holocaust.” *Élet és Irodalom* 26/25: 7–8.
- Ránki György. 1987. „Randolph L. Braham: The Hungarian Jewish catastrophe – A magyarországi zsidóság katasztrófája. A selected and annotated bibliography. New York, 1984.” *Századok* 121/1: 204–05.
- Sarkadi László. 1988. „Megjelenik a Magyar Holokausz.” *Népszabadság* 66/250: 7.
- Stark Tamás. 1989. „Braham, Randolph L.: A magyar Holocaust.” *Magyar Tudomány* 96/5: 440–42.
- Szabó J. János. 1982. „Randolph L. Braham: Holocaust Magyarországon.” *Theológiai Szemle* 25/5: 316.
- Szenes Sándor. 1983. „...akkor már minden egyházfő asztalán ott volt az Auschwitzi Jegyzőkönyv...” *Valóság* 26/10: 75–90.
- Szita Szabolcs. 1989. „Braham, R. L.: A magyar holocaust I–II.” *Társadalmi Szemle* 44/5: 92–94.
- Szita Szabolcs. 1998. *A humánus példái A magyarországi embermentő akciók 1944–1945. évi történetéhez*. Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány, Holocaust Dokumentációs Központ.
- Tibori Szabó Zoltán. 2013. „Gondolatok Randolph L. Braham holokausz-enciklopédiájáról (szubjektív könyvismertető).” *Múlt és Jövő* 24/3: 34.
- Tibori Szabó Zoltán. 2020. „Randolph L. Braham búcsúelőadása (emlékezés).” *Múlt és Jövő* 31/2–3: 177–80.
- Ungváry Krisztián. 2008. „Észrevételek.” *Kommentár* 5: 83.
- V. Bálint Éva. 1984. „Emlékezés a citrusfák alatt. Beszélgetés Ránki György professzorral.” *Magyar Hírlap* 17/138: 8.
- Veszprémy László Bernát. 2018. „Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.): A holocaust Magyarországon hetven év után. Történelem és emlékezet.” *Hadtörténeti Közlemények* 131/1: 170–73.
- Várai László. 1985. „A magyar zsidóság a 20. században.” *Magyar Tudomány* 30/3: 234.
- Végső István. 2025. *Gettóélet '44. A magyarországi vidéki gettósítás története*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Wiesel, Elie. 2013. „Előszó Randolph L. Braham holokausz-enciklopédiájához.” *Múlt és Jövő* 24/3: 35.

ESTERHÁZY-OLVASÓK PÁPAI VIZEKEN

KAMARÁS ISTVÁN OJD

Sétahajózás helyett pápai vizekre merészkedés

Kellemes sétahajózás helyett nyílt tengerre, méghozzá pápai vizekre került az a száz egyetemista, akik kutatásomat segítő tanár kollégáim kérésére elolvasták Esterházy Péter *Pápai vizeken ne kalózkodj!* című korai novelláját, valamint *A megbocsátásról* és *A vereség* című újabb írásait. Négyötöd részük (79-en) még semmit sem olvasott Esterházytól; a nem humán szakosok közül senki sem, de még a magyar szakosok közül is csak 41-en, és mindössze minden tizedikük olvasott egynél több írást. Legtöbben, de csak kilencen a *Harmonia caelestis*, *A szív segédigéit* heten, a *Javított kiadást* négyen, az *Egy nőt*, a *Kis magyar pornográfiát* és a *Hasnyálmirigynaplót* hárman. Természetesen azok is vállalkozhatnak ilyenfajta hajózásra, akik netán Esterházytól még semmit sem olvastak, de már olvastak valami hasonlót, ami többé-kevésbé különbözik a közízlést képviselő olvasmányokról. Kutatásunk kérdőívében nyolc ilyen alternatív mű szerepelt: Kosztolányitól az *Esti Kornél*, Kertész Imrétől a *Sorstalanság*, Szabó Magdától *Az ajtó*, Mészölytől *Az atléta halála*, Ottliktól az *Iskola a határon*, Spirótól a *Tavaszi tárlat*, Nádasztól az *Egy családregény vége*, Örkénytől az *Egyperces novellák*.¹ A mi olvasóink kétharmada ezek közül átlagosan csak kettőt olvasott, legtöbben a Kosztolányi- és az Örkény-művet. Az *Esti Kornél* sokaknál középiskolai olvasmány lehetett, az Örkény-egypercesek pedig máig népszerű olvasmány bölcsész berkekben. Sokkal kevesebben olvasták (pedig sokak számára kötelező olvasmányok voltak) az *Iskola a határont* és a *Sorstalanságot*. Egyharmaduk sem találkozott a Szabó Magda-regénnyel, és csak alig néhányan a többivel, továbbá nagyon keveseknek tetszettek ezek a művek (Örkény kivételével).² Érthetően a magyar szakosok körében voltak ez a nyolc mű a legolvasottabb; egyharmaduk legalább ötöt olvasott a nyolc közül, míg a nem humán szakosok legfeljebb kettőt.

1 Ezeknek a műveknek nyelvi és retorikai kódja természetesen lényegesen eltér az Esterházy-műveké-
től, melyekben az irónia nem eszköz, hanem alapszólam, így ezek nem a „releváns” műveket, hanem
– Kosztolányi kivételével – a kortárs irodalmat képviselik.

2 A *Sorstalanság* esetében a kedvelők és az elutasítók aránya azonos volt.

Az Ön számára mit jelent az irodalom olvasása? kérdésre a „szórakozás” volt a leggyakoribb válasz (54), ezt követte az „ismeretbővítés” (9), a „művelődés” (8), az „élmény” (7), a „gondolkodás” (6).

A Milyen fajta irodalmi műveket olvas legszívesebben? kérdésre a leggyakoribb válaszok a következők voltak: „regény” (21), „fantasy” (15), „novella” (12), „szórakoztató könyvek” (11), „történelmi regények” (10), „versek” (10), „krimi” (9), „romantikus könyvek” (9), „sci-fi” (6), „kalandregény” (5). Jellemző módon életük legnagyobb irodalmi olvasmányélménye a *Harry Potter* volt (9), mindössze négy említéssel követte a *Háború és béke*, a *Mester és Margarita*, az *Édes Anna* és az *Iszony*, három említéssel a *Bűn és bűnhődés*, az *öreg halász és a tenger*, a *Sorstalanság*, a *Lány a vonaton* (P. Hawkins) és a *Száz év magány*. Az előző évben olvasott irodalmi művek szerzői között (3–4 említéssel) A. Christie, Dragomán György, Márquez, Orwell, Péterfy Gergely, J. K. Rowlings, Salinger, Spiró és Tolsztoj szerepeltek. Jó néhány kutatásomban használtam az irodalomolvasás irányultságát mérő tesztet,³ amellyel megállapíthattam, hogy mennyiben jelent az irodalomolvasás kikapcsolódást, mennyiben bekapcsolódást. Azt tapasztalhattam, hogy ebben a körben csak eléggé kevesen vállalkoztak nem bejárt utakra, szellemi kalandra. A válaszadók kedvenc olvasmányai és aktuális olvasmányai, Esterházy műveinek és a nyolc kiemelt műnek ismertsége és kedveltsége, valamint az irodalomolvasási irányultságok alapján öt ízlésszintet állapítottam meg. Ezek alapján mindössze kilencen bizonyultak nagyon fejlett ízlésűeknek (közülük heten magyar szakosok), huszonnégyen eléggé fejlettnak (közülük 9–9-en magyar szakosok és más bölcsészek), huszonötön csak a közepes, legtöbben (22-en) a gyenge, négyen pedig csak a nagyon gyenge szintet érték el.⁴

Egy szó, mint száz, kutatásom egyetemista olvasóinak irodalmi beállítódása és olvasói praxisa nem tűnt éppen a legalkalmasabbnak a pápai vizeken hajózásra. Ez a novella ugyanis többféleképpen is különbözik szokásos olvasmányaitól: nincs benne folyamatos történetmondás, csak felvillanó epizódok, nincsenek benne párbeszéddek, nem világos, ki kihez beszél, keverednek az idősíkok (egyetlen naptól az egész életig), keveredik benne az intelem „szent szövege” a szentségtöréssel, ráadásul, eléggé talányosan, az egész idézőjelbe van téve.

3 Ebben a következőkhöz hasonló állítások szerepeltek: „annál jobb egy regény, minél inkább elfeledteti a velem történt kellemetlenségeket”, „számomra nincs értéke annak a műalkotásnak, melyet csak magyarázat segítségével tudok megérteni”, „nem szeretem azokat az olvasmányokat, melyek felzaklatnak”, „nem baj, ha egy irodalmi mű szellemi erőfeszítést követel”, „egy igazi műalkotás beavat a titkaiba”.

4 Utóbbi két kategóriába került a nem humán szakosok kétharmada.

Érintettség

Egy mű hatása minimum kétféleképpen mérhető: a kedveltség (a tetszett–nem tetszett) skálán kívül az érintettség (közömbösen hagyott–megérintett) skálával. Mindössze kilenc olvasó maradt közömbös, vagyis nem túl sokan. Kevesebben, mint *A Mester és Margarita*, az *Iskola a határon* és a *Sorstalanság* olvasói közül, éppen annyian, mint az általam vizsgált művek közül az eddig legnehezebb diónak bizonyuló Géczi János-regény, a *Viotti négy vagy öt élete* esetében.⁵ 21-en voltak, akiket erőteljesebben megérintett a novella, közülük 10-en, akiknek egyáltalán nem tetszett, és 11-en, akiknek nagyon tetszett. A mű hatását vizsgáló tesztben 33 lehetőség közül azt a hetet lehetett kiválasztani, amelyeket a kérdezettek leginkább sajátjuknak éreztek. A *közömbösen hagyott* 19 jelöléssel (ez a kérdezettek ötöde!) a 15. helyre került.

Az érintettség finom struktúráját érzékeltetik a *Milyen benyomások alakultak ki Önben erről a novelláról?* kérdésre adott válaszok. A leggyakoribb reakció alapján a kérdezettek számára a novella „zavaros”, „érthetetlen”, „értelmetlen” (11) és „nehezen érthető” (9) volt. Legalább háromszor fordultak elő a következők: „humoros”, „újszerű”, „elgondolkodtató” (5–5), „érdekes”, „ironikus”, „nem elfogadható stílusú” (4–4), „nyomasztó”, „hétköznapi”, „vontatott”, „tanító”. Csak egy-egy esetben bukkantak föl ilyenek: „életszagú”, „hangulatos”, „bensőséges”, „emelkedett”, „finom megfigyelések”, „önreflexióra, hibáink ki-nevetésére készítő”, „groteszk”, „tömör”, „többbétegetű”, „belső szabadságot hirdető”.

Kedvelés

A kedvelés, vagyis a tetszés–nemtetszés igen összetett, több dimenziós olvasói reagálás. Gyakran érzelmi és kognitív egyszerre, ízlésítélet és érzésnyilvánítás ötvözete. A „tetszett” kifejezheti azt is, hogy megkapta az olvasó, amit várt, vagy éppen azt, hogy valamivel vagy sokkal többet kapott. Jelentheti azt is, hogy megerősítette az olvasmány valamiben, és azt is, hogy kimozdította egy adott gondolati-érzelmi állapotból valami más felé.

Esterházy Péter (számos hazai kortársával együtt) vállaltan réteg-író, Veres András szerint⁶ (mint sokan mások) nemcsak nem tudott, de nem is akart bestsellert létrehozni. Számítani kell arra, hogy a szélesebb olvasóközönség nagyobb része (és ebbe az egyetemisták is bőven beletartoznak) mint „outsider” nem igazán tudnak mit kezdeni vele egy – ahogyan Veres jellemezte – „feje tetejéig irodalmi íróval”. Így aztán nem meglepő, hogy kutatásunkban va-

⁵ Kamarás 2012.

⁶ Mint ezt írásomat elolvasva levelében megjegyezte.

lamivel többen voltak, akiknek egyáltalán nem (11), vagy inkább nem tetszett (27) a novella, mint azok, akiknek inkább tetszett (24), vagy nagyon tetszett (11), az olvasók negyedének (24) pedig tetszett is, meg nem is.⁷

Akiknek tetszett (vagy akiknek belőle valami tetszett), azoknak leginkább azért, mert „érdekes”, „elgondolkodtató”, „szórakoztató” (3–3), „humoros”, „keserédes”, „meglepő”, „eredeti stílusú”, „útmutató” (2–2). Akadt néhány reflektívabb, árnyaltabb indoklás is: „minden mondata potenciális projekciós felület”, „kisszerű körülmények között élő embereket mutatott be”, „a tudatos, önmagát a társadalmi helyzetével együtt vállaló, nyitott ember megfigyelései”, „újszerűen fűz össze nyers megjegyzéseket az apró banális mozdulatokhoz, megszólalásokhoz”. Akiknek nem tetszett (vagy akiknek belőle valami nem tetszett), azoknak leggyakrabban azért, mert „érdektelen” (7), „elfogadhatatlan stílusú”, „zavaros” (6–6), „csapongó”, „unalmas” (5–5). A kedvelők és a mérlegelők között egyaránt akadtak olyanok, akik nehéznek tartották a szöveget (7).

Ötfokozatú skálát használva a novella tetszésindexe 2.86 volt, a magyar szakosok körében 3.29, a nem humán szakosoknál 2.90, a társadalomtudományi szakosok között 2.57. Utóbbi két tetszésindex magyarázatra szorul, ami egyáltalán nem lesz könnyű feladat, ugyanis a nem humán szakosok ízlésindexe jóval alacsonyabb volt (2.33), mint a társadalomtudományi szakosoké (3.14).

Nem találtam összefüggést ennek a novellának a kedvelése, valamint a férfi és női nézőpont között. Az optimista–pesszimista világlátás befolyásoló szerepét illetően csak a közömbösen maradók átlagosnál borúlátóbb, valamint a novellát nagyon kedvelők átlagosnál optimistább beállítódását lehetett megállapítani. Úgy tűnik, hogy a világnézet erőteljesebben befolyásolta az erkölcsi intelemnek is felfogható novella kedvelését: legkevésbé a nem hívőknek tetszett (2.31), legjobban pedig a maguk módján vallásosoknak (3.58). Utóbbiaknak talán azért (és azért jobban, mint az egyházasan vallásosoknak), mert őket kevésbé kötik az egyházi erkölcsi előírások. Az általam vizsgált befolyásoló tényezők közül legerősebben az ízlés hatott a kedvelésre.⁸ Az ízlésnél kisebb mértékben ugyan, de számolni lehet az értékrend kedvelést befolyásoló szerepével. Kilenc értéket kellett osztályozniuk a kérdezetteknek,⁹ és az átlagosnál (2.86) azoknak tetszett jobban a novella, akik nagyon fontosnak tartották a *fantáziát* (3.00), az *önmegvalósítást* (3.03), a *szabadságot* (3.13), és még

7 Köztük legalább három réteg különíthető el: a) akiknek közepesen tetszett, b) akik nem tudnak dönteni, c) akiknek valami (akár nagyon) tetszett, más valami pedig (akár nagyon) nem tetszett.

8 Azoknak, akiknek a novella nagyon tetszett, az ízlésindexe 3.60 volt, akiknek tetszett is, meg nem is, azoknak 3.14, a novellát teljes mértékben elutasítóknak pedig 2.50.

9 Beilleszkedés, befelé fordulás, személyiség, fantázia, önmegvalósítás, alázat, szabadság, megbocsátás, bölcs kompromisszum.

inkább azoknak, akik a *beilleszkedést* (3.30); de még náluk is jobban (3.51) kedvelték a *bölcs kompromisszumot* nagyra értékelők.

A *Pápai vizeken ne kalózkodj!* kedvelését módunkban áll összevetni Esterháznak *A megbocsátásról*¹⁰ és *A vereség*¹¹ című publicisztikái kedvelésével. Mindkettő jobban tetszett olvasóinknak, mint a novella, de mindkettő eléggé megosztotta őket. Míg a novella esetében csak 9-en maradtak közömbösen, *A megbocsátásról* esetében 14-en, *A vereséggel* szemben pedig 13-an. A novellával (2.82) szemben *A megbocsátásról* átlagos tetszésindexe 3.40, *A vereségé* 3.16 volt. A különböző szakosok között a két publicisztika kedvelésében csak annyi különbség volt, hogy mindkettőt eléggé hevesen (3.00 és 2.78) elutasították a nem humán szakosok. A leginkább erkölcsi olvasatot kínáló *A megbocsátásról* jobban tetszett a nőknek (3.51), mint a férfiaknak (3.21). Mindkét esetben hasonló volt az ízlés befolyásoló szerepe, mint a novella esetében: az ízlés fejlettségének egyre magasabb fokait elérőknek egyre jobban tetszettek ezek az írások. Akiknek *A megbocsátásról* nagyon tetszett, azok jóval optimistábbak voltak a többiekénél, és ez az írás is a maguk módján vallásosoknak tetszett legjobban. A különböző világnézetűek közül mindkét újabb írás a nem hívőknek tetszett legkevesebbé. Ami az értékrend befolyásoló erejét illeti, mindkét publicisztika az átlagnál jobban tetszett azoknak, akik nagyon fontosnak tartják a *szabadságot*.

A *megbocsátásról* kedvelői közül a legtöbbször számára ez az írás „elgondolkodtató” (13), „érdekes” (7), „a megbocsátás-problematika szintézisét kínáló” (6), „nagyon fontos kérdést tárgyaló” (5), „igaz”, „érthető” (3–3). Azok számára, akiknek nem tetszett, leggyakrabban „érdektelen” (4), „könyvismertetés”, „rossz stílusú”, „templomi beszéd” (3–3). Az indoklások irányából és súlyosságából egyértelműen érzékelhető, hogy *A megbocsátásról* jóval erősebben hatott, mint a novella. *A vereség* kedvelői szerint ez az írás elsősorban „hozzám hasonlóan gondolkodó” (8), „bátor” (5), „pontos politikai leírás” (4), „aktuális” (3), „kritikus”, „önkritikus” (2–2). Akadtak reflektív és árnyalt magyarázatot adók: „Azokhoz szól, akik képesek a félreértelmezett régi igazságok mögül kitekinteni, és azokhoz is, akik nem”, „Ironikus távolságtartással veszi számba bajainkat”, „Kiállítás a szabadság, a humánus, a nemzet és az igazság mellett”, „Történelmi beágyazottsággal mutatja be napjaink magyar valóságát”, „feltárta az illiberális demokrácia lényegét”. Az inkább vagy teljesen elutasítók számára „nem érdekes” (6), „érthetetlen” (3), „bonyolult”, „indulatos” (2–2). Egyesek így fogalmazták elutasításuk okát: „Egyetértek, de nem szeretem az ilyen őszinte szembesítéseket”, „A hatalmat lehet kritizálni, de az anarchia sem lenne jó”, „Nincs kellő ismerete ahhoz, hogy a politikai elit tagjait kritizál-

10 Megjelent az *Élet és Irodalom* 46. évfolyamának 51. számában, 2002. december 20-án.

11 Megjelent a *HVG* 2014/51–52. számában (december 26-án).

ja”. Ezek alapján úgy tűnik, ahogyan *A megbocsátásról*, úgy ez az írás is erősebben megfogta olvasóit, mint a novella.

Az Esterházy-kedvelést érzékeltetheti a három Esterházy-írás összesített tetszésindexe, mely átlagosan 3.20, a magyar szakosoknál 3,41, a társadalomtudomány és a nem humán szakosok körében 2.71 és 2.72 volt. Erős összefüggés található az ízlés és a kedvelés között.¹²

A három vizsgált írás kedvelését illetően a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* és *A vereség* között tapasztalható a leggyengébb összefüggés. Jellemző, hogy azok felének, akiknek tetszett a novella, nem tetszett a publicisztika. Erősebb volt az együtt járás a kedvelésben a novella és *A megbocsátásról*, és még erősebb a két publicisztika esetében.¹³

Elvárásoknak való megfelelés

Az esztétikai elvárásoknak való megfelelésről tanúskodhatnak a *Hogyan ítéli meg a novella művészi értékét?* kérdésre adott válaszok. Ötfokú skálát használva¹⁴ az átlagoshoz (3.41) képest a magyar szakosok ítelték leginkább művészileg értékesnek, de csak valamivel az *eléggyé magas művészi értékű* szint alatt (3.72), és a társadalomtudományi szakosok taksálták legalacsonyabbra a művészi értéket (3.31). A magyar szakosok legmagasabb ízlésítéleténél még azzal is számolhatunk, hogy esztétikai mércéjük valamivel szigorúbb volt a többiekénél. Az Esterházy-novella esetében is tapasztalhattuk, hogy az ízlésszint emelkedésével emelkedett a novellának tulajdonított művészi érték is. Bár ebben a körben is együtt emelkedett a tetszésszint emelkedésével a művészi szint megítélése is, a kérdezettek 10 százalékának – a „bár csodállak, ámde nem szeretlek” jegyében – nem tetszett ugyan a novella, mégis eléggé vagy kifejezetten magas művészi értéket tulajdonítottak neki. Olyan olvasó viszont nem akadt,¹⁵ akinek eléggé vagy nagyon tetszett, de nem tartotta művészileg értékesnek.

Nem lévén „műítészek”, a művészi érték megítélésének indokolására a kérdezettek negyede ez alkalommal nem vállalkozott (a kedvelés esetében csak fele ennyien voltak). Azok, akiknek nem vagy csak kevésbé tetszett, legtöbben (15) azzal érveltek, hogy a novella stílusa nem művészi, azok pedig, akiknek eléggé vagy nagyon tetszett, ellenkezőleg (10). Előbbiek még azzal is érveltek, hogy „nehezen érthető” és „nem hatásos” (2–2), utóbbiak még azzal, hogy „elgondolkodtató” (9).

12 Az egyáltalán nem tetszett és a nagyon tetszett közötti ízlésszinteken a tetszésindexek: 2.44, 2.69, 2.74, 3.21, 3.54.

13 Azok kétharmadának, akiknek tetszett *A megbocsátásról*, *A vereség* is tetszett.

14 Nincsen művészi értéke, alacsony, közepes, eléggé magas, magas művészi értékű.

15 Más kutatásokban sem szokott 5 százaléknál nagyobb lenni az arányuk.

Többen voltak azok, akik úgy nyilatkoztak, hogy eléggé (33) vagy nagyon (18) távol áll ízlésüktől, mint azok, akik ízlésének nagyjából (23) vagy teljesen (15) megfelelt. A 2.82-es átlaghoz képest az ízlésvárásoknak való megfelelés indexe a nem humán szakosoknál mindössze 2.00 volt, a magyar szakosoknál viszont (ha nem is túl magas, de) 3.53, ami azt jelenti, hogy szokásos olvasói gyakorlatukban még ők (a leginkább beavatottak) sem ilyesmit olvasnak és kedvelnek. Ahhoz képest, hogy a társadalomtudomány szakosoknak tetszett legkevésbé a novella, az ízlésvárás mutatójuk átlagos volt (2.92). A vallások ízlésének határozottan jobban megfelelt a novella (3.08 és 3.13), mint a nem vallásosokénak (2.14 és 2.31). Érthetően erős összefüggés található az ízlésnek való megfelelés megítélése és az ízlésszint között.¹⁶

A kedvelés és az ízlésnek való megfelelés megítélése között nagyon erős együtt járás tapasztalható: a novellát ízlésüknek nem megfelelőnek találók 57 százalékának nem tetszett, és csak 21 százalékuknak tetszett a novella, de egyiküknek sem nagyon. A novellát ízlésüknek eléggé vagy teljesen megfelelőnek találók harmadának nagyon, ötödének eléggé tetszett a novella, és csak egy tizedüknek nem tetszett.

A novellát ízlésüktől eléggé vagy nagyon távol érzők közül tízen a novella stílusát nem tartották megfelelőnek, heten eddigi olvasmányaiktól teljesen különbözőnek, hatan nehezen érthetőnek, ketten-ketten túlságosan részletezőnek és költői képekkel túlterheltnak tartották. Akik úgy érezték, hogy nagyjából vagy teljesen megfelelt ízlésüknek, azok szerint a novella „könnyen érthető” (5), „könnyed” „bensőséges”, „hozzám közel állón”, „ironikus”, „játékos” (2–2).

A Miben különbözik ez a novella az Ön által eddig olvasottaktól? kérdésre adott válaszok is jól érzékeltetik az elvárásoknak való megfelelést. A leggyakoribbak a következők voltak: „mindenben más” (8), „a felszólító mód” (4), „a téma”, „a gondolatai” és az „intelem” (3–3).

Hatás

A felkínált 33 hatáselem közül – mint a legtöbb befogadásvizsgálatomban, amelyekben ezt a mérőeszközt alkalmaztam – ez esetben is az *elgondolkodtatott* lett a legtöbbször által választott (69). A további sorrend azonban eléggé eltér az eddig tapasztalttól: *fárasztott* (54), *fejtörést okozott* (46), állásfoglalásra készítetett (35), *elszórakoztatott* (33), *megegyeztetett* (33), *látóköröm tágította* (31), *megzavart* (30), *ismeretet közölt* (29), új összefüggéseket tárt fel (27). A

¹⁶ Azoknak, akik ízlésüktől nagyon távolinak érezték, 2.52, azoknak pedig, akik ízlésüknek teljesen megfelelőnek, 3.78 volt az ízlésszintjük.

Mester és Margarita hatása¹⁷ annyiban különbözött az Esterházy-novelláétól, hogy a tíz legtöbbször említett hatáselem között ugyanezek mellől hiányoztak a negatív hatásra utalók, mint a *fárasztott* és a *megzavart*, és helyükön az újat mondott és a *gyönyörködtetett* szerepelt.¹⁸ A hetvenes évek végén középiskolások körében Örkény *Meddig él egy fa?* című novellája esetén a *felkavart*, *elgondolkodtatott*, *meghatott*, *megrendített*, *állásfoglalásra készítetett*, *újat mondott*, *fejtörést okozott*, *elkeserített*, *látóköröm tágította* hatáselemek szerepeltek leggyakrabban, Sánta Ferenc *Nácik* című novellája esetében pedig az *elgondolkodtatott*, *felkavart*, *megrendített*, *állásfoglalásra készítetett*, *elkeserített*, *igazolta elképzeléseimet*, *fejtörést okozott* fordult elő legtöbbször. Ebből is érzékelhető, hogy a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* hatása jóval kevésbé volt katartikus, mint az említetteké.¹⁹ Az Esterházy-novella hatásához leginkább az olvasót hasonlóképpen próbára tevő Géczi-regény hatása hasonlít.²⁰

Annak alapján, hogy a választott hatáselemek között mekkora a negatív (például *felbosszantott*, *közömbösen hagyott*, *fárasztott*), a kellemes (szórakoztatott, *felvidített*), a semlegesen kognitív (*ismereteket közölt*, *igazolta elképzeléseimet*), a szellemi munkavégzésre utaló (*feladat elé állított*, *látóköröm tágította*), megerősítő (*megerősített*) és a katartikus hatásra utaló (*megrendített*, *felkavart*, *tükröt tartott elém*) elemek aránya, a hatás erőssége szerint öt szintre soroltam a kérdezetteket. Az átlagoshoz (3.59) képest a novellának a magyar szakosokra gyakorolt hatása 3.75, a nem humán szakosoknál 3.09, a társadalomtudomány szakosoknál pedig 2.42 volt. E legutóbbi adat már valamit magyaráz abból, miért tetszhetett legkevésbé ennek a csoportnak ez a novella. A novella hatása sokkal kisebb volt a férfiak (2.97), mint a nők (3.81) körében, erősebb volt az egyházasian (3.30) és a maguk módján vallásosak (3.53) körében, mint a nem vallásos istenhívők (3.17) és a nem hívők (2.56) körében. Ebből is érzékelhető, hogy a hatás és az ízlés kapcsolatát tekintve gyengébb összefüggés tapasztalható, mint a kedvelés és az ízlés kapcsolatában: csak a kifejezetten katartikus hatás esetében egyértelmű a magasabb ízlésszint befolyásoló szerepe. Míg a kedvelés esetén többet nyomott a latba a kognitívum, a hatásban inkább az érzelmi elemek.

A *Megtudott-e valami újat a világról ebből a novellából?* kérdésre ez alkalommal kevesebb pozitív válasz érkezett, mint az eddigi kutatásaimban,²¹

17 A nyolcvanas években, egy könyvtárhasználó mintán.

18 Míg a Bulgakov-regény befogadásának vizsgálatakor a *felbosszantott* csak a 23. helyre került, most a 11.-re, ezzel szemben a *megrendített* most csak a 32., akkor pedig a 12., a *felszabadított* most csak a 26., akkor a 15. helyre került.

19 Kamarás – Fogarassy 1981; Kamarás 1986.

20 Ahol a leggyakoribb válaszok ezek voltak: *elgondolkodtatott* (64%), *fárasztott* (55%), *fejtörést okozott* (47%), *ismereteket közölt* (38%), *felbosszantott* (30%), *csalódást okozott* (28%), *feladat elé állított* (25%), *látóköröm tágította* (23%) *megzavart* (20%).

21 Még a Géczi-regény szintén egyetemista olvasói között is 24 % volt.

mindössze 17 százalék. A nem humán szakosok körében egyetlen pozitív reagálás sem volt. A pozitívan reagálók ízlésszintje 3.53, a negatívan reagálóké 2.91 volt. Négyen azt válaszolták, hogy újat ugyan nem tudtak meg, de a novella megerősítette őket eddigi álláspontjukban. Legtöbbjük számára a pincér-világ alaposabb megismerése jelentette az újdonságot, néhányuk számára pedig az, hogy „így is lehet látni a világot”. Akadtak olyan árnyalt reflexiók is, mint például „Az emberi élet törekeny és töredékes”, „A honvágy, szeretet, család lényegesebb szerepet játszik az emberiség történetében, mint hittem”, „A kiszolgáltatott szerepét is vállalni kell”, „A világ teljességének megértése”.

A Pápai vizeken ne kalózkodj! értelmezése

A hetvenes évek végén folyó, a társadalmi értéktudat változásait novellaelemzések tükrében vizsgáló kutatás eredményeit összegező Erdődy Edit úgy látta, hogy a hetvenes évek novelláiban „a tapogatózva kereső, mindenben bizonytalan átlagember helyére ismét a hős lép, akinek szüksége van célokra, feladatokat tűz maga elé; életének a helytállás, a feladat, a küzdelem vállalása ad értelmet”. Ehhez azt is hozzátette, hogy ezek a hősök (köztük Miklóská is) „többé-kevésbé kívül állnak a társadalmon; cselekvésük, életvitelük, viselkedésük a belső autonómia és a szuverenitás megőrzésére irányul. [...] Esterházy hősét a humor, a fantázia és esztétikum segítik az ellenségesnek érzékelt külvilághoz való részleges és látszólagos alkalmazkodáshoz. [...] Az ironikusan megfogalmazott parancs, a »tarts távolságot«, a korszak jellemző életelvéként is felfogható”.²²

Míg az irodalmárok közül a novellát legtöbbször²³ tanító-oktató intelemnek, a *parainesis*ek rokonának tekintették,²⁴ Veres András szerint a mű retorikai szerkezetként az intelmet veszi alapul, de az irónia révén nem érvényes rá az eredeti műfajból következő jelentés. Az elbeszélő kamasz belső monológjában saját magának ad tanácsokat, „ellenséges, legalábbis idegen világgal, illetve mindenkori környezetével szemben úgy védekezik, úgy őrzi meg önmagát, hogy befelé fordul, a természetesnek elfogadott sérelmeket a tudat síkján kompenzálja. Ugyanakkor a cselekvés síkján beilleszkedik, alkalmazkodik”. Veres úgy véli, hogy „a beilleszkedésnek »a lét tengelyébe állításával« minden mást háttérbe szorít, az életmód-értékek mindent magukba foglalnak, és kizárják a személyiség-értékek pozitív érvényesülését. Így a személyiség

²² Erdődy 1982, 23–25.

²³ A tankönyvírók közül szinte mindenki.

²⁴ Arató 1995; Arató – Pála 2001; Bara – Csutak 2004; Horváth 2007; Pocsveiler 2010.

jogaihoz ragaszkodóknak csak a humor, a fantázia és a komikum marginális értékei maradnak”.²⁵

Jómagam (mint az értéktudat-kutatás egyik novellaelemzője) negyven évvel ezelőtt az írás műfaját az elmélkedésben, az aforizmagyűjteményben, de leginkább a *parainesis*ben mint erkölcsi intelemben találtam, amely egyben szakismeret, emberismeret és életismeret, melyből arra a kérdésre kaphatunk választ, hogyan lehet úgy szolgálni, hogy közben megmaradjon emberségünk, hogy egyéniségünk a legkiszolgáltatottabb helyzetekben is sértetlen, zárt egység maradjon. Úgy véltem, hogy az író a következő értékegyüttest kínálja: érzékenységi, alázat, bölcs kompromisszum, szaktudás, kötelességteljesítés, racionalizmus, önismeret, önfegyelem, mely értékegyüttes feltétele a szabadságot is megengedő biztonságnak.²⁶ Húsz évvel később Veres így ír a hetvenes években induló írónemzedék látásmódjáról: „Különösen jellemző, hogy a hivatalos értékrendet megkérdőjelezi, és a valóság egységesnek hitt fogalmát relativizálja: »Ha eljön az ideje, a rosszpontoktól se félj – olvasható Esterházy Péter *Pápai vizeken ne kalózkodj!* című novellájában. – Mindig bízhat: hátha három rosszpont egy jópont«. A háttérben jóval általánosabb értékbizonytalanság húzódik, az, hogy már a hivatalos normák tagadásának sincs sok értelme, mivel a hivatatlanság sem veszi komolyan saját normáit.”²⁷

A Pannon Egyetemen tartott művészetszociológiai kurzusomon résztvevő szabadbölcsész diákoktól a műfajt tekintve a következő értelmezéseket gyűjtöttem össze: útmutató, intelem, parainesis, illetan, életvezetési tanácsok, ars poetica, belső monológ, lélekrajz, kalóztörvények, alvilágjárás. Tartalmát illetően több olyan értelmezést fogalmaztak meg, melyek nemigen fordultak elő a hivatásosok értelmezéseiben: „az egyéni értékek kiteljesedése”, „erkölcsi gyengeségeinkkel harcolva győzhetünk”, „életvezetési tanácsok a protestáns etika jegyében”, „az apróságok fölé emelkedésre szólít fel”, „a pillanatok fontossága”, „a szolgálat tisztelete”, „sikeres társadalmi integráció”, „a társadalmi rétegződés bemutatása”, „valaminek a kezdete és valaminek a vége”, „a szülők távolságtartásos tisztelete”.

A kutatásunkban megkérdezetteknek közvetlenül a novella értelmezésével kapcsolatosan két kérdésre kellett válaszolniuk: *Hogyan értelmezi ezt a novellát? Mit tart a novella legfontosabb gondolatának?*, és mivel eléggé sokan csak az egyikre válaszoltak, az eddigi tapasztalatok alapján célszerűnek látszott a válaszokat együtt kezelni. A leggyakoribb értelmezéselemek a következők voltak: „tanácsok fiatal pályakezdőknek” (8), „intelem”, „tanács” (7), „ez maga az élet” (6), „van remény” (5), „a mindennapi élet ábrázolása”, „erkölcsi ér-

25 Veres 1982, 198–200.

26 Kamarás 1982, 201–03.

27 Veres 2001, 121.

tekek" (4–4), „alkalmazkodás a világhoz”, „emberségünk megtartása” (3–3). Akadt tucatnyi reflektív értelmezés is: „Alakíthatunk a világon, ha eléggé erősek vagyunk”, „Egyensúlyozni próbál az elfogadható és a jól dolgozó szerepek körében, miközben csökken a motiváció”, „Emberi érzéseink elkendőzését megköveteli a világ, de nem vezet semmire”, „A küzdelmes világ szabályainak megfelelően boldogulni akar a világban, bár megváltoztatni nem tudja, talán nem is akarja”, „Magunk és helyzetünk meghatározásában rosszul állunk”, „Megállni egy pillanatra életünkben, és arra indulni tovább, amerre tényleg akarok”, „Parányi létünk irracionálisán felül kell emelkedni”, „A rendszerváltás előtti élet kényszerválasztásokon alapult”, „A talajt vesztett modern ember önigazolása”, és három szó szerinti idézet a novellából „Ahogy züllik a csehó, úgy érzed egyre jobban magadat, érthető”, „Amire lehet, figyelj, hibázol úgy is elégszer”, „Ha az este elkülöníthető a délutántól, légy ünnepélyes, lehet, hogy az este ezért különíthető el a délutántól”. Összehasonlítva a hivatásos és a laikus olvasatokat (utóbbiak közé sorolom a magyar szakosokét is) megállapíthatjuk, hogy a laikusokéiból hiányoznak a következő értelmezéselemek: társadalmon kívül állás, távolságtartás, a társadalmi környezet értékbizonytalansága, a személyiség rovására történő beilleszkedés, a humor, a fantázia és az esztétikum személyiségvédő szerepe.

A *Milyennek mutatja a világot ez a novella?* kérdésre adott válaszok leggyakoribb kulcsszavai eléggé negatív képre utalnak: „unalmas”, „monoton”, „mókuserék” (13), „kiismerhetetlen” (6), „egyszerű”, „reális”, „kisszerű”, „kép-mutató”, „gonosz”, „humoros” (3–3). Ugyanakkor a *Milyen értékekre hívja föl figyelmünket az elbeszélő?* kérdésre – mivel az „érték” a többség számára pozitív jelentésű – jelentős arányban érkeztek pozitív válaszok, leggyakrabban a következők:²⁸ „erkölcs” (9), „türelem” (8), „kitartás”, „alázat” (7–7), „alkalmazkodás”, „emberség” (5–5), „anyai szeretet”, „apró dolgok szépsége” (4–4), „humor”, „magabiztosság”, „munka”, „megfontoltság”, „odafigyelés”, „önkontroll” (3–3). Az olvasók „kettős látására” jellemző, hogy a novellában ábrázolt életet és világot sötéten látják, ugyanakkor érzékelik az ezzel szembeállítható értékeket is.

Az értelmezések reflektivitásának (árnyaltságának, eredetiségének) mértéke szerint ötfokú skálával besorolt értelmezések többsége (42) közepesen árnyalt és reflektív volt, egyötödüké alig vagy egyáltalán nem (21), hatodrészüké (17) eléggé, tizedrészüké erősen (10) reflektált volt. Az értelmezések reflektivitása a magyar szakosok körében átlagos volt (3.11), a társadalomtudomány szakosok körében az átlagot meghaladó²⁹ (3.33), a nem humán sza-

28 Átlagosan három.

29 Ami az érdeklődésükkel együtt járó erősebben kognitív beállítódásukkal magyarázható.

kosok körében jóval átlag alatti (2.67) volt. Az értelmezések reflektivitása és az ízlés szintje között nagyon erős pozitív összefüggés tapasztalható.³⁰

A novella értékalakzatának elemzése alapján hét értelmezés került be a kérdőívbe, ezeket a kérdezettek (négyfokú skálát³¹ használva) következőképpen érezték sajátjuknak:

- A személyiségük jogaihoz ragaszkodók számára csak a humor, a fantázia és a szépség marad	2.69
- A tisztas megélhetésért vállalni kell a kiszolgáltatottságot	2.42
- Lehetséges úgy is szolgálni, hogy közben sértetlen maradjon emberségünk és egyéniségünk	2.40
- Az elbeszélő beilleszkedik a fennálló világrendbe	2.34
- Az elbeszélő belső ellenállással védekezik az ellenséges világgal szemben	2.32
- A kisszerű körülmények korlátai közé szorított ember életminősége is javítható	2.23
- Önmagunk megrendszabályozása a legfárasztóbb	2.08

A legnagyobb mértékben elfogadott értelmezést, mely a humor, a fantázia és a szépség személyiségvédő szerepét hangoztatja (3.04), valamint a belső ellenállást szorgalmazót (2.46) a magyar szakosok érezték a magukéhoz legközelebbinek, legtávolibbnak pedig az Önmagunk megrendszabályozása a legfárasztóbb kijelentést (1.84). A társadalomtudomány szakosok viszont éppen ezt érezték leginkább sajátjuknak (2.50), ugyanakkor ők fogadták el legkevésbé az emberségünk épségét nem veszélyeztető szolgálat (2.00) és a kisszerű körülmények ellenére is javítható életminőség (2.07) lehetőségét állító értelmezéseket. A társadalomtudomány szakosok értelmezésválasztásai mintha azt sugallanák, hogy ők tartják legkevésbé hatékonnak az erkölcsi erőfeszítést. Talán nem véletlenül, hiszen ők ítélték legkevésbé fontosnak a felkínált értékek közül a *személyiséget*, az *önmegvalósítást*, a *szabadságot* és az *alázatot*. A nem humán szakosok érzik a sajátjuktól legtávolabbinak a belső ellenállással védekezést (2.09), és az övékéhez legközelebbinek az emberség sértetlenségét megőrző szolgálatot (2.81), az életminőség javíthatóságának (2.54) lehetőségét, valamint a tisztas megélhetésért felvállalt kiszolgáltatottságot (2.80). Az ő értelmezésválasztásaik tűnnek leginkább az ésszerűség és

30 A nem vagy alig reflektált értelmezést produkálók ízlésszintje 2.85, a közepesen reflektált értelmezést adóké 2.97, az eléggé reflektált értelmezést adóké 3.40, a nagyon erősen reflektált értelmezést nyújtóké 4.24.

31 1: nagyon távol áll tőlem, egyáltalán nem értek vele egyet, 2: meglehetősen távol áll tőlem, alig értek vele egyet, 3: eléggé közel áll, részben egyetértek vele, 4: nagyon közel áll, teljesen egyetértek vele.

a kompromisszum jegyében fogantnak, ez azzal is magyarázható, hogy ők tartották legfontosabbnak a *szabadságot*, a *bölcs kompromisszumot*, az önmegvalósítást és a *beilleszkedést*.

Az ízlés befolyásoló szerepe a humor, a fantázia és a szépség személyiségvédő szerepét hangsúlyozó értelmezés esetében volt legerősebb.³² A belső ellenállással védekezés, a beilleszkedés és a kiszolgáltatottság vállalása értelmezésekkel teljesen egyetértők, az önmagunk rendszabályozása fárasztó mivoltát és az emberség sértetlenségét megőrző szolgálatot hangoztató értelmezések esetében pedig a teljes mértékben elutasítók ízlésszintje volt a legmagasabb. A világnézet értelmezésválasztást befolyásoló szerepe legerősebben a fennálló világrendbe való beilleszkedése esetében érzékelhető, amit kimagaslóan az egyházasan vallásosok érezték a magukénak.³³ Ugyanők utasítják el leginkább az önmagunk megrendszabályozásának fárasztó mivoltát (1.60), az emberséget sértetlenül hagyó szolgálat lehetségeségét (1.90) és az életminőség kisszerű körülmények között is javítható voltának lehetőségét (1.81). A nem vallásosok jobban elfogadják a belső ellenállással védekezés lehetőségét hangoztató (2.67 és 2.64) értelmezést. A férfiak jóval kevésbé fogadják el a kiszolgáltatottság felvállalását (2.15) és a kisszerűség ellenében megvalósítható életminőség-javítást (1.79).

A három Esterházy-írás ember- és világképének elfogadása

A Mennyire áll közel Önhöz, amit ez a novella Ön szerint a világról és az emberről állít? kérdésre ötfokú skálát használva az egyetértés átlagértéke 3.34 volt. Legkisebb mértékű a társadalomtudomány szakosoknál (3.07) volt, ami újabb magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nekik tetszett legkevésbé a novella. Átlagosnál nagyobb volt az egyetértés a magyar szakosok (3.71) és a nem humán szakosok (3.64) körében. Az egyházasan (3.70) és a maguk módján vallásosok (3.65) jóval inkább a magukénak érezték a novella ember- és világképét, mint a nem vallásosok (2.91 és 3.14). A novella üzenetével teljes mértékben egyetértők ízlésszintje jóval magasabb (3.14) volt, mint a teljes mértékben elutasítóké (2.40). A novella vélt üzenetének elutasítását leggyakrabban ilyenekkel indokolták: „nem tudtam azonosulni vele” (9), „nem az én világom” (6), „nem értem” (5), elfogadását pedig azzal, hogy „életszerű”, „igaz”, „hiteles” (4).

A *megbocsátásról* ember- és világképének elfogadottsága jóval magasabb volt (3.81), mint a novelláé, legnagyobb mértékű a magyar szakosok (4.14) és a vallásosok (4.09 és 4.06) körében. A publicisztikával teljesen egyetér-

32 A teljes mértékben elutasítóknál 2.61, a teljes mértékben elfogadóknál 3.31 volt az ízlésszint.

33 Az átlagos 2.34-hez képest 2.92.

tők ízlésszintje 3.16, az elutasítóké 1.61 volt. Az írás ember-és világképét az övékétől távolinak érzők leggyakrabban a következőkkel indokolták álláspontjukat: „másképpen gondolkodik” (3), „a megbocsátás Istentől jön” (3), „a megbocsátás nehéz” (3), „nem tetszik a vallásos megközelítés” (3). A vélt írói állásponttal egyetértők pedig így: „hasonlóképpen gondolkodik, mint én” (6), „fontos téma” (4), „a megbocsátás felelősségvállalás” (3). Akadtak köztük, akik reflektáltan érveltek: „Aki óvatos akar lenni, nem kell, hogy bizalmatlan is legyen”, „Egyensúlyt kell találni: mikor kendőzzük, mikor nyilvánítsuk ki személyiségünk”, „Hogyan lehet megbocsájtani a holokausztot?”, „Korlátoltságunk és törekenységünk miatt mindig számíthatunk hibára”, „A megbocsátás korunk egyik leginkább nem értett és nem gyakorolt alapértéke”, „Nem jelenti, hogy elfelejtjük, hogy nem fáj, hanem azt, hogy nem haragszunk”, „Társadalmunkban nincsen jelen a sérelmek feldolgozása; felülrni és nem feldolgozni akarunk”, „A történelmi hagyományokat ápolni kell, de nem kellene ennyire nyomatni”.

A *vereség* eléggé nyilvánvaló kormánykritikus politikai állásfoglalása ellenére ennek a publicisztikának a vélt üzenete ugyancsak jóval nagyobb egyetértésre talált (3.66), mint a novelláé. Szemben *A megbocsátással*, ez az írás érthetően a társadalomtudomány szakosok körében talált legnagyobb mértékű egyetértésre (4.00), a nem humán szakosok körében pedig legerősebb elutasításra (3.29). A *Megbocsátás* nagyobb mértékű egyetértésre talált a nők (3.91), mint a férfiak (3.60) körében, *A vereség* esetén fordítva történt.³⁴ Érthető, hogy a különböző világnézeti csoportok közül a legkonzervatívabb egyházasan vallásosok kevésbé érezték sajátjuknak a publicisztika ember- és világképét (3.44), mint a nem vallásosok (3.75 és 3.62), és az sem meglepő, hogy ez esetben is a maguk módján vallásosok (3.81) mutatkoztak legnyitottabbnak. Az ízlés befolyásoló szerepe *A vereség* esetében mutatkozott erősebbnek.³⁵

A *vereség* elutasítását leggyakrabban a következőkkel indokolták: „túloz” (5), „nem eléggé tájékozott” (3), és akadtak, akik így reflektáltak: „A balliberális értelmiség hazugságimádata”, „Akárki megtenné ezeket, aki a tűz közelébe kerül”, „Mindkét oldalon vannak gyalgó és rendes emberek”, „Nincs empátia azok iránt, akik vállukon tartják az országot”, „Az urizálás bosszantó, de a kritika felszínese”. Az egyetértők leggyakrabban azzal érveltek, hogy „én is így tapasztalom” (8), többen pedig így: „hiteles látlet” (4), „eluralkodik az urizálás” (3), és körükben ilyen megjegyzések fordultak elő: „Amíg nem vagyunk képesek egymást meghallgatni, nem beszélhetünk nemzeti tudatról”,

34 Férfiak: 3.94, nők: 3.51.

35 A teljesen és a több mindenben egyetértők ízlésszintje jelentősen magasabb (3.40 és 3.25) volt, mint a részben egyetértőké és az elutasítóké (2.73 és 2.44)

„Az egész banda mintha egy Moldova-regényben lenne”, „Felelősek vagyunk az általunk választott emberekért”, „Jó lenne, ha a magabiztos pofátlanságból vett erőt politikusaink a nemzet érdekében használnák föl”, „Saját értékrendünk letagadása a legnagyobb vereség”.

A három Esterházy-írással való egyetértés átlaga 3.45 volt, hiszen a többség mindegyikkel inkább egyetértett. Legnagyobb mértékű a magyar szakosok (3.92), legkisebb a társadalomtudomány szakosok körében (3.07) volt. Az egyetértés mértéke jóval nagyobb volt a vallásosok (3.83 és 3.60), mint a nem vallásosok (3.19 és 3.33) körében. Eléggé erős pozitív irányú összefüggés tapasztalható az ízlés szintje és a vélt üzenetek elfogadása között.³⁶

A Pápai vizeken ne kalózkodj! fogadtatása

Az eddigi olvasásszociológiai kutatások szerint Esterházy (legalábbis ez idáig) nem tartozik a hazai olvasástörténet legnépszerűbb írói közé, művei nem kerültek az igazi lektűrök közé, leginkább egy (nem is túl periférikus, de nem is túlságosan népes) szubkultúra olvasmányai. És ebbe a körbe nem tartoznak bele sem a fiatalok, sem a diplomások, sem az egyetemisták, de még a magyar szakosok sem, csak közülük egyesek. Jellemző adat, hogy az ezredfordulón a kérdezett huszonéveseknek kevesebb, mint egytizede olvasta a *Termelési regényt*, a *Hrabal könyvét* és *A szív segédigéit*; és a kedvelők aránya mindössze 5–6 százalék volt. Hogy mennyire csak egy szubkultúráról van szó, jól érzékelteti az a tény, hogy akiknek tetszett a *Hrabal könyve*, azoknak a másik két Esterházy-regényen kívül Pilinszky és Weöres költeményei, *A Mester és Margarita*, Tarkovszkij filmjei is tetszettek, s ugyanők elutasították a következő könyveket és filmeket: *Két évi vakáció*, *Gróf Monte Christo*, *Superman*, *Cápa*, *Terminator*, *Jurassic-park*.³⁷ Ugyanebben az időben egy másik kutatásban magyar szakos egyetemi hallgatók fele olvasott életében Pilinszky-verset, harmada látta az *Országútont*, ötödük a *Stalkert*, de csak egytizedük olvasta *A szív segédigéit*.³⁸ 2005-ben azoknak a korántsem átlagos bölcsészhallgatóknak, akik felvették művészetszociológiai kurzusomat, negyede olvasta Hrabal *Sörgyári capriccióját*, tizede Nádasról az *Egy családregény végét*, de csak 4–6 százalékuk Esterházy regényeit.³⁹ Különböző vallású és felekezeti huszonéves egyetemi hallgatók és diplomások körében a kétezres évek elején végzett vallásszociológiai kutatásom keretében sor került különböző olvasmányok és filmek ismertségének és kedveltségének vizsgálatára is. Esterházy Harmonia

36 Alig vagy egyáltalán nem: 2.48, részben 2.87, több mindenben: 3.03, teljesen: 3.64.

37 Kamarás 2005b.

38 Kamarás 2002, 35.

39 Kamarás 2005a.

caelestisét a kérdezettek 12–20 százaléka ismerte, átlagos kedveltsége azonban ötfokú skálán csak 3.1 volt.⁴⁰

Láthattuk, hogy a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* az általam vizsgált egyetemisták olvasói ízlésvárásainak valamivel a közepes szint alatt felelt meg, és ennek megfelelően kedvelése is ezen a szinten volt. Ehhez képest magasabbra kalibrálták (főleg a magyar szakosok, de nem csak ők) a novella művészi értékét, ami átlagosnál valamivel nagyobb fokú olvasói tudatosságra utal. Elgondolkodtató, hogy a novella hatása, az olvasó által vélt üzenetének elfogadása, de még valamennyire értelmezésének reflektáltsága is valamivel kedvezőbb volt, mint amit az ízlésnek való megfelelés és a kedvelés alapján várni lehetett. Mindezek alapján indokoltnak látszott, hogy a novella befogadásindexe a kedvelés, a művészi érték tulajdonítás, az ízlésnek való megfelelés, a hatás, a vélt üzenettel való egyetértés és az értelmezés reflektáltsága mutatóinak átlaga legyen. Bár ennek a mutatónak önmagában nincsen különösebb jelentősége, de alkalmas arra, hogy a különböző olvasócsoportok novellabefogadását összehasonlíthassuk. Az Esterházy-novella befogadásindexe (mely ötfokú skálán átlagosan 3.10 volt) a magyar szakosok körében a legmagasabb (3.46), ami legmagasabb ízlésindexük mellett elsősorban azzal magyarázható, hogy a vizsgáltak közül – noha olvasottságuk alapján ők sem tartoznak az Esterházy-kedvelők szubkultúrájába – ők állnak legközelebb az irodalmárokhöz. Érthetően a társadalomtudomány szakosok körében volt leghűvösebb (2.71) a novella fogadtatása, ami elsősorban legalacsonyabb ízlésindexükkel magyarázható. Bár eléggé erős pozitív összefüggés tapasztalható az ízlésszint és a fogadtatás között,⁴¹ mégis magyarázatra szorul az, hogy miért volt a nem szakosok befogadásindexe magasabb a társadalomtudomány szakosokénál, holott ízlésindexük sokkal alacsonyabb. A magyarázatot részben talán a két csoport értékválasztásainak különbségében vélhetjük megtalálni. Ha nem is találhatunk igazán erős összefüggést a novella befogadása és a kérdőívben felkínált értékek fontosságának megítélése között, akik a *beilleszkedést*, az önmegvalósítást, a *személyiséget* és az *alázatot* nagyon fontosnak ítélték, azoknak az átlagosnál magasabb volt a befogadásindexük. Márpedig a nem szakosok az önmegvalósításnak kiemelkedő, a *személyiségnek* és a *beilleszkedésnek* átlagosnál nagyobb fontosságot tulajdonítottak, a társadalomtudomány szakosok egyiknek sem.

A különböző világnézetűek között – akár a novella kedvelése és a hatása esetén – a novella befogadása is a maguk módján vallásosok körében volt

40 Kamarás 2009, 62. Összehasonlításul: *A legyek ura*: 30–70% és 3.8, Bulgakov: *A Mester és Margarita*: 26–66% és 4.2, *Sörgyári capriccio*: 25–71 % és 4.1, *Iskola a határon* 19–59% és 4.3.

41 Az alacsony és közepes ízlésszinten 2.83–2.83, az eléggé magas ízlésszinten 3.26, a legfejlettebb ízlésűek körében 4.10 volt a befogadásindex.

legkedvezőbb (3.56), a nem vallásos istenhívők és az egyházasan vallásosok körében átlagos, a nem hívők körében pedig a legnegatívabb (2.38). A maguk módján vallásosak esetében már a kedvelésnél is felvetődött kevéssé megköttött vallásosságuk kedvező hatása, ehhez még hozzávehető az is, hogy a *beilleszkedés* és az önmegvalósítást az átlagnál fontosabbnak tartották. Sokkal nehezebb magyarázni azt, hogy a leggyengébb ízlésű nem vallásos istenhívők befogadási indexe alig valamivel volt alacsonyabb, mint az egyházasan vallásosaké, hacsak nem azzal, hogy ez esetben éppen ennek a világnézetnek sajátos hatása érvényesül.

Eddig a vizsgált befogadást befolyásoló tényezők⁴² (mint független változók) magyarázó szerepéről esett szó, most érkezett el az idő arra, hogy szó essék magának az irodalmi műnek a befolyásoló szerepéről, hatásáról, ha tetszik „varázserejéről”. Minden mű esetében előfordul, hogy akadnak rendhagyó esetek, amikor nem érvényesül a hipotéziseknek megfelelő papírforma, amikor például a kevéssé fejlett ízlésűeknek „csakazértis” tetszik a műalkotás, és a legfejlettebb ízlésűeknek „csakazértsem”. Ebben a kutatásban a 35 nagyon és eléggé alacsony ízlésindexszel rendelkezők között nyolc rendhagyó akadt: négy, akiknek nagyon, és négy, akiknek eléggé tetszett a novella. Közülük hárman eléggé vagy nagyon, hárman közepesen árnyalt értelmezést fogalmaztak meg. Aligha tekinthető véletlennek, hogy a *beilleszkedés* fontossága ebben a körben az átlagos 3.66-al szemben 4.43 volt, és az átlagnál magasabb volt a *személyiség* és az önmegvalósítás átlagértéke is. Még nagyobb volt azoknak a nagyon alacsony vagy eléggé alacsony ízlésszinttel rendelkezőknek a száma, akikre erősen (13) vagy nagyon erősen (2) hatott a novella. Mivel ez a kör magában foglalja az előbbi, nem meglepő, hogy itt is magasabb a *beilleszkedés* és az önmegvalósítás, és jóval magasabb a *személyiség* fontossága megítélésének átlagértéke.⁴³ Mivel ebbe a szélesebb körbe beletartoznak azok az alacsony ízlésű rendhagyók is, akiknek befogadási indexe eléggé vagy nagyon magas volt, az eddig elmondottak rájuk is érvényesek. A „varázslatból”, úgy tűnik, egy és más megmagyarázható, és valószínűleg még több minden magyarázható lehetne az olvasók egyéb szociológiai és lélektani jellemzőivel, mindennek ellenére továbbra is számolnunk lehet a műalkotások, esetünkben az Esterházy-írások „mágikus” erejével, mely a kedvezőtlen befogadási feltételek ellenére is működik.

Írásom irodalmár lektorai közül ezzel szemben egyesek úgy látják, hogy a vizsgálat eredménye igencsak lehangoló: még akkor is, ha beleszámítjuk

42 Ilyenek voltak az egyetemi tanulmányok irányultsága (például az irodalmi művek befogadását eléggé nyilvánvalóan segítő magyar szak, vagy a jóval kevésbé segítő nem human szak), az Esterházy-olvasás és -kedvelés, az irodalmi ízlés szintje, a nem, a világnézet és az értékrend.

43 Ez esetben az értelmezések árnyaltsága átlagos volt, ami az átlag alatti ízlésszint mellett még mindig figyelemre méltó.

az Esterházy-szöveg okozta nehézségeket, az egyetemista fiatalság csúnyán levizsgázott. Mások az irodalom hazai befogadása folyamatos hanyatlásának vagy éppen az általános elbunkósodásnak bizonyítékát olvassák ki az eredményekből, pedig az embereket korábban sem vonzotta kifejezetten a magas kultúra. A szocialista kultúrpolitika megpróbálta rákényszeríteni a szélesebb közönséget a nívós szépirodalom olvasására, amikor például az olvasómozgalmak keretében még a szocialista brigádok tagjaival is remekírókat olvastattak. Méghozzá nem is teljesen eredménytelenül. A pesszimistábbak (vagy a realistábbak?) úgy látják, hogy a megnövekedett szabadságtérben szabadon lehet elkerülni a magas kultúrával való találkozást. Úgy tűnik, mindez a mai egyetemi hallgatók többségére is igaz. A hanyatlás-hipotézist igazolja az a tény, hogy a hatvan éven felüli diplomásokból álló kontrollcsoport tagjai sokkal kedvezőbben fogadták, magasabbra értékelték, és árnyaltabban értelmezték a három Esterházy-írást, mint az unokáik nemzedékéhez tartozó leendő diplomások. Mindemellett lehetséges „kutatási jelentésnek” egy derűlátóbb olvasata is, mely szerint az Esterházyra valamennyire ráhangolódó, az irónia nyelvét valamennyire értő olvasó dialógusba kerülhet a számára nem túl ismerős művekkel is, vagyis ha a mag nem útfélre, nem sziklás helyre, nem tuskék közé, hanem jó földbe kerül, akár harmincannyi, hatvanannyi, százannyi termést hozhat.

Bibliográfia

- Arató László. 1995. *Beavatás*. Budapest: Keraban.
- Arató László – Pála Károly. 2001. Átjárók. Irodalom. A szöveg vonzásában sorozat. II. kötet. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Bara Katalin – Csutak Judit. 2004. *Magyar nyelv és irodalom. Tankönyv a XII. osztályszámára*. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó.
- Erdődy Edit. 1982. „A vizsgálat tárgyáról.” In *„Térkép, repedésekkel.” A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében*, szerk. Erdődy Edit – Karafiáth Judit – Veres András, 19–25. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Fogarassy Miklós – Kamarás István. 1981. *Olvasó a labirintusban*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Horváth Csaba. „Intelmekek és más kisepikai műfajváltozatok Esterházy Péter: *Pápai vizeken ne kalózkodj!* című művének három novellaciklusában.” Előadás a Károli Gáspár Református Egyetem „Kötelezők emelt szinten” című konferenciáján 2027. március 27-én.
- Horváth Csaba. 2007. „A konstruktív iróniától a dekonstruktív tragikumig – Esterházy Péter prózaforradalmai.” In *Prózaforradalom*, szerk. Györffy Miklós – Kelemen Pál – Palkó Gábor, 170–82. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Kamarás István. 1982. „Pápai vizeken ne kalózkodj elemzése.” In *„Térkép, repedésekkel.” A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében*, szerk. Erdődy Edit – Karafiáth Judit – Veres András, 201–03. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Kamarás István. 1986. *Utánam, olvasó!* Budapest: Múzsák Kiadó.

- Kamarás István. 2002. *Olvasó a határon*. Budapest: Pont Kiadó – Savaria University Press.
- Kamarás István. 2005a. „Bulgakov-szeánsz a Veszprémi Egyetemen.” *Kritika* 10. 67–72.
- Kamarás István. 2005b. „Regény-olvasatok a hatvanas-hetvenes évek és az ezredforduló irodalmi élményvilágában.” In *A regény nyelvei*, 355–75. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kamarás István. 2009. *Vallásosság, habitus, ízlés (kutatási jelentés)*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Kamarás István. 2012. „Egy regény négy vagy öt, vagy még több élete. (Géczi János *Viotti négy vagy öt élete* című művének befogadás-vizsgálata).” *Forrás* 11: 110–20.
- Pocsveiler Ilona. 2010. „Beavatás-történetek: Vámos Miklós és Esterházy Péter írásai.” Előadás Az EMKE – Szilágysomlyói Magyar Házban 2011. április 13-án.
- Veres András. 1982. „A módszerről.” In „*Térkép, repedésekkel*.” *A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében*, szerk. Erdődy Edit – Karafiáth Judit – Veres András, 13–18. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Veres András. 2001. „Az irodalmi élet alakulása 1968-tól 1980-ig.” In *A Dunánál. Magyarok a 20. században (1918–2000)*. Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület.

„... S LERAKÓDIK, MINT A GUANÓ...”
Jegyzetek a zsidógyűlölet történelmi
szociológiájához a keresztény hit uralma idején

KARÁDY VIKTOR

Körülbelül tíz évvel ezelőtt kaptam felkérést egy párizsi kiadótól, hogy egy kis könyvben foglaljam össze az antiszemitizmus történelmi szociológiájának lényegét. Miután korabeli ismereteimre támaszkodva megírtam a megadott szűk keretben kijelölt penzumot, s átolvastam, félre is dobtam. Azóta is gondolkodom rajta, s ez év elején egészen más alapokon, mint azelőtt, kidolgoztam egy végre elfogadhatónak tűnő koncepciót. Ebben Majsai Tamás írásai többet segítettek – ez nem opportunus vallomás, hanem a csupasz valóság –, mint bármi más addigi, a témába vágó ismeretem. Konkrétan: harmincegynéhány évvel ezelőtt tőle hallottam először a magyar Soá első stációjához, nemzeti történelmünk eme gigászi szégyenfoltjához méltó, empatikusan szenvedélyes beszámolót az 1941. nyári kőrösmezei deportálásokról, amelyeket a Horthy-rendszer valószínűleg legliberálisabb belügyére, Keresztes-Fischer minisztériuma szervezett. Ez ugyanis a tömeggyilkosságba torkolló antiszemitizmus közállapotok tipikusnak tekinthető megnyilvánulása volt, melynek során ártatlan zsidó tömegeket kiszolgáltattak potenciális lemészárlóiknak. Mind ezt egyszerű „idegenrendészeti rendelkezésként” lehetett bemutatni, mégpedig úgy, hogy a hír az akkor még működő szabad sajtó ingerküszöbét is alig érte el. Ez közvetlenül vezetett kiinduló tézisemhez, nevezetesen hogy a zsidógyűlölet nemcsak az ilyen-olyan szélsőségesek alapvető zsidóellenességét jelenti, hanem a dominánsan keresztény európai (és az európaiak által kialakított tengerentúli) civilizációkra rátelepedő ideológiai burok vagy kormos lepedék képe alatt értelmezhető. Innen Majsai Tamás előtt tisztelgő jegyzetem címe. E burok vagy kormos lepedék keletkezésének és átalakulásainak főbb aspektusait (súlyos leegyszerűsítésekkel megterhelve) az alábbiakban pontokba szedve mutatom be.

0. A zsidógyűlölet történelmi alakváltozásai, folytonosságai és transzhisztórikus elemei. Az elsődleges és a másodlagos források

Azért különítem el ezt a bevezető passzust, hogy kiemeljem fontosságát. Konceptióm arra a tételre épül, hogy az antiszemitizmus kizárólagos ismert primér forrása a modern időkig (mondjuk: a Francia Forradalomig) a keresztény kezdetektől kidolgozott és érvényesülő egyházi antijudaizmus volt. Ez addig működött, amíg a kereszténység minden variánsával együtt egyrészt hódítási területein kizárólagossá és kötelezővé tudta tenni hitrendszerét, másrészt monopolista világuralomra törekedett, és aktívan terjeszkedett – a 7. századtól az iszlámmal versenyben, amellyel felosztották egymás között a Földközi-tenger környéki világot. E kötelező vallásosság alól az Egyház gyakorlatilag csak egy kivételt ismert el: a zsidóságot. A zsidógyűlölet gyakorlata egyfajta ára volt ennek a kivételességnek. (Hozzá lehet tenni, hogy az Egyház a kereszténység egyéb, központilag nem szponzorált, alternatív változatait is üldözte, és amikor hatalma volt rá, *manu militari* fel is számolta, akár valódi helyi vagy regionális népiirtások formájában is.)

Látszólag új helyzet állt elő a reformációval, amely megszüntette Róma kizárólagos hatalmát Európa középső és attól északibb fertályain, anélkül azonban, hogy az új egyházak közönségének túlnyomó többsége számára megszűntek volna az érintett népelekben a korábban dívó zsidógyűlölet beállítódásai. Ez utóbbiak (gyakorlatilag a zsidóság démonizálása) már sokkal korábban egy olyan kompakt, eleve adottnak tekintett, megkérdőjelezhetetlen szellemi környezetet képeztek, amelyek legitimálták a judeofóbiát, és egyszersmind elégségesen meg is magyarázták a hívőknek annak miéért, a zsidók gyűlöletét, kiközösítését és alkalomadtán üldözését. Nem szabad elfelejteni, hogy a kötelező keresztény hit és a velejáró hitgyakorlás idején a zsidóüldözéseknek volt egy igen erős önigazoló és egyben öngerjesztő funkciója. Akit az Egyház nevében üldöznek, az üldözendő (megérdemli az üldözést), és egyben (mintegy szabadon) üldözhető is. Ez önmagában is újabb üldözést válthat ki, főleg akkor, ha – miként a zsidók – az üldözöttek nem állnak ellen.

Mindenesetre az egyházatyák zsidóellenes szidalmi (így a híres „arany-szájú” Szent János prédikációi) és a keresztény folklórba betagozódó rágalmaik másodlagos és tulajdonképpen már nem is szükséges elemeit alkották ezeknek a beállítódásoknak. Korán kialakult tehát a zsidók *radikális máságának* elképzelésrendszere, amely a zsidógyűlöletet egyfajta keresztény normává, a gyűlölet igazolását pedig feleslegessé tette.

1. Mi az antiszemitizmus?

1.1. Az antiszemitizmus egyrészt a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolatok gyakori határesetre, amelyben a zsidók egy fekete-fehér táblán a feketét, a rosszat, a negativitást képviselik. Másrészt, konkrétan, a mindenfajta s mindenkori zsidók iránti *valódi ok nélküli* gyűlölet és ellenségesség. Az antiszemita természetesen mindig bőven megokolták beállítottságukat. Ezek azonban rendre olyan *igazoló referenciák*, amelyek egyáltalán nem váltottak volna ki hasonló hatást, ha történetesen nem zsidók lettek volna az érintettek. A zsidó kapitalisták utálata nem a kapitalizmus utálata, hanem csupán és elsősorban a zsidóké. A zsidógyűlölet megerősíti a kapitalizmus elítélését. A zsidógyűlölet mindenkor elsődleges ok az ilyenfajta érvelésben.

1.2. Az antiszemitizmus objektívációi sokfélék lehetnek: társadalmi és jogi diszkrimináció, verbális abúzus, zsidók elleni *ressentiment*, túladóztatás, kiűldözés, polgári jogok megtagadása, ki nem provokált, „spontán” agresszió, véres helyi erőszak, szabadrablás, pogrom, ritualizált gyilkosság (máglyahalál), népiirtás.

1.3. Az antiszemita diskurzus operatív formái szintén sokfélék, eléggé triviálisak. Ilyen a „lényegesítés” az időben és a térben. („A zsidó mind egykútya mindenhol.” „A bőre alatt is pénz van” stb.) Ennek sajátos változata az „amalgám lényegesítés”, azaz egy a zsidókkal kapcsolatos, negatívnak ítélt s konkrétan megfigyelt társadalmi jelenség kiterjesztése az összes zsidóra. (Ez a bajok, nehézségek, társadalmi visszasságok összemosását jelenti valamiféle zsidó szerepvállalással.) Ennek igen népszerű formája a *bűnbak*-szerep tulajdonítása zsidóknak a világ bajaiért. (A zsidó mint anti-Krisztus.) De a kezdetektől fogva fontos funkciót töltenek be ezen a téren a zsidóellenes fantazmák, „népi kitalációk”, melyek hatása, úgy tűnik, egyenesen arányos abszurditásuk fokával. Ilyen a késő középkorban született hírhedt *vérvád* és társai (ostya-szentségtelenítés, kútmérgezés stb.). Ezek egyszerű logikája az, hogy mivel a zsidó eleve rossz, romlott (sátáni), így vele kapcsolatban a keresztények által elképzelt legsúlyosabb gazságok is hitelt érdemelnek. E hiedelmek terjesztését már a kitalálásuk korában ugyan maguk a pápák is igyekeztek leállítani, de annyira beépültek a keresztény képzeletvilágba, a folklórba s a felekezeti buzgalom kollektív mozgalmába (zarándokutak vérvád-esetek feltételezett áldozatainak emlékére), hogy még a Második Vatikáni Zsinat (1962–1965) utáni évtizedekben is folytattak hivatalos helyi megemlékezéseket egyes esetekről. Sőt passzív kultuszuk máig is fel-felbukkan a lengyel vagy akár magyar falusi végeken. (A vérvád-hisztériával kezdődő 1946. július 4-ei kielcei pogrom – 42 halott – menekültjeinek segélykiáltására a helyi püspökség nem reagált.)

1.4. *Hol van akkor az eredendő ok?* Egyértelműen a zsidóságon belül időszámításunk elején bekövetkezett egyházszakadással lép be a zsidógyűlölet a keresztény oldal diskurzus- és képzeletrendszerébe egy hithű zsidó próféta, Jézus fellépése következtében. A kereszténység egy zsidó szektaként szerveződött, hiszen alapítói – Jézus és tanítványai, majd a hozzájuk csatlakozó önkéntes hitlejtők, köztük a legnagyobb hatású Saul-Pál – mind (talán egy kivétellel) zsidók voltak, éppúgy, mint első közönségük. Jézus maga kizárólag zsidóknak prédikált. A próféta halála után, akit a regnáló rómaiak kivégeztek egy zsidó népgyűlés közfelkiáltással megszavazott ítélete alapján, viszály tört ki a Jézus-hívők és a többi zsidó között, főképp azért, mert mindkét tábor egymás kárára gyarapodott a Római Birodalom népességében. A keresztény zsidók már a nagyhatású Pál idejében elkezdtek aktívan terjeszkedni a nem zsidók között (az univerzalistává változtatott keresztény hithirdetés értelmében, míg a zsidók – passzívan ugyan, de – szintén térítettek, befogadtak nem zsidókat is. A köztük lévő versenyhelyzet így több szinten ellenségeskedéssé fajult a lelkekért való harc jegyében, s ennek lett ideológiai kifejezése a keresztény antijudaizmus. Ez az ismert történelmi zsidógyűlölet mindenkori alapja.

1.5. Azért mindenkori, mert a keresztény világon kívül másutt lényegében hasonló formájú zsidógyűlölet nem alakult ki a felvilágosodás előtt. Előfordult zsidóellenesség a görög, a római és a muzulmán civilizációban is – de ott ez marginális jelenség maradt, behatárolt az időben és a civilizációs térben, nem alapított történelmi hagyományt, nem volt rendszerszintű folytonossága. Esetleges hatalmi viszonyok időleges függvényét képezte egy-egy uralkodó vagy népcsoport kénye-kedve jellegű diszpozíciói szerint, s főképp nem volt része az adott civilizáció alapító mítoszának úgy, mint a keresztény zsidógyűlölet. A Római Birodalom európai, észak-afrikai és közel-keleti területeit elfoglaló arab és muzulmán világban, különösen az Európa (és a Kárpát-medence) központjáig előrenyomuló s ott hosszasan regnáló Oszmán Birodalomban a keresztény üldözésekből elmenekült zsidók (pl. a Spanyolországból való 1492-es kiűzetés után) legtöbbször szívesen fogadott, hivatalosan „védett” státusú, bár alárendelt és külön adót is fizető (*dhimmi*) vendégnépet képeztek. Közismert, hogy zsidók is harcoltak Buda védelmében, és áldozatul is estek a Savoyai Jenő csapatai által rendezett vérfürdőnek a vár visszafoglalásakor.

1.6. *Az antiszemitizmus egyetemesnek való véleményezése.* Ennek az elképzelésnek két történelmi forrását lehet azonosítani.

1.6.1. A kereszténység az egyetlen felekezeti civilizáció, amely világszerte megkísérelte (Európában és Amerikában majdnem teljes sikerrel) a gyarmatosítást, mégpedig úgy (ez az ókori zsidóságból is így volt), hogy összenőtt az adott világi hatalommal, olykor egyenesen átvéve ez utóbbi kompetenciáit (ld. Pápai állam, inkvizíció.)

1.6.2. A keresztény zsidógyűlöletnek ráadásul kvázi állandó társadalmi aktualitást biztosított az, hogy a zsidó diaszpóra majdhogynem követte a keresztény gyarmatosítást. A zsidók is többé-kevésbé a keresztény expanzió területein telepedtek le, majdnem teljesen elhagyva ókori lakhelyüket már a kora középkorban. A keresztényekkel ellentétben azonban a zsidók sehol sem törekedtek önálló territoriális hatalomra. Annak, hogy ez így történt, konkrét történelmi oka az lehetett, hogy a zsidóság tömeges kirajzása Palesztinából természetszerűleg (mivel Palesztina is római gyarmat volt már ekkor) a Római Birodalomba irányult, ahol vallási és gazdasági nehézségeik ellenére sokan polgárjogot is nyertek, de ahol a kereszténység a 3. század végétől államvallás lett. A nyugatra tartó zsidó migráció sokáig (kb. a 12. századig) kizárólag Róma utódállamaiba irányult – melyek előbb-utóbb mind keresztények lettek –, tehát Európa délibb felére, beleértve a Rajna völgyét és később még Angliát is (de az angol *limes* alatt).

1.7. A keresztény antijudaizmus sokfajta formát öltött, de elég korán kidolgozta a pápák által végig tiszteletben tartott hivatalos doktrínáját a Hippói Augustinus püspök által lefektetett alapelvek szerint. Nevezetesen: a „gonosz zsidókat” (*judeos perfides*) lehetőleg nyomorúságos alávetettségben kell tartani, de nemcsak megtérni kell őket, hanem megvédeni is, mint akik a kereszténységnek az idők végén, a Messiás visszajövetelekor bekövetkező diadaláról tanúskodnak. Ez az ideológiai kompromisszum szükséges volt, hiszen a kereszténység úgy utasította el a zsidóságot, hogy teljesen átvette – mégpedig mint eredeti „szentírást” – az egész ókori zsidó hagyományt. XI. Piusz pápának nemhiába tulajdonítják azt a vallomást a hitleráj nyomulása idején, hogy „szellemileg mi (is) szemiták vagyunk.” Mindenesetre a *keresztény antijudaizmus nem lett rasszista*. A megkeresztelkedéssel az egyházi hivatalosság számára a zsidó megszűnt zsidónak lenni. (Erre egy történelmi kivétel ismert. A 16–18. századi spanyol királyságban, amikor hivatalosan csak keresztényt tűrtek meg az országban, öt nemzedéken át tartották számon a konvertiták zsidó hátterét, megfosztva az érintetteket bizonyos pályalehetőségektől az államapparátusban.)

1.8. A *keresztény (és minden más) zsidógyűlölet funkcionális kettőssége: a vallási és világi célok*. A zsidóellenesség mögött mindig – többé vagy kevésbé explicit módon – jól megfér egymással „Krisztus ellenségei” alávetésének, megszégyenítésének, lealázásának terve és az evilági haszonlesés. A pogromokban nemcsak pusztítottak és gyilkoltak, de raboltak is. Egyes (néha később szentté avatott) s a betelepült zsidókat „védelmező” középkori fejedelmek fiskális politikájukban magas szintre fejlesztették ki védenekik megzsarolását kiűzéssel való fenyegetéssel. Köztudott, hogy Magyarország 1919-ben a Fehérterrorral elkezdődő fasizálódásának kormányai (a Bethlen-kormány részleges kivételével) szintén a zsidóság kifosztására építették szociálpolitikai terveiket.

2. Az egyházi hatalom és az aktív zsidógyűlölet

2.1. Az egyházi hatalom és az aktív zsidógyűlölet összefüggése a történelmi valóságában igen komplikált képlet. A pápák központi s elvben korlátlan egyházi hatalma ellenére a zsidógyűlölet keresztény hagyománya igen sokféle és teljesen eltérő formában érvényesült. Róma város zsidósága mindig élvezte a pápák védelmét. A 6–7. századi ibériai vizigót királyság halálbüntetés terhe mellett űzte ki a betérni nem kész zsidókat. Nagy Károly aacheni udvarában viszont a keresztényekkel közel azonos politikai funkciókhoz jutottak a zsidó írástudók. Toledóban, a „három kultúra városában” sokáig muzulmán, zsidó, sőt olykor keresztény tudósok is együtt dolgoztak azon, hogy az antik világ már korábban arabra fordított klasszikusait latinul átmentsék az új (12. század elején kialakított) keresztény egyetemi tudásgyárak részére. 1000 előtt és után a keresztény és muzulmán hatalmak által megosztott Ibériában mindkét oldalon századokig békésen együttműködve, erős elitpozíciókat betöltve, harmóniában éltek együtt zsidók, muzulmánok és keresztények (arab oldalon ez a Fatimidák uralma: 909–1171). Az, hogy miként működött vagy hagyott ki a keresztény zsidógyűlölet, mindenütt helyi hatalmi érdekek függvénye volt. Az irodalomban (ritka helyi kivételekkel) nincs nyoma rendszeres szakmai vagy lakhatási tilalomnak, az életszférák erőszakos elválasztásának vagy tulajdonképpen üldözéseknek egészen a 11. század végén induló kereszties hadjáratokig. Azután ez a helyzet alapján megváltozott, egyértelműen romlott a zsidóság számára. Az okokra lentebb visszatérünk.

2.2. Itt kell emlékeztetni a középkori és későbbi Egyházban és keresztény társadalmakban végig meglévő *hatalommegosztásra*. Az elvben központosított pápai teljhatalom ellenére az Egyház ténylegesen erősen decentralizált, helyhez kötött hatalmi struktúrát képezett, amelyben a zsidógyűlölettel kapcsolatos alapvető beállítottságok ellenére (ezek alapelveként minden szinten működtek) több szinten fordult elő önálló vállalkozói kezdeményezés. A pápai szint alatt a *helyi egyházi hierarchiák legtöbbször védelmük alá vették a helyi zsidó közösséget*. Nem beszélve arról, hogy számos pápa és egyházi főméltóság egészsége és pénzügyei gondozását a biztonság kedvéért zsidó orvosokra és bankárokra bízta, bizalmi alapon, teológiai zsidóellenességüket is meghazudtolva... Ezért (is) a korai zsidó migráció gyakran a püspöki székhelyek felé irányult, illetve más feudális hatalmi központok felé, ahol a jó – mert teológiai „gonoszságuk” ellenére külön adókkal is megterhelhető – zsidókat nemritkán szívesen fogadták be. Széleskörű önállósággal rendelkeztek a különböző *papi kongregációk*, amelyek sokszor egyedi politikát alakítottak ki, egyesek hírhedten a zsidókkal szemben (mint a domonkosok vagy a ferencesek). A zsidósággal való kapcsolat terén fontos megemlékezni a papi renden kívüli *ideológiai*

vállalkozókról, akik regionális befolyásuk révén hatalmi góccá tudtak válni, s így – nemegyszer a keresztes hadjáratok kapcsán – rettenetes pusztításokat szerveztek zsidó hitközségekben az egyházi hierarchia és a pápai politika ellenében is.

2.3. Azt is számba kell venni a *keresztény antijudaizmus legbarbárabb megnyilvánulásainak* értelmezésekor a Felvilágosodás előtti közel két évezredben, persze leginkább 12. századtól kezdve, hogy az ezekben kifejtett gyakran *embertelen erőszak* megfelelt e hosszú korszakban elfogadott erőszak-gyakorlási mintáknak.

A magas szintű hatalmi, állami, feudális kegyúri, bírósági, bűnözési, családon belüli (gyerekek elleni), nemek közötti, alattvalók elleni és más erőszakformák, a tömeges háborús emberirtás, a gyanúsítottak (így az inkvizíció célközönségének) rendszerszintű megkínzása, a kivégzettek kínhalála (pl. a teljesen kurrens, egész zsidó hitközségeket megtizedelő máglyahalál) etc. része volt a 18. századig a gyakran prekonceptióra alapozott konfliktuskezelés bevett formáinak. A boszorkányüldözés az újkor első századaiban fontos esetét képezte a nagyarányú, gyilkos és önkényes, bár hivatalos bíróságok által felügyelt, így törvényesen legitimált erőszaknak a nők ellen, akiket valamifajta (pl. szexuális) „mássággal” lehetett gyanúsítani. Különösen állt ez a vitás felekezeti kapcsolatokra. Az egyházi és világi hatóságok tömegesen irtották a vallási elhajlóknak minősítetteket: albigenseket (12. század), huszitákat (15. század), waldenziánusokat (13–17. század) és más protestánsokat. Ezek általában (a husziták egy ideig, a lutheránusok – ld. svédek, poroszok – mindig igen eredményesen) hasonló mértékben gyakoroltak ellenerőszakot. Városokat égettek fel, vidékeket dúltak föl, népcsoportokat űztek ki lakóterületeikről ilyen címen. Az ellenreformáció vallásháborús évtizedei után, amelyek az ún. westfáliai békekötésekkel (1648) végződtek, a Német-római császárság területének becsült 17 millió lakosából a demográfusok szerint alig 10 millió maradt életben.

Paradoxnak hangzik, de empirikusan igazolható, hogy a keresztények egymás elleni – igaz, súlyos hitelvi okokból elkövetett – emberirtásai (pl. hogy osztával vagy kenyérrel veszik-e be szent áldozáskor az Úr testét) összehasonlíthatatlanul több áldozattal jártak, mint a zsidók elleni, sokszor rettenetesen barbarságnak minősíthető erőszak. Az irodalomban talán legtöbbször emlegetett s egyes mediterrán országokban (pl. Spanyolországban) egészen a 19. század elejéig működő inkvizíció, az egyházi terror autonóm intézménye – sok tízezres nagyságrendű áldozattal – nem is zsidó vallásúak ellen irányult, hanem a megtúrt konvertiták keresztény konformizmusát volt hivatva ellenőrizni.

A felekezeti motivációjú erőszak elterjedtsége egyébként annak (is) tulajdonítható, hogy a modern kor előtti államformációk elégtelenül vagy egy-

általán nem voltak felkészülve a törvényen kívüli, önkényes, magán vagy helyi kollektív kezdeményezésre kiváltott erőszakgyakorlás féken tartására és megtorlására (főképp a városokon kívül). Kelet-Európában ez még a 19. században is így volt. Az újabb kutatások szerint a cári hatalom ugyan maga sem tartózkodott a zsidóellenes atrocitásoktól, *mégis olykor igyekezett azokat megfékezni, csakhogy sokszor erre nem volt képes.* Innen a magánkezdeményezések nagy szerepe (az intézményes erőszak mellett) a zsidógyűlölet kiváltotta agresszió aktusaiban. (A szakirodalom úgy tartja, hogy Európában mindenfajta társadalmi erőszak szintje többé-kevésbé fokozatosan csökkent a középkor óta.)

3. A zsidó diaszpóra mint külön társadalom

s a zsidóság mint uralt elit

A történelmi zsidógyűlölet másik szociológiai alapfeltételét (a felekezeti judeofóbia mellett), de egyben – talán paradox módon – a zsidóság egy részének (mert „sok a múlt”) túlélését is a mai napig a célközönség sajátos társadalmi helyzete, szerkezete és beállítottsági adottságai képezték. Ezeknek nem kevesebb, mint ötfajta alapvető, egymásra épülő, egymást erősítő és kiegészítő elemét különböztetheti meg egy átfogó szociológiai elemzés. Ilyen az

(1) öndistinkciós célzattal is vállalt, demonstratív kollektív ön-elkülönítés (amelyet egyszerre kiterjeszt és igazol a nem keresztényeknek kijáró kirekesztettség az osztársadalomból);

(2) a *társadalmi alávetettség, elfogadott uraltság*, kombinálva az adott társadalmi renden kívüliséggel (az ún. pária-státusszal);

(3) az előbbieknél ellentmondani látszó *elitista rétegszerkezet* (választott, kialakult vagy rákényszerített szakmai specializálódás egyes tekintélyes elit-foglalkozásokban);

(4) a földrajzi, szakmai, intellektuális mentalitásbeli adaptációs és sikerre irányuló *mobilitási készség*;

(5) végül ilyenek egyes kollektív *beállítódási formák*, mint a (minősítendő) erőszakmentesség, a közösségi szolidaritás és együttműködés, a kettős társadalmi értékskála (tudás és gazdagság), az önuralom, önmérséklet és önfegyelem, az önreflexiós képesség etc.

Az itt tárgyalandó koncepció lényege, hogy az előbbi adottságok nélkül sem a zsidógyűlölet, sem az európai zsidó népeségek történelmi folytonossága (legalábbis a felvilágosodás koráig) nem maradhatott volna fenn. Látszólag ellentmondva az előbbieknél hangsúlyoznám, hogy a felsorolt (s továbbiakban részletesebben is tárgyalandó) kollektív adottságok egyes elemei azonosíthatók az emancipált és a globális társadalmakba teljesen integrált zsidóság

életvilágában és kollektív gyakorlatában. Ugyanakkor az is hangsúlyozandó, bár ez kiesik vizsgálódásunk történelmi kereteiből, hogy az antiszemitizmus modern és jelenkori alakzataiban is könnyen megtalálható a keresztény anti-judaizmus számos archaikus eleme. (Ilyen például – *horribile dictu* – a vérvád, amelyet kurrens diszkurzusában átvett az anticionizmusra és az arab nacionalizmusra épülő s az egész muszlim világban eluralkodó judeofóbia.)

3.1. *Az ön-izolálás.* A gyűlölet kialakulásának empirikus feltétele, hogy könnyen meg lehessen jelölni a gyűlölet tárgyát. Mindezt a vallásszakadással kialakuló elkülönülés önmagában is biztosította, és ezután zsidók és keresztények önmagukat rendszeresen elkülönítették. Mindketten kultuszt fejlesztettek önmaguk felsőbbrendűségéből, igaz, ez a zsidóknak kevésbé eshetett nehezére, mert a keresztény oldal is elismerte, hogy „az isteni kinyilatkoztatás héberül és először a zsidó népnek történt”. A „választott nép” az európai szétszórásban zárt közösségekben élt, melyek egymással sokfajta kapcsolatban álló, egymást szükség esetén aktívan támogató egységek hálózatában helyezkedtek el. A globális szolidaritás formáit (kiűzöttek befogadása, foglyok kiváltása, az *Erecben* rekedtek vagy oda emigrálók segélyezése stb.) e helyütt szükségtelen részletezni. Itt lehet azonban említeni a hitközségek belső kohéziójának fő forrását, a szegények elemi szintű eltartásának a gazdagabbakra háruló kvázi kötelezettségét, e választott oligarchiák vezette mini-társadalmakban. A közösségből esetenként kiemelkedő s a keresztény uralkodó elit szolgálatába lépő „udvari zsidók” legtöbbször továbbra is rendszeresen közbenjártak hitközségeik érdekében (*stadlanut*).

3.2. *Uraltság.* A zsidó közösségek a Római birodalomban ugyan kevésbé (hiszen a 2. század végétől már római polgárjogot élveztek), a feudális társadalmakban azonban kvázi mindenütt a többségi hierarchián kívül álló és általában a helyi fejedelem személyes uralma alá rendelt (*servi camerae*) helyzetben éltek. Ez látszólag teljesen a helyi főhatalomnak való alárendeltséget és kiszolgáltatottságot jelentette, ám ugyanakkor a hatalommal való egyenlőtlen, de mégis kölcsönös érdekkapcsolatot is. Árát mindig magas, néha mértéktelen adókkal mérték, ezen kívül sokfajta más szolgáltatással, esetenként kötelező ajándékokkal, hiszen a hitközségek mindig zsarolhatók maradtak a kiűzetéssel (ami keresztény feudális alattvalókkal nemigen fordulhatott elő az egyházi védelemnek köszönhetően). A diaszpóra hitközségei az ilyenfajta alávetettséget *modus vivendi* gyanánt fogadták el azon alapelv szerint, hogy „az ország törvénye (számunkra is) a törvény”.

Ennek az alapelvnek a betartása legalább kétféle sajátos mentalitás- és magatartástörténeti következménnyel járt (melyek operatív megvalósulási mechanizmusát itt nincs hely bemutatni). Egyrészt a hitközségek általában sokkal sikeresebbek voltak a keresztényeknél a devianciák és a bűnözés fékezésében

hagyományos jogrendjük keretében, jóllehet nem rendelkeztek az erőszak-monopólium eszközeivel (mint pl. a halálbüntetés), legalábbis ilyenekhez a diaszpórában nem folyamodtak. A hitközségi hálózat a premodern Európa valószínűleg legrendezettebb, legjobban pacifikált társadalmi közegeihez tartozott, melyben a fizikai erőszak bűnfajtái majdnem ismeretlenek maradtak.

Másrészt a diaszpóra hitközségei sohasem törekedtek világi hatalmi pozíciók elnyerésére, politikai önállóságra, vagy az adott államokban a különös „zsidó érdekek” érvényesítésére – legalábbis közösségeik védelmén és biztonságán túl. Pedig a központi hatalomnak való közvetlen alávetettség helyzete olykor lehetővé tehetett volna ilyet, hiszen ez a középkori és újkori feudalizmus viszonyai között nemritkán sajátos előnyöket, sőt kifejezett privilégiumokat biztosított a feudális kötöttségeken kívül rekedt zsidóságnak. A megtűrttség („tolerancia”) nyújtotta kétes biztonság mellett egyes zsidó hitközségeknek és néha tekintélyes zsidó személyeknek különleges jogok (általában gazdasági lehetőségek) jutottak osztályrészül olyan tevékenységi piacokon, ahol nagy hiány uralkodott, amennyiben ezek keresztényeknek tiltva voltak, vagy méltánytalannak minősültek (mint sokszor a kereskedelem általában), vagy hiányzott náluk a szükséges hozzáértés.

Ilyenfajta „negatív privilégium” volt az, hogy katonai szolgáltatást igen ritkán vártak el zsidóktól, ami persze azzal is járt, hogy nem hordhattak kardot, s nem léphettek be a lovagság *cursus honorum*jába – a muszlim világban a *dhimmi* lóra sem ülhetett. Sok helyütt kialakultak azonban kifejezetten zsidóknak fenntartott vagy preferenciálisan kiosztott tevékenységi területek. Ilyen volt az adóbeszedés, a speciális földbirtokosi vagy fejedelmi jogok bérlete (alkoholkészítés és -értékesítés, hídvámszedés, régiók vagy országok közötti kereskedelem stb.), helyenként (pl. Lengyelországban) a földhaszonbérlet (árenda). A legismertebb s a zsidó túlélést legjobban biztosító privilégium az egész keresztény világban a zsidó bibliából származó egyházi szabály terméke volt, miszerint tilos az uzsora, azaz a haszonra való pénzkölcsönzés üzlete. Ez az évszázadokon át vitatott, végül kb. a 13. század óta (nevezetesen Aquinói Tamás által is) a keresztényekre nézve szentesített tilalom jórészt felszabadította a pénzpiacot a zsidó pénzemberek számára. A szabályt (amely a zsidókra is érvényesíthető lehetett volna) nem mindenütt tartották be (pl. a gazdag észak-itáliai városokban), de a pénzszüke sokáig általános lévén Európában, a pénzügyi szolgáltatásoknak helyenként teljes monopóliuma vállalkozó képességű zsidókra maradt. Ez jelentősen megemelte a hitközségek biztonságát, de egyben zsarolhatóságukat is. Szegényektől nem lehet pénzt zsarolni. A gazdagoktól igen. Igencsak felvilágosodott uralkodók sem tartózkodtak ilyen zsaroló játéktól, például Mária Terézia sem, amikor 1744-ben átmenetileg kitiltotta a zsidókat Prágából.

Mindez hathatós tényező volt a zsidógyűlölet igazolására. A „zsidó gazdagság” irigylése tápot adott a gyűlöletnek. Ugyan a keresztény gazdagot is lehetett ugyanezért utálni, de egy hagyományosan strukturált, feudális egyenlőtlenségekre épülő társadalm szerkezetben a birtokos osztály – legtöbbször örökölt – vagyona és hatalma általánosan elfogadott volt. Az „újgazdag” ember szerencsével vagy tehetséggel felhalmozott vagyona viszont nem, különösen ha ez az eleve negatívan stigmatizált zsidóé. Így lettek még a felvilágosodás utáni időkben is nemcsak a vagyonos zsidók, de az általuk alkalmazott, érdemelv szerint kihasznált vagyonosodási utak is – maga a kereskedelem, a bankárság, a birtokbérlet s a zsidók által preferált főbb mesterségek, sőt maga a tanulás vagy a munka is – többé kevésbé diszkrét leértékelés vagy megvetés tárgyai, mint a társadalmi érvényesülésnek a hagyományos (nemesi) elithez – az „igazi urakhoz” – nem méltó (*nicht standesgemäss*) eszközei. Ezt fejezte ki Magyarországon a patópálos dzsentroid mentalitás.

3.3. *Elitista rétegezetheység.* Az előbbiek máris bevezettek ebbe a komplex témakörbe. A diaszpóra zsidósága természetesen csak a keresztény társadalmak feudális típusú szerkezetével összehasonlítva minősíthetők elitista jellegűnek. Ebben az összevetésben azonban számos szempontból. Utaljunk itt csak a legfontosabbakra, annál is inkább, mert alább a hagyományos (főképp askenáz) zsidóság beállítódási adottságaiban is több premodern, „előpolgári” tényező kerül szóba, amelyek megerősíthetik az ilyenfajta elitista minősítést. Kezdjük a férfi írástudás általánosodásával és a talmudista oktatás kiterjesztésével, melynek történelmi folyamata nem egyértelműen dokumentált az irodalomban. Úgy tűnik, hogy a középkor utolsó századaiban a folyamat lezárult. Ezt követően maga az elemi vallásgyakorlás, amelynek közösségi rítusai mind a férfiak privilégiumát képezik – így a *minjanban*, vagyis az imaközösségben való részvétel, a *bar mitzvo*, azaz a fiatalok beavatási s a közösségbe való felvételi szertartása, a nagy ünnepek megünneplése, a húsvéti *haggadában* való részvétel – mind-mind (elvben héber nyelvű) írástudást kíván. Így a zsidó valóságosság nem kisérszt intellektuális jellegű. Nemcsak az írástudásra, hanem a két- vagy többnyelvűségre is épül. Hiszen a talmudista írástudás ugyan héber volt, de az oktatás az adott beszélt „zsidó nyelven” (jiddisül, ladinóul) folyt. A diaszpóra zsidósága ezzel az európai társadalmak egyetlen alkulturális közege lett, amelyben a férfiak elvárta írástudók és többnyelvűek voltak, s ahol a közösségek gondoskodtak fiataljaik vallási iskoláztatásáról.

Márpedig a talmudista-tudás sokfajta világi, alkalmazott szaktudáselemet is tartalmazott, noha zömében teológiai jellegű ismereteket közvetített. Meg kellett tanulni a 613 életmódra vonatkozó szabály értelmét és végrehajtási módozatát. Bárhogy is volt, két alapvető tudáselemet mindenképp közvetített ez az archaikusnak – mai szemmel akár értelmetlennek is – tekinthető

iskolázási hagyomány. Neveltjeit egyrészt beavatta a gondolkodás, az érvelés, a logikai következtetés, a racionális észjárás, a tanulás világába. Más szóval, a zsidó férfiakat megtanította tanulni. Ezen kívül egy még döntőbb értéket adott át: magának a tudásnak az értékelését. Mint később erre visszatérünk, a diaszpórában alakult ki az az askenáz világban különösen is érvényesülő ket-tős értékrend, amelyben a tudósság ugyanolyan súlyú társadalmi rangképző, mint a vagyon.

Ha a talmudi követelményként a középkori diaszpóra férfi népességében kialakult tényleges írástudás pontos mértéke bizonytalan és viták tárgyát képezi is, azt számos jelzés igazolja, hogy a diaszpóra társadalmában a tudáshoz kötött mesterségek, az értelmiségi szakmák erősen túlképviseltek. A fent említett pénzügyi vállalkozói kompetenciák is írni és számolni tudást, tehát valamilyen intellektuális készséget, racionális figyelmet igényeltek a kockázatok, várható hozamok, nyereségi esélyek, esetleges befektetési opciók felméréséhez. A rabbinikus tudás mindig tartalmazott jogi ismereteket is, hiszen a vallási vezetőnek bírói funkciói is voltak. A talmudista ismeretek orvosi, mérnöki, jogi és ismereteink szerint más szaktudományos elemeket is közvetítettek. Maimonides, a zsidó középkor legtekintélyesebb tudósa nemcsak teológus és filozófus, hanem orvos is volt. Ténylegesen a késő középkor óta valószínűsíthető, hogy a korabeli zsidó közösségek társadalomszerkezetében jelentős arányú volt a magas szellemi tekintélyű szakértelmiség. Ezt az is igazolja, hogy maguk a filoszemitizmussal nem gyanúsítható pápák is előszeretettel fogadtak fel zsidó orvosokat személyes szolgálatukra.

Egy meggyőző elmélet szerint (ld. M. Botticini és Z. Eckstein magyarul is olvasható könyvét)¹ a tanulásra vonatkozó talmudi parancs a késő középkori zsidóság gyors városiasodásával is konkrét, ok-okozati összefüggésbe hozható. A középkor korábbi századaiban a diaszpóra zsidósága még eléggé hagyományos szakmai szerkezetet mutatott, amennyiben túlnyomóan mezőgazdasággal, állattenyésztéssel, szőlőműveléssel foglalkozott. E területeken a talmudista tudáselemek kevés alkalmazási lehetőséget nyújtottak. Nem így a városi mesterségek, mint a kereskedelem, a pénzüzet, az értelmiségi szakmák, a kreatív kisipar stb., melyek piaca a 10. század után kialakuló városi központokban koncentrált (amelyek egyre inkább a feudális egyházi és világi közhatalmak székhelyéül is szolgáltak). Az elmélet szerint a zsidóság városba telepedését az motiválta, hogy az írástudással megszerzett tudás-szintjét előnyösebben érvényesíthette a városi szakmákban.

A zsidóság korán kialakult és a férfiaknál általános „vallási intellektualiz-musa” az előítéletes keresztény percepcióban eleve többszörösen negatív szí-nezetet kapott: mint mágikus vagy ördögi (sátáni) tudás, jobb esetben mint

1 Botticini – Eckstein 2021.

öncélú, hitelvek körüli felesleges „talmudista” érvelések együttese. A zsidógyűlölet megerősödésében és az antiszemita agresszió kiváltásában többszörösen kiemelt szerepe van a zsidóság elitként – alkalomadtán gazdag és félelmetesnek tűnő szellemi hatalmat birtokló elitként – való elképzelésének. A sokak által az antiszemitizmus fő kiváltó okaként azonosított irigység azok ellen irányul, akiknél van mit irigyelni. Ráadásul a primér, felekezeti alapú keresztény antiszemitizmus a zsidók „jólétét”, gazdagságát, esetleg látványos elit pozícióikat (mint pl. a pápa vagy a fejedelem orvosa, adóbeszedője, jogásza) *ab ovo* méltánytalannak, illegitimnek kell, hogy gondolja, hiszen elvben (Krisztus gyilkos leszármazottjaiként) egyházi átok sújtotta *judeus perfides*ekről van szó. De fontos lehet ebben az összefüggésben, hogy ha a zsidó gazdag, akkor a pogromok során – amelyek a 11. század végén induló kereszties hadjáratok óta sok helyütt kijártak Krisztus ellenségeinek – lehetett rabolni is. Ráadásul ez annál könnyebbnek tűnhetett a pogromlovagoknak, mert a késő középkor óta a legtöbb érintett országban már tilos volt a zsidók földbirtokossága (sőt nemritkán a házbirtok is), minek következtében a zsidó vagyon főképp elrablásra, fosztogatásra kész trezorizált pénzvagyon lehetett csak...

3.4. *Mobilitásra való beállítottság.* A zsidóság nyilvános képének a diaszpóra megjelenése óta állandó eleme a kényszerű vagy a stratégiai mobilitás. A hitközségek egésze is áttelepül, ha elűzetik, vagy másféle (pl. háborús) veszélyhelyzet áll elő. A középkor végének és az újkor elejének nyugat-európai zsidósága (beleértve a Német-római birodalom területeit is) kényszer hatására testületileg áttelepült a Lengyel Királyságba. Az 1452-ben a „keresztény királyi pár” által Spanyolországból kiutasított zsidók valószínűleg nagyobb (több százezres) frakciója, amely nem vállalta a kényszerű „kikeresztelkedést”, szétszóródott az Oszmán birodalomban és a toleránsabb keresztény országokban (mint Hollandia). A kereskedők, áruszállítók (a hordárság régi zsidó szakma a városokban) gyakran utaznak, árut keresnek és szállítanak. A tanulók (*bocherek*) külföldre is mennek, hogy egy híresebb *jesivában* tanulhassanak. A rabbi hivatásos utazó, hiszen képzését nemritkán több nagyobb idegen tanodában szerezte, és megszerzett pozíciójának presztízse részben saját rabbinikus kapcsolathálója tágasságán és minőségén is múlik. Az egész rabbinikus piac is szerteágazó, nemzetközi abban az értelemben, hogy a hitközségek a rabbijelölteket feltételezett képzettségük szerint bel- és külföldről egyaránt választhatták. Hasonló, regionális – ha nem is nemzetközi – szinten a gyerekek oktatására felvehető vagy a falusi *hederbe* beállítható tanítók piaca is hasonló volt. Ritkábban előfordult, hogy az újkor messiásváró vagy álmessiások kiváltotta krízishelyzeteiben nem jelentéktelen zsidó csoportok „feltelepedtek” (*allija*) a Szentföldre. A mobilitásra való készenlét a zsidóság tömeges városiasodása óta része a zsidók életének. Ez mindig éles kontrasztban állt az

európai népességeknek a 19. századig 80–90 százalékát képező s élethosszig helyhez kötött falusi tömegeivel.

Ez utóbbi miatt is a (földrajzi) mobilitási készségnek nyilván szerepe volt a „bolygó zsidó” sztereotipikus képének kialakulásában, de főképp annak a már ellenségességet, *ressentiment*-t, abnormalitást is magába foglaló értelmezésében, mely szerint a zsidó *par excellence idegen*. Márpedig az idegen félelmet kelt, legalábbis tartózkodást, „idegenkedést” vált ki minden a mobilitásra nem beállított társadalmi miliőben. Ez a fajta elemi stigmatizáció pedig könnyen fordulhat gyűlöletbe a legcsekélyebb ürüggyel. Sok helyütt hagyományos falusi közösségekben már a hasonszőrű beköltözöttek is csak lenézett „gyűttmentek”, s nem „idevalósiak” gyanánt negatív megkülönböztetésnek vannak kitéve. Még inkább így lehetett a más nyelvet (is) beszélő, más templomban másképp imádkozó, a katolikus pap által Krisztus-gyilkosok leszármazottjaként kipurélikált, nem igazán tiszteletre méltó foglalkozást űző – hiszen „valódi munka nélküli a jövedelme”, „elkerüli a tisztességes fizikai munkát” – zsidó kereskedővel...

3.5. *Beállítottsági minták.* Ezzel eljutottunk fejtegetéseink talán legfontosabb, de egyben legnehezebb, legsokrétűbb s az irodalomban elég ritka dokumentációval ellátott mentalitás-szociológiai részéhez. Ráadásul igen kérdésesnek tűnik, hogy főbb megfigyeléseink milyen mértékben érvényesek a középkor vége óta a vallásgyakorlás, beszélt anyanyelv, népi kultúra, társadalmi érvényesülés és földrajzi elhelyezkedés szempontjából egyre széttagoltabb európai zsidóság különböző csoportjaira. A helyhiány miatt maradjunk a leginkább alapvetőnek tűnő beállítódási minták felvázolásánál.

A zsidógyűlölet operacionalizálhatósága szempontjából mindig jelentős háttértényező lehetett az, hogy az érintett zsidók ritkán válaszoltak megfelelő agresszivitással az őket érő agressziókra. Ezt lehet óvatossággal, közhatalmi gyengeséggel is magyarázni. A domináns egyházi és világi hatalmak által a rabbinikus szaktekintélyekre kényszerített késő középkori prekoncepcionális vitákban a zsidó félnek természetesen nem volt lehetősége olyan verbális agresszió kifejezésére sem, mint keresztény kihívójának. De a valódi ürügy nélkül (mintegy húsvét-ünneplő macskazene gyanánt) rendezett pogromok áldozatai legtöbbször szintén „nem álltak ellen” – ahogy ezt a tömeggyilkos hitleráj idején mondták. A fizikai erőszak szokásrendjének gyengesége a katonaság hagyományok hiányával is összefügghetett, de a zsidók gyereknevelési gyakorlatában is sokkal kevesebb erőszakot figyeltek meg a pedagógus szakértők, mint nem zsidó miliókban. A diaszpórára vonatkozó történelmi leírásokban még kevesebb az erőszakra való utalás, éppúgy, ahogy mindenfajta „testi sértés” is elenyésző arányban szerepel – ellentétben a keresztényekkel – a zsidóság modernkori bűnügyi statisztikaiban. A zsidók régóta pacifista,

„előpolgári” vagy a konfliktusok szerződésszerű megelőzésével és kezelésével is leírható erőszakmentességének észlelése keresztény oldalon nyilvánvalóan csak erősíthette a zsidógyűlölet agresszióba való átcsapásának kísértését, hiszen radikálisan csökkentette a velejáró kockázatokat. (Ezt a morális diszpozíciót a harcos cionizmus, úgy látszik, már nem tartja fenn.) Ellen-agresszió ugyan ritkán volt, de a *szolidaritás* az áldozatokkal, az összezárás a veszély előtt, az összetartás a balsorsban kvázi kötelező alkotóelemévé vált a diaszpóra morális háztartásának. Az antiszemita diskurzus ezt is szemrehányóan tematizálta, mintegy illegitim, ha nem is aberráns zsidó magatartási forma gyanánt, mintha ez veszélyt hozhatna a kívülállókra.

A következő lényeges mentalitástörténelmi elemeknek (a legutolsó kivételével) nincs közvetlen relevanciája (vagy csak kevés) a zsidógyűlölet kánonjának a formálódásához vagy agresszív operacionalizálásához. Ezért itt elég, ha csak érintőlegesen mutatjuk be ezeket.

A vagyonosságra és a tanulásra, valamint a szellemi teljesítményre épülő *kettős értékrendszerről* mint lényeges mentalitáselemről fentebb már volt szó. Ez a mindennapi folklór nyelvére fordítva triviálisan megnyilvánulhatott abban is, hogy a gazdag zsidó megtisztelve adta lányát feleségül a szegény, de nagy tudású hírben álló talmudistához. Az önfegyelemre nevelés alapvető elemévé vált a késő középkorban az intézményesített felekezeti („talmudista”) iskolázással kialakuló zsidó habitusnak. Ez magával az iskolázási kötelezettséggel (*hedertől a jesiváig*, tehát akár 4–5 évestől 20 év felettig), a szokásjog diktálta korai (már gyerekkorban megkötött) házasság intézményesülésével kombinálva kizárta a fiatal férfiasság kiélésének a keresztény világban bevett – nemi erőszakfitogtatással vagy -gyakorlattal, alkoholizálással, funkciótlan (a személyes vagy kollektív jövőépítésben haszontalan) szabadidő-eltöltéssel járó – módzatait. A középkori és újkori keresztény európai társadalmakban (a muzulmánokban persze nem) általános, minden osztályt és réteget érintő *alkoholizmus teljesen hiányzott* a zsidó világban (legalább is az askenázoknál). Ezt az irodalom gazdagon tárgyalja, és csak a mérsékletre, az önfegyelemre és a józanságra vonatkozó talmudi előírásokkal tudja magyarázni. Valóban váratlan habituselemről van szó, hiszen egyrészt a borfogyasztásnak egyes zsidó ünnepi rítusoknál bevett szerep jutott. Másrészt a korai középkortól kezdve a kései újkorig a zsidóság kiemelt szerepet játszott hol a bor-, hol az alkoholtermelésben és/vagy -értékesítésben, néha mindháromban. Antiszemita vonatkozása ennek annyi lehet, hogy jóérzésű lengyel püspökök felróhatták az askenáz zsidóknak, hogy veszett alkoholistává tették az egyébként mértékletességéről ismert lengyel népet, míg maguk megőrizték józanságukat, hogy annál furfangosabban tudják becsapni lengyel klenseiket...

Végszó gyanánt: az önreflexióra való hajlam és képesség – amelyet inkább önreflexiós kényszernek neveznék – majdnem kizárólagos, mindenesetre tipikus zsidó mentalitáselemnek tűnik a premodern és modern európai történelemben. Az irodalomban rengeteg anekdota, vicc, szépirodalmi utalás tárgyalja azt, hogy mit lehet, kell, esetenként szabad gondolni az adott zsidóság helyzetéről. Azért jellemzem kényszerrel ezt a mentális gyakorlatot, mert ebben egyfajta kikerülhetetlen válaszról van szó arra az állandó, noha néha csak potenciális, ám túl sokszor aktualizált veszélyhelyzetre, amelyet a mindenkori zsidógyűlölet produkál.

Bibliográfia

Botticini, Maristella – Zvi Eckstein. 2021. *Kiválasztott kevesek. Hogyan formálta az oktatás a zsidó történelmet? 70–1492*. Ford. Felcsuti Péter. Budapest: Napvilág Kiadó.

„FAJGYALÁZÓ” ZSIDÓ FÉRFIAK A BUDAPESTI BÜNTETŐ TÖRVÉNYSZÉK ELŐTT, 1942–1944

KARSAI LÁSZLÓ

A magyarországi zsidók, vagyis az izraelita vallásúak állampolgári jogegyenlőségét már 1867-ben törvény mondta ki (1867. évi XVII. t. c.), az izraelita vallást csak még további hosszú évtizedekig tartó küzdelem után sikerült elismert vallásból bevett felekezetté minősíttetni (1895. évi XLII. t. c.). A nagy történelmi egyházak képviselői is inukszakadtáig harcoltak a polgári házasság bevezetése és az izraelita vallás egyenjogúsítása ellen. Az egész magyar társadalmat mélyen megosztotta ez a vita, és amikor az 1930-as években ismét napirendre került a zsidók jogfosztása, a történelmi egyházak vezetői diadalmasan idézték fel, hogy ők és elődeik voltak azok, akik nem akarták engedni, hogy zsidók nem zsidókkal összeházasodjanak (amit egyébként a zsidó vallási törvények is tilalmaznak). Az antiszemita a zsidó–nem zsidó vegyesházasságoktól a magyar arisztokráciát, a polgárságot, az értelmiséget féltették, azt hitték, hogy ezen az úton is tovább erősödnek a zsidók, és „elzsidósodnak” a magyarok.

Meizler Károly kormánypárti képviselő (nevét később Maróthyra magyarosította, és a nyilasokhoz csatlakozott) három évvel a fajvédelmi törvény bevezetése előtt már súlyos büntetőszankcióval akarta sújtani azokat a zsidókat és magyarokat, akik házasságon kívül „nemi érintkezést” folytatnak.¹ A következő években számos szélsőjobboldali és kormánypárti képviselő követelte, javasolta a náci fajvédő politika követését, a vegyesházasságok megtiltását és a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolat kriminalizálását.²

Dr. Pinezich István (1944 végén Sopronban a nyilasok vérbírósága előtt Bajcsy-Zsilinszky Endre védőügyvédje lesz) kormánypárti képviselő a szélsőjobboldali Mecsér Andrással együtt javasolta, hogy a magyar faj védelmét is vegyék be a második zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) tervezetébe, és a nürnberg-

1 Képviselőházi Napló (továbbiakban: KN)-1935-1939-XVIII-480. (1938. május 11.)

2 Az 1941. évi XV. tc., az úgynevezett fajvédelmi törvény képviselőházi és felsőházi vitájáról lásd Karsai 2021.

gi törvényekhez hasonlóan büntessék a fajgyalázást.³ Ezt a zsidótörvényt még Imrédy terjesztette be, de amikor kiderült, hogy anyai dédapja zsidó volt (akit 1814-ben kereszteltek meg), lemondásra kényszerült. Pár évvel később utóda, Teleki Pál bevallotta, hogy ő szövegezte meg a törvényjavaslatot, amelynek indoklása megemlítette a magyar középosztály és a polgári társadalom „elzsidósodását”, de nem foglalkozott a házassági törvény módosításával.⁴ Ebbe a fajvédők nem törődtek bele. A törvényjavaslat vitájában vitéz Makray Lajos is követelte a vegyesházasságok megtiltását.⁵ A szélsőjobboldali Rajniss Ferenc a házassági tilalom és a bevándorlási tilalom nélkül már a nemzet pusztulását vizionálta.⁶ Végváry József (Nemzeti Egység Pártja) is törvényt követelt a vegyesházasságok betiltására, amelyeket „vérfertőző” kapcsolatnak nevezett, és „súlyos kétoldali büntetés terhe mellett zsidónak a magyarral való nemi érintkezését” is meg akarta tiltani.⁷ A Felsőházban dr. vitéz Meskó Zoltán orvos a jövődöbéli zsidóság érdekében tartotta volna „mélyen okos és bölcs dolognak” a vegyesházasságok törvényes úton való eltiltását.⁸

Engedve a hazai fajvédők és náci elvbarátaik nyomásának, Teleki Pál elkezdte előkészíteni, majd öngyilkossága (1941. április 3.) után utóda, Bárdossy László a parlament elé terjesztette a fajvédelmi törvényjavaslatot. Ez rögtön a bírálókat keresztüzébe került. Kormánypárti és szélsőjobboldali képviselők főleg azt nehezményezték, hogy a törvényjavaslatban egy szó sincs a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolat tilalmáról, az ilyen tette „vetemedők” megbüntetéséről, börtönbe zárásáról.

A Nagynémet Birodalomban 1935-től nemcsak a zsidó férfiakat, hanem a fajgyalázó árja férfit, az árja nőt és az árja férfivel szexuális kapcsolatot létesített zsidó nőt is lecsukták. A magyar fajvédők számára is figyelmeztető jel volt, hogy Adolf Hitler kancellári kinevezése (1933. január 30.) után csaknem három évig várt, míg a fajvédelmi törvényt ki merte adni. Talán ő is elhitte, amit a zsidók állítólagos óriási hatalmáról terjesztett. A zsidók állami szolgálatból, az oktatásból való elbocsátása, kényszernyugdíjazása stb. nem volt elég a radikális náci párttagoknak. Hitler nekik akart gesztust tenni, a „második forradalmat” követelőket akarta lecsillapítani, e törvényekkel „legalizálva” antiszemita politikáját.

„A német vér és a német becsület védelméről” szóló törvény 2. §-a így hangzik: „Tilos a házasságon kívüli viszony zsidó és német, vagy fajrokonvérű állampolgárok között.” A törvény 5. §-ának 2. pontja szerint: „Az a férfi, aki a

3 *Népszava*, 1939. január 22., 28.

4 Képviselőházi Napló (továbbiakban: KN)-1935-1939-XXII-6. (1939. február 24.)

5 Uo. 34. (1939. február 28.)

6 Uo. 53.

7 Uo. 109. (1939. március 2.)

8 Felsőházi Napló (továbbiakban: FN)-1935-1939-IV-168. (1939. április 17.)

2. § tilalmának ellenszegül, börtönnel vagy fogházzal büntetendő.”⁹ A börtönbüntetésnek sem az alsó, sem a felső időtartamát nem határozták meg, szabad kezet adtak a náci bíróknak, hogy akár hosszú évekre ítéljék a „fajgyalázó” zsidó férfiakat. Hitler kívánsága volt, hogy a nőket ne büntessék meg. Raul Hilberg amerikai történész is csak találgatott, miért: talán lovagiasságból, vagy azért, mert úgy vélte, hogy a nőknek nincs önálló akaratuk, a szexuális kapcsolatokban is csak áldozatok lehetnek? Ám Reinhard Heydrich, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője úgy gondolta, ha lecsukják az árja férfit, mert zsidó nővel „fajgyalázott”, akkor nem maradhat szabadlábban a partnere sem, és ha zsidó férfi követte el ugyanezt, akkor le kell csukni az árja nőt is. Azt találta ki, hogy a vád nem fajgyalázás lesz, hanem hamis tanúzás.¹⁰ Később Hitler helyette, Rudolf Hess rendeletet adott ki, mely szerint fajgyalázás címen csak férfiakat ítéelhetnek el, de nők nem vonhatók felelősségre.¹¹ A Hess-rendelet okát is csak találgathatjuk: valószínű, hogy elítélhettek árja és természetesen zsidó nőket is, és esetleg elmulasztották az ítéletet azzal indokolni, hogy hamisan tanúskodtak. Lehet, hogy a Führer ezzel a rendelettel próbált „nővédő” politikájának érvényt szerezni.

Követve Németország (1935) és Olaszország (1938) példáját, Romániában is megtiltották a keresztények és zsidók házasságkötését.¹² A náciak kegyelméből 1939 tavaszán megalakult szlovák bábállamban öt évvel büntették az ilyen „bűncselekményt” elkövetőket, akár zsidó férfi, akár zsidó nő volt az „elkövető”.¹³ Alig kiáltották ki 1941. április 10-én a „független” Horvátországot, 20 nappal később már kiadták az „árja vér és a horvát nép becsületéről” szóló törvényt, amely már címében is másolta az 1935-ös náci fajvédelmi törvényt. Ez kriminalizálta a zsidók és az árják, vagyis a horvátok közötti szexuális kapcsolatot, és megtiltotta a házasságkötést zsidók és nem zsidók között. A törvény egyik paragrafusa szerint ha egy zsidó férfi megerőszakolt egy árja nőt, akkor a büntetése halál volt. A német fajvédelmi törvényből vették át azt is, hogy zsidók 45 éven aluli árja cselédek nem alkalmazhattak.¹⁴ Bulgáriában csak 1942 nyarától tiltották be a vegyesházasságokat, és sújtották súlyos börtönbüntetéssel a fajgyalázást.¹⁵

A tények nem zavarták az „igazi” magyar antiszemitákat. Tudták, hogy a német és olasz fajvédelmi törvény is megtiltotta a zsidóknak „árja” cselédek alkalmazását. 1940. április 24-én a nyilas Serényi Miklós gróf kijelentette:

9 Molnár 1938, 74, 75.

10 Hilberg 1985, I, 160.

11 *Ellenzék*, 1940. március 13., 4.

12 *Új Magyarország*, 1940. július 23., 7.

13 Neštáková – Nižňanský 2016.

14 Yeomans 2013, 203.

15 *Magyar Élet*, 1942. augusztus 29., 5.

„Tudvalevő például, hogy zsidó cseléd lány egyáltalán nincs, ellenben van Budapesten százezer zsidó, aki magyar cseléd lányt tart.”¹⁶ A Yad Vashem adatbázisa szerint 68.398 olyan háztartás volt Budapesten 1941-ben, amelyben a családfő izraelita vallású volt, vagy legalább egy olyan személy élt a lakásban, akit a zsidótörvények zsidónak minősítettek. A tekintélyes és vitathatatlanul antiszemita statisztikust, az MTA tagját, Kovács Alajost rosszul, hamisan idézték a Képviselőházban. 1938 tavaszán jelent meg könyve: „A csonkagyarországi zsidóság a statisztika tükrében”. Ebben megírta, hogy Budapesten összesen 54.220 cseléd volt, közülük „csak” 26.044 szolgált zsidóknál. A törvényjavaslatot támogató képviselők azt még véletlenül sem említették, hogy nemcsak a zsidó háziúr, hanem egy szabadságos kiskatona, esetleg egy jóképű egyetemista, vagy akár egy izmos munkás is lehet egy-egy szegény cseléd lány teherbe ejtője. Az sem vetődött fel a törvényjavaslat vitája során, hogy ha a hatalmi helyzet teszi lehetővé, sőt, gyakorlatilag elkerülhetetlenné, hogy a szegény ártatlan falusi lányokat a (nagy)városban a munkaadója magáévá tegye, teherbe ejtse, akkor a keresztény, nem zsidó munkaadótól is valahogy védeni kellene őket. A felsőházi vitában sem a házicselédék „védelme”, sem a zsidók és keresztények közötti házasságon kívüli nemi kapcsolat büntetése nem került szóba. Ravasz László református püspök megjegyezte: „A javaslat alapján magyar ember házasságot köthet hottentottával, négerrel, cigánnyal, bárkivel, egyedül zsidóval nem.”¹⁷ Azt Ravasz püspök nem tette hozzá, hogy az 1935-ös nürnbergi fajvédelmi törvény végrehajtási utasítása a cigányokkal, négerekkel és ezek „korcsaival” is tilalmazta, büntette a szexuális kapcsolatot.

Ezt jól tudta dr. Orsós Ferenc, az Orvosi Kamara elnöke is, aki vitába szállt Ravasz Lászlóval. „Nemzetiségeink külön faj, tehát ez a törvény, a fajvédelmi törvény sohasem terjeszthető ki Magyarországon a zsidókon és a cigányokon kívül egyéb néprétegekre, mert azok ugyanahhoz a fajhoz tartoznak, mint a magyarok.”¹⁸ Javasolta, hogy a németek példáját kövessük ezen a téren is, vegyék be a törvénybe a cigány-magyar vegyesházasság tilalmát. A Felsőház még csak megvitatni sem volt hajlandó javaslatát.

A fajvédelmi törvénybe utólag, a hatályos törvényeket, a jogi eljárási szabályokat figyelmen kívül hagyó módon beillesztett 15. §. így hangzik: „Vétséget követ el és három évig terjedhető fogházzal, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő az a zsidó,

aki magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül nemileg közösül, vagy

16 KN-1939-1944-V-287.

17 FN-1939-1944-II-290. (1941. július 18.)

18 FN-1939-1944-II-297. (1941. július 18.)

aki magyar honos tisztességes nemzsidó nőt házasságon kívüli nemi közösülés céljára a maga vagy más zsidó részére megszerez, vagy megszerezni törekszik.

A cselekmény büntett és büntetése öt évig terjedhető börtön, hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése, ha a tettes

1. a cselekményt csalárdsággal, erőszakkal vagy fenyegetéssel követte el,
2. a cselekményt hozzátartozója ellen vagy nevelés, tanítás vagy felügyelet végett reábizott vagy neki alárendelt személy ellen követte el,
3. a cselekményt akkor követte el, amidőn a nő életének huszonegyedik évét még nem töltötte be,

4. a cselekményt annak ellenére követte el, hogy ilyen vétség miatt megbüntették és büntetésének kiállása óta tíz év még nem telt el.”¹⁹

Mintha a törvény szövegét végül megfogalmazóknak sem állt volna igazán szándékukban üldözni, felelősségre vonni a zsidó férfi „fajgyalázókat”, ezért minősíthették csak „vétségnek” a tettüket. A vétség a korban a kisebb fajsúlyú bűncselekményeket jelölte. 1941. július 25-én szavazták meg a törvényt, de csak augusztus 8-án hirdették ki. A „fajgyalázási” paragrafus csak október 10-én lépett életbe, adtak tehát több mint kéthónapi időt az elválásra-szétválásra. A budapesti büntető törvényszék elé 1942-ben 155 ilyen „ügy” került. Ebben az évben összesen 41.698 bűnügyet tárgyaltak a fővárosban, ezek közül 1331 olyan volt, ahol a vádlottak között volt izraelita is, vagy az egyetlen vádlott izraelita volt. Őket zömmel közönséges bűncselekményekkel vádolták: adócsalás, nemzetgyalázás, valutázás, zsarolás, lopás, árdrágítás, sikkasztás, kormányzósértés, közokirat-hamisítás, izgatás, csempészség, illegális határátlépés, embercsempészség, becsületsértés, vesztegetés stb. Kijelenthetjük, hogy a 41.698 bűnügy között a 155 „fajgyalázási”-ügy (0,3%) nem tekinthető túl soknak, sőt. 1943-ban Budapesten „csak” 15.100 büntetőügy iratai maradtak fenn, ebből összesen 919 volt „zsidó”-, és ezek közül 113 volt fajgyalázási ügy (0,7%), ez sem sok. 1944-ben 40.701 fővárosi bűnügy volt, 133 zsidó került bíróság elé, fajgyalázás vádjával pedig 26 (0,06%).²⁰ Utóbbi feltűnően alacsony számnak többféle magyarázata lehet. Óvatosabbak lettek a „fajgyalázók” és partnereik, munkaszolgálaton volt a 18 éven felüli zsidó férfiak zöme, és talán a háborús helyzet alakulásával az ilyen ügyekben feljelentéseket írók és nyomozók lelkesedése is alább hagyott.

Az összesen 294 fajgyalázási ügy nagyon kevésnek tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy egy közel egymilliós fővárosról van szó. Itt jegyezzük meg,

19 <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltve: 2025. június 16.)

20 Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL)-VII-5-c (Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai-büntetőperek iratai).

hogyan 2025 júniusáig 192 per anyagát sikerült áttanulmányozni. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon a férfiak és nők 49–51%-ban oszlottak meg. Budapesten kb. 200.000 zsidó élt, kb. 98.000 főre tehetjük a fővárosi zsidó férfiak számát. A teljes magyar férfi népesség kormegoszlása a következő volt 1941-ben: 0–19 éves 36,6%, 60 feletti népesség 10,1%, vagyis a 20–59 éves népesség aránya 53,3%. A budapesti zsidó népesség fiatalabb generációi az alacsonyabb termékenység miatt kb. 28%-ot tehettek ki, a 60 év felettiek a magasabb várható átlagos élettartam miatt kb. 14%-ot. Vagyis a 20–59 éves kohorszok aránya a zsidó népességben lehetett kb. 58%. A 98.000 férfi 58%-a 56.840 főt tesz ki.²¹ Figyelembe kell venni a távol lévőket, pl. a munkaszolgálatosokat, a fronton elesetteket stb. Ez természetesen csak nagyon durva becslés, de azt kimondhatjuk, hogy több ezerre tehető azoknak a zsidó férfiaknak a száma, akiknek voltak vagy lehettek közeli, sőt rendkívül közeli kapcsolatai nem zsidó lányokkal, nőkkel, asszonyokkal. Utóbbiak számát óvatos becsléssel, ha csak a 18–58 év közöttieket vesszük figyelembe, legalább 200.000 főre becsülhetjük.

Ha voltak szélsőjobbboldali törvényhozók, akik 1941-ben a fajvédelmi törvény megszavazásakor komolyan abban reménykedtek, hogy mostantól majd sorozatosan kerülnek rács mögé a szegény munkásnőiket, cselédlányaikat, gépírónőiket, asszisztenseiket megerőszakoló zsidó gyárosok, bankárok, ügyvédek, orvosok, akkor csalódniuk kellett. Eddig 25 olyan vádlottat találtam, akinek neve mellett nem szerepelt a rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvben, hogy „vagyonatlan”. Báró Kohner Imre István évi 26.000 pengő tőkejövedelmet vallott be, ő tekinthető a legvagyonosabbnak ebben a listában.²² A többi „vagyonosként” megjelölhető is több ezer, néha több tízezer pengő értékű ingatlanról, öröklakásról, panzióról, komoly havi jövedelemről tett említést, amikor vagyoni helyzetéről kellett számot adnia. Mellettük volt 21 olyan zsidó férfi, akiket vagyontalanként jelöltek meg, de havi jövedelmük 300 pengő, vagy több esetben ennél is több volt, elérhette az 500–700–1000 pengőt is. Ne feledjük, a korban népszerű sláger refrénje szerint: „Havi 200 pengő fixszel az ember könnyen viccel...”²³ A vagyon-piramis alján találjuk Schwarcz József 31 éves vályogvető cigányt. Ügyét a szegedi törvényszék tárgyalta. Félzsidó volt, ráadásul „apai ágról”, az édesanyja viszont cigány volt. 1934 óta élt egy nála nyolc évvel idősebb keresztény nővel közös háztartásban (egykorú szóhasználat: vadházasságban), és ezalatt öt gyermekük született. Ez volt a két nagyon enyhítő körülmény, mindössze 15 nap börtönre ítélték. Nem az

21 A számadatokért ezúton is köszönetet mondok kollégámnak, Tomka Béla professzornak.

22 BFL-VII-5-c-1182/1943-Kohner Imre István-34.

23 „Havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccel” – szöveg a népszerű dal refrénje. https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/112578/harsanyi-frigyes/havi-200-pengo-fixszel-zeneszoveg.html (letöltve: 2026. június 16.)

ötgyerekes, félzsidó-félcigány vályogvetők, hasznos, fontos munkát végzők ellen hozták a fajvédelmi törvényt. A vádlott halasztást kért még a 15 nap letöltésére is, arra hivatkozva, hogy Atádon több százezer vályogot kell kivetnie. Érvelését elfogadták, a munka elvégzésére megkapta a halasztást, illetve az MTI tudósítása szerint az előzetesben töltött két hetet beszámítva azonnal szabadlábra helyezték.²⁴

A „vagyontalanok”-kategóriájába igen változatos foglalkozást űző és igen eltérő jövedelmi, vagyoni viszonyok között élő zsidó férfiak kerültek. Voltak köztük napszámosok, segédmunkások, kereskedő-, fodrász-, szabó- és asztalossegédek, könyvelők és magántisztviselők (utóbbiak alkották a legnépesebb csoportot, tizenketten voltak). A jobban képzettek közé tartoztak a villanszerelők, motorszerelők, gépkocsivezetők, asztalosok, fényképészek, pincérek.

Amikor Budapesten az első fajgyalázó zsidó férfit állították bíróság elé, a nyilasok kedvenc délutáni lapja reménykedve jegyezte meg: „jogászi körökben különösen nagy az érdeklődés, milyen bírói gyakorlat alakul ki a fajgyalázás megtorlásával kapcsolatban, mert a törvény csak kereteket adott. Most fogják elhatározni a tisztességes és tisztességtelen nők fogalmát.”²⁵ Csalódnuk kellett. A következő két évben a fajgyalázó perekben ítéletet hirdető bíróságok jónéhány esetben egymástól igen eltérő módon próbálták meghatározni, ki tekinthető tisztességtelen, illetve tisztességes nőnek. Lippert Margitról a Kúria ítélete állapította meg, hogy már 1936-tól együtt élt, és „benső szerelmi viszonyt” folytatott Rosinger Györggyel, és „ez a magatartása a jó erkölcsökbe ütközik ugyan, eme magatartás következtében azonban a m. kir. Kúriának az 1941:XV. t. c. 15.§-ával kapcsolatban követett állandó gyakorlata szerint Lippert Margit a törvény alkalmazása szempontjából tisztességtelen nőnek mégsem tekinthető, mert kétségtelen, hogy a vádlottal folytatott viszonya minden anyagi vonatkozástól mentes volt, és kölcsönös vonzalmon alapult.” A bíróság azt sem vette figyelembe, hogy Lippert Margitot 1939-ben közveszélyes munkakerülésért ötnapi elzárásra, egy másik alkalommal pedig titkos kéjelgésért tíznapos elzárásra ítélték.²⁶

Egy másik ügyben a vádlott védője hiába javasolta tanúkihallgatással bizonyítani, hogy a sértett régebben egy ízben egy másik férfival pénzért közösült, „ez az egy eset – még a gyermektartási perekben kifejlődött joggyakorlat szerint is – őt feslett életűvé még nem minősítené.”²⁷ Bognár Mária a Nyugati pályaudvar közelében, a Teréz körúton sétált, amikor megtetszett neki egy éppen arra haladó férfi, dr. Bíró József, ránevetett, megismerkedtek, és

24 *Délmagyarország*, 1942. június 24., 4. Az MTI tudósítása szerint Schwartz vályogvető zsidó volt, a „félcigány” származását nem említették meg. MTI, 1942. június 23., 35.

25 Sz. n.: Az első fajgyalázó zsidó a bíróság előtt. *Pesti Újság*, 1941. december 19., 2.

26 BFL-VII-5-c-9426/1942-Rosinger György, 79.

27 BFL-VII-5-c-8956/1942-Szgal László-17.

rövid séta után felment a lakására, ahol „nemileg közösültek”. A Kristóf-tanács szerint ezzel a hölgy nem tekinthető nem tisztességes nőnek, „jöllehet súlyosan vétett az erkölcsi és társadalmi törvények ellen”. Pénzt nem kért, és nem kapott a vádlottól, gyári munkásnő, állandóan dolgozik, és „munkájával tartja fent magát”, és csak azért engedett a „fajgyalázó” férfi hívásának, mert megtetszett neki, és egyébként „csupa szimpátiából már máskor is elkövetett hasonló cselekményeket.”²⁸ Az elítélt fajgyalázó férfiak, ha fellebbeztek, ügyük az Ítéltábla elé került. Akkor volt szerencsénk, ha a dr. vitéz Ottrubay Dezső vezette tanács bírálta el ügyüket. Bíró doktor ügyében ez a tanács hirtelen rendkívül szigorúan kezdte értelmezni a tisztességes nő fogalmát. Az már az első fokú bíróság előtt kiderült, hogy Bognár Mária már többször is megismerkedett az utcán férfiakkal, velük közösült, tőlük néha pénzt fogadott el. Éppen dr. Bírótól ugyan csak alkalmanként (az első találkozásuk után újra és újra felkereste a férfit annak Pannónia utcai lakásán) 1.30–1.60 pengőt fogadott el „villamosköltségre”. Mivel ilyesmit már máskor is elkövetett, „a fajvédelmi törvény szempontjából” tisztességes nőnek Bognár Mária nem lehet tekinteni – állapította meg az Ottrubay-tanács, és dr. Bíró felmentette.²⁹ Ezzel Bognár Mária számára semmit sem ártottak, egy 32 éves orvost viszont megmen-
tettek a börtöntől.

A vádlottak (nem egy esetben partnereikkel teljes összhangban) sokszor azzal próbáltak védekezni, hogy szerelmük, vadházastársuk nem tisztességes nő, mert sok férfival volt szexuális kapcsolata. Altmann Gyula 20 éves kárpi-tossegédet első fokon csak 200 pengő pénzbüntetésre ítélték, ráadásul még ebből is levontak 60 pengőt, mert így számolták be az előzetes letartóztatás-ban töltött öt napját. Másodfokon az Ottrubay-tanács felmentette a fajgyalázás vádja alól azzal az indoklással, hogy partnere, Pauleczky Erzsébet házicseléd nem viselkedett tisztességes nőhöz illően: „... az olyan nő, aki este 9 órakor a Népszínház és Német utca tájékán sétálva első felszólításra vádlottal szállóba megy, s minden előzetes udvarlás, kérlelés nélkül levetkőzik és vele nemileg közösül, azután a közösülésért pénzt, méghozzá kis, 2 pengős összeget elfo-gad, tisztességesnek nem tekinthető.”³⁰

Szmuk Sándor kereskedő esetében dr. Jónás Sámuel ügyész még a tárgya-lás előtt, 1943. január 12-én a vádat ejtette. Egyetlen, de igen alapos indoka az volt, hogy a sértett, Terjék Erzsébet titkos kéjelgésért már több ízben, leg-utóbb 1942. június 11-én büntetve volt. Kollégája, aki tőle az ügyet átvette, dr. Guta József ügyész 1942. október 3-án rövid vádiratában azt írta, hogy „abból a körülményből, hogy a gyanúsított és Terjék Erzsébet az utcán ismerkedtek

28 BFL-VII-5-c-11241/1942-Bíró József, dr.-7, 10.

29 Uo. 15.

30 BFL-VII-5-c-3123/1942-Altman Gyula-63-64

meg, s a gyanúsított 20 P-t adott Terjék Erzsébetnek a közösülésért, a bírói gyakorlat szerint nem lehet arra következtetni, hogy a sértett ne lenne az 1941. évi XV. tc. szemszögéből tekintve tisztességes. A sértett sem kéjnő, sem titkos kéjelgésért még nem volt büntetve, tisztességét tehát vélelmezni kell.”³¹ Guta ügyész úr nem volt elég alapos, illetve figyelmen kívül hagyta az eljáró detektívek jelentését, amelyből számára is kiderülhetett volna, hogy Terjék prostituált. Dr. Guta talán túlságosan is megörült, hogy végre egy valóságos, viszonylag jómódú (havi jövedelmeként 450 pengőt vallott be a rendőrségi kihallgatáson) kereskedő, és nem egy egyszerű gyári munkás került elé, mindenáron szeretne volna őt lecsukatni.

Weisz József szobafestő védője arra próbált hivatkozni, hogy védence egy férjes asszonnyal, Stróbl Józsefné sz. Schüttenhelm Etelkával folytatott már 1939 óta viszonyt. A férj hajós volt, gyakran volt hosszú ideig távol, és egyébként ő volt az, aki a rendőrségen az őt felszarvazó zsidót feljelentette. Herskovits Mihály József védőügyvéd az Ítéltáblához intézett beadványában példakkal bizonyította, hogy a magyar bírói gyakorlat azt a nőt, aki házassága alatt más férfival viszonyt folytat, tartásdíjra érdemtelennek szokta minősíteni. A védő szerint csak abszolút tisztesség van. Védencét első fokon 18 hónap fogházra ítélték. Másodfokon felmentették, de nem azért, mintha Schüttenhelmet tisztességtelennek tartották, vagy ítélték volna, hanem azért, mert a vádlott egyik fivére az orosz fronton elesett, 76 éves nevelőanyját egyedül tartotta el, és négy hónapot már amúgy is letartóztatásban töltött.³² A Kúria végül Weisz büntetését hat hónap fogházban állapította meg, és az ítélet indoklásában kitért a védő fentebb ismertetett érvelésére is. A Kúria álláspontja szerint: „az olyan nő, aki bár házasságon kívül, de egyetlen férfival folytat, minden anyagi vonatkozástól mentesen, pusztán vonzalom alapján nemi viszonyt, a törvény alkalmazása szempontjából tisztességtelennek nem tekinthető, noha cselekvése a jó erkölcsbe ütközik. A törvény ugyanis elsősorban gyermekek nemzését kívánja gátolni, már pedig nem kétséges, hogy a gyermekek nemzése következménye lehet a házasságon kívül folytatott nemi viszonynak is.” Az első fokon kiszabott büntetést a Kúria túl szigorúnak értékelte, és figyelembe vette, hogy a vádlott büntetlen előéletű volt, a kapcsolatot nem ő kezdeményezte, és „a nemi viszonyból gyermek nem származott”.³³

Eddigi kutatásaink legmeglepőbb, egyenesen megdöbbentő eredménye az volt, hogy a végül fajgyalázás vádjával bíróság elé került zsidó férfiak döntő többsége milyen enyhe büntetést kapott. Már első fokon 49 vádlottat felmentettek. Ebbe a csoportba soroltuk azt a négy vádlottat, akiket ugyan elítéltek

31 BFL-VII-5-c-10991/1942-Szmuk Sándor-7. és 31.

32 BFL-VII-5-c-10224/1942-Weisz József-18. és 89–91.

33 Uo. 23–24.

három-három hónap börtönre, de büntetésük végrehajtását három évre felfüggesztették. Egy másik vádlottat egy hónapra ítélték, de az ő esetében is három évre felfüggesztették a büntetés végrehajtását. Nem járt rosszul az sem, akit összesen 200 pengő pénzbüntetésre ítélték. Másodfokon 58 vádlottat mentettek fel, köztük három olyan „fajgyalázó” zsidó férfit, akit már első fokon is felmentettek, de az ügyész, bármilyen kevés bizonyíték is állt a rendelkezésére, mégis fellebbezett. A felmentettek közé soroltuk azt a három vádlottat is, akiket 200, 300, illetve 1000 pengő pénzbüntetésre ítélték. Egy olyan vádlott volt, akit az Ítéltábla három hónapra ítélt, ám büntetése végrehajtását három évre felfüggesztették. Volt két olyan vádlott, akit napra pontosan annyi börtönbüntetéssel „sújtottak”, amennyit addig már letartóztatásban töltött, és természetesen azonnal szabadlábra helyezték őket. Végül ide soroltuk azt a két vádlottat, akiket néhány nappal kevesebb börtönre ítélték, mint amennyit addig már fogházban, illetve börtönben töltöttek. A Kúria elé összesen 30 vádlott került. Közülük tíz vádlottat felmentettek, és most is a felmentettek közé számoltuk azt a két főt, akit 15–15 napra ítélték. Az eddig áttanulmányozott 192 perben tehát összesen 114 felmentő ítélet (59,3%) született.

A nagyszámú felmentő ítélet számos okkal magyarázható. Hevenyészve készült, egy-két oldalas, felületes vádiratok kerültek futószalagon a bíróság elé. Sokszor egy-két tanúvallomásra alapozva emeltek vádat. Ha kiderült, hogy a feljelentők, illetve a tanúk ilyen vagy olyan okból elfogultak voltak, a védőügyvédeknek még könnyebb dolguk volt. Jelentős enyhítő körülménynek számított a sokéves együttélés, a közös gyerek, illetve közös gyerekek, a büntetlen előélet és még a töredelmes beismerő vallomás is. A másodfokon bíraskodó Ítéltáblán a felmentő ítéletek többségét, 58-ból 33-at az Ottrubay Dezső vezette tanács mondta ki. Ha alaposan szemügyre vesszük azt a 60 ügyet, amelyben az Ottrubay Dezső-tanács ítélt, még feltűnőbb nemcsak a felmentő ítéletek nagy száma, hanem hogy több esetben milyen jelentős mértékben csökkentették az első fokon kiszabott büntetést. Eisenberg Mór 58 éves pénzbeszedő ügynököt első fokon 30 hónap fogházra ítélték. Az ítélet indoklása mintha a fajvédő törvényhozók 1941. nyári érveit ismételné: Eisenberg házicselédje Pásztor Ilona „tisztességes földműves családból származó egyén, aki háztartásvezetési foglalkozásból tartotta fenn magát és vádlottal e házasságon kívüli viszonyt a vádlott házassági ígérete alapján folytatta. [...] [A] sértett a szülői háztól elkerült, Budapesten házasságon kívül született gyermekkel is megáldott, teljesen elhagyatott állapotban volt.” Az Ottrubay-tanács a büntetés mértékét nyolc hónapra csökkentette, az előzetesben, majd a fogházban addig eltöltött hét hónap és 22 nap beszámításával, ami gyakorlatilag a vádlott felmentésével volt egyenértékű. Nyomatékos enyhítő körülménynek vették, hogy a vádlott a sértettet, akivel 1942. január vége óta élt közös háztartásban,

1942. február 27-én „mint ellátásra igényjogosult családtagot jelentette be” a MABI-hoz,³⁴ tehát ettől az időponttól kezdve már nem volt az alkalmazottja.³⁵

Rutineljárásnak számított az Ottrubay-tanács gyakorlatában, hogy akit a Büntető Törvényszék egy évnél hosszabb fogházbüntetésre ítélt, annak a büntetését egy-két hónapra szállította le. Igen változatos, azt kell mondanunk, hogy ember-, sőt zsidóbarát érveléssel. Az Ottrubay-tanács még olyan esetekben is volt, hogy felmentette a vádlottat, amikor kiderült, hogy a vádlott és partnere egy lakásban lakott, és egy szobában, egy ágyban töltötték az éjszakákat. Ám ha mind a ketten azt vallották, hogy köztük 1941. október 10. után nem volt szexuális kapcsolat, az Ottrubay-tanács „bizonyítékok hiányában” kimondta a felmentő ítéletet. Többször olvashatjuk az Ottrubay-tanács ítéleteiben, hogy az első fokon kiszabott büntetés „túl szigorú” volt. Waschler Sándor 44 éves villanyszerelőt első fokon tízhavi fogházra ítélték, másodfokon az Ottrubay-tanács büntetését három hónapra mérsékelte, és ami gyakorlatilag felmentésével volt egyenlő, a büntetés végrehajtását három év próbaidőre felfüggesztette. A vádlott és a sértett már 20 éve élt együtt, mély lelki kapcsolat alakult ki köztük, gyermekük született. Különösen „méltánylást érdemlő körülménynek látta” az Ítéletábla azt, hogy „a vádlott a sértettet és közös gyermeküket szeretetből tovább is magánál tartotta, s róluk gondoskodott, s így vádlottnak hosszabb szabadságvesztés büntetéssel büntetése, s a büntetés végrehajtása az eltartásra szorulókat is sújtaná.”³⁶ Volt olyan vádlott, Rosenzweig József, akinek védője arra hivatkozott, hogy védence alig néhány elemi iskolát végzett, teljesen unintelligens ember, és „a sértett sem tekinthető oly intelligens és értelmes személynek, hogy mindketten kiismerhették volna magukat a zsidókkal kapcsolatos különböző törvényes rendelkezések egyes paragrafusaiban.” Dr. Spinner Sándor szerint mind a vádlott, mind a sértett „azt gondolták, vagy azt gondolhatták, hogy a házasságon kívüli együttélésből származó 2 gyermek, hogy az a körülmény, hogy ketten törvényes házastársként élnek, bár házasságkötés nélkül, az ő helyzetüket azonosítja azoknak a helyzetével, akik a fajvédelmi törvény életbeléptetése előtt egymással házasságot kötöttek.”³⁷ Viszonylag ritkán fordult elő, hogy egy-egy fajgyalázási ügyben pusztán a szándékot büntették, vagyis azt, hogy egy zsidó férfi udvarolt egy keresztény nőnek vagy lánynak, őt megpróbálta elcsábítani. Kertész István özvegy édesanyja halála után egyedül maradt az Andrassy út 31. sz. házban egy nagy, négyszobás lakásban. Még édesanyja vette hozzájuk Vass Terézt házcselédnek, majd amikor megbetegedett, őt gondosan ápolta, és

34 MABI – Magánalkalmazottak Biztosító Intézete.

35 BFL-VII-5-c-2959/1942-Eisenberg Mór-5–6. és 12–13.

36 BFL-VII-5-c-10601/1942-Washler Sándor-8–9.

37 BFL-VII-5-c-11193/1942-Rosenzweig József-53.

munkaadója halála után tovább szolgálta a géplakatosnak tanuló fiát. Abból éltek, hogy a nagy lakás mind a négy szobáját albérlőknek adták ki. A fiú nagyon ragaszkodott régi cselédjükhöz, neki kedves, szeretettel teli leveleket írt, ha Budapesttől távol volt. Ezeket – miután egy névtelen feljelentés után le tartóztatták – ellene a bíróságon bizonyítékként használták fel, és első fokon tíz hónap börtönre ítélték. Védője, dr. Gyóny István fellebbezése indoklásában joggal állapította meg, hogy az 1941:XV. t. c. „büntetőtörvényeink azon igen ritka tételei közé tartozik, melyek a szándékot büntetik. A szándékot teljes bizonyossággal csak az Isten tudja megállapítani...” A védő kifogásolta, hogy a bíróság nem járt el kellő gondossággal, nem vizsgálta védenca egyéniségét, nem vette tekintetbe, hogy ötéves kora óta özvegy édesanyja nem az életre nevelte, hanem túlzott anyai szeretettel óvta, és ennek is köszönhető, hogy önálló elhatározásokra képtelen, gyermekes magatartású férfi lett belőle. Semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy régi cselédjükhöz másfajta érzelm, mint szeretet, ragaszkodás, hála fűzte volna, hangsúlyozta dr. Gyóny. Aki met-sző gúnnyal ehhez még hozzátette: „Természetesen, ha eleve feltételezzük, hogy minden férfit, nevezetesen minden zsidó férfit a nőhöz való viszonyában egyedül és kizárólag a nemi érintkezésre való törekvés vezet, és elfelejtjük annak lehetőségét [...], hogy az élet a férfi és nő között a szerelmi viszonytól különböző ezer más kapcsolatot is hozhat létre, akkor megnyugvással lehet fogadni a t. kir. Törvényszék ténymegállapításait és okfejtéseit.” Az ügyvéd azt sem felejtette el megemlíteni, hogy Vass Teréznek Kertész István édesanyja halála után érdekében állt átvenni a háztartás felett a teljes uralmat. Végre nem neki parancsoltak, ő intézkedhetett a gyámoltalan fiú nevében és helyett. Az ügyvéd arra is felhívta a figyelmet, hogy ha a cselédnek a leghalványabb gyanúja lett volna, hogy az egyébként valóban teljesen ártalmatlan tartalmú levelekben a vádhatóság, majd a bíróság olyasmit találhat, ami árthat a fiúnak, akkor bizonyosan nem adja át ezeket a nyomozóknak. Érvelése meghallgatás-ra talált, másodfokon az Ottrubay-tanács Kertészt felmentette.³⁸

Talán a legismertebb „sértett” Ladomerszky Margit színésznő volt. Élettársa, Neurath (Angyal) László zeneszerző volt, akivel 1931-ben ismerkedett meg, és még abban az évben a színésznő Falk Miksa utcai lakásába költözött. A fajvédelmi törvény életbe lépése után Angyal a Margit híd budai hídfőjénél egy garzon lakást vett ki, de az 1942. november 18-i tárgyalási jegyzőkönyvbe az került, hogy ezt követően is „napról napra találkoztak, együtt jártak szórakozni, több esetben vacsorázni és az utóbbiak alkalmával a vacsora után a vádlott az éjjelt a sértettnél töltötte...” Első fokon tíz hónap fogházra ítélték, de másodfokon az Ottrubay-tanács büntetését 1000 pengőre módosította, azzal a megjegyzéssel, hogy ha nem tudná kifizetni, akkor napi 20 pengővel megválthatna egy-egy

38 BFL-VII-5-c-8120/1942-Kertész István-19.

nap fogházat. Bizonyosnak tekinthető, hogy a művésznő szerelme (1945 után férje) nem ült 50 napot, hanem kifizette a büntetést. A jogerős ítélet indoklásában az szerepel, hogy az első fokon kiszabott büntetés túl szigorú, súlyosbító körülményt nem talált az Ottrubay-tanács, viszont figyelembe vette a vádlott büntetlen előéletét, beteges állapotát és „a sértettel való hosszabb együttélésből származó mélyebb lelki kapcsolat megszakításának nehézségét...”³⁹ Valószínű, hogy az Ottrubay-tanács tagjai elolvasták Angyal László fellebbezését, amelyben többek között arra hivatkozott, hogy: „A mi együttélésünk célja nem a sexuális érintkezés volt, hanem a legbensőbb lelki kapcsolatok fűztek egymáshoz. Engem a sors: a különböző zsidótörvények folytán alaposan megtagposott. Elvesztettem a Hunnia filmgyárban az állásomat és szerzeményem is indexre került. Mikor ennyire letörtem, nem csak anyagilag, de erkölcsileg, – a sértett művésznő, amint a főtárgyaláson vallotta, nem tudta megtenni, hogy nyomorúságomban elhagyjon és még ő is rúgjon ezzel rajtam egyet, – bátran mellém állt, mellettem maradt és küzdött érettem és velem. – Hát lehetséges-e az, hogy a legszentebb Isteni törvény: a szeretet parancsának engedelmeskedve, – beleütközöm az emberi törvény holt betűjébe, – mindennek tetejébe még fogházba is kerüljek, és pedig tíz teljes hónapra?”⁴⁰

Iczkovics Izidor pincért első fokon tíz hónap fogházra ítélték. Másodfokon büntetését az Ottrubay-tanács három hónapra mérsékelte. Az első fokon kiszabott büntetést „aránytalanul súlyosnak” nevezték, és enyhítő körülményként mérlegelték azt is, hogy „a nehéz lakásszerzési viszonyok” miatt a vádlott és a sértett nem tudtak különválni.⁴¹

Friedmann Sándor, miként hasonló perekben több vádlott is, azt állította, hogy a nyomozati eljárásban nem tett beismerő vallomást, „nem tudja, mit vettek jegyzőkönyvbe, ő elolvasás nélkül írta alá a vallomását.”⁴² A bíróság ebben az esetben a vallomás visszavonását és a vádlott tagadását nem fogadta el. Más kérdés, hogy bár a fajgyalázás tényét bizonyítottnak vették, de figyelembe vették azt is, hogy a kapcsolatból már egy gyerek született, és ennek megszakítása már a „gyermekükre is tekintettel nehézségekbe ütközött”, ezért a vádlott büntetlen előéletére is tekintettel egy hónapi fogházbüntetésre ítélték Friedmann.⁴³ Az Ítéletábla, az előző évek gyakorlatával most már szakítva és a „folytatólagosságot” figyelembe véve a büntetést „túl enyhének” találta, és két hónapra ítélte a vádlottat. Igaz, már 1944. május 15-én, tehát a német megszállás után csaknem két hónappal.⁴⁴

39 BFL-VII-5-c-10572/1942 Neurath László-9, 13–14, 38.

40 Uo. 51.

41 BFL-VII-5-c-11336/1942-Iczkovics Izidor-12.

42 BFL-VII-5-c-11159/1942-Friedmann Sándor-10. (1943. november 19.)

43 Uo. 13.

44 Uo. 20.

Valószínű, hogy Friedmann enyhének tekinthető büntetése kiszabásánál figyelembe vették büntetlen előéletét és azt is, hogy már hosszú évek óta élt együtt szerelmével, Dorusák Mária könyvkötővel, akitől gyereke született. Lehet, hogy azért is kapott enyhe büntetést, mert a bíróság ismerte 1941-es kálváriája történetét. A bárcai körjegyző előtt 1942. május 9-én jegyzőkönyvbe mondta, hogy „1941. július 26-án a budapesti rendőrkapitányság mint idegen honost Ödön (Dönci) nevű öcsémmel őrizetbe vett és kb. 400 társammal együtt július 28-án Ukrajnába szállítottak. Kőrösmezőnél kb. 1400-ra szaporodtunk. Onnan Ukrajnába vittek, ahol a Jazdoveci várba tereltek bennünket. A Várból a Dnyeszter vizének zavarták valamennyiünket. Ott 28-an megszöktünk, majd szétválva Ödön nevű öcsémmel, valamint Schatz Lipót és Géza budapesti lakosokkal (jelenleg valamennyien a garanyi internáló táborban vannak) eljutottunk Jabloncáig. Ott egy Kaszilfreiger nevű zsidónál húzódottunk meg, aki 125 pengőért átjuttatott bennünket Magyarországra. Az országhatárt Tatárhágónál léptük át. Kőrösmezőről Máramarosszigetig vonattal, onnan Szatmárnémetiig autóbusszon, majd Szatmárnémetiből ismét vonaton jutottunk Budapestre.”⁴⁵

Összefoglalás és következtetések

A sajtóban, mivel ezek a perek „természetesen” a közerkölcs védelmében zárt ajtók mögött zajlottak, nem sok hír, tudósítás jelent meg a „fajgyalázókról”. Ezért a közvélemény is lassan elvesztette érdeklődését. A feljelentettek viszonylag kis számából is látszik (a 192 vádlott közül 124-et jelentettek fel), hogy az emberek többsége nem különösebben érdeklődött szomszédaik, ismerőseik „fajgyalázási” ügyei iránt. A nagy történelmi egyházak a „fajvédelmi” törvénynek főleg azt a részét bírálták, és képviselőik a Felsőházban meg sem szavazták, amely megtiltotta a zsidók (izraeliták) és keresztények-kereszténynek házasságkötését. Kimondhatjuk, hogy a m. kir. bírói kar, legalábbis az Ítéltáblán és Kúrián ezekben az ügyekben eljáró bírók az 1941. évi XV. törvénycikk végrehajtását „elszabotálták”. Konzervatív, liberális meggyőződésű jogászok voltak, akik ragaszkodtak az „ártatlan mindenki, amíg be nem bizonyosodik, hogy bűnös” ősi elvéhez. Emberek tudtak maradni egy embertelen korban. Emlékezzünk rájuk tisztelettel.

⁴⁵ Uo. 38.

Bibliográfia

- Hilberg, Raul. 1985. *The Destruction of the European Jews*. New York: Holmes and Meier.
- Karsai László. 2021. „Fajvédők, fajgyalázók.” *Mozgó Világ* 1: 22–32.
- Molnár Ákos. 1938. *A hitleri árjatórvények teljes szövege és magyarázata*. Kalocsa.
- Neštáková, Denisa – Eduard Nižňanský. 2016. „Regulating of Sexual Relations between Jews and non-Jews by Ordinance Number 198/1941 Coll. of Slovak Laws in Times of the Slovak State.” In *Women in World War II.*, szerk. Eduard Nižňanský – Denisa Neštáková, 89–118. Bratislava: Acta Historiae Posoniensia.
- Yeomans, Rory. 2013. „Eradicating »Undesired Elements«. National Regeneration and the Ustasha Regime. Program to Purify the Nation.” In *Racial Science in Hitler's New Europe, 1938–1945*, szerk. Anton Weiss-Wendt – Rory Yeomans, 200–36. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

JOHN WESLEY ÉS A NŐI PRÉDIKÁTOROK

KERTAI–SZABÓ ILDIKÓ

Ismert jelenség, hogy a progresszív társadalmi vagy vallási mozgalmak kezdeti szakaszában nagyobb mozgásteret kapnak a nők. Ezek a mozgalmak gyakran szakítanak a hagyományos társadalmi struktúrákkal és konvenciókkal. Az intézményesülés előtti szakaszban az ilyen csoportok korukban marginalizált helyzetben lévő személyeket is befogadnak tagjaik, olykor meghatározó embereik közé. Ez részben magyarázható az erőforrások hiányával is, így aki aktív, elkötelezett, különösen, ha anyagi vagy kapcsolati tőkével is rendelkezik, hamarabb az adott közösség nagyobb befolyással rendelkező tagja lehet. Későbbiekben, a mozgalom intézményesülésekor ez a folyamat megáll, sőt a közösség gyakran mintává és kötelezővé teszi az adott kor patriarchális elvárásait. Ekkor a nők mozgásterére jelentősen visszaszorul. Bár ez a folyamat világosan nyomon követhető a methodista mozgalom történetében is, tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a nők kiemelt szerepének a methodista mozgalmon belül milyen egyháztörténeti előzményei voltak, és Wesley személyes élettörténetében, valamint mozgalma fejlődésében milyen hatások segítették elő, hogy megengedje egyes nőknek a vezető szerep betöltését és a prédikálást is.

Kortörténeti előzmények

Az angol egyháztörténetben már a reformáció, sőt a polgárháború előtti (1640–1660) időszakban is találunk női prédikátorokat. A lollard¹ mozgalom fejlődésének egy formatív szakaszában állításokat fogalmaztak meg arról, hogy a nők alkalmasak a papi hivatásra. A kortársaik – sokszor ellenvéleményüknek hangot adva – tanúskodnak arról, hogy laikus nők a laikus férfiakkal együtt aktívan részt vettek a lollard törekvésekben. A nők evangélistákká váltak, az angol nyelvre fordított Szentírást tanulmányozták és magyarázták. Tényleges felszentelésük nem történhetett meg, de Walter Brut ránk maradt írásából, valamint az ellene indított per anyagából tudjuk, hogy az evangéli-

1 A lollardok német nyelvterületen a 14. sz. elejétől a regula, illetve fogadalom nélkül élő vallási közösségek, valamint a különböző eretnekek gúnyneve. Angliában John Wyclif tanításának követői, és a 14. század végétől a társadalom különböző rétegeiben megtalálhatóak voltak. Későbbiekben beolvadtak a reformáció felekezeteibe.

umot hirdető nők joga a szentségek kiszolgáltatására felvetődött, és vita tárgyát képezte.²

A reformátorok megkérdőjelezték az egyháznak – mint a hívő ember és Isten közötti közvetítőnek – az intézményes tekintélyét. Hangsúlyozták az egyes keresztény azon képességét, hogy közvetlenül kommunikáljon Istennel az imádság, az úrvacsora és a Szentírás értelmezése révén. A puritán prédikátorok számára Krisztus menyasszonya nem az egyház intézménye volt, hanem a hívők közössége.

A 17. században, különösen a polgárháború idején megszorodtak azok a nonkonformista csoportok – anabaptisták, levellerek, kvékerek –, amelyekben a gondolatszabadság, a hívő lelkiismeret, a jogi és szellemi egyenlőség eszméje táptalajt talált. A lelkiismereti szabadság azzal a gondolattal párosulva, hogy a Szentlélek jelen van az illető egyén életében, szembeállítva a sokszor kiüresedett intézményes egyházzal mint a hatalom végső székhelyével, logikus következményként olykor a nőkre vonatkozó társadalmi tilalmak felülbírálatához vezetett ezekben a csoportokban.³

Cromwell vallási toleranciapolitikája és a cenzúra hiánya lehetővé tette, hogy több mint háromszáz női próféta működött az interregnum alatt az országban. Ezek a nők nemcsak prédikáltak, hanem írásaikkal is megszólították koruk társadalmát.⁴ Phyllis Mack így jellemzi ennek a kornak a női prédikátorait:

Megvetett státuszának és eksztatikus, mégis tekintélyelvű viselkedésének kombinációja a női prófétát a feje tetejére állított világ tökéletes szimbólumává tette. Még szembetűnőbb, mint a férfi [predikátor], egy olyan szellemi és politikai autoritást képviselt, amely a konvencionális normák szerint helytelen, sőt szörnyű volt, de megfelelt az emberi egyenlőség mélyebb és radikálisabb víziójának, a földi és a mennyi egyenlőségnek⁵

A női igehirdetők száma különösen a kvéker közösségben volt jelentős, és bár a többi felekezethez képest kitüntetett szerepüket a restauráció korszakában is megtartották, de az egyházkormányzás döntő módon a férfiak kezébe került, és a nők gyülekezeten kívüli szerepe csökkent.⁶

Az anglikán egyház sokat szenvedett a 17. század vallási zűrzavaraitól. A 18. század első évtizedeire a békére és mértékletességre való törekvés jellemezte

2 Aston 1980, 441–61. Aston részletesen foglalkozik Walter Brut (Brit?) 1393-as perével. Brut női tanítók és női papok mellett szóló érvelésének cáfolata nem tartalmaz arra vonatkozó utalást, hogy ténylegesen léteztek is ilyen személyek; az egész vita akadémikus volt, az elmélet területére korlátozódott, és arról tanúskodik, hogy már az elméleti feltevés is komoly ellenállást váltott ki.

3 Chilcote 1991, 4–6.

4 Morgan 1929, 561–69.

5 Mack 1982, 24–25.

6 Braithwaite 2021, 269–75.

az angol társadalmat, a vallási intézményrendszerben a józan ész hangja lett a mérvadó, és az ezzel együtt járó ellenszenv a vallási „lelkesedés” minden formájával szemben. Az 1640-es években az „entuziazmus” kifejezés – amely a görög „en theos” szóból származik, és azt jelenti, hogy isten által eltöltött, isten által ihletett – csupán egy negatív jelentésű kifejezés volt, amelyet gyakran a puritánokkal társítottak, és amely azt az igényüket emelte ki, hogy viszonylag közvetlen módon kapcsolódjanak Istenhez a Szentlélek, az Ige és a szertartások (keresztelés és úrvacsora) eszközei révén. A 18. században éles vita alakult ki a formalisták és az entuziaszták között. Az ébredési mozgalom vezetői – miközben elhatárolódtak a lelkesedés vádjától – folytatták azt a hagyományt, hogy kritikusaikat egyszerűn „formalistáknak”, azaz a merev egyházi formákhoz ragaszkodóknak bélyegezték. A formalizmus támogatói megkérdőjelezték a puritánok azon állítását, hogy az egyház közvetítése nélkül, közvetlenül kapcsolódhatnak Istenhez. Egy évszázaddal később ez a vita még mindig eleven volt. Jonathan Edwards, az amerikai ébredés vezéralakja hangsúlyozta, hogy „Isten Lelke” minden igaz szentben lakozik, hasonlóan John Wesleyhez, aki hirdette, hogy minden igaz keresztény megkapja „Isten Lelkének bizonyosságát a saját lelkében, hogy ő Isten gyermeke”. Ezek a kijelentések, amelyek mindkettőjük teológiájának központi elemei voltak, vezettek ahhoz, hogy Edwardsot és Wesley-t is entuziazmussal vádolták.⁷

Végül annak érdekében, hogy elkerüljék az angol polgárháború vallási zűrzavarát, az anglikán egyházban a formalista megközelítés vált hangsúlyossá. A 18. századot – legalábbis kezdetben – leggyakrabban a stabilitás és a rend időszakaként, a „konzervativizmus korszakaként” ábrázolják. A századfordulóra Anglia túljutott a polgárháború időszakának nagy társadalmi felfordulásán, átélte a dicsőséges forradalmat, amely új feltételeket teremtett a hatalom gyakorlásához.

Ugyanakkor az anglikán egyház szellemi élete a 18. század elején szinte haldoklott, amelynek egyik tünete a laikus prédikáció gyakorlatának visszaszorulása volt. Az emberek szellemi, spirituális éhségét olyan csoportok megjelenése elégítette ki, amelyeket mai kifejezéssel ezoterikus irányultságúnak nevezhetünk. Az ezekben működő női spirituális médiumokat, karizmatikus látnokokat a modern antropológiai kutatás leginkább sámánként jellemzi, akik tapasztalataikkal megdöbbsentették, és gyakran megijesztették kortársaikat. Sőt, hozzájárultak ahhoz, hogy sokak előítéletei megerősödtek a nők nyilvános szereplésével kapcsolatban.⁸

⁷ Taves 1999, 17–19.

⁸ Chilcote 1991, 14–16. Chilcote egyetlen kiemelkedő női igehirdetőt említ ebben a korban, May Drummondot, aki olyan népszerű volt, hogy számos különböző meggyőződést képviselő emberek ezrei özőnlöttek, hogy hallgassák prédikációit.

Susanna Wesley hatása

Amikor John Wesley-nek a női igehirdetőkhez való viszonyát, annak formálódását vizsgáljuk, elsőként Susanna Wesley fiaira gyakorolt hatásával találkozunk. Tehetséges és „tűzből kikapott” fiához, Johnhoz való kötődése jól dokumentált a magyar szakirodalomban.⁹ Susanna – a maga korlátai között – a korai metodista női prédikátorok előfutárát képviseli. Saját korában képzett asszonynak számított, tudott latinul és görögül, és teológiai vitákat folytatót férjével és fiaival. Férje 1710/11 és 1711/12 telén történő távollétében „családi áhítatokat” tartott, amelyeken a gyülekezetből akár kétszáz hívő is részt vett. John Wesley azt írta, hogy apjához, nagyapjához és három fiához hasonlóan Susanna is az „igazság prédikátora” volt.¹⁰ Szolgálatát túlmutatót a parókia belső körén, és kiterjedt Epworth lakosságára is. A férje távollétében tartott magánjellegű, családi áhítatokat gyülekezeti alkalmakká alakította át a parókia konyhájában. Puritán gyökereinek megfelelően a lelkiismeret szentsége és a Szentlélek munkálkodásának megtapasztalása volt az, ami számára ennek tevékenységének legitimitását képezte. Már 1702-ben írt levelében hangsúlyozza:

Nem értékelem sem a hírnevet, sem a barátokat, sem semmit, ahhoz az egyszerű elégtételhez képest, hogy megőrizsem az Isten és ember felé sértéstől mentes lelkiismeretet.¹¹

Amikor férje értesült arról, hogy távollétében a felesége milyen tevékenységet folytat, egy enyhe hangvételű levélben megpróbálta ettől eltanácsolni. Susanna ismét a lelkiismerete szavára hivatkozott.

Ha végül is úgy gondold, hogy feloszlathatod ezt a gyűlést, ne mondd nekem, hogy azt kívánod, hogy ezt tegyem, mert ez nem fogja kielégíteni lelkiismeretemet: hanem küldd el nekem a határozott parancsodat, olyan teljes és kifejezett formában, amely felmenthet minden bűnösség és büntetés alól, amiért elhanyagoltam ennek a jótéteménynek a lehetőségét, amikor te és én megjelenünk majd a mi Urunk Jézus Krisztus nagy és szörnyű bírósága előtt.¹²

Bár Susanna nem prédikált a szó valódi értelmében, mások igehirdetéseit olvasta fel, imádkozott és beszélgetett az emberekkel, de ezt Istentől vett feladatként, megbízatasként fogta fel. Vezetői képessége és lelkisége meggyőző erővel hatott a környezetére. Mint később látni fogjuk, a metodista ébredés

⁹ Garth 1991.

¹⁰ <https://www.iaumc.org/newsdetail/susanna-wesley-played-a-critical-role-in-the-methodist-movement-15117610>

¹¹ Newton 2002, 88–93.

¹² Whitehead 1805, 47–48.

kezdetén ugyanezt a belső meggyőződést, elhivatottságérzetet és külső magatartást, vezetői képességet figyelhetjük meg más nők esetében is.

Susanna Wesley tevékenységének vizsgálatakor fontos kiemelnünk puritán gyökereit. Bár fiatalon belépett az anglikán egyházba, puritán lelkeségű otthona és puritán lelkész apjával való szoros kapcsolata meghatározó jelentőségű volt a számára. A methodista mozgalom sokfajta hatás eredőjeként született meg, mégis van egy szál, amelyet – bár nem hagytak figyelmen kívül, de – gyakran alábecsültek vagy minimalizáltak: ez pedig a puritán hagyomány, amelyben Wesley szülei nevelkedtek.¹³ Ezek a hatások tetten érhetőek Susanna gyermeknevelési elveiben, azok gyakorlati, erkölcsi és vallási vonatkozásaiban, valamint hátramaradt írásaiban kibontakozó teológiai nézeteiben.

John A. Newton könyvének egyik fejezete bemutatja Susanna Wesley bevonódását a methodista mozgalomba. Kezdetben – különösen legidősebb fia, Samuel rosszállását hallva – aggodalmát fejezte ki John és Charles Wesley tevékenysége miatt. A szabad tereken történő prédikálás, a megigazulás bizonyosságát kísérő érzelmi megnyilvánulások ellenkezést váltottak ki a puritán vallásosság józan hangját, a Szentírás igazságait igaznak valló és azt a hitre nézve elégségesnek tartó Susannából. Ám miután férje és legidősebb fia halála után Londonba költözött, és közelebbről tapasztalhatta a methodista ébredés hatásait, végül egyértelműen támogatta azt.¹⁴

A női prédikátorok változó megítélésé a methodista ébredés történetében

A vallási közösségeknek a nők életére kifejtett hatása rendkívül összetett kérdés. Mind az elnyomó, mind pedig a progresszív, kifejezetten felszabadító hatások is nyomon követhetőek. Amikor a methodista mozgalmon belül vizsgáljuk ezeket az ösztönző és gátló tényezőket, akkor nemcsak a 18. századi Anglia sajátos vallási helyzete, hanem John Wesley személye, az őt ért hatások és gondolkodásmódjának az ébredés eseményei nyomán bekövetkező változása is meghatározó tényező.¹⁵

Az oxfordi évek alatt a Szent klubban intenzíven tanulmányozta a görög Újszövetség mellett az ógyház hitvallási, liturgiai szövegeit, és ezeknek a hatása a későbbiekben is megfigyelhető.¹⁶ Mindig újra és újra visszatér a biblikus alapokhoz és az ősegyházi gyakorlathoz mint gondolkodásának a fundamentumához. Georgiába történő utazásakor találkozott a morva közösség tagjaival,

¹³ Newton 2002, 15.

¹⁴ Newton 2002, 159–83.

¹⁵ Chilcote 1991, 14.

¹⁶ Baker 1970, 30–34.

és közöttük megfigyelhette a nők tevékenységét, akik meghatározott feladatokat végeztek el saját nemük körében. A morva közösségek egyik ismérve a nemek szigorú elkülönítése volt, ami együtt járt azzal, hogy sajátos készségek fejlődtek ki a női csoportokat a lelkipásztorok vezetése alatt irányító asszonyokban. A női vezetők különböző rendekbe differenciálódtak, mint például ápolónők, özvegyasszonyok, diakonisszák és vénasszonyok. Az összes nőt felügyelő „fő öregasszony” nagy hatalommal és befolyással rendelkezett. Mindehhez hozzájárult Wesley herrnhuti látogatása, ahol közvetlen tapasztalatot szerezhetett a nők munkájáról.¹⁷ Néhány évvel később, amikor Wesley megjelentette az Újtestamentumhoz fűzött magyarázó jegyzeteit, világosan leírta a nők szolgálatának határait a korai egyházban:

Az volt a feladatuk, hogy ne tanítsanak nyilvánosan, hanem látogassák a betegeket, különösen a nőket, és szolgálják őket mind világi, mind lelki szükségleteikben.¹⁸

Ez volt gondolkodásának alapja a metodista ébredés kezdetén. Chilcote a metodista ébredést és ebben a nők szerepét vizsgálva korszakokat különít el. A korai metodista ébredést 1739–1760 között, valamint az ébredés kiteljesedésének időszakát, az 1761–1791-ig tartó korszakot.

Amikor Wesley 1739-ben elkezdte a szabadtéren való prédikálást, azokat, akik csatlakoztak munkájához – a prédikálására felébredteket, a mozgalmát támogatókat – csoportokba szervezte. Ezek olyan támogató környezetet biztosítottak, amelyek lehetőséget adtak a hitbeli tapasztalatok megosztására, az újonnan felfedezett keresztyén élet gyakorlati megélésére. A metodista társaságok az anglikán egyháztól függetlenül, klubként, vallási egyesületként működtek. A metodistákat összetartó kötelékek alapvetően szerződéses jellegűek voltak. A mozgalmához való csatlakozást Wesley szerződéses viszonyoknak tekintette, amelynek ő határozta meg a hitelvi háttérét és gyakorlati működését. A metodizmus, ahogy ő látta, akkor kezdődött, amikor két-három bűnbánó felkereste őt, és az ő irányítása alá helyezte magát. Vállalta, hogy találkozik velük, és tanítja őket. Ő határozta meg, hogy mikor, hol és hogyan találkozzanak és ő döntött azok eltávolításáról is, akiknek élete azt mutatta, hogy nem kívánnak „megszabadulni az eljövendő haragtól”. A metodizmus nagy és összetett mozgalommá növekedése semmit sem változtatott Wesley szerepfelfogásában. Ez lényegében autoriter vezetés volt, ugyanakkor nem jelentett a részéről semmiféle természetfeletti tekintélyre való hivatkozást. Egyszerűen, következetesen és tapintatosan ragaszkodott ahhoz, hogy a hozzá csatlakozók nemi és társadalmi különbség nélkül igazodjanak a feltételeihez.¹⁹ A személyes, vallá-

17 Chilcote 1991, 20–21.

18 Wesley é. n., 398.

19 Dreyer 1986, 62–83.

sos tapasztalat és e tapasztalat egyént és társadalmat egyaránt átalakító erejének megélése volt Wesley szilárd célja. Szinte bármilyen módszert hajlandó volt felhasználni ennek az isteni küldetésnek a teljesítéséhez, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, ahogy a nők szerepét a metodista mozgalmon belül értelmezte, illetve ahhoz, ahogy ez az értelmezés változott. Kész volt elfogadni és alkalmazni minden olyan elképzelést, amely az anglikán egyház megújulását, az evangélium hirdetésének hatékonyságát célozta.

Wesley a lelki fejlődés támogatásaként szorgalmazta a naplózást és a lelki szövegek terjesztését a brit és amerikai metodisták körében.²⁰ A naplózás azt jelentette, hogy az egyének önmaguknak megfogalmazhatták és kifejezhették vallási tapasztalataikat és érzéseiket. Ez különösen nagy segítséget jelentett a nőknek abban, hogy megtalálják saját vallási élményeik kifejezésének módját. Innen már a következő lépés az írásban megfogalmazott narratíva verbalizálása volt, amelyre a kis közösségekben lehetőségük nyílt. Wesley mint jó anglikán hitt abban, hogy Isten felhasználhatja a kegyelem eszközeit – amelyek önmagukban nem üdvözítenek, de hathatós segítségek a kegyelem megtalálásában. „A kegyelem eszközei” című prédikációjában Wesley a következőképpen határozza meg ezeket az eszközöket: imádság, akár egyénileg, akár a gyülekezet előtt, a Szentírás tanulmányozása (amely magában foglalja az olvasást, hallgatást és elmélkedést), valamint az Úr vacsorájának vétele.²¹ A naplókban már megfogalmazott gondolatok, imádságok és az azok révén megtapasztalt spirituális élmény továbbadása megerősítette az egyént is saját vallási identitásában. Ugyanakkor ebben a folyamatban a felvilágosodás autonóm egyénről alkotott elképzelései találkoztak a kegyelem megragadásának egyéni tapasztalatával mind a metodista mozgalomban, mind pedig a kor más nagy vallási ébredéseiben.²²

A metodista társaságok a csoportos és osztálygyűlésekkel, valamint a jellegzetes istentiszteletekkel, szeretetlakomákkal a későbbi női prédikátorok számára gyakorlóterepnek bizonyultak. Ezeknek a támogató struktúráknak a keretein belül a nők szabadon kifejezhették magukat, és gyakorolhatták adottságaikat az énekkarok vezetésében, a nyilvános imákban, a bizonyágtételben és a buzdításban. Az a fajta szabadság, amelyet ezekben a csoportokban a nők élveztek, hamar feltűnt a metodista mozgalom kritikusainak. Az ő szemükben csak egy rövid lépés volt a Krisztusban való szabadság megélésétől a társadalmi emancipáció meghirdetéséig.

Ezért a korai metodistákat is ugyanaz a kritika érte, mint amelyet az előző században a kvékerekkel szemben is megfogalmaztak, nevezetesen hogy tár-

20 Collins 1996, 137.

21 Wesley 2004, 195–211.

22 Winckles 2011.

saságaik főként – ha nem is kizárólag – nőkből álltak. A nők és férfiak 2:1 aránya jellemző a metodizmus egészére, mind a kezdetekben, mind az egész 18. században. Kétségtelen, hogy a nők óriási befolyást gyakoroltak, bárhol is vert gyökeret a mozgalom.²³ Az egész országban nők kezdeményezésére alakultak társaságok, amelyeknek nem volt szükségük más engedélyre, csak a saját ösztönzésükre és elszántságukra. A társadalmi különbségek elhalványultak, egy cselédlány vagy egy háziasszony sem volt kevésbé elfogadott, mint egy befolyásos nő vagy az arisztokrácia tagja.²⁴ Gazdag nők saját költségükön kápolnákat is építettek a helyi társaságok számára. A nők osztályvezetőként elért kiemelkedő sikere egyre nyilvánvalóbbá vált, és valamilyen választ igényelt. Az első metodista prédikátorkonferencia 1744-es összehívását megelőzően nagyon kevés információ áll rendelkezésre a női prédikátorok kérdéséről. A vezetők még csak kezdték megfogalmazni sajátos küldetésükről és identitásukról alkotott képüket, és nem voltak még képesek arra, hogy artikulált válaszokat adjanak az ekkleziológia és a szolgálat rendkívül összetett kérdéseire. Ami azonban ezen a ponton már világossá vált, az, hogy a metodizmus első sorban egy reformmozgalom volt az anglikán egyházon belül. Különös gondot jelentett számukra az a feltűnő hasonlóság, amelyet a metodista ébredés mutatott nemcsak néhány régebbi nonkonformista szektával, hanem néhány újabb és radikális mozgalommal is.²⁵ A nők társadalomban betöltött normatív szerepe és a metodista ébredésben betöltött szerepük közötti szakadék egyre szélesebbé vált.

John és Charles Wesley mindketten odaadó anglikán papok voltak, és mindent megtettek, hogy az egyházuk törvényei által meghatározott határokon belül maradjanak, beleértve azokat is, amelyek korlátozták a nők tevékenységét. Ez a konzervatív hozzáállás egyértelműen tükröződik John Wesley két kiadványában. Mindkét írásában Wesley igyekezett „tárgyilagosan” megvitatni az ébredést övező kérdéseket, elutasítani a mozgalommal szemben felhozott vádakát, és elhatárolni az ébredést elvekben és gyakorlatban a szektás mozgalmaktól, amelyekről úgy vélte, hogy az evangélium eltévelyedései. Különösen a kvékerekhez való viszonyában jelenik meg a nők szolgálatáról alkotott elképzelések különbözősége. Wesley-nek teológiaiilag nem sok vitája volt Barclay-vel, a kvéker teológia fő ideológusával, kivéve a megigazulásról alkotott felfogását, de elutasította a nők egyházban betöltött szerepével kapcsolatos álláspontjukat, törvénytelennek, azaz a Szentírással ellentétesnek ítélte meg azt.

23 Chilcote 1991, 48–49.

24 A magas társadalmi státuszú nők közül kiemelkedik Selina Hastings Huntingdon grófnő, aki korai metodizmus egyik központi alakjává vált. A mozgalom kálvinista és arminiánus irányával is kapcsolatot tartott. Életrajza betekintést enged a korai metodizmus bonyolult viszonyaiba. Tyson 1995, 580–93.

25 Chilcote 1991, 54.

Ráadásul a nyilvános tanítás – állította – szükségszerűen magában foglalja a férfi tekintély bitorlását, amelyet kifejezett tévelygésnek minősített.²⁶

A korai éveknek a végére a metodista mozgalom szerkezete egyre jobban kibontakozott. A csúcson John Wesley állt, akit az anglikán papság vagy „lelkészek” egy kis csoportja vett körül, köztük a testvére, Charles. Közvetlenül alattuk és az ő éber felügyeletük alatt állt a laikus prédikátorok egy csoportja, a „segítők” vagy „asszisztensek”, akik teljes idejüket és energiájukat a társaságok felügyeletének és a metodizmus folyamatos terjeszkedésének szentelték a korábban nem evangelizált területekre. A vezetők harmadik és legnagyobb csoportját a helyi vagy nem vándorló prédikátorok, a kiscsoportok vezetői, a beteglátogatók, a gondnokok és a házvezetőnők alkották. Ezen a szférán belül találták meg a nők a legszélesebb körű lehetőségeket, és gyakorolták a legnagyobb befolyásukat az ébredésre.²⁷

A női prédikátorok későbbi jelensége Wesley saját, az ébredésben betöltött szerepéről alkotott változó felfogásának, az egyházzal és a laikusok szolgálatáról alkotott nézeteinek összefüggésében is vizsgálendő. Számára a teológia és az egyház gyakorlati élete elválaszthatatlanul összefonódott: mindig megpróbálta elvi, teológiai alapokra helyezni mozgalma gyakorlatát.²⁸ Egyfelől számára az anglikanizmus az apostoli vagy intézményes egyházat képviselte, amely a hagyomány és a történelmi tudat révén kötődött az eredeti eseményhez. Másrészt az általa felügyelt társaságok megtestesítették azt, amit az egyház karizmatikus szemléletének nevezhetnénk.²⁹ Ennek a karizmatikus, a karizmáknak teret adó szemléletnek a példája a laikus prédikátorok megjelenése a metodista társaságokban. A laikus prédikálás logikus és természetes folytatása volt mind a társadalmakon belüli kiegyenlítő elvnek és tevékenységeknek, mind a mozgalom implicit teológiájának. Az, hogy Wesley elfogadta a laikus prédikátorok tevékenységét, alapvető fontosságú, mivel a prédikálás kiváltsága, amelyet később, az 1760-as években korlátozott számú nőre is kiterjesztettek, szükségszerűen következett ebből.³⁰ Míg az ébredés e korai éveiben a laikus prédikátorok közvetlenül Wesley-től kapták tekintélyüket, aki jóváhagyta hivatásukat, és megbízta őket munkájukkal, növekvő sikerük, valamint prédikálásuk és lelkeszi felügyeletük népszerűsége tényleges, önálló tekintélyt teremtett a számukra. Az idők során az itt működő elvek mélyen befolyásolták Wesley és követői hozzáállását azokhoz a nőkhöz, akik később hasonló feladatokat vállaltak. A metodista hitelvekhez való hűség mellett mun-

26 Chilcote 1991, 57.

27 Chilcote 1991, 68.

28 Baker 1970, 137.

29 Baker 1970, 137–59.

30 Chilcote 1991, 77–78.

kálkodásuk sikerét Istentől jött elhívásuk pecsétjének tekintették.³¹ Wesley számára a laikus prédikátorok elfogadása két alapvető megkülönböztetéstől függött, amelyeket élete vége felé világosan körvonalazott a „A lelkeszi hivatal” című prédikációjában. Az első megkülönböztetéssel kapcsolatban Wesley az Ószövetségre, a pap és a prédikátor (próféta) kettős szerepére hivatkozott, és az Újszövetségből egy második különbséget tett a lelkipásztorok és az evangélisták között. Az előbbieket jobbra a püspöki hivatallal azonosította.³²

A metodista mozgalmon belül kialakult egy sajátos funkció, ők voltak az „exhorterek” – azaz buzdítók, akik között szép számmal akadtak nők is. A laikus prédikátorok hiányában, vagy ott, ahol ezek munkáját meggátolták a társaságok, továbbra is összejártak, és egyes vezetők nemcsak saját osztályukban intették a tagokat, hanem nagyobb csoportoknak is „buzdítást” tartottak. Tisztázatlan, hogy ez a funkció mikor és hogyan alakult ki, de már 1746-ban megtalálható volt. Bár a buzdítók tevékenysége nem terjedt ki a szó szokásos értelmében vett prédikálásra, elvárták tőlük, hogy ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezzenek, mint a laikus prédikátorok, és hivatásukat ugyanúgy a kegyelmek, ajándékok és gyümölcsök alapján tesztelték, amelyeket mutattak. Ami megkülönböztette a buzdítót a laikus prédikátortól, az az volt, hogy a laikus prédikátor „szöveget vett”, azaz megszólalása előtt felolvasott egy bibliai szakaszt, a buzdító pedig beszéde közben szabadon idézte azt. A „szöveget venni” kifejezés 1770-re a buzdításról a prédikációra való áttérés szinonimájává vált. Az a gyakorlat alakult ki, hogy a buzdítók felolvasták Wesley egyik prédikációját vagy más áhítatos anyagot, és megjegyzéseket vagy személyes alkalmazásokat fűztek hozzá, ahogyan azt az adott helyzet kívánta. Azok a nők, akik ebben a minőségben működtek, felbecsülhetetlen tapasztalatot szereztek az evangélium hirdetésében. A buzdító és a prédikáció közötti különbségtétel egyébként finom határvonal volt, amelyet hamar átlépett egy szenvedélyes szónok, legyen az férfi vagy nő.³³ Wesley gyakran bátorított arra tehetséges nőket, hogy az ébredés eszközeként ilyen tevékenységre vállalkozzanak.

Wesley karizmatikus egyházzól alkotott nézetének egyik fontos eleme volt, hogy akit az evangélium ereje megérintett, arról bizonyosságot tegyen. Bár Wesley nem tette ezt a belépés feltételévé, mégis jelentős tényezővé vált a korai metodisták számára. A vallásos önkifejezés szükségessége a korai metodizmus kis csoportjaiban hozzájárult a laikusok neveléséhez, és fontos tényezővé

31 Shipley 1960, 11–27. Shipley tanulmányában kifejti, hogyan bénította meg az anglikán egyházat a lelkeszek parókiához kötöttsége, és hogyan elevenítette meg a vándor prédikátorok megjelenése, amely mint jelenség már a metodista ébredés előtt elkezdődött, de az által teljesedett ki.

32 Wesley „A lelkeszi hivatal” című ige hirdetése: <https://wesley.nnu.edu/john-wesley/the-sermons-of-john-wesley-1872-edition/sermon-115-the-ministerial-office/>

33 Chilcote 1991, 83–84.

vált az evangélium terjesztésében mind a férfiak, mind a nők részvételével. Amit a korai metodisták megtapasztaltak, azt kötelességüknek érezték megosztani. Wesley pedig szilárdan hitte, hogy Isten a Szentlélek ereje által képessé teszi azokat, akik elfogadták az üdvösséget, hogy tanúságot tegyenek Krisztus átalakító munkájáról az életükben. Sőt mindez annak bizonyossága volt, hogy Isten Lelke munkálkodik az illető által. Ez az elv a nőkre és a férfiakra egyaránt vonatkozott, legalábbis Wesley meglátása szerint. A legtöbb nő számára azonban, ahogy az várható is, az ilyen tanúságtételekben való részvétel nagy bátorságot igényelt. A személyes tapasztalatok nyilvános kifejezése olyan tevékenység volt, amelybe ritkán vágtak bele könnyedén, és gyakran csak hosszú belső zűrzavar után. A kezdeti aggodalom, majd az Istennek való engedelmesség és az ebből fakadó elégedettség és lelki helyeslés érzése, valamint szavaik másokra gyakorolt hatása számos esetben olyan folyamatot indított el, amely a bizonyágtétel, nyilvános imádság, a buzdítás gyakorlata révén prédikációs tevékenységbe torkollott.³⁴

Bár Wesley számos esetben buzdította levélben és szóban azokat a nőket, akik küzdöttek a megszólalás nehézségeivel, és a laikus prédikátorok működéséhez hasonlóan munkálkodásuk sikerét a Szentlélek pecsétjének és az isteni elhívás igazolásának tekintette, sokáig vonakodott annak a lépésnek a megtételétől, hogy néhány kivételesen tehetséges nőnek engedélyezze a prédikálást. Az általános tilalma ellenére már 1755-ben, az éves konferenciára készített dokumentumban megjelenik a gondolat, hogy kivételes esetekben megengedi a nők prédikálását. Megkülönbözteti a prédikálás és a szentségek kiszolgáltatásának jogát, és erre a nézetre precedenst talál a korai egyház gyakorlatában.³⁵

Wesley gondolkodásának látszólagos vagy tényleges ellentmondásossága az anglikán egyház törvényeihez, a Szentírásban rögzített egyházrendhez és az ébredés során megtapasztalt és felismert karizmákhoz való feltétlen hűségéből származott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy belátta, mozgalmának sikeresége nagymértékben függött a laikus prédikátorok és az ilyen feladatot végző nők tevékenységétől.

Természetesen a nők prédikálásának számos ellenzője akadt. „[E]gy nő prédikálása olyan, mintha egy kutya a hátsó lábain járna. Nem csinálja jól, de meglepő, hogy egyáltalán megpróbálja”³⁶ – jegyezte meg egy anglikán lelkész.

Számos kortársával ellentétben Wesley kezdeti előítélete a nők prédikálása iránt fokozatosan eltűnt, miközben lépésről lépésre, a rendkívüli helyzetek

34 Chilcote könyvében bőségesen idéz példákat az ilyen életutakból „A metodista nők tanúságtétele” című fejezetben és egyéb helyeken. Chilcote 1991, 96–100.

35 Baker 1970, 333. Wesley „El kell-e szakadnunk az anglikán egyháztól?” című beszéde teljes egészében megjelent Baker könyvének függelékében: Baker 1970, 326–40.

36 Chilcote 1991, 117.

követelményeire reagált. Az egész kérdéshez való hozzáállása a mozgalom harmadik évtizedében kezdett megváltozni, ahogy korábban szükségszerűen megváltoztak a laikus prédikálásról alkotott nézetei is. 1761 és 1770 között a nők szerepe a mozgalom logikus és természetes fejlődésének köszönhetően tovább bővült, és bár számuk nem volt nagy, néhány nő tevékenysége már prédikálásnak minősülhetett. Ha a kérdés nem merült volna fel magától, valószínűleg Wesley soha nem fontolgatta volna a nők prédikálásban való részvételét. Ugyanaz a dinamika, amely az első laikus prédikátorok elfogadásában működött, megismétlődött bizonyos kivételes nők esetében is. Ez a kérdés Sarah Crosby és barátnője, Mary Bosanquet (John Fletcher későbbi felesége) által került napirendre. 1761-ben Wesley beleegyezett, hogy Sarah Crosby ne habozzon nyilvánosan beszélni keresztény tapasztalatairól, vagy felolvasni Wesley magyarázó jegyzeteit vagy néhány tanító prédikációt. 1769-ben még tovább ment, és beleegyezett abba, hogy rövid buzdító beszédek is tartson, bár nem egy „szöveg” (értsd bibliai textus) alapján felépített folyamatos beszédet. 1771-re azonban egyértelművé vált számára, hogy legalább alkalmilag a női prédikátorokat el kell fogadnia a „rendkívüli hivatás” alapján. Mary Bosanquetnek írt levelében külön hivatkozott Pál precedensére, amely nemcsak erre az újításra vonatkozott, hanem általában a metodisták szabálytalanságaira is:

Úgy gondolom, hogy az ügy ereje abban rejlik, hogy rendkívüli hivatásod van. Meggyőződésem, hogy minden laikus prédikátorunknak rendkívüli hivatása van, különben nem tudnám elfogadni a prédikálásukat. Számomra egyértelmű, hogy az egész metodizmusnak nevezett Isten műve az Ő gondviselésének rendkívüli megnyilvánulása. Ezért nem csodálkozom, ha benne előfordulnak olyan dolgok, amelyek nem esnek a rendes fegyelmi szabályok alá. Szent Pál rendes szabálya az volt, hogy „nem engedem, hogy nő beszéljen a gyülekezetben”. De rendkívüli esetekben néhány kivételt tett, különösen Korinthusban.³⁷

Az első nő, aki Wesley informális engedélyét kapta erre a tevékenységre, Sarah Crosby volt. Engedélye ellenére Wesley arra törekedett, hogy a nők prédikáló tevékenysége mégse hasson tényleges prédikálásnak. Sarah Crosbynek azt tanácsolja, hogy nyilvános imádságaiba keverjen buzdításokat, ne beszéljen hosszan, szünet nélkül, azaz a formai jegyek ne emlékeztessenek prédikálásra, mégha a tevékenység ténylegesen az volt is.

Maguk a prédikáló nők is igyekeztek megkülönböztetni magukat a hasonló tevékenységet végző férfiaktól. Nem mentek fel az emelvényre, olykor csak az egyik lépcsőfokról prédikáltak, nem használtak erős kifejezéseket, volt olyan, aki a hallgatóságnak háttal, a falnak fordulva beszélt.

Wesley változó hozzáállásának eredményeként, valamint sokak beszámolójának köszönhetően, akik tanúsították ezeknek a nőknek jelentős tevékenységét, a

³⁷ Baker 1970, 204.

Metodista Konferencia 1771-ben végül hivatalosan is elismerte ezeket a kivételes nőket.³⁸ Későbbi éveiben, amikor Wesley-t megkérdezték, miért bátorítja egyes női híveit erre a gyakorlatra, egyszerűen így válaszolt: „Mert Isten a bűnösök megtéréséért felelős értük, és ki vagyok én, hogy Istennek ellentmondjak?”

Összegzés

Noha párhuzam vonható a metodista mozgalomban a laikus prédikátorok és a női prédikátorok működésének az engedélyezése között, mégsem azonosítható a kettő. Bár mindkét csoport munkáját Wesley inkább kivételnek tekintette a rendkívüli időben adott rendkívüli kegyelem részeként, és magáról a metodista mozgalomról is úgy vélte, hogy kívül áll Isten általános rendjén, ugyanakkor a prédikáló nőket egyszerre biztatta és korlátozta. Elismerte tehetségüket, biztatta őket, hogy munkájukat minél szélesebb körben végezzék, de működésük mikéntjére olyan elveket szabott, hogy az semmiképpen nem azonosítható a tanító szereppel, ezt kizárólag a férfiak számára tartotta fenn. Noha vélekedése változott az évek során, de soha nem azonosult a kvékerek álláspontjával, akik egyenlőséget tettek – legalábbis gyülekezeti, hitelvi szinten – a férfiak és a nők szolgálata között. Gondolkodása lényegesen nem haladta meg Aquinói Tamását, aki szintén megkülönböztette a papi és prófétai tisztséget, és az utóbbit a nők számára is megengedhetőnek tartotta;³⁹ s nem haladta meg Kálvinét sem, aki szintén csak rendkívüli, kivételes esetekben tudta a nők szolgálatát elfogadni, amikor a férfiak nem vállalták ezt a felelősséget.⁴⁰ A metodista mozgalom női prédikátorait lényegében John Wesley személye legitimálta, halála után az a vélemény vált uralkodóvá, hogy „a nép túlnyomó többsége” ellenezte a női igehirdetést, és az 1803-as konferencia jegyzőkönyve kijelentette, hogy a nők prédikálása „egyáltalán nem tűnik szükségesnek, mivel elegendő számú, Isten által elismert prédikátor áll rendelkezésre”. A 18. század eredményeinek fényében a konferencia kénytelen volt mégis elismerni, hogy egy nő „rendkívüli hivatást” érezhet, de ebben az esetben hozzátették: „véleményünk szerint általában csak a saját neméhez és csak azokhoz kellene szólania”.⁴¹

Több évtized múlva, 1880-ban az első metodista nő, akit az USA-ban a Metodista Protestáns Egyház teljes jogú lelkészévé szenteltek, Anna Howard

38 Chilcote a rendelkezésére álló források alapján könyvének függelékében ismerteti azoknak a nőknek a nevét, tevékenységét, azon publikációknak a jegyzékét, amelyek az adott személyekről megjelentek. A két, tanulmányunkban is jelzett és ismert személyen kívül közel negyven nőt azonosított, mint metodista prédikátort.

39 Shahar 2004, 80.

40 Kálvin 1939, 36–40.

41 Wellman 1930, 265–66.

Shaw volt.⁴² 1956. május 4-én Minneapolisban a Metodista Egyház Általános Konferenciája teljes lelkészi jogokat biztosított a nőknek. Fél évszázaddal később ennek eredményeként közel tizenkétezer lelkész nő végzett szolgálatot a különböző metodista felekezetekben, a püspököktől a helyi lelkészekig.⁴³

Bibliográfia

- Aston, Margaret. 1980. „Lollard Women Priests?” *Journal of Ecclesiastical History* 31/4: 441–61.
- Baker, Frank. 1970. *John Wesley and the Church of England*. London: Epworth Press.
- Braithwaite, William. 1919. *Second Period of Quakerism*. London: Macmillan and Co.
- Chilcote, Paul Wesley. 1991. *John Wesley and the Women Preachers of Early Methodism*. London: The American Theological Library Association – The Scarecrow Press.
- Collins, Vicki Tolar. 1996. „Walking in Light, Walking in Darkness: The Story of Women’s Changing Rhetorical Space in Early Methodism.” *Rhetoric Review* 14/2: 336–54.
- Dreyer, Frederick. 1986. „A »Religious Society under Heaven«: John Wesley and the Identity of Methodism.” *The Journal of British Studies* 25: 62–83.
- Kálvin János. 1939. *Kálvin János magyarázata Pál apostolnak Timóteushoz írt leveleihez*. Székeslyudvarhely.
- Lean, Garth. 1991. *Tűzből kikapott üszök*. Budapest: Magyarországi Metodista Egyház.
- Mack, Phyllis. 1982. „Women as Prophets in the English Civil War.” *Feminist Studies* 8/1: 8–45.
- Shahar, Shulamit. 2004. *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Shipley, C. David. 1960. „The Ministry in Methodism in the Eighteenth Century.” In *The Ministry in the Methodist Heritage*, szerk. Gerald O. McCulloh, 11–27. Nashville: Methodist Church.
- Newton, A. John. 2002. *Susanna Wesley and the Puritan Tradition in Methodism*. London: Epworth Press.
- Tave, Ann. 1999. *Fits, Trances, And Visions: Experiencing Religion And Explaining Experience. From Wesley to James*. Princeton: Princeton University Press.
- Tyson, R. John. 1995. „Lady Huntingdon’s Reformation.” *Church History* 64/4: 580–93.
- Warner, J. Wellman. 1930. *The Wesleyan Movement in the Industrial Revolution*. London: Longmans.
- Wesley, John. é. n. *The New Testament with Explanatory Notes*. Wakefield: William Nicholson and Sons. [<https://archive.org/details/newtestament01wesl/mode/2up>]
- Wesley János. 2004. „A kegyelem eszközei.” In *Az Úr a mi igazságunk. Wesley János 53 igehirdetése*, 195–211. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- Whitehead, M.D. John. 1805. *The Life of John Wesley*. Dublin: John Jones.
- Winckles, Andrew. 2011. „Accounting for Spiritual Curiosity: The Construction of Public and Private Spaces in the Religious Experience Accounts of Early Methodist Women.” (Paper presented at the Eighteenth and Nineteenth Century British Women Writers Conference, Columbus, OH, April 1, 2011.) *18th Century Religion, Literature, and Culture. Explorations of Cultural Intersections*. [<https://18thcenturyculture.wordpress.com/conference-papers/accounting-for-spiritual-curiosity/>]

42 <https://www.womenofthehall.org/inductee/anna-howard-shaw/>

43 <https://www.umn.org/postdetail/121071>

ELMÉLKEDÉS ROMÁNIA ZSIDÓSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL*

KISS ERIKA

A romániai zsidóság története két évezredes történet, ám demográfiai, gazdasági, kulturális szempontból a XIX. századtól kezdve tekinthető kiemelten nagy jelentőségűnek. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Románia zsidósága 756.930 lelket számlált. Ehhez képest 2002-ben a romániai zsidóság lélekszáma 6.179 volt.

Ókor

A modern historiográfia nem támasztja alá a római hódítás előtti zsidó jelenlétről szóló adatokat Dacia területén. Azok a történetek, melyek arról szólnak, hogy Decebal hívására a második templom pusztulását követően zsidók érkeztek volna Dacia területére, a legendák kategóriájába sorolhatók. Néhány XVI–XVIII. századi szerző említi, hogy a rómaiak ellen küzdő dákok segítségére siető zsidók alapították és lakták a Thalmus (a Talmud elnevezésből), később Talmáts (románul Tălmaci) nevű várost. A történetet Kohn Sámuel is említi – fenntartással. A Szentírás népével való összekapcsolás egyébként sok nép történetében fellelhető az ősi eredet igazolására. Nagy valószínűséggel az első zsidók Dacianak Traianus császár általi meghódítása nyomán kerültek a mai Románia területére. A Bar Kochba-felkelést követően is érkeztek zsidók a győztes római légiókkal. Az írott források és régészeti adatok erre vonatkozóan kisszámúak és szegényesek.

Középkor és kora újkor

A középkori források száma nagyobb. Tudjuk például, hogy Roman moldvai város megalapításakor (a Mușat családból származó I. Roman moldvai vajda által) az első lakosok között zsidók is voltak. Ezeket a zsidókat – bizonyos

* 70. születésnapja alkalmából tisztelettel és hálával köszöntöm Dr. Majsai Tamás professzort, aki bevezetett egy számomra addig ismeretlen világba. Orvosod alig voltam, lelkipásztor tanárom alig voltál. Remélem mégis, hogy találkozásaink után jobb emberek lettünk. Gondolatban mindig tegeződve kívánok erőt, egészséget, a damaszkuszi út mellett várva.

összegű adó fejében – mentesítették a katonai szolgálat alól. A Román Fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) területén a XIV. századtól ismert volt az askenázi jelenlét, a török uralom időszakában pedig elterjedtek a szefárd közösségek. Ștefan cel Mare (1457–1504) moldvai udvarában a királyi tanács első embere (logofăt) egy Jichak ben Benjamin Sor nevű zsidó férfi volt, és ugyanazon uralkodó egyik orvosa is zsidó volt. Bukarestben 1550-ben létezett egy David ibn Usa nevű zsidó vallási vezető. Körülbelül ugyanebből az időből ismert egy jogi eset is: két zsidó kereskedőt, Isak Rufust és Habib Amatot, akiknek Bukarestben üzleteik voltak, kirabolt egy Juda Gerson nevű szolgájuk, akit később felakasztva találtak. A vizsgálati anyagban egyebek mellett még négy zsidó férfi neve szerepel. Adatok vannak arra vonatkozóan, hogy a vallási vezető David ibn Usa kapcsolatot tartott fenn a balkáni szefárd zsidók saloni-kibeli rabbijával. Hallunk pénzkövetelésekről, amelyeket Walachia fejedelmei intéztek Brassó és Szeben hatóságaihoz. 1495 körül Radu cel Mare havasalföldi fejedelem (1495–1508) arra kéri Brassót, hogy Hanas Blume örökösei fizessék meg adósságaikat a Rîmnicul Vîlcea-beli Hacicunak. Havasalföld egy másik fejedelme, Radu Paisie (1535–1545) a szebeni lakosokhoz fordul 1535 körül egy alattvalója érdekében, aki tartozik egy szebeni zsidónak.

Az ukrajnai pogromok nyomán sok jiddis nyelvű askenázi zsidó települt Romániába. Léteznek bukaresti források 1694-ből, Constantin Brâncoveanu idejéből a zsidók ipartestületi adóiról. Egy másik forrás arról számol be, hogy 1739. január 28-án Constantin Mavrocordat fanarióta uralkodó kinevezte Marcót, Lazăr fiát a bârladi zsidók vezetőjévé („staroste de jidovi”). 1740-ben Roman, Bacău és Galați városaiban több zsidó közösség működött. Létezik egy dokumentum – 1741. szeptember 24-i dátummal –, melyet a jászvárosi iparegylet vezetői („căpitanii breslei”) írtak alá.

A XVI. század második felétől a keresztény országokban ismétlődő üldözések alól gyakran menekültek a zsidók a toleránsabb török fennhatóság alá. A Balkánról is számottevő bevándorlás indult meg a hódoltsági területekre. A temesvári régi zsidó temetőben mindmáig megtalálható a Szalonikiból származó, 1636. május 13-án meghalt Azriel Assael rabbi sírja. Úgy vélik, ő volt az első Temesváron eltemetett zsidó, egyben az első orvos Magyarországon, akinek a síremléke fennmaradt.

A török uralom visszaszorulásával sorra megsemmisültek a hódoltsági hitközségek; lakóik vagy a császári katonák foglyainak számát gyarapították, vagy a visszavonuló török csapatokkal együtt hagyták el az országot. A gyulafehérvári gyülekezet mellett még fennálló utolsó szefárd közösség, a temesvári sorsa 1716. október 13-án pecsételődött meg: az 1552 óta török kézen lévő erőd védői e napon adták fel a települést. A kapitulációs egyezmény szerint a szerbek, örmények és zsidók szabadon választhattak a maradás és az eltávo-

zás között. Az itt maradók közösségeinek zöme idővel askenáz jelleget öltött, úgy Temesváron, mint más kisebb városokban és településeken. A gyulafehérvári szefárd gyülekezet hanyatlását jelzi az a tény, hogy Johánán ben Jichák, aki 1758-ban egész Erdély főrabbija lett, Gyulafehérvárról Temesvárra tette át székhelyét.

Haraszti György *Két világ határán* című könyvében ír a gyulafehérvári zsidó közösségről. A gyulafehérvári zsidó közösségről tudni kell, hogy egy héber nyelvű forrás már 1591-től említi a „bet dint”, de az első kiváltságlevél csak 1623. június 18-án kelt, amikor Bethlen Gábor (1613–1629) fejedelem engedélyt adott a törökországi zsidóknak az erdélyországi törvényes letelepedésre, szabad vallásgyakorlatra és kereskedelemre. A bevándorlók szefárd zsidók voltak. Az oltalomlevelet a fejedelem Abraham Sarsa szefárd zsidó orvosdoktor kérésére bocsátotta ki. Az áttelepült szefárd zsidók közül került ki Bethlen zsidó háziorvosa, Rebir Dávid doktor is. Ugyancsak zsidó volt I. Rákóczi György háziorvosa, Szia Leon (eredeti nevén Árje Jehuda Szia) is Konstantinápolyból, akiről tudjuk, hogy 1646. július 13-án utazik Gyulafehérvárról a fejedelmi postával Kolozsváron át Nagyváradra. Egy másik zsidó orvosdoktort, a protestáns hitre tért Valerius Davidot I. Rákóczi György (1630–1648) a sárospataki *scola* rendkívüli professzorává nevezte ki. A gyulafehérvári hitközség tehát eredetileg szefárd rítusú volt, és közös vezetés alatt állt a Lengyelországból Moldván át beszivárgó askenázokkal.

A zsidók elleni ismétlődő vádak eredményeképp az 1650. évi gyulafehérvári országgyűlésen határozatba foglalták, hogy a zsidók és az ugyancsak nem szívelt görög kereskedők meg nem határozott nemzeti „köntöst” viseljenek. II. Rákóczi György (1648–1660) fejedelem kizárólag Gyulafehérvárra korlátozta lakhatásukat. A nem szűnő hatósági és magánzaklatások ellen I. Apafi Mihály (1661–1691) – aki szívesen alkalmazott zsidókat – 1673. február 20-án oltalomlevelet adott a zsidóságnak, mely védlevél az elkövetkező időkben többször megújításra került.

A hatalomváltás megpróbáltatásai meggyengítették a fő kereskedelmi útvonalaktól egyre távolabb kerülő és így a zsidók számára mind kevésbé vonzó Erdély zsidó közösségét, úgyhogy 1714-ben Gyulafehérváron már csak 7 adófizető maradt. Az askenázok súlya és száma viszont növekedett.

A galíciai lengyel zsidók bevándorlásának újabb lendületet adott Lengyelország 1772. évi első felosztása. Nagyon sokan menekültek ekkor a Galíciával szomszédos északi, észak-keleti területekre. Szegények voltak. Szeszt főztek, bort mértek ki, házalókként kereskedtek, kézművesként dolgoztak, vagy kis földjüket művelték. Még így is meghatározó tényezőivé váltak a gazdasági életnek.

Az 1700-as évek második felében Károlyi Sándor földbirtokos telepített zsidókat Szatmár megyébe, főleg Nagykárolyba és környékére. A földesúr célja a mezőgazdasági termékek adásvételének fellendítése volt. Később sokan Szatmárnémetibe, a gyorsabban iparosodó városba költöztek. Szatmár megyében 1746-tól 1787-re 2.227 fővel nőtt a zsidók száma, ami több mint hatszoros növekedés. Az északkeleti megyék zsidósága 1938-ig viszonylag normális légkörben élhette életét. Hogy mennyire nagyszámú zsidó közösség élt a mai Románia Szatmár megyéjének településein, és hogy milyen pezsgő élet folyt ezeken a tájakon, jelzi az a lista, amelyet rendelkezésemre bocsátott Décei Miklós jogtanácsos, a Szatmárnémeti Zsidó Hitközség elnöke. A 2009. június 23-án összeállított lista szerint a romániai Szatmár megyében (Satu-Mare) 131 zsidó temető van. Ebből a 131-ből 116 temető könnyen megtekinthető, pontos címe, felelős gondnoka van.

Új- és jelenkor

Az 1848-as forradalom és szabadságharc időszakában az emancipáció reménye villant fel a romániai zsidóság számára. A '48-as forradalom vezérei (pașoptiști) Moldvában fokozatos emancipációt ígértek a zsidóságnak („emanciparea treptată a israeliților”), míg Havasalföldön az Izlazi Proklamáció („Proclamația de la Islaz”) 1848. június 9-én teljes emancipációról írt („emanciparea israeliților si drepturi politice pentru compatrioții de altă credință”).

A '48-as forradalom és szabadságharc kiemelkedő zsidó képviselője volt Romániában Rosenthal David Constantin.

A Fejedelemségek, Moldva és Havasalföld Egyesülését követően Alexandru Ioan Cuza megtette az első lépéseket az emancipáció irányába. Kezdték megjelenni zsidó férfiak a közéletben. Az 1864-es törvény pedig („legea comunală din 1864”) lehetővé tette a municipiumi választásokon való részvételt. Az 1864-es Polgári Törvénykönyv 7-es cikkelye előírta a zsidóság honosítását 10 évi tartózkodást követően az ország területén.

A Cuza leváltását követő évtizedek a '48-as ideáloktól és ígéretektől való eltávolodást jelentették. A honosításra vonatkozó 7-es cikkelyt már csak a keresztényekre (kitértekre) vonatkoztatták. A liberális párt képviselői (I. C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica) teljesen eltávolodtak a zsidóságtól, sőt a párt a későbbiekben kifejezetten antiszemita magatartást kezdett tanúsítani. A románságot a demográfiai veszély rémképével ijesztgetve, különböző megszorításokkal, gazdasági restrikciókkal, lakhatásra vonatkozó megszorításokkal, kitoloncolásokkal sújtották a zsidóságot. Szemben a liberálisokkal, a konzervatívok voltak azok, akik mérsékelt magatartást tanúsítottak, és a zsidók vonatkozásában méltányosabb megoldásokat kerestek. Ilyen volt Lascăr

Catargiu pártja: olyan konzervatív beállítottságú személyiségek támogatását élvezte, mint P. P. Carp, Titu Maiorescu és Take Ionescu.

Az 1877-es Nagy Felszabadító Háborúban a románok az oroszok oldalán harcoltak a törökök ellen. Ennek nyomán 1877. augusztus 22-én Románia független államnak nyilvánította magát. A nagyhatalmak a függetlenséget és a határmódosításokat Romániában az Alkotmány 7-es Tc. módosításától tették függővé. Az eredmény a Tc. ambivalens átfogalmazása volt: csak individuálisan adták meg a honosítást és állampolgárságot. Kivételt képezett a Függetlenségi Háború 883 résztvevője, akiknek „en bloc” megadták az állampolgárságot. A törvény nem volt a gyakorlatba áttűtethető: 1878–1913 között mindössze 52.924 zsidó kapott állampolgárságot.

A romániai cionizmus. 1881. december 30–31-én zajlott a moldvai Focșaniban a román cionisták (Hibat Zion vagy Hovevei Zion) első kongresszusa. Ezen a gyakorlati cionizmus céljai és teendői kerültek megfogalmazásra. 56 képviselő vett részt a kongresszuson 33 helyi cionista szervezet részéről (kb. 70.000 tag állt mögöttük). A kongresszus elnöke Samuel Pineles volt (Galați képviselője), titkára pedig David Rintzler. Ezen a kongresszuson hangzott fel először a „Hatikva”, a későbbi himnusz.

A kongresszust követően egy évvel, 1882-ben hagyta el Romániát az alijázók első hulláma Mose David Iancovici vezetésével, és Izrael földjén létrehozták Rosh Pina és Zikhron Iacov településeket.

Az első világháborúban a romániai zsidóság is részt vett. Jelen voltak közatonai és tiszti minőségben az ezredesi rangig (Mauriciu Brociner).

A háborút követően, a Saint-Germain-i békeszerződés során (1919. szeptember 10.) Romániát Alexandru Vaida-Voevod (tárca nélküli miniszter) és Nicolae Mișu (Románia londoni nagykövete) képviselte. A román fél kezdetben nem írta alá a békeszerződést, mert feltételként megjelent a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása. Romániában ez kormányválsághoz vezetett (a Brătianu- és a Văitoianu kormány lemondott). Végül 1919. december 9-én a Constantin Coandă vezette román kormány aláírta a nemzetiségi szerződést. Ennek előírásai bekerültek az 1923. március 24-i alkotmányba és a 1924. február 25-i törvénybe, mely szerint teljes jogú román állampolgár minden lakos, aki a volt monarchia, illetve az elcsatolt területek bármelyikének lakója.

Az 1930-as népszámlálás alapján – mint említettük – Románia zsidósága 756.930 lett. Megjegyzendő, hogy 1881–1914 közt 75.000 zsidó emigrált Romániából, főleg az Egyesült Államokba.

A II. Bécsi Döntés nyomán Románia zsidóságának lélekszáma a következőképpen alakult:

- Romániában maradt: 312.972 fő;
- a Szovjetunióhoz került (Bessarabia és Bukovina elcsatolásával): 275.419 fő;
- Magyarországhoz került (Észak-Erdély visszacsatolásával): 138.917 fő;
- Bulgáriához került (Durostor és Caliacra megyék elcsatolásával) 807 fő.

A két világháború közötti román antiszemitizmusban az antijudaizmus – akárcsak Magyarországon – csupán ürügy volt. Mihail Sebastian, Nae Ionescu és mások a kor ismert antiszemita Romániában. Az aktív román antiszemitizmus eliminálni akarta a román érvényesülés vélt akadályát, a zsidóságot, elzárva annak útját a tanulástól, érvényesüléstől, az értelmiségi pályákon való megnyilvánulástól.

A Goga-kormány 169-es Dekrétuma (1938. január 21.) revideálta az állampolgársági törvényt: minden zsidónak 20 napon belül bizonyítania kellett az állampolgársághoz való jogát a városokban és községekben kifüggesztett listák alapján. E Dekrétum nyomán 617.396 zsidó státusát revideálták: ezek közül 392.172 (63,50%) megőrizte, 225.222 (36,50%) elvesztette román állampolgárságát. II. Károly román király miniszterelnökének, Ion Gigurtunak a javaslatára aláírta az 1940. augusztus 8-i törvény erejű Dekrétumot. Törvénybe iktatták a faji alapon való megkülönböztetést. Zsidónak minősítettek minden személyt, aki izraelita vallású, aki vegyes (zsidó-keresztény) házasságból származik, és aki ateista zsidó. A zsidók katonai kötelezettségét munkaszolgálatra vagy fizetési kötelezettségre váltották, megtiltották a rurális tulajdonjogokat, a román nevek viselését, a közalkalmazotti státust (3–6 hónapon belül), a tanügyben való alkalmazásukat (minden szinten). A megszegőket 1-től 12 évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatták. Egy másik törvényerejű rendelet (szintén 1940. augusztus 8-i) megtiltja a zsidók és románok közti házasságot. Ez az un. „Zsidóstatútum” még a kikeresztelkedett zsidókkal való vegyes házasságot is tiltja.

Miközben külpolitikai téren, területi integritásának érdekében az országnak továbbra is szüksége volt a nyugati demokráciák és a kisantant jóindulatára, jóllehet belpolitikája fokozatosan a szélsőjobboldal uszályába került. Kivált két antiszemita, fasiszta mozgalom, a Nemzeti Keresztény Véderő Ligája (Liga Apărării Național-Creștine), illetve a Vaszgárda (Garda de Fier) megalakulása után került a politikai élet előterébe a zsidókérdés. A Vaszgárda még 1927-ben, a Mihály Arkangyal Légiója (Legiunea Arhanghelului Mihail) politikai szárnyaként, de a Liga nyúlványaként a hírhedt antiszemita, Corneliu Z. Codreanu vezérletével jött létre.

A romániai antiszemiták, köztük a hadsereg elemei is nemzeti balsorsuk felett érzett dühüket a zsidókra zúdították. A vakbuzgó vaszgárdistákkal kiegészült katonai és csendőri egységek – kivált a Szovjetunióhoz átkerült te-

rületeken – elkeseredett haragjukban garmadával öldösték le a zsidókat. E tömeggyilkosságok indoklásakor áldozataikat kommunista elemekként, szovjetszimpatizánsként állították be. Az időszak legnagyobb tömegmészárlására 1940. június 30-án Dorohoiban került sor.

Károly király lemondatása (1940. szeptember 6.) után a hatalom fokozatosan Ion Antonescu tábornok (később marsall) kezébe került, aki a Vasgárda támogatását élvezve a királyi diktatúrát fokozatosan Nemzeti Légiós Állammá (Stat Național Legionar) alakította át.

Rémuralmuk napjaiban a vasgárdisták zsinagógákat égettek porig, és lerombolták vagy kifosztották a zsidókézből lévő vállalatokat. Csak Bukarestben és környékén száznál is több zsidót gyilkoltak meg, áldozataikat úgy aggatva a városi vágóhíd kampóira, mint a levágott szarvasmarhákat.

1940. szeptember 5–13. között a magyar hadsereg bevonult Észak-Erdélybe és a Székelyföldre. Érvénybe léptek a Magyarországon már hatályban lévő zsidóellenes intézkedések. A második bécsi döntés Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt. A bécsi döntés nyomán átalakult új romániai rezsimben a Vasgárda fontos tényező lett. A német-román kapcsolatok egyre szívélyesebbé váltak. Teleki szabadon bocsátotta az 1938 óta börtönben ülő Szállasit, ezáltal szabad utat engedve a nyilas szervezkedésnek, és ígéretet tett egy új, náci mintájú zsidótörvény előkészítésére. Egyféle versengés kezdődött a román és a szlovák fasisztákkal a „koncul vetett” országrészek megtartásáért és az új területekért.¹

A román holokauszt egyik legelhanyagoltabb és legellentmondásosabb fejezete a románok megszállta Ukrajnában élt zsidók tragédiája. A románok különösen arra törekedtek, hogy Besszarábia, Észak-Bukovina és Moldva egyes vidékeinek zsidó közösségeit likvidálják, mert ezeket idegen és szovjetbarát elemeknek tekintették.

A „végső megoldás” román változatát úgy tervezte meg, és részben úgy hajtotta végre Antonescu rezsimje, hogy a németeknek nem kellett erre nógatniuk őket. A nácibarát rezsim, mihelyt csatlakozott a Harmadik Birodalomhoz (1941. június 22.), rögtön nekilátott a „területtisztogatáshoz” („curățirea terenului” – ez volt a végső megoldás román változatának elnevezése). A területtisztogatási programot két egymástól világosan elkülönülő szakaszban akarták végrehajtani. Az első szakaszban likvidálni kívánták Besszarábia, Észak-Bukovina, vagyis az egy évvel korábban szovjet kézre került területek, valamint Dél-Bukovina és Moldva bizonyos vidékeinek zsidóságát. A második szakaszban kellett volna kiterjeszteni a végső megoldást az ország egész területére. 1942 nyarán egyezett meg az Antonescu-rezsim a németekkel, hogy ezt az országos programot a náci „szakértők” által a Wansee-i Konferencián (1942. január 20.) kidolgozott részletes terv szerint hajtják végre. Az volt a

¹ Száraz 1984, 625.

terv, hogy a végső megoldást Dél-Erdélyben kezdik, ahol alapvetően magyar nyelvű és kultúrájú zsidók laktak. Az ultranacionalisták idevágó elképzelése, ti. hogy Románia zsidómentessé váljék, főként azért nem vált valóra, mert a hadi szerencse időközben a szövetségesek felé billent. Ezért hát úgy döntöttek, hogy az ország életben maradt zsidóságát gazdasági és nemzeti érdekeik előmozdítására fogják felhasználni. Engedélyezni kezdték a nagyszámú zsidó kivándorlást, magas fejpénz ellenében. E politikai váltás eredményeképp Románia zsidóságának majdnem 90%-a, ha durva zsidóellenes intézkedések közepette is, de túlélte a második világháborút.

A kommunista rezsim időszakában az antiszemitizmus – melyet törvény tiltott – új formákat öltött. A proletárdiktatúra ádáz harcot vívott a tőkés-földesúri, nem-proletár, kozmopolita elemek, a nem egészséges származású, a külföldi rokonokkal bíró elemek, imperialista bérencek ellen. A Román Hadsereg speciális, szürke egyenruhás „batalion”-jai kőbányákban, útépitéseken, a Duna-csatornánál börtönhöz hasonlítható feltételek mellett dolgoztak. Ezekben az egységekben a zsidók aránya 25–35% volt.

A cionista perek után új időszak következett. Gheorghe Gheorghiu-Dej megkezdte a zsidók jó pénzért történő kiárusítását. Az alijázás két nagy hullámban zajlott: az első 1954–55-ben, a második 1958 után kezdődött. Az alijázni vágyók anyagi kizsákmányolása rablás, zsarolás jellegű volt, embertelen adminisztratív-bürokratikus akadályokkal és sorozatos megaláztatásokkal társult. Ceaușescu a zsidókat egyszerűen eladta 3.000–9.000 dollár közötti fejpénzen, valutában fizetve, speciális Svájci bankfiókokba utalva ezeket az összegeket. Románia zsidósága a XX. század végére 7.000 lélekszám alá csökkent, a zsidó közösségi élet az országban gyakorlatilag megszűnt létezni.

Külön fejezetet érdemelne az 1940. március 3-tól Románia országos főrabbi székét elfoglaló Dr. Alexandru Șafran története, eltávolításának körülményei 1947-ben, a helyére kerülő Dr. Moses Rosen története, e politikai szempontból befolyásos, a rendszerhez alkalmazkodó, karizmatikus személyiség harcai az itthonmaradottak jobb életkörülményeiért.

A holokauszt túlélői, a hazatérők és az itt maradtak Romániában tovább küzdöttek: most már a bal oldali antiszemitizmussal. Ebben a témában Erdélyi Lajos² és Csernovits Sámuel³ visszaemlékezés jellegű művei a legbeszédeesebbek.

² Elsősorban Erdélyi Lajos következő műveit említem: Erdélyi 2000; Erdélyi 2009; Erdélyi 2012.

³ Csernovits Sámuelnek két könyvét említeném: Csernovits 2005; Csernovits 2009. Mindkettő román és magyar nyelven egyaránt megjelent. Érdekessége és erőssége e két krónikás műnek, hogy párhuzamot von a román és magyar nacionalizmus, a jobb és baloldali diktatúrák antiszemitizmusa között. A fasiszta diktatúra jelszavai, szlogenjei, sztereotípiái „déjà vu” módon bukkannak fel újra a kommunizmus időszakában. Az egymásnak kronológiailag megfeleltethető könyvek lapjain a figyelmes olvasó identifikálhatja a jobb és bal oldali diktatúra jellemző epizód-párhuzamait.

Bukaresti zsinagógák

Románia fővárosa, București / Bukarest az ország dél-keleti részében, a Dâmbovița folyó két partján, a Román-alföld termékeny síkságán terül el. A bukaresti zsidóság részben szefárd eredetű – a XVI. században érkezett –, részben askenázi. Az askenázi zsidók Ukrajnából és Lengyelországból vándoroltak be a XVII. században. Míg 1715-ben csak egy, addig 1832-ben már tíz zsinagóga és egy mikve állt a zsidó közösség szolgálatában. A XX. század elejére a zsinagógák száma meghaladta az ötvenet. A második világháború kitörésekor Bukarestben 95.000 zsidó élt.

A vészkorszakot és a kommunista diktatúrát⁴ mindössze néhány zsinagóga vészelte át Bukarestben. A román diktátor más épületeket sem kímélt. Bukarest belvárosában sétálva a látogató nagy szomorúságot érez, de még mindig vannak szemet gyönyörködtető épületek és parkok.

Mint már említettük, Bukarestben jelenleg 7 zsinagóga áll, melyből 3 működik rendeltetésszerűen. Ez a három a Coral Zsinagóga (Templul Coral), az Alexandru Șafran Zsinagóga és az Unirea Sfântă Zsinagóga.

A Coral Zsinagóga (Templul Coral) a II. kerületben a Sfânta Vineri utca 9. szám alatt áll. Nemzeti műemlék. 1864–1866 között épült Isaac Leib Weinberg kezdeményezésére, Ludwig Förster tervei alapján. 1892-től, majd 1932–34 között restaurációs munkálatok történtek a zsinagógában. Az 1940-es földrengés érintette az épületet, majd a legionáriusok 1941-ben tönkretették. Teljes felújítására 1945-ben került sor.⁵

A Coral Zsinagóga emlékműve két nyelven emlékezik meg a holokausztban elpusztultakról: „A poklok kínjaiban halt halált 6.000.000 zsidó; közülük 400.000 Romániából és az elfoglalt területekről. Aljasul meggyilkoltattak német, román és magyar fasiszták által...”

Az Alexandru Șafran Zsinagóga épülete panelházak között, zsúfolt parkoló szomszédságában áll, szinte elrejtve a látogató szeme elől. A zsinagógát a zömében Lengyelországból származó askenázi közösség építette 1846-ban.

A zsinagóga felavatása 1847-ben történt. A zsinagóga építésének vágya elsősorban Israel Herș Barat és testvére, Asher Ancel szívében született meg. 1903 és 1909 között az épületet újratervezték. Az újratervezés megvalósítói és támogatói között az emléktábla megnevezi a következő személyeket: Marcus Hecht, Aron Herdan, Moses Weitzendorf, Mayer Olivenbaum és Petre Antonescu műépítész. Az épület újabb nagy restaurációjára 1936-ban került sor, ekkor a bútorkészítést is kicserélték. 2007-től újabb restauráció következett

4 Ceaușescu városrombolásának 27 ortodox keresztény, 3 protestáns templom és 6 zsinagóga esett áldozatul.

5 Vainer 2017, 29.

Dr. Aurel Vainer⁶ kezdeményezésére. 1991-től e zsinagógában működik Románia Holokauszt Múzeuma.

A Nagy Zsinagógában szolgáló rabbiszemélyiségek: Mesulam Zalman Fränkel, Levi Jichak Fränkel, Meir Leibus Malbim, dr. Heinrich Alperin, dr. Meir Avram Halevy, dr. Alexandru Şafran, dr. Moses Rosen, dr. Menachem Hacohen.

A Romániai Zsidó Hitközségek Szövetsége (FCER) elnökének, dr. Aurel Vainernek és a bukaresti III. kerület Polgármesteri Hivatala elnökének, Robert Negoitanak kezdeményezésére 2015-ben kétnyelvű emlékművet emeltek Bukarest zsidóságának emlékére. Bukarest III. kerületének ezen része – a tér, a zsinagóga – Alexandru Şafran főrabbiira is emlékezik. Dr. Alexandru Şafran 1940 és 1947 között volt Románia országos főrabbija.

A bukaresti harmadik zsinagóga, az Unirea Sfântă (Ahdut Kodesh) a Mămulari utca 3. szám alatt áll. A zsinagógát a szabók közössége építette 1836-ban, majd átépítés történt 1910–1934 között Iulius Grünfeld tervei alapján. Mór és bizánci elemek vegyülnek a munténiai építészet jellegzetességeivel. Külsejével ellentétben az interiőr egyszerű. A zsinagógában működő bukaresti Zsidó Múzeumot az 1990-es években megújították.

A meglátogatott zsinagógák mellett létezik még egy, amelyiket nem szabad nem megtekinteni. A Credinţa / Hit Zsinagóga Bukarest egyik jelentős zsidó temploma volt. Jelenleg is fennáll, de már nem tölt be rituális funkciót. A bukaresti zsinagógák történetük folyamán nemegyszer erőszakos cselekedetek célpontjaivá váltak. Már 1866-ban történt egy támadás a Coral Zsinagóga ellen. Ebben a brutális támadásban csúcsosodott ki az a konfliktus, amely az állampolgárság megadása kapcsán tört ki.⁷ A véres összetűzések között az egyik legsúlyosabb a Vaszárda által 1941 januárjában végrehajtott bukaresti pogrom. Ennek során zsidó boltokat és otthonokat, zsinagógákat fosztottak ki vagy romboltak le. A Coral Zsinagóga is áldozata volt a véres eseményeknek. A pogromban 170-en veszítették életüket. Némely áldozat tetemét a vágóhídon kampókra akasztották, és „kóser hús” feliratú táblát akasztottak rá.

A háború után 1963-an történt – remélhetőleg az utolsó – támadás a Coral Zsinagóga ellen. Tragikomikus végkifejletként a hatóságok két kislányt tettek felelőssé a rombolások elkövetéséért.

Havasalföld zsinagógái

Havasalföld / Havaselve a jelenlegi Románia déli régiója: északon, illetve észak-nyugaton Erdély, észak-keleten Moldva, keleten pedig Dobruzsza határolja. A Révai Nagy Lexikon Oláhországgént említi, a román történelemköny-

⁶ A Romániai Zsidó Hitközséghez Szövetségének (FCER) elnöke.

⁷ Sokan nem értettek egyet azzal, hogy az akkori alkotmány megadta a zsidók számára az állampolgárságot.

vekben Țara Româneascăként nevezik meg. Havasalföld két részből áll. Olténia (románul: Oltenia) történelmi régió, amely Románia dél-nyugati részén található. Havasalföld része, nyugaton és délen a Duna, északon a Kárpátok, keleten az Olt folyó határolja. Munténia Havasalföld keleti része: délről és keletről a Duna, északról a Kárpátok és Moldva, nyugatról az Olt folyó határolja. Ez utóbbi a határfolyó Munténia és Olténia között.

A *Temple și sinagogi din România* című – Románia kapcsán többször idézett – könyvben azt olvashatjuk, hogy „a meglévő zsinagógák területi eloszlása: Erdélyben 38, Moldvában 32, Munténiában 14 és Dobrudzsában mindössze 2”. Láthatjuk, Olténiáról nincs szó.

Mint mondtuk, a *Temple și sinagogi din România* című könyv egyáltalán nem ír meglévő Olténiai zsinagógákról.⁸ Persze ez nem jelenti azt, hogy Olténiában ne lettek volna zsidók, illetve ne működtek volna zsinagógák.

Drobeta-Turnu Severin mellett Olténia más jelentősebb nagy városaiban – amilyenek Craiova, Râmnicu Vâlcea, Târgu-Jiu,⁹ Slatina – is éltek zsidók, és működtek rituális intézményeik is. Sajnos nem törődött ezek fennmaradásával, így az enyészet martalékaivá váltak.

Dobrudzsa zsidósága

Dobrudzsa (románul Dobrogea) történelmi régió a Balkánon. Ma nagyobb része Romániához, kisebb része Bulgáriához, egy aprócska része pedig Ukrajnához tartozik. Nyugaton a Duna, keleten a Fekete-tenger határolja. A romániai rész két megyéből áll: Constanta megyéből és Tulcea megyéből. Tulcea városának jelenleg is működő zsinagógája van a Babadag utcában: 1888–1893 között épült. A helyiek Templul Coral néven említik. Ez a zsinagóga egyúttal Dobrudzsa egyetlen fennmaradt zsidó temploma.

A romániai Moldva

Aktuálisan csak Moldváról beszélünk, vagyis arról a földrajzi régióról, amely keleten a Prut folyóig terjed. Nem beszélünk a Prut és Dnyeszter közötti területről, azaz a ma már független Moldáv Köztársaságról. Moldvában a négy északi megye jelentős a zsidóság szempontjából: Suceava, Botosani, Neamt és Iasi. A zsidók moldvai letelepedése a Bogdan Hmelnyickij féle pogromok következménye volt. A XVII. században észak felől újabb és újabb emigráns hullámok jöttek Moldva területére, menekülván a pogromhullámok elől. Ők

8 Bármelyik munténiai román erre azt válaszolná, hogy „igen, mert az olténiaiak magukat tartják Románia zsidóinak” (da, fiindcă oltenii se consideră jidanii românilor).

9 Târgu-Jiu volt az a város, ahová Moses Rosent, a későbbi országos főrabbit – Caracal után – deportálták.

elsősorban nem kereskedelemmel, hanem iparral foglalkoztak. Volt köztük arany- és ezüstműves, cserepes, órás, szűcs és szabó. Befogadásuk oka elsősorban a török-tatár dúlások nyomán meggyengült moldvai vásároshelyek és mezővárosok erősítése volt. A suceavai Falticeni fontos központja volt a zsidóságnak. 1910-ben a város lakosainak száma 9.643, akiknek fele zsidó. Híres állatvásárait sokan felkeresték. A hitközség 1792-ben építette első zsinagógáját. Összesen 13 zsinagóga működött a városban, többségük különféle ipari céhekhez tartozott. Egy 1835-ből származó összeírás tudósít a zsidó iparosok mesterségek szerinti megoszlásáról: 127 szabó- és varrónő, 4 gyertyaöntő, 17 mézárós, 5 kőfaragó (sírkészítő), 7 üveges, 5 ezüstműves, 1 téglavető, 2 órás, 3 üstkészítő, 17 pék, 2 bognár, 11 varga és csizmadia, 1 asztalos, 1 ács, 6 kocsi- és kerékgyártó, 2 rézműves, 5 kelmefestő, 1 sapkakészítő, 1 fűrészfogélező, 1 szíjgyártó, 1 molnár, 2 szűcs, 1 kanálkészítő. Jellemző, hogy a városban ez időben több az iparos, mint a kereskedő. Falticeniben született Moses Rosen, Románia háború utáni főrabbija. A város 1795-ben épült zsinagógája fából készült, és egy tűzvész nyomán elpusztult. 1852-ben építették fel újra, immár kőből és téglából. 2002-ben a zsinagóga antiszemita támadás áldozata volt.

A megyeszékhelyről, Suceava városról tudni kell, hogy fontos európai kereskedelmi utak kereszteződésénél feküdt: ez határozta meg fejlődését, és a zsidóság letelepedésének is fontos tényezője volt. A XIV–XVI. században Suceava Moldva fővárosa. Két temetője mellett a Gah-zsinagóga a suceavai zsidóság legfontosabb emlékhelye. A zsinagógát 1865 és 1870 építette a Gmilut Hasadim (Gah). 2013 óta a zsinagóga újra átvette eredeti rituális funkcióját.

Iasi (magyarul Jászvásárnak vagy Jászvárosnak nevezik) Moldva kulturális központja. A városnak igen jelentős lélekszámú zsidó közössége volt, a zsidóság életében fontos szerepet betöltő vezéregyéniségekkel, mint Naftali Hachohen vagy Nathan N. Hannover rabbi. A városnak 110-nél több zsinagógája volt. A Zsinagóga utcának nevezett városrészen 17 zsinagóga állt. Elnevezéseikben felismerjük a mögöttes közösség foglalkozását: Almaszállítók zsinagógája, Kőfaragók zsinagógája stb. A Iasi Nagy Zsinagógájával szemkötti kertben álló emlékmű az 1941. június végi szörnyű mészárlás 13.000 zsidó áldozatára emlékezik: „mint mészárszékre vitt juhokat taglózták le őket; a Nap és a Hold szégyenkezve tekintett le a város utcáin tomboló gyilkosokra, akik Iasi városát gyilkos várossá tették.” A város kulturális örökségének része a zsidó temető is. Érdekessége a sírkertnek, hogy a síremlékek zöme horizontális, ami elsősorban a szefárd temetők sírköveire jellemző. Ezen askenáz sírkövek példáján láthatjuk, hogy a horizontalitás vagy vertikálitás nem abszolút szabály.

Moldva északi megyéihez viszonyítva a régió többi megyéjében kisebb volt a zsidóság lélekszáma, másrészt a rendelkezésünkre álló források is szegényesek. A Vrancea megyei Focsani városáról mégis beszélnünk kell. 1881.

december 30–31-én itt zajlott a román cionisták első kongresszusa, melyen a gyakorlati cionizmus céljai és teendői kerültek megfogalmazásra. Azt is elmondtuk, hogy itt, ezen a kongresszuson hangzott fel először a „Hatikva”, a későbbi himnusz. Focsani zsinagógái gyakran váltak antiszemita pogromok áldozataivá. A legsúlyosabb ezek közül az 1925. március 25-ei pogrom. Ez annak az eseménynek kapcsán történt, hogy Corneliu Zelea Codreanu megjelent a városban (mint vádlott, Constantin Manciu meggyilkolásának perében). Hívei feldúlták a zsidó utcákat és a zsinagógákat. 1985-ben újabb – remélhetőleg az utolsó – támadás érte a zsinagógát.

Írásomban Havasalföld, Dobrodzsa és Moldva zsidóságáról szóltam. Erdély (beleértve a Partiumot is) külön fejezetet érdemelne. Ennek egyik oka az északi megyékben (főleg Szatmár és Máramaros megyékben) élt zsidóságnak mai ismereteink alapján felfoghatatlanul nagy száma. Másik ok az, amit Erdélyi Lajos a következőképpen fogalmazott meg „Az élők háza” című könyvében:

Ha valaki ráérősen sétál Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Szatmár zsidó temetőkertjeiben [...], tapasztalni fogja, hogy a századforduló éveiben feltűnő latin betűs feliratok túlnyomó többségét magyarul fogalmazták. Trianon előtt és után. Döbbenetesebb a második megfigyelés: Auschwitz előtt ugyanúgy, mint Auschwitz után. Akinek megadatott túlélni a Holocaust éveit, aki visszatért szülőföldjére, és nem választotta [...] a kivándorlást, az hű maradt magyar kultúrájához. Nem kevés feltételezhető előnyről lemondva, megmaradt erdélyi magyar zsidónak.

Bibliográfia

- Csernovits Sámuel. 2005. *Túlélés*. Marosvásárhely: Lyra Kiadó.
- Csernovits Sámuel. 2009. *Ajándékélet*. Marosvásárhely: Nico Kiadó.
- Erdélyi Lajos. 2000. „Magyar zsidók Romániában, Erdélyben.” *Múlt és Jövő*.
- Erdélyi Lajos. 2012. *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*. (Második, bővített kiadás.) Budapest: Zachor Alapítvány.
- Erdélyi Lajos. 2009. *A túlélés műhelyei*. Kolozsvár: Korunk – Komp-Press.
- Szárász György. 1984. „Egy előítélet nyomában.” In *Történelem jelenidőben*, szerk. Zsámboki Mária, 659–70. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Vainer, Aurel. 2017. *Temple și sinagogi din România – Patrimoniu evreiesc, național și internațional*. București: FCER din România – Patriarhia Română.

AZ ÚJJÁTEREMTÉS POÉTIKÁJA – Szeljegyzetek egy hitvallási tételhez*

MÁRTONFFY MARCELL

Az alábbi gondolatmenet az újszövetségi feltámadás-elbeszélések irodalmi formájához és teológiai struktúrájához fűz néhány észrevételt egyetlen példára összpontosítva és abból az előfeltevésből kiindulva, hogy a kereszténység láthatatlan alapító eseményének írásos nyomaiból nem utolsósorban a teremtő képzelet alkothatja meg a hit értelmezésének hiteles nyelvi konstrukcióit.

Egyfelől kétségtelen, hogy az Isten életadó tettét meghirdető kérésgma minimális nyelvi formulái az újszövetségi szövegek keletkezéstörténetében megelőzték narratív kiterjesztéseiket: az üres sír és a Jézus tanítványainak körében történt megjelenések elbeszéléseit. Az első ismert hitvallásokat egyszerűségük és fogalmi tágasságuk mellett hagyományteremtő eredetiségük is a „mitologikus” narratív szerkezetek alapjaként vagy magjaként tüntetheti fel. „Mindenekelőtt azt adtam át nektek, amit kaptam”, írja a tarzusi Pál: „Krisztus meghalt bűneinkért az Írások szerint, eltemették, és harmadnapon feltámadt az Írások szerint; és megjelent Kéfásnak, majd a Tizenkettőnek” (1Kor 15,3–5). Másfelől viszont a feltámadás újszövetségi történeteinek kiemelése a történelmi referencia hatálya alól és az esszenciájuknak tekintett (a feltámadás bizonyosságát is kimondó) korai krisztológiai kijelentések elsődlegességének hangsúlyozása korántsem rögzíti végső érvennyel hittétel és irodalmi forma szétválasztását, hanem több síkon is visszavezet magukhoz az – eredendő sokféleségükben értett – narratívákhoz. A hitvallási és liturgikus hagyomány, a racionális igazolás kísérleteiben és a megértéshorizontokat nyitó interpretációkban egyaránt bővelkedő teológiai reflexió, valamint az elgondolhatóság képeit és fogalmait maga mögött hagyó – szó szerint képtelen – hitbeli döntés momentuma mellett mindenekelőtt a nyelv- és valóságteremtő fikció működése, emlékezet és szövegtapasztalat, értelmezés és imagináció együttműködése járulhat hozzá az újjáteremtett („feltámasztott”) élet tanúsításának eleven és inspiráló nyelvi jelenlétéhez, s teheti az eseményt tapasztalatként megjelenítő – *par excellence* poétikus: valóságlétesítő és képzeletmozdító – szövegeket az új teremtés kinyilatkoztatásává.

* Részlet egy készülő hosszabb tanulmányból.

A poétikai-teológiai vizsgálódás azonban megtorpan annál a küszöbnél, amelyen túl a tanúsítás legtágabb dimenziói nyílnak meg, és leghitelesebb módzatai válhatnak beszédessé. Ahol tehát a történelem (s benne a keresztény évszázadok) áldozatainak jelenvalósága s főként az elhatalmasodó bűn pusztításának mélypontját, a Soát szüntelenül felidéző emlékezet etikai imperatívuszának cselekvő követése válik elsődlegessé, a textusok legmagasabb rendű interpretációjává. Mint Majsai Tamás életművében.

1. Bevezetés: üres sír és nyitott szöveg

A Jézus halála utáni események lenyomatát a négy kanonikus evangélium irodalmi szerkezete teológiai értelemösszefüggésbe foglalva őrizte meg. Köztudott, hogy a szinoptikus evangéliumok teológiai szemlélete nemcsak a János-evangéliumétól tér el, hanem megközelítéseik egymáshoz képest is jelentős különbségeket mutatnak, de – a műfaji konvenciónak megfelelően – a Jézus életét, szenvedését és halálát elbeszélő, majd feltámadását hírül adó újszövetségi könyvek mindegyike a keresztre feszítés utáni napok történéseinek bemutatásával zárul. E történéseket az evangéliumok záró perikópái két, jól elkülöníthető alműfaj sémája szerint ábrázolják. A feltámadt Jézus természetesen mindkét típusú narratívában – a megjelenéseiről és az üres sírról szóló beszámolókbán – központi szereplő, akár látható, akár hiányával van jelen.

A történeti-kritikai vizsgálódás számára többé-kevésbé jól körvonalazható körülményeket és cselekménymozzanatokat épp ezért mindvégig mintegy beburkolják és egyúttal transzfigurálják a fikció teológiai építőelemei, illetve az ezekből építkező elbeszélésminták. Kivétel a Márk-evangélium befejezése, amely nem szól a feltámadt Jézus megjelenéséről, sem arról, hogy a Feltámadott elűzné a halála utáni elhagyatottság és/vagy a halott mint élő váratlan megjelenésének kísértetiessége keltette félelmet (vö. „Én vagyok, ne féljete!” Lk 24,36). Ellenkezőleg, a Mk végszava szó szerint a félelemé (16,8: „Féltek ugyanis.”), amelyet a velejáró testi és pszichikai tünetek részletezése is felerősít. Az asszonyok, akiknek ijesztő élményével az evangélium zárul, „elszaladtak a sírtól, mert reszketés (*τρόμος*) és döbbenet (*ἔκστασις*) fogta el őket” (uo.). Az ábrázolás lélektani hitelessége és átélésre utaló realiztikus szcenikája a hiány rettenetén alapul. Az asszonyok önkívületi reakciója arra utal, hogy az üres sírbolt érthetetlen számukra, és az evangélium szerzője a félelmet keltő pillanat mitologikus kiszínezésével, a feltámadásról hírt adó angyali lény felléptetésével sem a félelem elosztatásának dramaturgiáját követi: „Bementek a sírba, és látták, hogy egy fehér ruhába öltözött ifjú ül jobb felől. Megrettentek. De az így szólt hozzájuk: »Ne csodálkozzatok! A Názáreti Jézust keresitek, akit

keresztre feszítettek. Feltámadt, nincsen itt. Íme, ez az a hely, ahová tették» (16,5–7). Márk evangéliumának elsődleges intenciója az azonosíthatatlan, mivel előzmény nélküli feltámadás – hatásában félelmet keltő – hírének vizuális elemekkel megerősített és teológiai hangsúlyokat hordozó közlése.

A történet központi mozzanata – írja Edward Schillebeeckx – az angyal üzenete (valójában nincs szó „megjelenésről”: az angyal nem érkezik és nem távozik, hanem „ott ül”). Az „angelofánia” stílusa (az angyali megmutatkozás formája) arról tájékoztatja az olvasót, hogy a Megfeszítettbe és Feltámadottba vetett apostoli hit isteni kinyilatkoztatás az egyház számára. Nyilvánvaló, hogy az elbeszélés már feltételezi a feltámadásba vetett keresztény hitet.¹

„Az, hogy a régebbi változatban az asszonyok nem adják tovább a fehér ruhás ifjú üzenetét, kezdettől fogva zavarta a másolókat”,² ezért függelékekkel egészítették ki Márk evangéliumát. A 4. századig csak az eredeti befejezés (16,8) volt ismert – és még a 12. századból is származik kézirat, amelyben ezzel zárul az evangélium –, az 5. századtól kezdve viszont felváltva fűztek hozzá egy rövidebb és egy hosszabb toldalékot. Utóbbi (Mk 16,9–12) nem más, mint a Lukács- és a János-evangélium húsvéti történetei (vö. Jn 20,1.11–18; Lk 24,11–49), valamint az Apostolok Cselekedetei néhány epizódja (ApCs 16,16–18; 2,1–11; 28,3–6) alapján összeállított szövegmontázs,³ amely úgyszólván játékos leplezetlenséggel mutatja az evangéliumi történet függetlenségét vagy fokozatos függetlenedését a történeti valósághűség igényétől, és alkalmazkodását a szent történet kötelező elemeit ismétlő narratív teológiai szabványhoz.

Valójában a *historiográfiai és teológiai fikció* – a hangsúly itt az egymástól elválaszthatatlan összetevők együtthatásán van – három referenciális szintje bontakozik ki Márk továbbírásainak folyamatában. A megrettenés és értetlenség drámai realizmusa, amelynek fókuszában a láthatatlan és zavarba ejtő esemény kiváltotta emberi reakciók állnak (1), előbb a még mindig realisztikus, de cselekményébe – a feltámadt Jézus alakjában – már egy történetírói eszközökkel hozzáférhetetlen, transzcendens világot beléptető meseszövéssnek (2), majd egy konstruktivista módon, kész szövegdarabokból építkező elbeszélő szerkezetnek (3) adja át helyét az utólag hozzátoldott kanonikus befejező szakaszban (Mk 16,9–20). Ennek referenciahorizontja már nem e világ, de nem is Isten saját, a világba belevegyülő világa, hanem a kompozíció önmanifesztációja a szövegfejlődésnek abban a periódusában, amikor a feltámadt Jézus valósága és a vele összefüggő eseménysor már (és még) nem történeti kérdés,

1 Schillebeeckx 1974, 334. Schillebeeckx Jézus-monográfiájának vonatkozó részlete magyarul: Schillebeeckx 2025.

2 Ebner – Schreiber 2008, 158.

3 Vö. Ebner – Schreiber 2008, 158.

hanem a hit saját realitásérzéke számára adott, megkérdőjelezetlen tény. Ezek mögött a valóságsszintek mögött azonban elrejtve egy további is jelen van már a korai Márk-változatban is: maga a nem látható, nem megértett és az anyagi világhoz fűződő viszonyában nem is érthető, titokzatos, anyagi közvetítéssel hírül adott történet.

A megjelenéstörténetek olyan találkozásokról számolnak be, amelyek Jézus (legalábbis időlegesen) idegen, ismeretlen, kísérteties (*unheimlich*) alakjával történnek. Ellenben a húsvét utáni Jézus-történetek másik, „üres sír” típusa nem kívánja megmutatni a középpontjában álló eseményt. Nem szól tehát arról, hogy hogyan történt a feltámadás, és ebben a félelmetes titkot sejtető Márk-befejezés nem különbözik a többi evangélium beszámolójától. A láthatatlan cselekménymozzanatot anyagi szó (tehát a „hallásból eredő hit” páli és majd hagyománytörténeti hangsúlyával sokatmondó hermeneutikai összhangban: nyelvi jelenség), a hírüladás, *angelia* helyettesíti. Az üres sír egyúttal a mimetikus reprezentáció üres helye, amelyet az értelmezéstörténet tölt majd ki, és amely ennek megfelelően a feltámadásról (és egyáltalán: halál és élet viszonyának lehetőségeiről) zajló, kivételesen komplex és szerteágazó, máig lezáratlan beszélgetés és vita – tudományos és sok más beszéd-szintet érintő diszkusszió és spekuláció – újszövetségi kiindulópontja. A végső misztérium mondhatatlanságát jelöli, amelyben egyenlő nyomatékot kap az esemény bizonyossága és megismerhetetlensége, realitása és hozzágondolható apokaliptikus képvilága (vö. Mt 27,51–53), valamint e titok pontos jelentésének hiánya és egyúttal kápráztatóan sokirányú lehetősége. Egyedül az apokrif *Péter evangéliuma* (2. sz. vége) ábrázolja húsvét reggelét látványos, monumentális epifániaként.⁴ Az Újszövetség húsvéti beszámolói „jóval kevésbé tűnnek nagyszabásúnak”.⁵ Nem utolsó sorban ez a körülmény, a textusok jelentéssűrítő egyszerűsége magyarázza, hogy a feltámadás szövegtanúinak tudományos tanulmányozásában a hit különféle megalapozásai ugyanolyan joggal vesznek részt, mint a természettudományos és filozófiai ellenérvek. Röviden: aki az istenhit diskurzusképességét és legitimitását elfogadja, annak a feltámadáshit *megvitathatóságát* is el kell fogadnia.⁶

4 Lásd Péter evangéliuma 1903, 57–58.

5 Schärfl 2020, 6.

6 Igaz, ennek tudományközi létjogosultsága, értelme vagy hasznossága ellen kétségkívül számos érv hozható fel. Attól kezdve, hogy – miként Dale C. Allison írja – „az európai kereszténység viszálykodó felekezeteiből kiábrándult, a karteziánus filozófia kételkedésre hangolt és az anyagelvű tudományosság felfelülésével együtt megszilárduló racionalizmus Nyugaton fokozatosan felváltotta a kereszténységet mint központi ideológiát”, sokan gondolják úgy, hogy e „racionalizmus, amelyet a csodákban való katolikus hit protestáns kritikája is felerősített, nem tűri meg a természeti törvényeknek ellentmondó csoda természetfölötti magyarázatát, ezért világképében Jézus feltámadásának sincs helye”. Allison 2005, 199–200.

A teológiai feltámadás-tematika egyik legismertebb monográfiusa, Hans Kessler⁷ a „feltámadás” fogalom humán nézőpontból is távlatokat nyitó újrágondolásának lehetőségét veti fel, amikor „a feltámadás-metaphora nélkülözhetetlenségét” tételezve kijelenti: érdemes „lehajolnunk érte, megtisztítanunk a ráarakódott tévképzetektől, s felmutatnunk szabadító erejét, hogy a feltámadás szava ismét elfoglalhassa helyét annak a reményteli és mozgásba lendítő üzenetnek a fókuszában, amely nemcsak elviselni segít a halál és véges mivoltunk szülte emberi félelmeket, hanem úrrá is lesz rajtuk”.⁸ Kessler nem kívánja megválaszolni azt a kérdést – és ezzel a vonakodással nem a hívő valóságviszony küszöbén, hanem az újszövetségi kinyilatkoztatás alaptétele által megnyitott reflexiós térnek vélhetően a legbelsejében időzik –, hogy vajon az ember „kérdéseiből, vágyaiból és reményeiből következtethetünk-e egy másik, sem vele, sem a világgal nem azonos hatalomra, amely saját maga számára teremtette az embert, aki ezért folyvást kérdez és keres”. Ez a kérdés „filozófiai szempontból eldönthetetlen”, mindazonáltal a vele való foglalkozás „utat és ideiglenes megértéshorizontot nyithat »a holtakat életre keltő« Istenről szóló [bibliai] híradás felé”.⁹

2. Textus és tapasztalat

A kanonikus evangéliumok megjelenés-történetei, amelyekben Jézus a halála után élőként mutatkozik meg követőinek körében – és amelyek hangsúlyt helyeznek e megmutatkozások (ha nem is objektív, de mindenképpen) „extra-szubjektív valóságára”,¹⁰ egyszersmind (ha nem is immanens-materiális, de) „testi” mivoltára –, olyan hasonlíthatatlan, minden analógiát nélkülöző eseményt beszélnek el, amely az elkötelezett hit vagy a vallásos hiedelem látóköréből kivonva megközelíthetetlen volna bármiféle emberi percepció számára. Kessler az új valóságtapasztalatra általában is érvényesen jegyzi meg, hogy

a húsvéti átélésnek határozott és azonnal érthető tartalma volt, olyan tartalma, amelyet mindazonáltal később reflexió tárgyává kellett tenni és ki kellett fejteni. Hiszen nem ismerünk-e olyan tapasztalatokat, amelyek bár világóan egyértelműek, de ha megpróbáljuk szóba foglalni őket, tapogatódzva keressük a szavakat, s némelyiket szükséztűn elutasítjuk, egy másikat ellenben talán alkalmasnak találunk?¹¹

7 Lásd Kessler 1985; lásd még Kessler 2004.

8 Kessler 2006, 38.

9 Kessler 2006, 18.

10 Kessler 1999, 396.

11 Kessler 1999, 394, 27. j.

Mindez ugyanakkor természetesen nem jelent denotatív jelviszonyt tapasztalat és magyarázat között, hanem csupán a kimondhatatlan tapasztalás – az újszövetség középponti (szó)történéséről szólva: egy elemi erejű találkozásesemény¹² – és az interpretációs kísérletek szükségszerű összefüggésére utal. Nem informál arról, hogy valójában mi történt, hanem egyfajta csodálatos szószaporítás, a tanúságokat megsokszorozó hermeneutikai produktivitás erejével hívja létre a nem tudott és a pontosan nem is tudható számos lehetséges magyarázatát és konkretizációját. Sallie McFague szerint ami valójában történt, nem más, mint Jézus „folytatódó és erővel felruházó jelenlétének tudata [...]”. A feltámadás beszédmód, mely annak bizonyosságát jelöli, hogy Isten jelenléte Jézusban egyszersmind állandó jelenlét a [benne hívő] emberek között”.¹³

Az evangéliumok sírhely- és megjelenés-hagyományai megkérdőjelezhető történeti értékük ellenére közös igényt jelentenek be: azt feltételezik és hirdetik, hogy Jézus személyével olyasmi történt, ami Isten elevenítő beavatkozásának köszönhető, és ami a hívők átalakulásának imperatívuszát megelőző, attól független létesítő okként váltja ki a feltámadás hitét.¹⁴ Az esemény szöveg-tanúin való gondolkodás nem áll olyan kényszerítő válaszút előtt, amelynek egyik iránya a „hogyan történt” kérdésén felülemelkedő hitbeli döntés volna, míg másik iránya a bezárulás abba a diszkurzív térbe, amelyet az újszövetségi szöveghagyományhoz való viszonyulás teológiaidegen módozatai töltenek ki – a gondolattalan tankövetéstől a történetek „betű szerinti” olvasatából előálló realista magyarázaton át a pusztá hiedelemként félreértett fikció (az „elmé- sen kifundált történetek”; 2Pét 1,16) elutasításáig.

A továbbiakban a feltámadás-narratívák olyan olvasására teszek javaslatot, amely (az itt csupán szemelvényesen idézhető) szövegek esztétikai tapasztalatából indul ki. Nem tekinti tehát feladatának sem a tanúbizonyosságokat a legvalószínűbb magyarázat elve alapján igaznak tekintő objektivista felle- vés,¹⁵ sem pedig a pszichikai folyamatokra vagy a legendaképződés, illetve a mítoszátvétel eshetőségére hivatkozó naturalista nézőpont mérlegelését. Vi- szont szükségesnek tartja annak a Bultmann után széleskörűvé vált konszen- zusnak a felidézését, amely szerint a feltámadás a szöveg-tanúk szerint nem vezethető vissza a Jézus tanítványaiiban vagy közöttük végbement változások- ra, hanem – egyfelől – Jézus személyét érintő esemény, és – másfelől – ez az esemény alapvetően különbözik azoktól az újraélesztő beavatkozásoktól az

12 Jacob Kremer némiképp szükség szülte, de szemléletes fogalmi konstrukciója szerint: *Begegnis* (a német „találkozás” és „esemény” főnevek összevonásával). Kremer 1997, 328.

13 McFague 1987, 59.

14 Az Újszövetség legkorábbi „magkijelentései” a feltámadásról egyértelműen ezt mondják: „Isten feltá- masztotta Jézust a halálból” (Róm 4,24b; 8,11a és 11b; 2Kor 4,14; Gal 1,1; Ef 1,20; Kol 2,12; 1oPét 1,21).

15 Lásd pl. Swinburne 2012.

evangéliumokban, amelyek a halottat visszahozzák korábbi életkörülményei közé, mint a Jairus lányának (Mt 9,18–26 párh.), a naimi özvegyasszony fiának (Lk 7,11–17) életre keltése és Lázár feltámasztása esetében (Jn 11,1–44). A megjelenés-történetek elsősorban a személyes jelenlét megtapasztalásának erősen fikcionalizált felidézésén keresztül az evangéliumokban korábban elhangzó központi kijelentéseknek adnak a jézusi közösség alapélményét tekintve végérvényes jelentést: „Beteljesedett az idő, és már közel van az Isten országa” (Mk 1,15 párh.); „elérkezett hozzátok az Isten országa” (Mt 12,28 párh.); „Isten országa közöttetek van” (Lk 17,21). Az életre keltett Jézus jelenlétének erőhatásként való megtapasztalása tehát szó szerinti visszautalás nélkül is szemantikai rokonságot mutat, és lényegi azonosságot érzékeltet az „ország” vagy „uralom” közelségével. „A hét első napján” félelmükben bezárkózó tanítványok körében ezt a közelséget mint felszabadító – mivel a világ hatalmi hierarchiáinak erőszakos és kényszerítő logikájától mentesítő – *dünamiszt* teszi jelenvalóvá a születő keresztény tapasztalatot és emlékezetet átjáró jelenlét, amelynek narratív evangéliumi értelmezésében Jézus, a Szabadító éltető *pneumaként* adja át erejét övéinek: „ezt mondván rájuk lehelt [...]: »Vegyétek a Szentlelket!« Akiknek megbocsátjátok a bűneit, azok bocsánatot nyernek, és akiket megőriztek, azok megmaradnak.” (Jn 20,22–23).

3. A szó érintése

Az üres sírról szóló és a feltámadott megjelenéseiről hírt adó narratívák összeegyeztethetetlen mozzanatainak észlelése, a fikcióalkotás némiképp szertelen szabadságának tudomásul vétele korántsem kell, hogy akár a hittapasztalat, akár a teológiai reflexió destruktív ellenerejének bizonyuljon – különösen mivel az elbeszélések diverzitása az esemény felszabadította teremtmőre öntanúsításaként is felfogható. Az üres sír történetei közül itt mindössze egyetlen kanonikus elbeszélés egyik részletére, a János-evangélium – több elkülönülő szövegrészből és hagyományelemből lineáris történetté komponált – 20. fejezetének lírai hangoltságú találkozás-jelenetére, a nevezetes *Noli me tangere*-pillanatra (11–18. v.) térek ki, amely nem nélkülözi a mimetikus ábrázolás illúzióját gyengítő mozzanatokot, mindazonáltal kifinomult kompozíciós eljárásokkal teszi érzékletessé a feltámadás egy lehetséges újszövetségi értelmét, így módon mentesítve olvasóját a történeti tényyszerűség ellenőrzésének kényszeréről.

Míg a Jn 20 első jelenete, „Péter és a szeretett tanítvány története” Bultmann szerint „kétségtől az evangélistától származik”,¹⁶ (a magdalai) Mária

16 Vö. Bultmann 1986, 528.

sírlátogatását korábbi, a szinoptikusok által is ismert hagyományból meríti a szerző (vö. Mk 16,1–8 párh.), és meglehetősen feltűnő varratokkal illeszti Péter és János versenyfutásának anekdotájához. Mária nem más asszonyok társaságában, hanem egyedül érkezik, ami a 11–18. versben elbeszélt négyszemközti és bensőségesen személyes találkozás miatt szükséges. Illatos kenetet sem hoz magával, mint Márknál (16,1) és Lukácsnál (23,56), ahol az asszonyok azért jönnek, „hogymegkenjék Jézus testét”.¹⁷ Jövetele ezért magyarázat nélkül marad, miként az is, hogy a 2. versben, látván, „hogya kő el van véve a sírbolt elől” (1. v.), elfut (2. v.) – nem félelmében, hanem hogy elindítsa a másik történetszálat (3–10. v.). A 11. versben ismét ott terem a sírnál: „Mária pedig a sírbolton kívül állt és sírt”. Meglepő „visszatérését” nem a történetszövés belső logikája magyarázza, hanem Péter és János versenyfutásának¹⁸ közbeiktatása. A szerkesztő nem vesződik azzal, hogy közös tapasztalatuk elbeszélését lélektani mozzanatokkal színezzék (10. v.: „A tanítványok ezután hazamentek”), ahogy Mária újabb felbukkanását sem indokolja.

A 11. verssel kezdődő újabb történet ezért önálló egységként – mintegy az összefüggésből kiemelt verbális ikonként – áll előttünk. Mária látogatása a sírnál újrakezdődik, és ezúttal ki is bontakozik, hogy az Újszövetség egyik legismertebb, különösen érzelmgazdag jelenetévé váljék. A Jn írója itt már szabadon fonja tovább a készen kapott „asszonyok a sírnál” cselekményszálat. Noha a szerző-szerkesztő számára nem mellékes történeti hitelesség és a (kevésbé fontos) narratív következetesség szempontjából nem volna szükség angyalra vagy angyalokra – akiknek a szerepe eredetileg a feltámadás hírül adása volt (a Jn-ban a hírül vétel az előző jelenetben már megtörtént) –, a két angyallal folytatott beszélgetés drámai fokozást tesz lehetővé. Miközben a párbeszédek az emocionálisan telített jelenet kontextusában a vigasztalás árnyalatát is hordozzák, a történet szerkezete feszes és célratörő: a ráismerés különböző szintjeit építi fel azáltal, hogy először az angyalok kérdeznek, majd Jézus, aki „ott áll”.¹⁹ A kétségbeesést és a tanácstalanságot a második megszólítás a fel nem ismert ismerőssel való kommunikációba vezeti át, és a néven szólítás nyitja fel végül Mária szemét a hihetetlen elfogadására. Azonban az epifánikus élmény szekvenciális dinamikája (találkozás, rádöbbenés, megvilágosodás, megértés) ezután teljeseedik ki. A jelenetben Jézus a kommunikáció

17 Jánosnál Arimateai József végzi el másodmagával a holttest előkészítését a temetésre: „Eljött Nikodémus is, aki először éjszaka ment hozzá, és mirhából és aloéból készült kenetet hozott, mintegy százfontnyit. Fogták tehát Jézus testét, és leplekbe takarták az illatszerekkel együtt, ahogy a zsidóknál szokás temetni” (Jn 19,39–40).

18 4. v.: „Ketten együtt futottak, de a másik tanítvány előreszaladt – gyorsabban, mint Péter –, és elsőnek ért a sírhoz.”

19 Lásd az „Asszony, miért sírsz” (13. v.) bővített megismétlését (15. v.: „Asszony, miért sírsz? Kit keresel?”).

egy további lehetséges szintjét is előrevetíti, amikor ezt mondja: „Ne érints/ ne tartóztass! („Μή μου ἅπτου”) Még nem mentem fel az Atyához” (17. v.)

A *μή μου ἅπτου* (latin: *noli me tangere*) pontos jelentésének a kérdése hosszabb kifejtést érdemelne. A jelen összefüggésben talán elég azt megemlíteni, hogy akár érintésről van szó – ami persze önmagában is, egyszerre erotikus és az erotikát tiltó árnyalatával (csak Jézus hozza szóba; a szöveg nem említi, hogy Máriának szándékában állt volna megérinteni Jézust) átmenetet érzékeltet a jelenlét tapintható és megfoghatatlan módozata között –, akár tartóztatásról (amelyről szintén hallgat a történet), Jézus parancsszerű felszólítása eloszlatja a halála előtti életéhez tartozó kapcsolati forma folytathatóságának ábrándját. Elejét veszi annak a félreértésnek, hogy testi megjelenésében ugyanaz ugyanúgy jelenik meg, mint akit a magdalai Mária előzőleg ismert. Ugyanakkor az elbeszélő rendkívül érzékenyen egyensúlyoz az ismeretlen, az ismerős, a másként ismert és a még nem ismert, az immanens és a „nem evilágból való” jelenségformái között. Mária megejtően ártatlan tévedése, az, hogy a kertésszel keveri össze Jézust (15. v.), annyiban sokatmondó, hogy a történet szerint Jézus kevesebbnek és másnak mutatkozik, mint aki halála előtt volt: ismeretlen halandónak, akiben Mária nem megpillantja, hanem meghallja, akit egykor ismert. Ám nem a hangjáról, hanem egy jellegzetes beszédmódról ismeri fel: Jézus a nevén szólítja, és – amint Bultmann észrevételezi – ugyanazzal az autoritással szólítja néven, amellyel a János-evangélium elején Nátánáelt hívta meg (1,48–51),²⁰ abban a jelenetben, amellyel együtt keretet alkot a 20. fejezetben elbeszélte találkozás.

A néven szólító és elhívó Isten hangján szólal meg tehát az az ember, aki vagy hasonlít Jézusra, ahogy Mária ismerte, vagy nem, mindenesetre nem mennyei lény, hanem az a rabbi, akiben tanítványai az Urat vagy küldöttét látták meg, és aki ugyanúgy máshonnan beszél, mint az evangélium első fejezetében. Jelenléte egyszerre emberi és érinthetetlen, közeli és transzcendens. A szerző a cselekményszövekből ítélve nem érdekelt a pszichikai motiváció bemutatásában. Ám miközben nem Mária zavaráról és lassú felocsúdásáról – nem a káprázat lélektanáról – van szó, azt sem sugallja a textus, hogy Jézus fel nem ismerésének indítéka külsőjének megváltozása volna.

A kétlépcsős felismerés ismétlődő narratív sémája mitológiai és irodalmi forrásból származhat (köztudottan például az *Odüsszeiá*ban is megtalálható), és felhasználásában feltehetőleg csakugyan nagyobb szerepe van a szerzők mintakövetésének, mint lélektani érzékének vagy a feltámadott test metamorfózisára vonatkozó spekulációnak. Minthogy azonban az evangéliumokban maga Jézus jelzi előre jelenlétét másokban, így a szegényekben, eleset-

20 Vö. Bultmann 1986, 73–74.

tekben és kisemmizettekben,²¹ nem elképzelhetetlen, hogy az evangélista, a jézusi tanításból és már a közösségi éthoszból is merítve olyan tapasztalat artikulálására tesz erőfeszítést, melynek során – a Jézus szájába adott konklúzió szerint – az egykoron élővel, majd eltávozottal való új találkozás, amelyre az életet adó és mindent újjáteremtő Istenbe vetett hit ad reményt, mindennapi körülmények között is megvalósulhat.

A Jn szerzője által is ismert forrás másik feldolgozásában, a Lukács-evangélium sírjelenetében a „ragyogó ruhában” megjelenő „két férfi” ezt kérdezi az illatszereket vivő asszonyoktól: „Miért keresitek az élő a halottak között? Nincs itt, feltámadt” (24,5b–6a). Ha legendás elbeszélésről van szó, akkor legalább annyira indokolt lehet az a szimbolikus olvasat, amely tágan érti *az élő helyét az élők között*, azaz nem arra utal, hogy a feltámadt Jézus épp másfelé jár. Ha pedig a szövegen belüli lehetséges referenciák után kutat az értelmezés, akkor nem tekinthet el attól, hogy Lukácsnál az asszonyok egyáltalán nem találkoznak a test szerint feltámadt Jézussal, hanem csak a hírét hallják és adják tovább. Nekik tehát az élővel való nem testi, hanem más érzékekhez rendelt találkozások maradnak. Nem zárható ki ezért, hogy Jánosnál a – hasonló tartalmú korai hagyományanyagra visszatekintő – találkozásjelenet olyan képtelen képzetet formál meg, amelyben a lényegében tetszőleges emberi testben újra látott Jézus épp akkor lesz majd jelenvaló, ha már kilépett a testi látás látóköréből, s ha eljövendőként mintegy *máshol és máshonnan lesz jelen*. Intelme és ígérete: „[előbb] felmegyek az én Atyámhoz, és a ti Atyátokhoz, az én Istenemhez, és a ti Istenetekhez” (17. v.) a János-evangélium nyelvén olyan emberi közösséget előlegez meg, amelynek létforrása az, hogy Jézus sajátos Tóra-értelmezése nyomán Istent Atyjának tudhatja. Amint Jézus Isten fia volt, úgy testvérei Isten gyermekeinek közösségét alkothatják – (ideális esetben) olyan proaktív kapcsolati hálóként és etikai forrásként, amely szolgálatával „életet adó kenyérként” maga is „a világ életéért” van (vö. Jn 6,51).

A Jn 20 különösen összetett, eszkatologikus hangsúlyú narratív megjelenés-interpretációja a Feltámadott testi mivoltát olyan értelemben csak metaforikusan teszi elgondolhatóvá, hogy (merész módon) *bármilyen emberi test teofániára való alkalmasságát* sugallja, és egyúttal Isten országának láthatatlan és pneumatikus jelenlétét – Rilkével szólva – „az erősebb lét közelében”²² átélt időbeliségként és a testinél erősebb belső tapasztalatként ígéri meg. Nem mellékes ezért, hogy a „Ne érints!/Ne tartóztass!” analógiái mindegyik kanonikus evangéliumban jelen vannak: Márknál a feltámadás bármiféle ábrázolásá-

21 Mt 25,35–36: „éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, jövevény voltam, és befogadtatok, mezítelen voltam, és felruháztatok, beteg voltam, és meglátogattatok, börtönben voltam, és felkerestetek.”

22 Vö. Rainer Maria Rilke: *Duinói elégiák. Az első elégia*.

tól való tartózkodás formájában, Máténál, az érintés tilalmára emlékeztetően, abban az intésben, amely a feltámadt Jézus lábát átkaroló asszonyokat bátorítja, de egyúttal határt szab az érintésnek: „Ne féljete!” (Mt 28,10). Az elengedés parancsaként is hangzó felszólítás folytatása szintén a jövőbe, de még e világi helyszínre helyezi át azt, amit a tanítványoknak valóban látniuk kell: egy galileai „hegyre”, ahol a látnivaló (10. v.: „ott majd látni fognak”) megint csak nem haptikus élményt kínál, hanem parancsot, küldést, szóbeli kinyilatkoztatást közvetít (vö. 16–20. v.), és ahol más változatban Jézus, miután maga is élt az érintés igen differenciált, *anyagtalan* módjával – megáldja az itt maradókat –, meglehetősen eszköztelenül felvitetik a mennybe (vö. Lk 24,50–51). Ugyanebben a kontextusban a Lukács-evangélium szerzője nyilvánvalóan azért állítja – a korabeli zsidó feltámadáshit testi elképzeléséhez igazodva –, hogy Jézus a „húsát és csontját” kínálja megtapogatásra, mert különbséget tesz Isten életre keltő tette és a szellemlátás között (39. v.: „A szellemnek nincs húsa és csontja”). S végül a János-evangélium eredeti befejezés-változata, a 20. fejezet toldalékszerű anekdotájában, a hitetlen Tamás történetében Jézus szigorúan alárendeli a látást a (nem vak) hitnek: „Mivel látsz engem, hiszel. Boldogok, akik nem látnak, és hisznek” (29. v.).

János evangéliumának „kerti” megjelenés-történetében tehát a különféle szóbeli és szöveghagyományok összedolgozásának – a teológiai célú kompiláció jellegéből adódóan betöltetlen – rései mellett a szövegtől való kapcsolódások is ellene szólnak a mimetikus-realista olvasásmódnak. Az első tanítványok meghívására visszahajló kinyilatkoztató beszédmód és a cselekmény készen kapott építőelemei mellett figyelmet érdemel a szövegben az a legkorábbi időkre (a 2. és 3. század fordulóján élt Római Hippolitosz munkásságára) visszanyúló értelmezői konvenció, amely szerint a magdalai Mária és Jézus párbeszéde az Énekek éneke egy szakaszának midrásszerű (és természetesen a hívő tanítványi ragaszkodás és szeretet allegóriájaként érthető) kommentárja:

Éjszaka ágyamban kerestem, akit szeret a lelkem. De hiába kerestem, nem találtam. „Azért hát fölkelek, bejárom a várost, keresem a tereken és az utcákon, akit szeret a lelkem.” Hiába kerestem, nem találtam! Találkoztam az örökkel, akik a várost járták. „Nem láttátok, akit szeret a lelkem?” Alig mentem tovább, otthagya őket, megtaláltam, akit szeret a lelkem. Belekapaszkodtam, és nem engedtem el, amíg be nem viszem anyámnak házába, annak szobájába, ki méhében hordozott (Én 3,1–4).²³

23 Vö. Zumstein 2016, 750.

Megközelítésünk szempontjából ez a körülmény azért nem lényegtelen, mert további intertextuális vonatkozásokkal együtt maga is a feltámadás kérdésének hitvallási keretezettségére emlékeztet, amely kilátástalannak tünteti fel a történeti hűségre és ezen belül is a feltámasztott test anyagi természetére összpontosító magyarázatmintákat. Amint Max Whitaker rámutat, a húsvéti „tudósítások” számos vonatkozásban rokoníthatók olyan archaikus narratívákkal, amelyekben a hely- és szerepcsere miatti zavarodottság, a metamorfózis, az égbe vagy az ismeretlenbe való elragadtatás motívuma, az álruhás hős, a felismerhetetlen istenség, a ráismerés (*anagnorisis*), de a keresés és az újra rátalálás dramaturgiája is a narratív eszközök alapkészletéhez tartozik.²⁴ A feltámadt Jézusról szóló történetek olyan hittapasztalatot értelmeznek, amelyekhez az ismeretnek csak e történeteken, valamint az értelmező narratívák (tovább)értelmezésén keresztül lehet többszörösen közvetett és más szemantikai mezők, illetve mentális képességek – így az kulturális emlékezet és a képzelet – közreműködésére számot tartó hozzáférése.

4. A közöttünk lévő

A megjelenések nem (kikövetkeztetett) okai, hanem okozatai annak a kezdettől fogva meghatározó keresztény meggyőződésnek és hitvallásnak, hogy Jézus meghalt, de él. A hit keresett magának elbeszélő formát, nem látható és kézzelfogható tények szültek hitet. „Nem szabad tehát az újszövetségi Jézus »testi« epifániáit a szószerintiség naiv hermeneutikájával megközelíteni” – írja Thomas Schärfl. „Teológiai szempontból úgy kell tekintenünk a vonatkozó narratívákra, mint az önmagát közlő isteni valóság elképzelésének különféle formáira, amelyeket átjár az Ószövetség készen kapott »grammatikája«: kulturálisan meghatározott képzetvilága és gondolkodásmódja”.²⁵

A megjelenés görög igéje (ὥφθη [*óphthē*]) az Újszövetségben egyaránt vonatkozik érzékszervi látásra és belső látásra, észlelésre és megtapasztalásra, amint látszásra, megjelenésre, mutatkozásra és láthatóvá válásra is.²⁶

Ha valaki a húsvéti élmény és a húsvéti teológia történeti sűrítményére kíváncsi, akkor hagyományosan a tág jelentésű „ὥφθη” kifejezésnél köt ki, amelynek az 1Kor 15-ben kulcsszerepe van, mivel a hitvallás magját alkotja (ὥφθη Κηφᾶ – megjelent Kéfásnak; 5. v.), ebből sarjadnak ki később a megjelenésről szóló beszámolók. Ám a kifejezés önmagában kevés a tisztázáshoz.²⁷

²⁴ Whitaker 2019, főként 49–216.

²⁵ Schärfl 2020, 18.

²⁶ Vö. <https://biblehub.com/greek/3708.htm>

²⁷ Schärfl 2020, 15.

Schärtil joggal nevezi az *ὥφθη* igealakot egyazon lendülettel „szemantikailag sovány”²⁸ jelölőnek – amelynek sokféle, egymást részben kizáró jelentése az észlelés mozzanatát nem zárja ki, de nem is tartalmazza szükségszerűen –, és méltathatja egyúttal a fogalom „erős hermeneutikai töltetét”, amelyet hasznosítva könnyebben elkerülhető „a tapasztalat dimenziójához való közvetlen hozzáférés”²⁹ téveszméje, és könnyebben belátható – épp a szójelentés megfoghatatlanságának köszönhetően – az értelmezés tágasságának szerepe, egyszersmind a lehetséges jelentésárnyalatok spektrumának teológiai termékenységé. Az *ὥφθη* funkciófogalom: olyan nyelvi függvény, amely általánosságban jelöli az isteni valóság megmutatkozását az emberi-földi létezés közegében, s legfeljebb (hasonlóan átfogó) idővonatkozással egészül ki: egy eljövendő és a jelen világhoz képest gyökeresen más valóság, az eszkhatologikus jövő felnyílását érzékelteti.

A megjelenéstörténetek bepillantást engednek a korai Jézus-hívők alapvető teológiai meggyőződésébe, amely a sorra létrejövő evangéliumokban fokozatosan egymásra rétegződő értelmezéseket indukál. Az újszövetségi elbeszélések történeti mélységelessége nem a „szövegen kívüli” korabeli tényvilágot teszi láthatóvá történeti igazságként, hanem az Írások íródása során végbement interpretációs folyamatot: azokat a szövegen belüli és szövegközi történéseket, amelyek alakulásában érzékeltetik a textus jelentését, és így visszavezetnek az igazolhatóan korábbi – a megjelenített eseményekhez időben közelebbi – jelentésrétegekhez. Nem a Jézus krisztológiai értelmezése „mögötti” történeti valóság valamiféle megtisztításáról van szó, hanem – Jézus utóéletének első nyomaitól kezdve – az Örökkévaló törvényének felhatalmazott magyarázójaként és uralmának hiteles hirdetőjeként, egyúttal pedig Isten küldöttként tisztelt tanító istentapasztalatának mint (napjainkig ható) egzisztenciális jelentőségű határtapasztalatnak a megértéséről. Ez az egyedül szövegtanúiban megközelíthető tapasztalat azonban nem csupán „eredeti” szóbeli forrásától válik külön, hanem az olvasásban alakuló értelme folytán értelmezésének intézményesült formáival, kanonikussá vált történelmi változataival, a – hermeneutikai naivitással vagy erőszakkal – változatlanként tételezett dogma rögzített jelentéseivel sem azonosítható.

Miért fontos ez? Jézus feltámadásának történeteire nézve egyebek mellett azért, mert ez az elemi differencia, a textus és az egyezményes megértésformák közti rés olyan, a folytonos újraolvasás történetében előálló felismeréseket rejt – vagy megfordítva: a szövegek és kivált a tágabb szövegösszefüggések nyitottságáról való megfeledkezés olyan értelemléhetőségeket szorít háttérbe vagy fojt el teljesen –, amelyeket nem nélkülözhet a mindenkorai jelenkorával

28 Schärtil 2020, 16.

29 Schärtil 2020, 17.

párbeszédet folytató teológiai gondolkodás. Ilyen az a felismerés is, hogy a Jézus feltámadását tanúsító szövegek elemi krisztológiája (Isten működésének meglátása a tanító, a megölt és az életre keltett Jézus személyében) *nem keresztény tulajdon*. Nem a kereszténység – jóval későbbi, még századokon át tartó – önállósulásának folyamata után megszilárduló, szorosabb értelemben ezért nem a „Krisztus utáni” korszakhoz és a „keresztény történelemhez” tartozó teológiai építmény, hanem – amint a zsidó filozófus Michael Wyschogrod a zsidósággal párbeszédben álló keresztény újszövetség-kutatással egybehangzóan írja – „Isten Izraelben való lakozásának, közöttünk lakásának összefüggésében értendő”.³⁰ A Máté-evangéliumról szólva Ulrich Luz így fűzi tovább ezt a belátást:

Máté az Immanuél történeteként, azaz bibliai értelemben Isten Jézussal közös, benne véghez vitt történeteként beszéli el történetét Krisztusról (értsd: a Messiásról). Első beteljesedés-idézetében (1,22) a Jesaja 7,14 értelmében Immanuélként vezeti be a történetbe Jézust, és olvasóinak, akik nem tudnak héberül, így fordítja az Immanuél: „velünk az Isten”, mert ez a lényeg.³¹

S habár a hagyomány mind a dogmatikai alapú jelentéstulajdonítás, mind a népi jámborság számára az Atyával egylényegű, megtestesült Fiúisten nevéként és allegóriájaként érti a tipológiai megfeleltetést Mt-nál, Jézus mint Immanuél – a héber névadás hagyományának is megfelelően – valójában még Isten *embereként* jele az emberek közt lakozó Istennek. Ismét Wyschogrodot idézve: „a közkeletű felfogással ellentétben a judaizmus maga is inkarnatorikus vallás, ha ezen a fogalmon azt az elképzelést értjük, hogy Isten belép az emberek világába, bizonyos helyeken megjelenik és ott lakik, s ezáltal e helyek szent helyekké lesznek”.³² Máté evangélista a „Dávid fia” címmel is Izraelen és Izrael hitén belül rögzíti Jézus küldetésének jelentését. Evangéliumának zsidó olvasói „magukkal hozzák saját messiási várakozásukat, talán a dávidi Messiás reményét, ahogyan azt a 17. zsoltár kimondja”.³³

Jósággal közeledsz a jóhoz, az igazhoz igaz vagy. A tisztával tisztán bánysz, a hamissal azonban hamis módra. A leigázott népnek szabadulást hozol, a gőgös tekintetet megalázod. Igen, te vagy világosságom, Uram, Istenem, te megvilágítod sötétségemet (26–29. v.).

Máté Jézusa, az evangéliumi elbeszélésben kontúrokat öltő istenközelség hordozója és közvetítője azt a teológiatörténeti pillanatot teszi megragadhatóvá, amikor az evangélium (nem dogmatikai értelmű, hanem dinamikus, a történettel együtt formálódó) „krisztológiájában” a dávidi messiás portréja a Jézus-kö-

30 Wyschogrod 1995, 27. Vö. Jn 1,14: ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, „közöttünk lakott a sátorban”.

31 Luz 2017, 3.

32 Wyschogrod 1995, 22.

33 Luz 2017, 4.

vetők hitében kiegészül azzal a hitvallással, amelyet a Mt 16. fejezetében Simon Péter mond ki – „Te vagy a Krisztus [a Felkent], az élő Isten fia” –, a keresztre feszítéskor pedig a Jézust őrző római katonák ismételnék meg: „Bizony, ez Isten Fia volt” (Mt 27,54). Ez azonban még mindig a zsidó várakozások keretei között történik, amint a Jézus halálát kísérő kozmikus-apokaliptikus földrengés, valamint az inváziószerű tömeges feltámadás-vízió illusztrálja:

Íme, a szentély kárpítja kettéhasadt felülről az aljáig. A föld megrendült, és a sziklák meghasadtak. A sírok megnyíltak, és sok elhunyt szentnek feltámadt a teste. Kijöttek a sírokból, és feltámadása után bementek a szent városba, és sokaknak megjelentek (51–53. v.).

Ez a kéttagú vagy kétszintes messiási identitás Máténál a Pál római levelébe felvett zsidókeresztény hagyományt variálja és írja tovább: „[Jézus Krisztus, ami Urunk] test szerint Dávid magvából származott, a Szentlélek szerint pedig a halottak feltámadásával Isten hatalmas Fiának bizonyult” (Róm 1,3 k.). A korai zsidó(keresztény) messiási Jézus-interpretáció szintjein túl azonban egy további hagyományréteg is növeli az elbeszélések komplexitását. Ugyancsak a Máté-evangéliummal kapcsolatban beszél Ulrich Luz olyan „inkluzív” és „transzpárens” elbeszélésekről, amelyben a jézusi szavak és tettek emlékezete mellett, abba beleszövődve az evangélium célközönsége is szereplőjévé válik a történetnek, és így a történeten áttűnik Máté saját, évtizedekkel Jézus halála után működő gyülekezete. A korai krisztushívő közösség tagjai, akik Jézus közeli tanítványait – önértelmezésük szerint Izrael népének mintegy a belső körét – identifikációs alakzatkén észlelik, az elbeszélésben felismerik saját sorsukat és küldetésüket, közösségi szabályaikat és életmódjukat, (jézusi) etikájukat és konfliktusaikat, s a szereplők közelségéből és közvetlenségével élik át mindazt, ami Jézussal és tanítványaival történik. Az evangélium szerzője természetes módon foglalja bele a jelent a szent történetbe. A közösségi emlékezetnek azt a bibliai hagyományát és időszemléletét követi ezzel, amely a pészáchi hággáda kulcsszövege, a MTörv 26,5–9 vallási használatában is jelen van. A szakaszt felolvassva minden későbbi zsidó beírja magát Izrael népének történetébe, a szövegben hangzó „mi” szó szerinti értelme szerint:

Te pedig mondd az Úr, a te Istened színe előtt: „Apám vándorló arám volt, lement Egyiptomba, s ott élt idegenként; kevesen követték, mégis nagy, erős és népes néppé vált. Amikor aztán az egyiptomiak rosszul bántak velünk, sanyargattak és kemény szolgaságba vetettek minket, akkor az Úrhoz, atyáink Istenéhez kiáltottunk, s az Úr meghallgatta könyörgésünket, meglátta nyomorúságunkat, elnyomatásunkat és szorongatottságunkat. Az Úr erős kézzel és kinyújtott karral kivezetett Egyiptomból, nagy rémületet támasztva, jelek és csodák kíséretében. Erre a földre hozott, és nekünk adta ezt a tejjel-mézszel folyó országot.”

5. Konklúzió: a teremtés szabadsága

Az evangéliumok tehát a szövegközi vonatkozások figyelembevételével is legalább háromrétegű palimpszesztként olvashatók, noha külön-külön az egyes krisztológiai jelentésrétegeket eltérő arányban foglalják magukba és állítják előtérbe. Az egyik réteg Jézus tanítói és gyógyító működése, amely Isten népe közti jelenlétének és uralma eljövételének jele; a másik Isten fiának kinyilatkoztatása és egyben öntudata, amely a közmondásosan hitetlen Tamás hitvallásában (de már a János-evangélium szerzője által megrajzolt Jézus hitvallásra indító felszólításában is: „ne légy tovább hitetlen, hanem hívő”; Jn 20,27) felülmúlhatatlan egyértelműséggel az egyedül Istennek kijáró tisztelet tárgyaként mutatkozik meg. Ez a hitbeli és teológiai fejlemény az első század fordulóján végérvényesen kijelöli a zsidósággal való szakítás irányát, amelyet fél évszázaddal korábban még nem jeleztek előre az Újszövetséget létrehívó legrégebb tanúságok a teremtő és szabadító, újjáteremtő és megelevenítő Istennek az Írásokban sokszorosan megígért és legelőször Jézuson véghez vitt életadó tetteről: Jézus mint Krisztus (Felkent) és mint Küriosz (Úr) feltámasztásáról. S végül, harmadik réteggént, az önmagát Izrael igaz maradékaként, de egyre inkább az Isten Lelke éltette krisztusi testként is értő korai gyülekezetek kollektív önarcképe és kommunikatív realitása is beépül Jézus teológiai biográfiájába, amely ekként már végképp kevés teret enged a „betű szerinti értelemnek”.³⁴

A Feltámadott utolsó beszédét és meghagyását (Mt 28,19–20) is az a zsidókeresztény kör írja, amely immár világmissziós parancsként értelmezi Jézus Izraelnek szóló – ugyanakkor a Tóra áldásának univerzalista kiterjesztését nem kizáró – igehirdetését és a feltámadás hitéből nyert ösztönzést: a Lélek erejét és lendületét. Azonban a feltámadt Jézussal való találkozások kérdésében messzebbre vezethet annak megfontolása, hogy a Jézus működése nyomán születő meggyőződés „Isten velünk létéről” az evangéliumi etika gyakorlásában ölt testet. A Jézus által meghirdetett „üdvösségnek közvetlen köze van a gyógyulás testi tapasztalatához, a megértésnek a cselekvéshez, a hitvallásnak a szenvedéshez, a hitnek a bizalomhoz, mindenekelőtt az imához, a szentségnek, a rituális lakomának pedig a szegények megvendégeléséhez és jóllaktatásához.”³⁵

Az itt épp csak megérintett húsvéti textusok olvasása arra enged következtetni, hogy az evangélisták érdeklődésének középpontjában nem a feltámadás utáni megjelenések materiális vagy kvázi-materiális mivoltának kérdése áll,

34 Amely természetesen maga sem betű szerinti. Bármely *sensus literalis* önkényesen kizárólagosít: voltaképp egyetlen allegorikus értelem-összefüggés hatálya alá helyezi az elbeszélést.

35 Tóth 2017, 21.

hanem az a tapasztalat, hogy a korabeli zsidóság – Jézus tanítványait is átjáró – hite szerint halottakat életre keltő Isten ereje, amelyet Fia feltámasztásával tanúsított, tehát ez a hírként befogadott és elbeszélve megértendő elevenítő erő mit kell, hogy jelentsen Isten Fia tanítványainak és követőinek életében, még nem egy elkülönülő vallás, hanem egy – a Tórát és a Prófétákat Jézus radikális szeretetparancsának fényében értelmező – közösség belső praxisában és környezetéhez fűződő viszonyában. Az Isten közöttük lakozásába, „fölülről való” erejébe, átadott Lelkébe vetett hit magát a hegyi beszéd címzettjeinek életpraxisát teszi a Feltámadott érzékelésének helyévé.

Lényeges továbbá, hogy az emelkedett, teológiai és retorikailag magasrendű páli krisztológiát megelőző vagy azzal párhuzamos hagyományrétegben a halott feltámasztása mint *a teremtő és újjáteremtő Isten* munkálkodásának tanújele áll előtérben, és ez bátorítást is jelent az esemény *teremtésteológiai kontextualizálására*. Az új teremtés teologumenonjának sugallata szerint az újszövetségi narráció a maga nagy és önálló kontextusában, vagyis a Héber Biblia mint Izrael egyetemes jelentőségű szabadítástörténete összefüggésében új hitelességgel szólalhat meg. A feltámasztás eseménye maga is *creatio ex nihilo*: Isten új életet teremtett a halál semmijéből.

Jézus nem tért vissza a jelen életbe. A feltámadás nem életre kelés, nem a holttest újraélesztése, mint Illés (1Kir 17,17–24) és Elizeus (2Kir 4,32–37) történetében vagy azokban a beszámolókbán, amelyekben Jézus előhívja Lázárt a sírból (Jn11), vagy ahol újra életre kel Jairus lánya (Márk 5,35–43) és a naimi özvegy fia (Lukács 7,11–17). [...] A újjáteremtő feltámadás hitéhez új nyelvet kereső történetekben az ember Isten birodalmába lép be: nem a halál utáni életbe, hanem abba az új létezésbe, az új teremtésbe, amellyel Isten legyőzte a halált.³⁶

A teremtésteológiai látóhatáron belül ugyanakkor az élet újjáteremtésének narratívái az időn átívelő érvénnyel provokálják – többek közt – a poétikus valóságérzékelés nyelviségét, és kínálják fel a létezés mondhatatlan többletének reményét. A teremtés műve művek teremtésén keresztül válik megragadhatóvá. A feltámadás poétikája nemcsak megvallja, hanem meg is alkotja – így teszi elgondolhatóvá – a Feltámadottat.

Bibliográfia

- Allison, Dale C. 2005. *Resurrecting Jesus. The Earliest Christian Tradition and its Interpreters*. New York: T & T Clark.
- Bultmann, Rudolf. 1986. *Das Evangelium des Johannes*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.
- Ebner, Martin – Stefan Schreiber. 2008. *Einleitung in das Neue Testament*. Stuttgart: Kohlhammer.

³⁶ Willis 2006, 209.

- Kessler, Hans. 1985. *Sucht den Lebenden nicht bei den Toten. Die Auferstehung Jesu Christi in biblischer, fundamentaltheologischer und systematischer Sicht*. Düsseldorf: Patmos.
- Kessler, Hans. 1999. *La risurrezione di Gesù Cristo. Uno studio biblico teologico-fondamentale e sistematico*. Brescia: Queriniana.
- Kessler, Hans, szerk. 2004. *Auferstehung der Toten. Ein Hoffnungsentwurf im Blick heutiger Wissenschaften*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kessler, Hans. 2006. „Túl a fundamentalizmuson és a racionalizmuson. Jézus feltámadásáról és a holtak feltámadásáról.” *Mérleg* 42/1: 16–38.
- Kremer, Jacob. 1997. *Der erste Brief an die Korinther*. Regensburg: Friedrich Pustet.
- Luz, Ulrich. 2017. „Der »Christus« der Matthäusegeschichte.” In *Christ of the Sacred Stories*, szerk. Predrag Dragutinović et al., 3–12. Tübingen: Mohr Siebeck.
- McFague, Sallie. 1987. *Models of God. Theology for an Ecological, Nuclear Age*. Philadelphia: Fortress.
- Péter evangéliuma. 1903. Ford. és jegyz. Raffay Sándor. *Theológiai Szaklap* 2/1: 52–60.
- Schärfl, Thomas. 2020. „Die Auferstehung Jesu denken. Ostern zwischen Glaubensgrund und Glaubensgegenstand.” *Theologie und Philosophie* 95: 1–37.
- Schillebeeckx, Edward. 1974. *Jezus, het verhaal van een levende*. Bloemendaal: Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, Edward. 2025. „Az apostoli feltámadás-kérügma a »szent sir« kontextusában.” Ford. Mártonffy Marcell. *Mérleg Online*. [<https://www.merleg.org/az-apostoli-feltamadas-kerugma-a-szent-sir-kontextusaban-mark-161-8/>]
- Swinburne, Richard. 2012. *Isten volt Jézus?* Ford. Paár Tamás. Budapest: Helikon.
- Tóth, Franz. 2017. „Die inklusive Jesusgeschichte des Matthäusevangeliums zwischen Judentum und orthodoxer Kirche. Eine Response auf Ulrich Luz.” In *Christ of the Sacred Stories*, szerk. Predrag Dragutinović et al., 13–26. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Whitaker, Max. 2019. *Is Jesus Athene or Odysseus? Investigating the Unrecognisability and Metamorphosis of Jesus in his Post-Resurrection Appearances* (WUNT, 2, 500). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Willis Jr., W. Waite. 2006. „A Theology of Resurrection. Its Meaning for Jesus, Us, and God.” In *Resurrection. The Origine and Future of a Biblical Doctrine*, szerk. James H. Charlesworth et al., 187–217. New York – London: T & T Clark.
- Wyschogrod, Michael. 1995. „Inkarnation aus jüdischer Sicht.” *Evangelische Theologie* 55: 13–28.
- Zumstein, Jean. 2016. *Das Johannesevangelium*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.

A HAZAI FELSŐOKTATÁSI AKKREDITÁCIÓ MÁSFÉL ÉVTIZEDE

—•—
POLÓNYI ISTVÁN

Bevezetés

A hazai akkreditációs testület történetét több kiváló írás mutatta be: a 10, 20 és 30 éves jubileumi tanulmányok, illetve tanulmánykötetek¹ mellett több elemzés és széles áttekintés is.² Míg a felsorolt írások szerzői a MAB-hoz kötődnek, jelen sorok írója külső szemlélője és nem ritkán kritikusa a testület munkájának.³

Fontos hangsúlyozni, hogy ez az írás nem a MAB munkájának elemzéséről szól, hanem az oktatáspolitikának a MAB-bal és az akkreditációval kapcsolatos viszonyáról s annak változásairól. És nem utolsósorban Majsai Tamás 70 éves köszöntésére készült.

Az akkreditáció fejlődése

A globalizáció és a tömegesedés együttes hatásai radikálisan megváltoztatták az állam és a felsőoktatási intézmények hagyományos viszonyát.⁴ Az egyetemek társadalmi-gazdasági integrálódását a korábbi (szinte kizárólagos) tudományosság helyett egy hármasság erőteré határozza meg: a klasszikus akadémiai (tudományosság), a bürokratikus koordináció (állami utasítások, szabályozások) és a piac.⁵ Ennek a három integráló erőnek az eltérő nagysága és kapcsolata alapján a 20. század közepének egyetemi modelljeit a következőképpen lehet csoportosítani: 1. brit modell (amelyben a főhatalom az akadémiai oligarchia kezében van, nincs verseny és nincs állami kontroll); 2. kontinentális európai modell (az állam finanszíroz és kontrollál, nincs verseny); valamint

1 Michelberger 2003; Kocsis–Bazsa 1998; Szabó–Szántó 2013; Sepsi 2024.

2 Például Bazsa 2020; Bazsa–Szántó 2008; Szántó 2023.

3 Ld. például Bálint–Polónyi–Siklós 2006; Polónyi 2008.

4 Dill–Beerens 2020.

5 Clark 1983.

3. az amerikai modell (nem értelmezhető az állami kontroll, a piaci verseny a fő mozgatórugó).⁶

Mint Dill és szerzőtársa írja, a különböző országokban a minőségbiztosítás modelljei a Clark által vázolt modális formát követték: a) a minőségbiztosítás állami oktatási minisztériumok általi központi ellenőrzésének európai modellje; b) a korlátozott állami ellenőrzést a piaci versennyel kombináló decentralizált minőségbiztosítás amerikai modellje; valamint c) a brit modell, amelyben az állam lényegében az önakkreditáló egyetemekre ruházta át a minőségbiztosítási felelősséget (a Thatcher-kormány 1980-as évekbeli megválasztásáig).⁷

Lényegében mindegyik modell valamilyen szinten az egyetemi autonómiára épülő minőségbiztosítás. Az európai modell is, amelynek kezdeti formája kizárólag az akkreditáció, amely persze sérti a professzorok, a tanszékek és a karok autonómiáját, de megőrzi a szféra autonómiáját azzal, hogy az akkreditációs testületek alapvetően a felsőoktatási szféra képviselőiből állnak, és viszonylag jelentős az önállóságuk. Az akkreditáció tehát az egyetemi autonómiát úgy őrzi meg, hogy az akkreditációs testületek a felsőoktatási szféra autonóm testületei – kisebb-nagyobb kormányzati kontrollal. Az akkreditációs politika célja egyfajta kormányzati kontroll az intézmények fölött.⁸ Mint Kozma írja: „Minden akkreditációs politika kormányzati politika – akkor is, ha ezt az akkreditációs szervezet az önképében és önmeghatározásában nem, vagy csak részlegesen ismeri el. A felsőoktatási akkreditáció – mint kormányzati politika – Európában kormányzati válasz a felsőoktatási expanzióra.”⁹

Mint Pond hangsúlyozza: „Számos hagyományos akadémiai és szakmai akkreditációs testület küzd a hagyományos akkreditációs paradigmák és az új oktatási realitások közötti, olykor égbekiáltó eltérésekkel. Lehet, hogy több értelme van annak, hogy a »végfelhasználók«, akik számára a minőség a legfontosabb, központi szerepet játsszanak a minőségbiztosítási folyamatokban.”¹⁰ Megállapítja, hogy „az oktatás és képzés 21. századi modelljeit és a velük együtt járó politikai, gazdasági, demográfiai, kulturális, technológiai és transznacionális kihívásokat nem lehet a minőségbiztosítás vagy akkreditáció hagyományos modelljeivel kezelni.”¹¹

6 Lásd erről Hrubos 2000; Hrubos 2004.

7 Dill–Beerkens 2020.

8 Kozma 2004.

9 Kozma 2004, 58.

10 Pond 2002, 187.

11 Pond 2002, 188.

Az Európai Unió és az akkreditáció

A felsőoktatás minőségének értékelését hangsúlyozó egyik első EU-dokumentumot 1991 végén fogadták el. Eszerint „[a] felsőoktatási oktatás minőségének javítása minden tagállam és az Európai Közösségek minden felsőoktatási intézménye közös gondja.”¹²

1990-es évek végén elfogadták az új EU-ajánlást a felsőoktatási minőségbiztosítás terén folytatott európai együttműködésről (1998. szeptember), és létrehozták a Minőségügyi Ügynökségek Európai Hálózatát (ENQA).¹³ Prágában a 2001-es miniszteri találkozó kommunikéjének szövegében kiemelt feladatként szerepelt, hogy vonzóvá kell tenni az Európai Felsőoktatási Térséget, amihez egységes minőségbiztosítási és akkreditációs mechanizmusok kidolgozása és bevezetése szükséges.¹⁴ A berlini konferencián (2003-ban) a miniszterek megállapodtak abban, hogy 2005-re a nemzeti minőségbiztosítási rendszereknek tartalmazniuk kell néhány közös elemet, és felkérték az E4-et,¹⁵ hogy dolgozzon ki a minőségbiztosításra vonatkozó sztederdekert és útmutatásokat. Végül is a Bergeni miniszteri találkozón (2005-ben) hagyták jóvá az „Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosítására vonatkozó szabványokat és iránymutatásokat” (*Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area* – rövidített nevén ESG).¹⁶ A következő fontos dátum a felsőoktatási minőségügyben 2008. május 4-e. Ekkor kezdte meg hivatalos működését az Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Regiszter (*European Quality Assurance Register in Higher Education* – EQAR).¹⁷

Az ENQA tagjai az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosítási szervezetei, amelyek a felsőoktatás területén működnek. Ahhoz, hogy az ENQA tagjaivá válhassanak, az ügynökségeknek igazolniuk kell, hogy megfelelnek az EHEA (ESG) minőségbiztosítási szabványainak és iránymutatásainak. Az ENQA-tagság feltétele a felsőoktatásért felelős európai felsőoktatási miniszterek által 2015-ben Jerevánban elfogadott, az Európai Felsőoktatási Térség

12 Zgaga 2007, 33.

13 Zgaga 2007, 35.

14 Hrubos 2021, 137.

15 Az E4 négy szervezetet takar: az ENQA-t, az EUA-t, az EURASHE-t és az ESIB-t. (EUA – *European University Association*, Európai Egyetemi Szövetség; ESIB – *European Student Information Bureau*, ma ESU – *European Students' Union*, Európai Diákszövetség; EURASHE – *European Association of Institutions in Higher Education*, Felsőoktatási Intézmények Európai Szövetsége.

16 Zgaga 2007, 37.

17 Hrubos 2021, 146. Az EQAR 2008-ban Brüsszelben bejegyzett szervezet; tagjai – önkéntes alapon – az EHEA-országok illetékes minisztériumai. Az EQAR 11 tagú – független – bizottsága (*Register Committee*) az ESG szerinti nemzetközi külső értékelés alapján megbízhatónak bizonyult ügynökségek listára vételéről dönt (Szántó 2016, 18).

minőségbiztosítására vonatkozó szabványok és iránymutatások (ESG) 2. és 3. részének való megfelelés.¹⁸

Az ENQA vezetőtestülete ötévente értékeli tagjai működését, azt vizsgálva, hogy mennyiben felelnek meg az ESG elvárásainak. A Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság 2001 óta tagja az ENQA-nak. Mint arról később lesz még szó, a 2013-as felülvizsgálat során nem újították meg a MAB teljes jogú tagságát, így ez átkerült a „teljes jogú tag, felülvizsgálat alatt” kategóriába. Két területen állapítottak meg eltérést a teljes jogú tagtól elvárt követelményektől: a függetlenséget és a finanszírozást illetően.¹⁹ A MAB 2018-ban kapta vissza teljes jogú tagságot. Ugyanebben az évben nyerte el az EQAR regisztrációját, amelyet 2023 decemberében újabb öt évre meghosszabbítottak.

Egy rövid történeti kitekintés a hazai felsőoktatási akkreditáció szabályozásáról

A rendszerváltást követően azonnal elkezdődött az első önálló felsőoktatási törvény előkészítése, amelynek koncepciója már 1991-ben elkészült,²⁰ de maga a törvény majd csak 1993-ban nyert elfogadást (1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról). Ugyanakkor a doktori képzés elindításához szükség volt az akkreditációra, ezért a művelődési miniszter felkérte Róna-Tas Andrást egy ideiglenes akkreditációs bizottság felállításának előkészítésére. Ennek nyomán alakult meg az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság (IOAB) 1992 végén, amelynek 25 tagjából 12 tagot az MRK, 10 tagot az MTA delegált, további egy-egy tagot küldtek az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és a főiskolák. A tanácskozó tagok közé a művészeti főiskolák és az OFÉSZ (az akkori hallgatói érdekvédelmi szervezet) is egy-egy tagot küldött. Az IOAB elnökét a miniszter kérte fel.²¹

A felsőoktatási törvény egy autonóm akkreditációs testületet határoz meg, amelynek tagjait döntő többségben az egyetemi és a kutatóintézeti szféra adja: „80. § (1) A felsőoktatásban a képzés, a tudományos tevékenység színvonalának folyamatos ellenőrzésére és a minősítés elvégzésére a Kormány Országos Akkreditációs Bizottságot hoz létre. Az Országos Akkreditációs Bizottság tagságának a felét a felsőoktatási intézmények, másik felét a tudományos kutatóintézetek doktori (PhD) fokozattal rendelkező képviselői alkotják. (2) Az Országos Akkreditációs Bizottság tagjait és saját soraiból választott elnök-

18 Mind EQAR-, mind az ENQA-tagság feltétele az ESG-követelményeknek történő megfelelés (Szántó 2016).

19 Hrubos 2021, 230.

20 Bakos 1991. Angol nyelven adták ki, mivel a Világbank számára (is) készült (a Világbanki hitel előkészítése kapcsán).

21 Szántó 2023.

két a művelődési és közoktatási miniszter előterjesztésére a miniszterelnök három évre bízta meg. [...] (3) Az Országos Akkreditációs Bizottság ülésein – tanácskozási joggal – a hallgatói önkormányzatok országos képviselőitnek egy küldöttje is részt vesz.”

Ez az autonómia és az akadémiai testületi többség többé-kevésbé 2011-ig megmaradt. (1. táblázat).²²

2010-ben a Fidesz-KDNP-kormány hatalomra kerülését követően elfogadott 2011. évi CCIV. nemzeti felsőoktatási törvény több radikális változást hozott az akkreditációs testület összetételében. (2. táblázat)

1. táblázat:
Az akkreditációs testület összetétele a jogszabályok alapján

	1993	1996	2000	2005	2009
	1993. LXXX. tv.	66/1997 (IV. 18) Korm. r	199/2000. (XI. 29.) Korm. r.	2005. CXXXIX. tv.	2009. XXXVIII. tv.
Felsőoktatási intézmények	50%	15	15		
Tudományos kutatóintézetek	50%	10	8		
Szakmai testületek		5	7		
MRK				15	10+[1]
MTA				3	3
Kutatóintézetek				5	
OKT				1	1
OKB				1	1
Kamarák és országos szakmai szervezetek				4	2
HÖÖK	(1)	(1)	(1)		1
		30	30	29	19

Zárójelben a tanácskozási jogú tag. Szögletes zárójelben az MRK által delegált külföldi tag.

OKT – Országos Köznevelési Tanács, OKB – Országos Kisebbségi Bizottság

²² Részletesebben és a bizottság kinevezési ciklusai alapján mutatja be a MAB összetételét a delegáló szervezetek szerint: Szántó 2023, 95.

*2. táblázat:
Az akkreditációs testület összetétele a jogszabályok alapján*

	2011	2014	2024
	2011. évi CCIV. tv	2014. XXXVI. tv	2024. XLI. tv
Miniszter	9	9	6
MTA	2	2	1
MMA	1	1	1
MRK	3	3	1
Fenntartó egyházak	2	2	2
Kamara		1	2
HÖÖK		1	1
DOSZ	1	1	1
KEKVA			4
HUN-REN			1
	18	20	20

Először is majd egy évvel megrövidítette a korábbi MAB-tagok mandátumát, de az igazán radikális változás a testület rekrutációjának átalakítása és az elnök kinevezésének módosítása volt. A 18 tag felét a miniszter delegálta, az MRK küldöttek száma háromra esett vissza (megharmadolódott), s megjelentek a delegálók között az egyházi fenntartók (amely delegáltakról ugyancsak erősen kormányzati elkötelezettség feltételezhető) és az MMA. Az elnök belső megválasztása helyére (az MTA elnökével egyeztetett) miniszteri kinevezés került.

A változások az ENQA 2013-as felülvizsgálata során értek oktatáspolitikai ütközéssé a nemzetközi szervezet és a magyar kormány között. A felülvizsgálati jelentés Magyarországot két pontban nem találta megfelelőnek. Mint az ENQA Tanács 2013. november 29-én hozott döntéséről beszámoló elnöki levél írja: míg a többi kritériumot a MAB kielégítően teljesítette, de „a 3. (erőforrások) és az 5. (függetlenség) kritériumnak való megfelelés szintje jelentősen alacsonyabb”.²³ A levél hangsúlyozza a pénzügyi stabilitás hiányát, valamint azt, hogy az Oktatási Hatóság esetleg hatályon kívül helyezheti a MAB döntését, és a MAB akkreditációja nélkül is engedélyt adhat a programoknak vagy intézményeknek a működésre, ami aggodalomra ad okot. Hozzáteszi a levél azt is, hogy emellett még mindig bizonytalan a felsőoktatási államtitkárral a MAB-tagok delegálásáról és kinevezéséről folytatott megbeszélés kimenetele.

²³ URL1.

A levél megértéséhez ismerni kell a MAB külső felülvizsgálatát végző bizottságának jelentését (2013. május), amely több megállapítást tett a függetlenség veszélyeztetettségéről. Ezek közül a jelentősebbek:²⁴

- Az Oktatási Hatóság elkötelezettsége, hogy nem írja felül a MAB döntéseit, az új képzési programok mérlegelése esetén felborult. (Volt olyan pályázat, amelyet a MAB elutasításra javasolt, az Oktatási Hatóság mégis felülbírált az ajánlást, és 2013 januárjában megadta az engedélyeket).
- A „de facto juttatás [állami támogatás] 2012-ben kevesebb mint fele a 2011-es összegnek, ami komolyan veszélyeztette a MAB minőségi munkáját és független létét.”
- Az anyag idézi a felsőoktatási törvény 71. szakaszának (1) bekezdését, hangsúlyozva, hogy az „jelentős változást jelent a MAB összetételében és kijelölési szabályaiban.” A MAB tagjai felének miniszter általi delegálása egy 19 tagú, akadémikusok által dominált, az MRK és az MTA által jelölt tagokból álló rendszert vált fel.
- További aggályt jelent az elnök miniszter általi jelölése a korábbi titkos szavazással történő megválasztás helyett.
- A tagok indoklás nélkül visszahívhatók.
- Mind a MAB tagjai, mind az állandó szakértők felsőoktatók, s a „kis ország hatás” kockázatosá teszi a döntéseket, amennyiben ezeket alkalmanként intézményi érdekek színezik.

Az anyag elemzési része azt az alapvető megállapítást teszi, hogy „az új MAB szervezetet a korábbi 2005-ös rendszerhez képest a függetlenség és a felelősségi körök jelentős elvesztése jellemzi. A MAB így az oktatási hatóság döntési folyamataiban önálló szerepkörből konzultatívabb szerepkörbe kerül. A MAB határozatai és állásfoglalásai jogi értelemben csak szakvélemények, amelyeket az Oktatási Hatóság az engedélyezési döntések meghozatalakor kiker és figyelembe vesz”.²⁵

MAB külső felülvizsgálatát végző bizottság következtetései többek között:²⁶

- A MAB egy jól működő és professzionális szervezet. A legutóbbi felülvizsgálat óta azonban a MAB működési környezete olyan módon változott, amely veszélyezteti a MAB képességét, hogy független ügynökségként működjön, amely elegendő erőforrással rendelkezik feladatai ellátásához a magyarországi felsőoktatásban.

24 URL2, 34–35.

25 URL2, 34–35.

26 URL2, 41.

- Különösen problematikus, hogy a MAB működését és függetlenségét szabályozó vonatkozó törvények olyan módon változtak, hogy a kormány közvetlenebb ellenőrzést gyakorol a MAB felett. Ennek egyik súlyos példája, hogy a minisztérium delegálja a MAB tagjainak felét és a MAB elnökét, akit aztán a magyar miniszterelnök nevez ki, és hogy a kinevezések bármikor azonnal visszavonhatók, a kormány részéről történő bármiféle magyarázat nélkül.

A kormányt alighanem meglepte, hogy a felsőoktatási szféra központosítási törekvéseivel ilyen jelentős nemzetközi visszhangot keltett. Az első politikai reakciók a bagatelizálás és a kormány felelősségének (és hatalmának) hangsúlyozása volt.²⁷ De végül – a magyar felsőoktatás nemzetközi elismertségének veszélyeztetettsége, az oktatáspolitikai nemzetköziesedési törekvéseinek (többek között a nemzetközi orvoscépzés) ellehetetlenítésének kockázata visszakozásra kényszerítette a kormányt, s a 2014. évi törvénymódosításban (2014. évi XXXVI. tv.) két taggal 20 főre bővítette a testület létszámát: delegálási jogot kapott a HÖÖK és a kereskedelmi kamara (MKIK). 2014-ben tehát a testület kormányzati többsége – elvileg – megszűnt, azonban messze nem állt vissza az akadémiai többség.

Ennek nyomán az ENQA 2015-ben a MAB-nak visszaadta a teljes jogú tagságot.²⁸ Ugyanakkor az elnöki levél hangsúlyozza, hogy „a felülvizsgálati jelentésben foglaltaknak megfelelően a MAB-nak ajánlott, hogy a stabilitás és a fenntarthatóság növelése érdekében folytassa a jelenlegi tárgyalásokat az Emberi Erőforrások Minisztériumával és az Oktatási Hatósággal a kapcsolatok és hatáskörmegosztás módosításairól és tisztázásáról.”

Valószínűleg ennek a megjegyzésnek tulajdonítható az ezt követő törvénymódosítás (a 2015. évi CXXXI. törvényben), amelynek értelmében az Oktatási Hivatal nemcsak a doktori iskola létesítésével és megszüntetésével kapcsolatban kötötte a MAB véleménye – mint az eredeti törvényben –, hanem minden képzés indításával kapcsolatban.²⁹

A 2018-as ENQA elnöki levél³⁰ is kedvezően ír: „Összességében a Testület elismeri, hogy a MAB jelentős előrelépést tett a legutóbbi felülvizsgálat óta, és elismerését fejezi ki az ügynökségnek a minőségbiztosítási tevékenységeinek további fokozására irányuló erőfeszítése miatt. A [...] függetlenség tekintetében a Testület elismeri, hogy a 2015-ös részleges felülvizsgálat idején bevezetett változtatások a mai napig jól tartják magukat.” Mindamelllett a levél hozzáteszi: kíváncsi, hogy a MAB szorosan kövesse az ENQA ajánlásait. A levél arra

27 Lásd erről pl. URL3, URL4.

28 *Letter ENQA to HAC Subject: Full membership of HAC in ENQA*: URL 5.

29 A 67.§. (4) bekezdés módosításáról van szó.

30 URL6.

is utal, hogy 2020-ig egy nyomonkövetési jelentést várnak a MAB-tól. Ez meg is született *Hungarian Accreditation Committee Follow-up Report 2020* címen,³¹ amely sikeres előrehaladásról számolt be.

Ugyanakkor a 2023-as ENQA-felülvizsgálat³² már ismét tartalmaz kritikát. Egyik megállapítása, hogy a MAB szervezeti függetlenségével kapcsolatban „két tényező miatt vannak kihívások”:³³

- az igazgatótanács tagjainak felét a miniszter delegálja;
- nincsenek egyértelmű kritériumok az igazgatótanács tagjainak kiválasztására, kinevezésére és felmentésére.

Az anyag hangsúlyozza, hogy „ez a két tényező azt jelzi, hogy nincsenek formális mechanizmusok és szabályok az ügynökség szervezeti függetlenségének biztosítására. A testületet különösen aggasztja az a tény, hogy a MAB igazgatótanács tagjainak csaknem felét közvetlenül a miniszter javasolja, anélkül, hogy bármilyen átlátható kritérium vagy átruházási eljárás létezne, és a tagok felmenthetők is mindenféle kritérium nélkül.”³⁴

Ez alapján „a vizsgálóbizottság azt ajánlja, hogy a MAB vizsgálja meg a szervezeti függetlenség megerősítésének további lehetőségeit, különösen a MAB igazgatótanácsába delegált küldöttek kiegyensúlyozottabb képviselőtét illetően, hogy az érdekeltek (stakeholderek) különböző csoportjai megfelelően képviseltethessék magukat.

A felülvizsgálati testület azt ajánlja, hogy a MAB határozzon meg egyértelmű és átlátható szabályokat és kritériumokat az igazgatótanács tagok kiválasztására, kinevezésére és felmentésére vonatkozó eljárásokra vonatkozóan, hogy a legkompetensebb jelöltek kiválasztása kormányzati beavatkozás nélkül történhessen, és csökkenjen a tagok korlátozott indoklás nélküli felmentésének lehetősége.”³⁵

A felülvizsgálati testület azt ajánlja, hogy az ügynökség tegye közzé a helyszíni látogatócsoportok és szakértők kiválasztásának kritériumait és folyamatát az utólagos intézményi akkreditációs és az előzetes programértékelési eljárásokban. Azt az elvárást is megfogalmazta, hogy a hallgatókat vonják be a MAB valamennyi külső minőségbiztosítási tevékenységébe, beleértve az előzetes programértékeléseket is. Ezen túlmenően ajánlotta a szakértők képzésének megerősítését is.³⁶

31 URL7.

32 URL8.

33 ENQA Agency Review Hungarian Accreditation Committee (MAB), 25 October 2023, 24. Lásd URL8.

34 URL8, 24.

35 URL8, 24–25.

36 URL8, 43.

Nem nehéz észrevenni, hogy a felülvizsgálat, amely a magyar felsőoktatás példátlan privatizálása, alapítványosítása közben zajlott, különösen fontosnak tartotta a nyilvános kritériumok alapján történő igazgatótanácsi tagválasztást, de a szakértők kiválasztás során is hasonló világos és nyilvános kritériumokat ajánl.

Az ajánlások egyértelműen a nyilvánosság és a kompetens MAB-tagok és szakértők felé történő elmozdulást javasolják.

Az akkreditációt érintő törvénymódosítások a 2020-as évek közepén

Alighogy elment a felülvizsgálati bizottság, 2024-ben a nemzeti felsőoktatásról szóló (2011. évi CCIV.) törvényt több törvénymódosítás is érintette.

A 2024. évi XLI. („saláta”) törvény keretében módosították – egyebek mellett – a Nemzeti Közzolgálati Egyetemről, valamint a közigazgatási, rendészeti és katonai felsőoktatásról szóló 2011. évi CXXXII., valamint a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvényt is. A 2011. évi CXXXII. törvény változtatásai a Nemzeti Közzolgálati Egyetemen megteremtik a pedagógusképzés lehetőségét.

A felsőoktatási törvény modifikálásának legszembetűnőbb eleme a MAB hatáskörének és összetételének módosítása. A MAB összetétele ismét jelentősen változik. A módosítás szerint a húsz tagból hatot delegál a miniszter, egy-egy tagot az MTA, az MMA, valamint az MRK, négy tagot a felsőoktatási intézményt fenntartó, közfeladatot ellátó, közérdekű vagyongazdálkodó alapítványok (KEKVA-k), két tagot a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, egy tagot a HUN-REN és egy-egy tagot HÖÖK és a DOSZ (ld. 2. táblázat). A törvénymódosítás indoklása csak annyit ír, hogy „a MAB függetlensége hatékony és szakszerű működésének az alapja, ennek megerősítése érdekében igen jelentősen, kilenc tagról hat tagra csökken a felsőoktatásért felelős miniszter által jelöltek száma.” Azonban ha alaposabban szemügyre vesszük a módosított összetételt, akkor világosan látszik, hogy miközben a kormány delegáltjainak száma valóban csökkent, ugyanakkor a KEKVA és a HUN-REN delegáltjaival valójában politikai kormány megbízottak³⁷ (a miniszterelnök által az egyetemek és a kutatóintézeti hálózat élére kinevezett emberek) kerülnek. Tehát valójában a kormányzati érdekérvényesítő tagok száma 9-ről 11-re növekszik. A másik, a MAB-tagokat érintő változás, hogy a (HÖÖK- és DOSZ-delegáltak kivételével, akiknek a tagsága továbbra is két évre szól) a megbízatás hossza 6 évről 9 évre növekedik. Az elnök kinevezése nem változott, azt továbbra is a miniszter

³⁷ Lásd erről Polónyi 2022.

és az MTA-elnök egyeztetett javaslata alapján a miniszterelnök nevezi ki. Az ENQA által javasolt átlátható kritérium, vagy átruházási eljárás bevezetésének nyoma sincs.

Ki kell még emelni a jogszabályi változásnak az akkreditációval kapcsolatos néhány további elemét. Az egyik, hogy az egyetemi tanári pályázatok MAB általi értékelésével kapcsolatos módosítás értelmében az egyetemi tanári pályázatok értékelési szempontrendszerét ugyan a MAB dolgozza ki, de azt a miniszter hagyja jóvá (felsőoktatási törvény „69. §-ának új /1a/ bekezdése). Így a miniszter beleszól(hat) az egyetemi tanári követelményrendszerbe. A törvény indoklása a módosításról így ír: „Az egyetemi tanári pályázatok értékelése az Európai Felsőoktatási Térség akkreditációs rendszereiben nem tartozik az európai minőségbiztosítási ügynökségek európai standardok és irányelvek szerinti eljárásaihoz, magyarán itt nem akkreditációról, nem külső minőségbiztosításról van szó, hanem a MAB egy felsőoktatási szakértői tevékenységet végez.”³⁸

Az egyetemi tanári pályázatok MAB általi véleményezése – annak 2000-ben történt bevezetése óta³⁹ – mindig a MAB és a mindenkori miniszter közötti feszültség forrása volt. Lényegében minden azóta regnáló miniszter próbált megkerülni, befolyásolni néhány tanári kinevezést. Úgy tűnik, hogy most a kérdésben a miniszter szava lesz a döntő (elvileg az elvek meghatározásában, gyakorlatilag alighanem személyi szinten is).

A szóban forgó módosítás ugyanakkor a mai napig nem jelent meg a nyilvánosan elérhető aktuális felsőoktatási törvényváltozatban, aminek lehetséges, hogy az – a jogtechnikai – oka, hogy a módosítás által célzott paragrafus nem a MAB hatásköréről szól, hanem a rektornak az egyetemi tanárok kinevezése előkészítésével kapcsolatos feladatairól.

Röviden egy másik „salátatörvény” felsőoktatási vonatkozásaira is ki kell térni. A 2024. évi XIII. törvény az NKE-ről szóló 2011. évi CXXXII. törvénnyel kapcsolatban – nagyszámú egyéb szabályozás mellett – több, az akkreditálással kapcsolatos rendelkezést is hoz. Így az egyetem emeritusai, valamint óradói is az egyetem oktatási akkreditációja szempontjából teljes értékű alkalmazottnak minősülnek. Azt is előírja a módosítás, hogy az NKE-re nem vonatkozik a felsőoktatási törvény azon követelménye, hogy „munkaviszony, illetve közalkalmazotti jogviszony keretében foglalkoztatott oktatóinak, tudományos kutatóinak legalább hatvan százaléka tudományos fokozattal rendelkezik”. A törvényt módosítás tehát az egyetemek oktatóinak minősítésére és

38 Az indoklás érdekessége, hogy az egyetemi tanári kinevezés MAB-értékelését éppen az első Fidesz-KDNP-kormány vezette be.

39 A 2000. évi XCVII. törvény felsőoktatási törvényt módosította, hogy „a MAB az oktatási miniszter, az FTT vagy felsőoktatási intézmény felkérésére véleményt nyilvánít az egyetemi, illetve a főiskolai tanárok kinevezéséről”, amit az azt követő felsőoktatási törvények is átvettek.

foglalkoztatási viszonyaira vonatkozó felsőoktatási törvénybeli előírások alól kiemeli az NKE-t, és előírja, hogy a MAB mit döntsön ezeket illetően. De hasonlóan kiemeli az akkreditáció alól a pedagógusképzési programokat is. Az NKE-re vonatkozó törvényt kiegészíti egy új fejezettel, amelynek címe „A tanárképzésre vonatkozó különös szabályok”,⁴⁰ amely szabályok valóban különösek helyenként. Ez is azzal kezdődik, hogy a pedagógusképzésben „bármely jogviszony keretében” foglalkoztatottak az „akkreditáció szempontjából teljes értékű alkalmazottnak minősülnek”.

De a pedagógusképzési programokra is különös szabályokról ír elő. Az NKE az „általa indított tanárképzésekre vonatkozóan eltérő képzési és kimeneti követelményeket, valamint a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló miniszteri rendeletben és a tanárképzés rendszeréről, a szakosodás rendjéről és a tanárszakok jegyzékéről szóló kormányrendeletben foglaltaktól eltérő szabályokat határozhat meg.” Ezeket az új programokat a képzés indításának évét megelőző év október 30. napjáig kezdeményezi a képzés megnevezésének a bejelentésével az Oktatási Hivatalnál. „Az oktatási hivatal a képzés indítását, valamint az eltérő követelményeket a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság szakvéleményének beszerzése nélkül, az Egyetem kérelmében foglaltak szerint nyilvántartásba veszi.” Majd a szakasz úgy folytatódik, hogy „az Egyetem a képzés nyilvántartásba vételét követő 3 éven belül köteles beszerezni a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság vagy az Nftv. 67. § (4b) bekezdése szerinti szervezet szakvéleményét.”

Összességében az NKE-re vonatkozó törvénymódosítás egyértelműen a MAB hatáskörét sérti.

Elemzés

A Fidesz-KDNP koalíció hatalomra kerülése után központosítási politikába kezdett, amely a felsőoktatási szférára és benne az akkreditációra is kiterjedt. A kormányprogram egyik alapját képző Széll Kálmán terv komoly kritikákat fogalmaz meg a felsőoktatással kapcsolatban, s azt hangsúlyozza, hogy „[m]egfelelő kormányzati döntések hiányában a képzés szerkezete rossz, a reál-tudományok és a műszaki ismeretek pedig arányaiban túl alacsony szinten szerepelnek a felsőoktatás programjaiban.”⁴¹ Meglepő kijelentést tesz: „Jelenleg a felsőoktatásban szerezhető diplomák felére nincs piaci kereslet [...]”⁴² Ugyanakkor a diplomák felének piaci kereslethiányát a statisztikai adatok

40 Az egész beszúrt fejezet a 2024. évi XIII. törvény 33.§-a.

41 Széll Kálmán terv 2010, 22.

42 Széll Kálmán terv 2010, 23.

egyértelműen cáfolták, mivel a 25–34 éves diplomások foglalkoztatási rátája 80% körül volt, ami nagyjából azonos volt az OECD-átlaggal.

Az anyag határozott, központilag vezérelt, a felsőoktatás autonómiáját figyelmen kívül hagyó intézkedéseket vetít előre: „A felsőoktatási rendszerben sokkal átgondoltabban, tervszerűen kell érvényesíteni az ország egészének céljait, benne az államadósság csökkentését.”⁴³

A Szél Kálmán terv folytatása két év múlva már az akkreditációra is kitér. „A felsőoktatási minőségügy tekintetében kiemelt szerep jut – az új felsőoktatási törvény által megerősített – Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottságnak.”⁴⁴ Az anyag „Minőség-értékelés és fejlesztés” című intézkedési tervrészében ez olvasható: „A felsőoktatási minőségügy tekintetében kiemelt szerep jut – az új felsőoktatási törvény által megerősített – Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottságnak. A MAB a nemzetközi gyakorlat szerint működő, nemzeti hatáskörű, a felsőoktatási intézmények és képzési, tudományos kutatási, illetve művészeti alkotótevékenységük állami elismeréséhez szükséges külső minőségértékelést végző testületként működik a felsőoktatás rendszerében.” Az intézkedés célja a szöveg szerint „hozzájárulás az NRP⁴⁵ céljaihoz: A munkanélküliség leküzdése és a válság társadalmi következményeinek megoldása.”⁴⁶ A végrehajtás eszköze pedig a 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról.

A „megerősítés” – mint korábban láttuk – a tagok többségének kormányzati delegálását és az elnök központi kinevezését jelentette (belső választás helyett). A kormányzati dokumentumok egyértelműen erőteljes kormányzati politikát vázolnak, amelyek meghatározzák a felsőoktatás képzési és kibocsátási szerkezetét, valamint a képzési programok engedélyezésének központi vezérlését. Ugyan az anyag a MAB „nemzetközi gyakorlat szerint működő [...] külső minőségértékelési testületről” beszél, de gyakorlatilag a törvény egy kormányzati tanácsadó testületet ír le, amelynek tagjai többsége kormányzati küldött, s amelynek döntéseit az Oktatási Hivatal felülbíráhatja. A lecsökkentett költségvetési támogatás is egy ilyen – nem túl sokat „szakértősködő” – működéshez lett szabva,⁴⁷ hiszen a szakalapítás, -indítás és -megszüntetés az elképzelések szerint kormányzati feladat.

43 Szél Kálmán terv 2010, 23–24.

44 Szél Kálmán terv 2.0. 2012, 55.

45 Nemzeti Reform Program.

46 Miközben a hazai 25–34 éves diplomás munkanélküliség 2008-ban 3,2%, 2009-ben 4,9% volt, ami kedvezőbb, mint az OECD-átlag (amely 2008-ban 4,6%, 2009-ben pedig 6,1% volt). Forrás: OECDstat.

47 A MAB költségvetési támogatása a 2010. évi 180 millió forintról 2011-re 127 millióra, majd 2012-re 32 millió forintra csökken (az adott évi zárszámadási törvényei szerint).

A következményt korábban már láttuk: az akkreditációs testület függetlenségének megszüntetése és forrásszűkítése nyomán az ENQA-tagság felfüggesztése.

A 2014. júliusi felsőoktatási törvénymódosítás a testület összetételét korigálta, emellett 2013-tól az állami támogatás is megemelkedett (igaz, hogy nem a központi költségvetésben, hanem a minisztérium finanszírozásában), s ennek nyomán az ENQA 2015-ben a MAB-nak visszaadta az ENQA teljes jogú tagságát.

Jóllehet az akkreditációs testület összetétele látszólag visszakapta az akadémiai jellegét, valójában a kormányzati delegáltak és/vagy a kormányzati függőséggel rendelkező delegáltak továbbra is többségben voltak, hiszen 2011-től 2014-ig a rektorokat is a kormányzat választotta ki az állami egyetemeken, így valójában a MAB is kormányzati befolyás alá került. Emellett a HÖOK is erősen kormányzati befolyás alatt áll lényegében a 2000-es évek eleje óta. Összességében az akkreditációs testület függetlensége inkább csak látszat volt, mint valóság.

A 2010-es évek közepén bekövetkezett csekély javulást a 2020-as évek közepén ismét erősödő kormányzati beavatkozás követi. A 2023. évi ENQA-felülvizsgálat szövé is teszi a miniszteri delegáltak többségét és a felmentési kritériumok tisztázatlanságát. A jelentés ajánlásai – mint korábban idéztük – hangsúlyozták a testületi tagok kiválasztására, kinevezésére és felmentésére vonatkozó eljárások tisztázását, hogy a legkompetensebb jelöltek kiválasztása kormányzati beavatkozás nélkül történhessen. Ugyanakkor a 2024. évi felsőoktatási törvénymódosításnak a testület összetételére vonatkozó szabályozása egyértelműen szűkíti a függetlenséget azzal, hogy ugyan lecsökkenti a közvetlen kormányzati delegáltak számát 6-ra, viszont behozza a „közalapítványosított” egyetemek kormányzat által megbízott kuratóriumainak 4 delegáltját, valamint a szintén kormányzati befolyás alatt álló HUN-REN-delegáltat, így egyértelműen növeli a kormányzati befolyás alatt álló tagok arányát, azaz szűkíti a függetlenséget. (Tegyük hozzá, hogy a KEKVA-kuratóriumok delegáltjai nagy eséllyel politikusok lesznek.) Külföldi testületi tag meghívását továbbra sem írja elő a törvény – az ENQA ajánlása ellenére.

Ugyanakkor a MAB költségvetési támogatása látszólag igen dinamikusan növekedett. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy 2010 óta több mint 85%-os volt az infláció, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a támogatás 5–10%-kal elmarad a 2010-es értéktől.

Egy másik szembetűnő folyamat a Nemzeti Közszolgálati Egyetem privilegizálása – bizonyos képzésekben monopolhelyzetbe hozása – után az, hogy az NKE-t fokozatos kivonják az akkreditációs folyamat alól. Ez ugyancsak 2024-től gyorsul fel, amikor az egyetem az addigi képzési profiljától idegen

– s ahhoz sem oktatókkal, sem kutatásokkal és kutatókkal, sem gyakorlóhelyekkel nem rendelkező – pedagógusképzés akkreditáció nélküli elindításra kap jogot. Ez nem más, mint a MAB hatáskörének korlátozása.

A következő ENQA ellenőrzés eredménye alighanem kétséges lesz.

Befejezésül

A Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság elmúlt másfél évtized alatt látható formálódása a kormányzati befolyás növekedését, sőt a MAB szerepének háttérbe szorítását, e szerep kormányzati intézetre, illetve a minsztériumra való áttelepítését mutatja. A testület függetlensége az időszak alatt jelentősen csökkent. Mint ahogy a felsőoktatási intézmények, úgy a felsőoktatás háttérszervezetei esetében is a centralizáció és az autokratikus irányítás nyert teret, s az autonómia háttérbe szorult, illetve eltűnt. Alapvető kérdés, hogy ezek a folyamatok hogyan hatnak a magyar felsőoktatás minőségére. Félő, hogy kedvezőtlenül, sőt egyes esetekben – mint például az NKE-nél – belterjességet, a nemzetközi sztenderdektől való elfordulást eredményeznek. Mindezek a hazai felsőoktatás nemzetköziesedésének gátjai lesznek előbb-utóbb.

Bibliográfia

- A következő lépés: Széll Kálmán terv 2.0. Magyarország Kormánya 2012. április.
[https://2010-2014.kormany.hu/download/3/e8/80000/1-A_k%C3%B6vetkez%C5%91_l%C3%A9p%C3%A9s%20%28SzKT%2020%29.pdf]
- Bakos István. 1991. *Concept for Higher Education Development in Hungary*. Budapest: Co-ordination Office for Higher Education.
- Bálin Julianna – Polónyi István – Siklós Balázs. 2006. *A felsőoktatás minősége*. Budapest: FKI.
- Bazsa György. 2020. „A Magyar Rektori Konferencia történetéről és helyzetéről – Debrecenből nézve.” *Gerundium* 11/3–4: 143–63.
- Bazsa György – Szántó Tibor. 2008. „Felsőoktatási akkreditáció Magyarországon – tegnap, ma, holnap.” *Educatio* 17/1: 36–50.
- Clark, Burton R. 1983. *The Higher Education System*. Berkeley: University of California Press.
- Hrubos Ildikó. 2000. „A felsőoktatás nagy modelljei és módosulásuk a huszadik század második felében”. *INFO Társadalomkutatás* 49.
- Hrubos Ildikó. 2004. *Gazdálkodó egyetem*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Hrubos Ildikó. 2021. *A bolognai tornyok üzenete. Tanulmányok az európai felsőoktatási reformról és a nemzetközi trendekről*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kocsis Károly – Bazsa György. 1998. *A Magyar Rektori Konferencia 10 esztendeje*. Budapest: MAB.
- Kozma Tamás. 2004. *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

- Michelberger Pál. 2003. „Tízéves a Magyar Akkreditációs Bizottság”. *Magyar Tudomány* 48/10: 1308–16.
- Polónyi István. 2008. „A felsőoktatás minőségügye”. *Educatio* 17/1: 5–21.
- Polónyi István. 2011. *Az ezredforduló hazai oktatása Háromnegyed évtized tanulmányai az oktatásról – oktatásgazdasági, oktatáspolitikai nézőpontból*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Polónyi István. 2022. „Az akadémiai szabadság és az egyetemi autonómia”. *Iskolakultúra* 32/1: 3–22.
- Pond, Wallace. K. 2001. „Twenty-first century education and training. Implications for quality assurance”. *Internet and Higher Education* 4/3–4: 185–92.
- Sepsi Enikő. 2024. *Minőségfejlesztés a magyarországi felsőoktatásban az elmúlt harminc évben*. Budapest: MAB.
- Szabó Szilvia – Szántó Tibor. 2013. *20 éves a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság*. Budapest: MAB.
- Szántó Tibor. 2016. „Az ESG kialakulása és megújulása”. In *A felsőoktatás minőségbiztosítási horizontja*, szerk. Derényi András, 15–26. Budapest: OFI.
- Szántó Tibor. 2023. „Mozaikok a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság 30 éves történetéhez.” *Gerundium* 14/1–2: 87–137.
- Széll Kálmán Terv. *Összefogás az adósság ellen*. 2010. [<https://2010-2014.kormany.hu/download/4/d1/20000/Sz%C3%A9ll%20K%C3%A1lm%C3%A1n%20Terv.pdf>]
- Zgaga, Pavel. 2007. *Higher education in transition. Reconsiderations on higher education in Europe at the turn of millennium*. Oxford: Omslagsbild Davidson College.
- URL1 https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/Letter-ENQA-to-HAC_170114.pdf
- URL2 https://www.mab.hu/wp-content/uploads/External_Review_Report_300713.pdf
- URL3 https://hvg.hu/itthon/20140211_Magyar_Akkredici%C3%B3s_Bizotts%C3%A1g_korm%C3%A1ny
- URL4 https://nepszava.hu/1010584_gond-lehet-a-diplomakkal
- URL 5 https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/Letter-ENQA-to-HAC_170114.pdf
- URL 6 https://www.mab.hu/wp-content/uploads/Letter_ENQA_to_HAC_2018.pdf
- URL 7 https://www.mab.hu/wp-content/uploads/HAC_Followup-report-2020-2.pdf
- URL8 <https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/MAB-external-review-report.pdf>

AZ IZRÁEL REMÉNYSÉGE ÉS A MEGÚJHODÁS CÍMŰ FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA*

WINTERMANTEL BALÁZS

A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa 1945. április 30-án tartotta meg alakuló ülését a központi hivatalában (Budapest, V. Géza u. 1. II. 3.), melynek első napirendi pontjaként az elnöklő Muraközy Gyula felkérésére Éliás József felolvasta a dr. Doroghi Ervinnel együtt elkészített alapítólevél szövegét.

Az alapítólevél a közelmúltba tekintve határozta meg a jövő missziós céljait:¹

A Református Egyetemes Konvent elnöksége 1942. december 15.-én hívta életre az u. n. Jó Pásztor Bizottságot.² A Bizottság feladata az volt, hogy a fasisztarendszer által üldözötteket lelki és szociális gondozásba vegye. A Bizottság mindent elkövetett, hogy feladatának minél teljesebben eleget tehessen. Felkarolta a munkaszolgálatosok ügyét, körülbelül 2000 rászorulóknak tudott juttatni mintegy 1500 pár bakancsot, 1200 drb. fehérneműt, 1300 drb. felsőruhát,

* Tisztelettel és köszönettel Majsai Tamásnak, aki úttörő munkát végzett a Jó Pásztor szolgálatok kutatásával és tevékenységük publikálásával; majd engem is szakszerűen és aprólékosan segített kutatásaimban.

1 Az alapítólevél és a továbbiakban hivatkozott jegyzőkönyvek forrása: A Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Alapítványának jegyzőkönyvei. Magántulajdonban, nem hozzáférhető; másolatban a szerző birtokában; közzététele tervezés alatt. 4–5. o. Maga az alapítólevél – aláíratlan gépelt másolati példánya – hozzáférhető: Evangélikus Országos Gyűjtemény, EOL Kemény Lajos budapesti esperes hagyatéka 7d V.12 Zsidómisszió 1945 – JPA alapítólevele; illetve egy fénymásolt példányának szkennelt verzióját is megkaptam, melyet azonban a fondjegyzék alapján nem soroltak be a vonatkozó iratok közé. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában az A1b 3194/1945 irat a „Jó Pásztor” biz alapító levelének van nyilvántartva, de az ügyirat csak annak 1945.09.27-i megküldését tartalmazza Dr. Ravasz László püspöknek, maga az alapítólevél nincs az irathoz csatolva, az iktatókönyvben sem szerepel. Ezért feltehetően az elveszett irat pótlására az A1b 4756/1948 szám alatt található, 3 és fél évvel a megalakulás után, 1948.12.28-án kelt, gépelt, aláíratlan másolat került beküldésre, mely azonban nem tartalmazza a második oldalt. E hiányt pótoltam: 2015 júliusában egy teljes példány digitalizált másolatát a levéltár rendelkezésére bocsájtottam.

2 „A Jó Pásztor Albizottságot 1942. október 20-án alakította meg a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje. Vezetője Muraközy Gyula Kálvin-téri lelkész, a Missziói Bizottság vezetője volt. Megalakulástól feladata volt a zsidótörvények által hátrányos megkülönböztetésben részesített egyháztagok lelkigondozása és védelme, illetve a zsidómisszió végzése. Tevékenysége nagyságrendekkel meghaladta (túllépett), konkrétan az embermentéssel – különösen a nem egyháztagok vonatkozásában – az egyház által megfogalmazott elvárásokon. A munka vezetője Éliás József református lelkész volt, aki 1944 közepéig lelkész-titkár, majd igazgató lelkészként irányította a Bizottság munkáját.” Kivonat a Ref. Konvent elnökségi tanácsának Budapesten, 1942. évi november hó 6. napján tartott ülése (1942. november 10-én kiállított) jegyzőkönyvéből, 9. szám. Evangélikus Országos Gyűjtemény, EOL Bp-i EM 18. dob. Iktatott iratok.

260 nagykabátot, 550 drb. takarót, 1100 drb. meleg ruhát, összesen kb. másfélmillió pengő forgalmi értékben. Gondozásba vette az internáló táborokat, árvaházat létesített Noszvajon, 31 gyermekotthont alapított a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével, amelyben cca. 2000 gyermeket és felnőttet mentett meg a nyilas terror elől. A lehetőség szerint igyekezett felvilágosító munkát végezni, főleg pedig intenzív lelki munkával tartani meg a reménységet és erőt az üldözöttekben. Amikor a ghettót felállították, két lelkészt küldött ki, a lelki és szociális gondozás ellátására. Az evangélikus egyház nem alakított külön bizottságot, hanem a maga képviselőit a Jó Pásztor Bizottságba küldötte ki, úgy, hogy a Jó Pásztor Bizottság munkája az összes üldözött protestáns egyháztagokat beölelte, sőt a munka természetszerűleg nőtt odáig, hogy a nem-keresztyének közötti misszióban is szolgálnia kellett. Munkája közben a nem-keresztyéni neveletésben részesült egyének közötti missziónak és a szociális gondozásnak nagy távlata nyílt meg és ezért kíváncsún tartja, hogy egyrészt a nehéz időkben végzett munkája emlékére, továbbá a Jó Pásztor Bizottság eddigi munkássága eredményeképpen létrejött alkotások fenntartására, végezetül Istentől nyert áldások további gyümölcsöztetésére alapítványt létesítsen az evangélikus egyház kiküldötteivel egyetemben. Az alapítványtól függetlenül folytatja tovább működését a Református Egyetemes Konvent „Jó Pásztor” Missziói Albizottsága és az ehhez hasonló evangélikus hivatalos egyházi misszió.

1.§

Az alapítvány címe: A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa.

2.§

Az alapítvány célja: egyfelől a demokratikus alapon megújuló magyar társadalomban krisztusi szociális munka végzése, másfelől az evangéliumi keresztyén missziói egyházak munkájának támogatása, végül a fasiszta rendszer által üldözöttek és hátramaradottaik lelki és karitatív gondozása. A karitatív gondozás jótéteményeiben a fasiszták által meggyilkolt szülők gyermekei, a deportálásból hazakerülő felnőttek és az igazoltan demokratikus politikai magatartásuk miatt üldözöttek hozzátartozói részesülnek.

Az alakuló ülés az alapítólevelet elfogadta, az alakuló ülés tagjai azt aláírásukkal hitelesítették, és felkérték igazgató lelkészt (Éliás Józsefet), hogy nyújtsa be az illetékes minisztériumhoz. Az aláírók az alábbi személyek voltak: Kemény Lajos evangélikus püspök h. mint megbízott, Ravasz László református püspök, Muraközy Gyula, Éliás József, Hajós Emil, Ágoston Sándor, Szilasi Sándor, Pór Jenő, Balkányi Pál, Kemény Lajos, Sebestyén Andor, Sztehlo Gábor, Somló Endre, Rózsa Gyula, Bereczky Albert, dr. Doroghi Ervin, dr. Reök Iván, Sréter Ferenc, dr. Frenyó Vilmos, dr. Szűcs Miklós, Pór János, dr. Kádár Imre, Dobos Károly.

Az utolsó ülését 1955. március 31-én tartó³ Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa fennállása alatt számos könyvet, evangélizációs és hitmélyítő traktátust adott ki elsősorban zsidómissziós témában,⁴ ezenfelül két folyóirat (újság) kiadását is finanszírozta: az *Izrael Reménysége* és a *Megújhdás*. A folyóiratok szerkesztőségi anyagai, a cikkek kéziratai, illetve a kiadással kapcsolatos anyagok még csak szórványosan sem kerültek elő. Az egyetlen kapaszkodót az a néhány információmorzsa tartalmazza, amelyet a Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványának – az elnöki tanácsulésekről és az igazgatósági ülésekről készült – jegyzőkönyvei tartalmaznak: az *Izrael Reménysége* három, a *Megújhdás* hat ülésen került napirendre a tárgyalások folyamán.⁵

„Izrael Reménysége”

- I. 3.) Igazgató lelkész beszámol arról, hogy a főváros utcáin immár második plakátja jelent meg a „Jó Pásztor”-nak egy-egy szentírási verset tartalmazva. Jelenti, hogy „Izrael Reménysége” címmel újság formájában körlevelet bocsátottunk ki. Mindkét akciónak sok lelki áldása mutatkozik már eddig is.⁶
- II. Egyben jelentést tesz az „Izrael Reménysége” második számának megjelenéséről. Elnöki tanács mind az evangelizációról, mind az „Izrael Reménysége” második számának megjelenéséről szóló jelentést örömmel veszi tudomásul.⁷
- III. Igazgató lelkész bejelenti, hogy az április 1.-én megtartott igazgatósági ülés határozatának megfelelően a gyermektelep kiválasztásáról az illetékes hatóságokat és testületeket értesítette és ily irányú közlemény a napilapokban és az *Izrael Reménységében* is megjelent. Igazgató lelkész bejelenti továbbá, hogy május elején „Izrael Reménysége” címmel szokásos újságformában immár a harmadik számú körlevelünk jelent meg, amely teljes egészében az antiszemitizmus ellen küzd. A körlevél közli a zsidókereszténynek megsegítése érdekében a Joint magyarországi vezetőségéhez intézett le-

3 Jegyzőkönyv a Jó Pásztor Missziói Alapítvány Elnöki Tanácsának 1955. március 31-én, de. 10 órakor a Budapest, IX. ker. Szamuely u. 37/ab. III. 3. sz. alatti üléséről. 265. o.

4 A teljesség igénye nélkül: Éliás 1946; Hajós 1946; Kádár 1946; Kádár é.n.; Bereczky et al. 1946; Ray – Gartenhaus é. n.; Ravasz 1946; Makkai – Czeglédi – Pákozdy 1946; Bereczky 1946.

5 Ide nem számolva az 1957-es év pénzügyi beszámolójának tételes kimutatásait, melynek adattartalma a beszámoló szövegében is szerepel.

6 Jegyzőkönyv a 1945. december 12-én a Géza u. 1. sz. alatti központi hivatalban a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa elnöki tanácsának üléséről. 32–33. o.

7 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa elnöki tanácsának 1946. február 19-én a Kálvin téri református egyház hivatalában megtartott üléséről. 42. o.

velünket, tekintettel arra, hogy a Joint vezetőségétől mindez ideig semminemű választ nem nyertünk.⁸

„Megújhodás”

- I. 9.) Igazgató lelkész bejelenti a „Megújhodás” megindulását. Kéri, hogy elnöki tanács adja ki a „Megújhodás” megindulásával kapcsolatban szükséges rendelkezéseket.
- II. Elnök javaslatára elnöki tanács kimondja, hogy a „Megújhodás”-t az Alapítvány saját lapjának tekinti, a szerkesztői teendők ellátásával dr. Kádár Imrét, a felelős szerkesztői és kiadói teendők ellátásával Éliás Józsefet megbízza, egyben utasítja, hogy a lap kiadásával kapcsolatos kiadásokat (nyomdai előállítás, szerkesztői és munkatársi tiszteletdíjak, posta, stb.) rendszeresen utalványozza.⁹
- III. Igazgató lelkész ismerteti az Alapítvány szolgálatait a fővárosban és a vidéken. Megemlékezik arról, hogy: a.) a „Megújhodás” című havilap 6500 példányban négy oldalon megjelent.¹⁰
- IV. Főtitkár a Megújhodás ügyeiről számol be és kéri, hogy az augusztus 4-re kitűzött zsidómissziói vasárnap helyeztessék az őszi, vagy téli időszakra.¹¹
- V. A szorosan vett evangelizációra és iratterjesztésre Ft. 23.312.88-t fordítottunk, amely összegben nem foglaltatik bent a Megújhodás költsége, amely 17.609.08 Ft.-ot tett ki az 1947-es esztendőben. [...] Missziói lapunk, a Megújhodás gazdasági vonatkozása része tekintetében jelentem, hogy a lap 1947 első hónapjában 6500 példányban jelent meg, szeptembertől kezdve csak 4500 példányban. Ezidőszent mintegy 1000 előfizetőnk és 450 vásárlónk van, úgy, hogy a lap többé-kevésbé eltartja magát.¹²
- VI. Sréter Ferenc elismerését fejezi ki a Megújhodás munkája iránt, de kéri, hogy mindinkább az evangelizáló jelleg domborodjék ki.¹³

8 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa elnöki tanácsának 1946. május 8-án kedden délelőtt a Kálvin téri református egyház hivatalában megtartott üléséről. 64. o.

9 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványának 1947. évi január 17-én a Kálvin téri ref. lelkészi hivatalban tartott elnöki tanácsüléséről. 96–97. o.

10 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Misszió Alapítványa 1947. január 25-én de. 11 órakor a Kálvin téri lelkészi hivatalban tartott igazgatósági üléséről. 98. o.

11 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa igazgatóságának 1947. évi május 28-án de. 10 órakor a Kálvin téren tartott üléséről. 107. o.

12 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa igazgatóságának 1948. február 12-én, Budapesten, az Alapítvány irodájában (V. Géza u. 1.) tartott üléséről. 131, 133. o.

13 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványának 1948. április hó 26-án, a Géza u. 1. II. 3. alatt tartott igazgatósági üléséről. 142. o.

VII. Benkó Ferenc fájdalmasan észleli, hogy a Megújulás megszűntével az Út-ban és más egyházi sajtóorgánumban ígért zsidómissziói tárgyú közlemények és cikkek nemigen jelennek meg. Tekintettel arra, hogy több oldalról reklamálták ezeket a cikkeket, kéri az illetékeseket, hogy pótolják ezt a hiányt. Elnök a maga részéről ismételtelen készségesen ajánlja fel a Református Gyülekezet hasábjait fenti célra annál is inkább, mert nagyon szükségesnek tartja, hogy ne csak irodalmi anyag, hanem az Izraelre vonatkozó teológiai tanítás is minél szélesebb körben váljék a lelkészek és hívők tulajdonává.¹⁴

A folyóiratok legteljesebb számban a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában lelhetők fel,¹⁵ de szép számmal találhatók lapszámok a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában is. A repertóriumhoz a levéltárban fel nem lelt periodikákat antikváriumokban és árveréseken vásároltam; magángyűjteményekben található példányokat fénymásoltam, illetve néhány eredeti példányt az Éliás József munkásságát és a Jó pásztor Albizottság, valamint Alapítvány munkáját feltáró kutatásomat ismerő támogatóktól kaptam ajándékba, melyet ezúton is köszönök. Az általam így teljesnek vélt lapszámok feldolgozását kizárólag szerző és cíkcím szerint végeztem el – kiegészítve azon laptörténeti adatokkal, melyek a folyóiratok fejléce és az impresszuma alapján megismerhetők voltak. A teológiai ismertetés és feldolgozás még előttünk álló feladat.

Bibliográfia

- Berzeviczky Albert et al. 1946. *Keresztyéneknek a zsidóságról – zsidóknak a keresztyénekről*. Budapest: Jó Pásztor.
- Bereczky Albert. 1946. „Két ítélet között.” In *Keresztyének a zsidóságról – Zsidóknak a keresztyénségről*. Budapest: Jó Pásztor.
- Éliás József. 1946. *Vigyázat: Szakadék! (Zsidómentés)*. Budapest: Jó Pásztor.
- Hajós Emil. 1946. *Egy zsidó barátomhoz*. Budapest: Jó Pásztor.
- Kádár Imre. 1946. *Érdekből tértem át*. Budapest: Jó Pásztor.
- Kádár Imre. é. n. *Az egyház felelőssége Izraelért – A magyar evangéliumi zsidómisszió problémái*. Budapest: Jó Pásztor.
- Makkai Sándor – Czeglédi Sándor – Pákozdy László. 1946. *Meg van oldva. Igehirdetőknek a zsidómisszióról*. Budapest: Jó Pásztor.
- Ravasz László. 1946. *A mindig épülő templom*. Budapest: Jó Pásztor.
- Ray, Arnold – Jacob Gartenhaus. é. n. *Egy zsidó, egy könyv és egy csoda. / Egy muzsikusz megváltzik / Egy rabbi találkozik a Messiással*. Budapest: Jó Pásztor.

14 Jegyzőkönyv a Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa igazgatóságának 1949. május 20-án, pénteken du. 5 órakor az Alapítvány irodájában, Budapesten, II. Bimbó út 51. szám alatt megtartott üléséről. 178. o.

15 MREZSL 89. fond Draskóczy László 6. dob. 2. Zsidómisszió című a Jó Pásztor Alapítványhoz kapcsolódó anyagok.

A Megújulás (M) és az Izrael Reménysége (IR) repertóriuma és laptörténete

1. Cikkek a lapszámokban lévő sorrend alapján
2. Cikkek a szerzők szerinti sorrendben, majd a cikk címe szerint
3. Sorrend a cikkek címe majd a szerző szerinti sorrendben
4. Szerzői álnevek feloldási kísérlete
5. Laptörténeti adatok a fejléc és az impresszum alapján

1. Cikkek a lapszámokban lévő sorrend alapján

Megjelenés	Szerző	Cím
M I/1. 1.	Éliás József	Mit akarnak – Egy makacs születésnapra
M I/1. 1.	Bereczky Albert	A kilenc, vagy az egy?
M I/1. 2.	Sréter Ferenc	Evangéliumi zsidómisszió Magyarországon
M I/1. 2.	Kádár Imre dr.	Változatok magyar népdal fölött [vers]
M I/1. 3.	Muraközy Gyula	Hogyan született meg a Jó Pásztor Bizottság
M I/1. 3.	Lénárd Ági	A legjobb dolog a világon. Egy fiatal zsidó leány levele hitoktatójához
M I/1. 3.		Melyik úton juthat vissza a zsidóság Palesztinába? [átvétel a <i>Prietenu</i> -ból, a romániai evangéliumi zsidó-misszió lapjából]
M I/1. 4.	Bakó László	Boldog, aki énbennem meg nem botránkozik (Máté 11,6.) Mit végzett a Jó pászor Szegeden
M I/1. 4.		El a kezekkel (A Nemzetközi Keresztyén Eszperantista Liga Svédországban megjelenő folyóirata, a <i>Dia Regnoban</i> [Isten országa] megjelent felhívás
M I/1. 4.		„Nekünk csak egy Istenünk van, nem három!”
M II/1. 1.		„Címzett nem fogadja el”
M II/1. 1.	Kádár Imre dr.	„Egy kevés idő van még!”
M II/1. 2.	Éliás József	Ahol nincs antiszemitizmus
M II/1. 2.	Avigdor, Ben	„Apátlan lesz a Messiás is!”
M II/1. 3.	K. I.	Le a kalappal
M II/1. 3.	Kiss Ferenc dr.	Negyedszázados tapasztalatom a zsidómisszióban
M II/1. 4.	id. Szabó Aladár	Egy százötven éves imádságos könyv és a zsidókérdés
M II/1. 4.	Mári László	Törvény alatt, vagy szabadon?
M II/1. 4.	éj.	Szerkesztői üzenet
M II/2. 1.	Czakó Jenő dr.	Uram, látni akarjuk Jézust!

Megjelenés	Szerző	Cím
M II/2. 1.	Hajós Emil	Az angol hívó keresztyének állást foglaltak a Palesztina-kérdésben
M II/2. 2.	Éliás József	Válasz a támadásokra Jézus – feltámadott
M II/2. 3.	Schwartz Szőgyi Lajos	A „nyelvek” csodája a hegyek közt
M II/2. 3.	Orosz József dr.	Hagyd reám a te utaidat
M II/2. 3.	Hajós Emil és Hajós Mária	Mit láttak a nagyvilágban a „Jó Pásztor” munkásai – részletek Hajós Emilék úti leveleiből
M II/2. 4.	Nagy Gyula	Két év előtt Képek a szomorú emléké budapesti gettóból
M II/2. 4.		Miért alakult meg a Zsidó-Keresztyén Világszövetség magyar tagozata
M II/3. 1.	Éliás József	Út a zsidó emberhez
M II/3. 1.	Barth, Karl	Krisztus egyháza és Izrael népe – Barth Károly a zsidókérdésről
M II/3. 2.	Draskóczy László	Krisztus a tápiószelei zsinagógában
M II/3. 2.	Hajós Mária	Nékem sok népem van ebben a városban... – Részlet Hajós Mária angliai naplójából
M II/3. 3.	Benes Miklós dr.	Az Úr csodásan működik...
M II/3. 3.		Megbánhatatlan az Isten elhívása...
M II/3. 4.	Kelemen Béla	Ézsau és a lencse
M II/3. 4.	ef	Szerkesztői üzenet
M II/4. 1.	k.	Misszió és megbékélés
M II/4. 1.	Éliás József	Mentsd ki, Isten, Izraelt minden bajából! – Könyörgés Izraelért 1947-ben
M II/4. 1.	Révész Imre	A közösségi bűnbánatról (részletek a <i>Debreceni Protestáns Lapok</i> ban megjelent írásból)
M II/4. 2.	Somló Endre	Izrael megtartatik
M II/4. 2.	Siklós József	Magatokat próbáljátok meg...
M II/4. 3.	Weizmann, Chájim dr.	[részlet a cionista világkongresszuson mondott beszédéből]
M II/4. 3.	Faragó László	Zsidóság és demokrácia (idézetek az Új Életben megjelent cikkből)
M II/4. 3.	Éliás József	Országos Zsidó Helyreállítási Alap
M II/4. 3.		Zsidó rabbi egy amerikai tábori kórházban (átvétel A Keresztyén Eszperantó Liga folyóiratából)
M II/4. 4.	Borsos Sándor	Emberé a csőd, Istené az áldás
M II/4. 4.	Hecker Ádám	Szalonna és kenyér

Megjelenés	Szerző	Cím
M II/4. 4.		Tudjuk elfogadni a zsidókérdésben Isten gondolatait és indulatát a magunkéi helyett! – Az Országos Református Szabad Tanács deklarációja
M II/5. 1.	Kádár Imre dr.	Miért nem hagyjuk abba?
M II/5. 2.	Krónikás	Amelyik népnek üres a szíve
M II/5. 2.		A Midrás szépségeiből (fordítás)
M II/5. 3.	Kondor László	Melyik Izráel tartatik meg? – Hozzászólás Somló Endre cikkéhez
M II/5. 3.	Buchinger Manó	„...Jeruzsálem lezárva, Tel Aviv lezárva”
M II/5. 3.	Urquhart, James	Egy csodálatos prófécia
M II/5. 4.	Kádár Imre dr.	A magyarországi zsidómisszió mai kérdései (részlet a Lelkipásztorban megjelent tanulmányból)
M II/5. 4.	Éliás József	Ki győz?
M II/5. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/6. 1.	Kádár Imre dr.	Karaván a temetőben
M II/6. 2.	Falvai Gyula	Fogoly voltam, de mégis szabad!
M II/6. 2.	Reök Iván dr.	„Hiszem a testnek feltámadását”
M II/6. 3.	Éliás József	„Szeretsz-e engem?” A zsidókérdés: üdvösségkérdés [részlet Éliás József <i>Vezetés alatt</i> c. könyvéből]
M II/6. 4.	Torrey, R. A. dr.	Ellentmondások a Bibliában
M II/6. 4.	Somló Endre	„Izráel megtartatik” (válasz Kondor László hozzászólására)
M II/6. 4.	Bereczky Albert, Kádár Imre dr.	Evangeliumi Megújulás Munkaközössége
M II/7. 1.	Hajós Emil	Mi történt az evangéliumi zsidómisszió baseli világkonferenciáján?
M II/7. 2.	Hajós Mária	Hogyan folyt le a Zsidókeresztyén Világszövetség ramsgatei találkozója
M II/7. 3.	Kádár Imre dr.	Készülj Istened elé, óh Izráel!
M II/7. 3.	Soproni Hajnalka	Budapesttől – Mohácsig
M II/7. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/7. 4.	Éliás József	Mennybéli találkozás [Emlékezés Nemes Jolánkára és dr. Erőd Jánosra]
M II/8. 1.	Hajós Emil	Svájc titka
M II/8. 2.	Makkai Sándor dr.	Augusztus 3-án a zsidókérdésről prédikált a református egyház [részletek dr. Makkai Sándor missziói előadó körleveléből]
M II/8. 2.	Prágay György	Vidéki úton

Megjelenés	Szerző	Cím
M II/8. 3.	Saphir, Adolf	Az élő és az írott Ige
M II/8. 3.		Megalakult az Országos Zsidó Helyreállítási Alap intézőbizottsága
M II/8. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/8. 4.	M. F.	Mr. Baer, a mennonita
M II/8. 4.		Biblia Akadémia nyílik meg októberben Nyíregyházán
M II/8. 4.	Karner Károly dr.	„Fel ne fuvalkodjál” [részlet a Római levélhez írt magyarázatból]
M II/9. 1.	Kádár Imre dr.	Három megoldott kérdés
M II/9. 1.	Barth, Karl	A zsidókeresztények helye az egyházban
M II/9. 1.	Barth, Karl	A „keresztény” antiszemitizmusról
M II/9. 2.	Dehn, Günter dr.	Mai prédikációnk [átvéve a berlini <i>Die Kirche</i> hetilapból]
M II/9. 2.	Hug, Herbert	Politikai kérdés-e a zsidókérdés?
M II/9. 3.	Hug, Herbert	A zsidókérdés az egyház sorskérdése
M II/9. 3.	Hajós Emil	Két levél
M II/9. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/9. 3.	Brunner, Emil	Nyíltan megvallom [részlet a Vetés és gyümölcs c. könyvből]
M II/9. 3.	Barth, Karl	Izráel és az egyház
M II/9. 4.	Somló Endre	A „Jó Pásztor” kér
M II/9. 4.	Barth, Karl	Antiszemitizmus és atheizmus
M II/9. 4.		Keresztények és zsidók együttműködése az antiszemitizmus ellen [a seelisbergi kongresszusról]
M II/10. 1.	Kiss Lajos	Az én zsidóimról
M II/10. 1.		„Megtévedtünk...” Az egyház vallomása a világ iránti felelősségről [a német evangélikusok nyilatkozata a svájci <i>Kirchenblatt</i> ból]
M II/10. 2.	k. i.	Mennyire közeledhetik Jézus Krisztushoz a hivatalos zsidóság?
M II/10. 2.	Éliás József	Riport a mohácsi gyermeknyaraltatásról
M II/10. 3.	Hajós Mária	Keresztény istentiszteletek a zsidó főünnepeken
M II/10. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/10. 4.		Hályog a szemem
M II/11. 1.	Centz, H. B.	A hit himnuszai
M II/11. 1.	K. I.	„Könyörögjete Jeruzsálem békeességéért!...”

Megjelenés	Szerző	Cím
M II/11. 1.		Az egyház és a zsidókeresztyének - A Nemzetközi Misziói Tanács felhívása az egyházakhoz
M II/11. 2.	Harling, Otto	Mi választja el a zsidó népet a keresztyén egyházaktól? [részlet a <i>Geschichte des jüdischen Volkes</i> c. könyvből]
M II/11. 3.	Hajós Mária	Mit láttam a református egyház zsidókeresztyén gyülekezetében
M II/11. 4.	Éliás József	A kiszabott idő
M II/11. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/12. 1.	Centz, Hexman B.	A karácsony miéértje
M II/12. 1.	Bereczky Albert	Az evangéliumi zsidómisszió és a zsidókeresztyének
M II/12. 2.	Hajós Mária	Hajón, repülőgépen, expressz-vonaton. Krisztus országútján – hazafelé
M II/12. 3.		Újabb antiszemitizmus Németországban – A német zsidókeresztyének segélykiáltása [a svájci evangéliumi zsidómisszió, a <i>Verein der Freunde Israels</i> felhívása]
M II/12. 3.	Kádár Imre dr.	Zsidókeresztyének vallomása: Kicsoda nekünk Jézus?
M II/12. 4.	Trombitás Dezső	Keresztyénség és antiszemitizmus
M II/12. 4.		Újból felszentelték a Norvég Misszió kápolnáját
M II/12. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M II/12. 4.	Olt Vilmos	Az eltörött szemüveg
M II/12. 4.		Krisztus egyháza és a zsidókérdés [beszámoló a KIE székházában tartott nyolcnapos előadássorozatról]
M III/1. 1.	Moritain, Jaquez	„Aki antiszemita, az a zsidóban igazában Jézus Krisztust gyűlöli...”
M III/1. 2.	Hajós Mária	Mit hoztam magammal?
M III/1. 3.	Éliás József	Gyökértelen-e a zsidókeresztyén?
M III/1. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/1. 4.	Hoeckendyck, I. C.	„Aki antiszemita, az nem lehet keresztyén...” [részletek a Magyarországon elhangzott előadásokból]
M III/1. 4.		Mi lett volna Hitler győzelme esetén az egyház sorsa? Megtalálták a nemzeti szocializmus egyházi programját
M III/2. 1.	Bereczky Albert	Szabad szeretni!
M III/2. 1.		Szentek hegedűjéből (1762. év) Óhajítás a zsidók megtérésekért
M III/2. 2.	Pákozdy László dr.	Egyiptom kifosztását parancsolta-e Isten az Exodus népének?

Megjelenés	Szerző	Cím
M III/2. 2.	Hoffmann, Conrad dr.	„Őrizője vagyok én az én testvéremnek?”
M III/2. 3.	Éliás József	Isten Fia és a Fekete Ember
M III/2. 3.		„Isten ítéletei most utolértek bennünket” [a svájci <i>Kirchenblatt</i> cikke]
M III/2. 3.		Az amerikai keresztyén egyházak közös nyilatkozata a zsidókérdésben [a <i>News Sheet</i> missziói lap cikke]
M III/2. 3.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/2. 4.	Kalmár László dr.	A tudomány embere és Jézus Krisztus
M III/2. 4.	Leffert, Siegfried	„Töredelmesen bocsánatot kérek mindenkitől...” A hitleri „német egyház” egyik vezetőjének nyilatkozata [a svájci <i>Kirchenblatt</i> tudósítása alapján]
M III/2. 4.		Ige az utcán [plakátmisszió]
M III/3. 1.	Kádár Imre dr.	A mi páska-bárányunk
M III/3. 1.		Imádság 1948 március 15-én
M III/3. 1.		„Krisztus egyháza Japánban” hitvallást adott közre
M III/3. 2.	Hajós Emil	Saját sírját ássa meg...
M III/3. 3.	Makkai Sándor dr.	Krisztus egyháza és a zsidókérdés [interjú]
M III/3. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/3. 3.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/3. 3.	Siklós József	A Jabbok révén [vers]
M III/3. 4.	Éliás József	A zsidókérdés megoldása felé – Útinapló
M III/3. 4.		A halál boldogsága
M III/3. 4.	S. E.	Bőjti álom
M III/4. 1.	Levison, Nahum	A Palesztina-kérdés – zsidókeresztyén szemmel
M III/4. 1.	Barth, Karl	A gyülekezet imádsága (modern ökumenikus könyörgés)
M III/4. 1.		A hitvalló egyház harcai a zsidókérdésben [átvéve a <i>Die Evangelische Kirche in Deutschland und die Judenfrage</i> c. könyvből]
M III/4. 2.	Barth, Karl	A zsidókérdés: Krisztuskérdés – „Hiszek Jézus Krisztusban...”
M III/4. 3.	Bernhard, Seeland	A keresztyén egyházak felelőssége Izraelért
M III/4. 3.	Sréter Ferenc	A „ledöntött válaszfal” felett...
M III/4. 3.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/4. 4.	Szepesi Károly	Az én Damaszkuszom
M III/4. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából

Megjelenés	Szerző	Cím
M III/5. 1.		„Őszinte bűnbánattal hajoljunk meg Isten hatalmas keze alatt...” – A Presbiteri Tanács „intő és bűnvalló” kiáltványt tett közzé a zsidókérdésben
M III/5. 1.		Az Egyházak Világtanácsa a palesztinai helyzetről
M III/5. 2.	Éliás József	Schalom Asch: Názáreti
M III/5. 2.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/5. 3.	Kádár Imre dr.	Krisztus egyháza és a zsidók – Theológiai tanulmányi konferencia a zsidókérdésről
M III/5. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/5. 4.	Siklós József	A Próféta [vers]
M III/6. 1.	Éliás József	Akik egymás ellen „összeműködnek”
M III/6. 1.		Hogyan dolgoztak Hitlerék Palesztinában [<i>The Moody Monthly</i>]
M III/6. 1.		A francia református zsinat Izraelért
M III/6. 2.	Benfey, Bruno	Az antiszemitizmus leküzdése
M III/6. 2.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/6. 3.	Herman, Newmark	Izrael új országa
M III/6. 3.		Zsidómisszió a német egyházakban
M III/6. 3.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/6. 3.		Isten ígéretei [<i>The Prophetic News</i>]
M III/6. 4.		A keresztyén-zsidó együttműködés tanácsának felhívása az egyházakhoz
M III/6. 4.		Az orthodox egyház és az Egyházak világtanácsa
M III/7. 1.	Bereczky Albert	Irgalmas samaritánus
M III/7. 2.	Adorján József	„Itt a kellemetes idő...” II. Korinthus 6:2b.
M III/7. 2.	-s -s	Boldogok, akik az Úrban haltak meg... – Emlékezés holtakra, akik élnek
M III/7. 3.	Leuner, H. D.	Ilyen forró, lelkes szellemi atmoszférával sehol másutt nem találkoztam
M III/7. 3.		Keresztyének és Zsidók Együttműködésének Tanácsa
M III/7. 3.	H. M.	„Menjünk elébe hálaadással...” – Beszámoló a Jó Pásztor Bimbó-úti gyermekotthonáról
M III/7. 3.	O. V.	Képek a gyermekotthon életéből
M III/7. 4.		A fájdalom értéke [<i>Revelation</i>]
M III/7. 4.	Kiss József	Krisztus [vers]
M III/7. 4.		A Helyreállítási Alap hírei

Megjelenés	Szerző	Cím
M III/7. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/7. 4.		A zsidótudományok keresztyén Intézetének tanfolyama
M III/8. 1.	(Py lo.)	„Az egyház sosem lehet rendben Istennel, ha nincs helyes viszonyban Izráellel” A Nemzetközi Missziói Tanács zsidómissziói szemináriuma Männedorfban
M III/8. 2.	Decker Vilmos Ábrahám	A Holland Református Egyház harcai a zsidóságért a német elnyomás idején
M III/8. 3.	Éliás József	Józsuéától – Józsueig
M III/8. 3.	Kiss József	Egy református lelkész emlékezete [vers]
M III/8. 4.	Pákozdy László dr.	Az amszterdami világkonferenciához fordult a Keresztyének és Zsidók Nemzetközi Tanácsa
M III/8. 4.		Az Evangélikus Missziói Egyesület a gyülekezetekre kívánja bízni a missziót
M III/9. 1.		Az amszterdami világkonferencia üzenete az egyházakhoz a zsidókérdésben – A keresztyén magatartás a zsidókkal szemben
M III/9. 2.	Hajós Emil	Te vagy-e Izráel megháborítója?
M III/9. 2.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/9. 2.		Részlet Shakespeare végrendeletéből
M III/9. 2.		Ami „lehetetlen” [Revelation]
M III/9. 3.	Éliás József	Egy a világ
M III/9. 3.	Morgan, Campbell G.	Mi az újjászületés?
M III/9. 4.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/10. 1.	Brunner, Robert	Mikor a kövek beszélnek
M III/10. 1.	Bereczky Albert	Az egyház és a zsidók
M III/10. 2.	Vogt, Paul	Az a másik lepel...
M III/10. 2.	Reök Iván dr.	A szellemi világ
M III/10. 3.		Az egyház felelőssége Izráelért – Beszámoló a Nemzetközi Missziói Tanács stockholmi konferenciájáról
M III/10. 3.		Karácsonyra kerül kiadásra a Szerelmesek Könyve
M III/10. 4.	Éliás József	Shalom Asch: Az apostol
M III/10. 4.		A Helyreállítási Alap hírei
M III/11. 1.	Bereczky Albert	Isten halálos szeretete
M III/11. 2.	Kádár Imre dr.	Új utakon az evangélikus zsidómisszió
M III/11. 2.	Leuner, H. D.	Úti naplóból

Megjelenés	Szerző	Cím
M III/11. 3.	Kligermann, A. J. D. D,	Interjú a volt római fő rabbival [Zolli – közli: ÉJ]
M III/11. 3.		December 5-én Izráelről prédikálnak a református templomokban
M III/11. 4.	Éliás József	A gyermek és a zsidókérdés
M III/11. 4.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/12. 1.	Kádár Imre dr.	„Izráel” – vagy az „én szívem”?
M III/12. 1.	Farkas József	„Sátáni gondolatok nyertek teológiai rangot”
M III/12. 2.	Nagy Gyula	Isten nevei az Ótestamentumban I. „Jehova Elohim: az Úr a mi Istenünk”
M III/12. 2.		„Hogy mindenenen könyörüljön...”
M III/12. 2.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M III/12. 3.	Dóczy Antal	Izráel és az Egyház – az ózdi munkásgyülekezetben elhangzott igehirdetés
M III/12. 4.	Éliás József	„Új” antiszemitizmus?
M IV/1. 1.		Búcsú és ajánlás
M IV/1. 1.	Éliás József	Sürgönyt küldök
M IV/1. 2.	Nagy Gyula	Isten nevei az Ótestamentumban II. „Jehova Nisszi: az Úr az én zászlóm”
M IV/1. 2.	Crum, C.	Megérkezés haza Palesztinába
M IV/1. 3.	Hajós Emil	Amit Freud nem értett
M IV/1. 3.	Olt Vilmos	A családlátogató naplójából
M IV/1. 3.		Záró közlemény az Orsz. Zsidó Helyreállítási Alap ügyéről
M IV/1. 4.	Szabó Imre	Ki kezdjen el szeretni? – prédikáció a kelenföldi református egyház zsidómissziói vasárnapján
IR 1. 1.		Izráel reménysége
IR 1. 1.	Frenkel Bernát rabbi	Mit írt Ésaías próféta a Messiás szenvedéseiről könyve 53. fejezetében [a Szentírás a család és az iskola részére kötetből]
IR 1. 1.	Ungár Aladár	[Isten egyszülött Fia, zsidók Királya és Messiása...]
IR 1. 2.	Éliás József	Válaszúton
IR 1. 3.		A Midrás a Messiásról
IR 2. 1.	Kádár Imre dr.	Jézust igen, de Krisztust nem!
IR 2. 1.	fs.	Frázisok ellen – Világosság
IR 2. 2.	Ungár Aladár	Két korszak
IR 2. 3.	Éliás József	A keresztyén misszió és a cionizmus

Megjelenés	Szerző	Cím
IR 2. 3.	Krónikás	Ma egy éve
IR 2. 4.	Kádár Imre dr.	A Midrás a Messiásról
IR 2. 4.	Weingruber Éva	Karácsonyi készülődés
IR 3. 1.	Éliás József	Bűnbakot keresnek
IR 3. 1.	Bereczky Albert	Megbékélés
IR 3. 2.		Mit tehet az antiszemitizmus ellen a...
IR 3. 2.	Kádár Imre dr.	Ki a gyilkos?
IR 3. 4.		A „Keresztyének és zsidók svájci munkaközösségének” nyilatkozata
IR 3. 4.	Éliás József	A budakesziúti gyermektelep kiválása
IR 3. 4.		A zsidókeresztyének megsegítése és a „Joint”
IR 3. 4.		„Zsidókeresztyének fizessétek a sékelt!” [a Prietenul felhívása]

2. Cikkek a szerzők szerinti sorrendben, majd a cikk címe szerint

Szerző	Cím	Megjelenés
(Py lo.)	„Az egyház sosem lehet rendben Istennel, ha nincs helyes viszonyban Izráellel” A Nemzetközi Missziói Tanács zsidó-missziói szeminárium a Männedorfbán	M III/8. 1.
Adorján József	„Itt a kellemetes idő...” II. Korinthus 6:2b.	M III/7. 2.
Avigdor, Ben	„Apátlan lesz a Messiás is”	M II/1. 2.
Bakó László	Boldog, aki énbennem meg nem botránkozik (Máté 11,6.) Mit végzett a Jó pásztor Szegeden	M I/1. 4.
Barth, Karl	A „keresztyén” antiszemitizmusról	M II/9. 1.
Barth, Karl	A gyülekezet imádsága (modern ökumenikus könyörgés)	M III/4. 1.
Barth, Karl	A zsidókérdés: Krisztuskérdés – „Hiszek Jézus Krisztus-ban...”	M III/4. 2.
Barth, Karl	A zsidókeresztyének helye az egyházban	M II/9. 1.
Barth, Karl	Antiszemitizmus és atheizmus	M II/9. 4.
Barth, Karl	Izráel és az egyház	M II/9. 3.
Barth, Karl	Krisztus egyháza és Izrael népe – Barth Károly a zsidókérdésről	M II/3. 1.
Benes Miklós dr.	Az Úr csodásan működik...	M II/3. 3.
Benfey, Bruno	Az antiszemitizmus leküzdése	M III/6. 2.
Bereczky Albert	Az egyház és a zsidók	M III/10. 1.

Szerző	Cím	Megjelenés
Bereczky Albert	Az evangéliumi zsidómisszió és a zsidókeresztyének	M II/12. 1.
Bereczky Albert	Irgalmas samaritánus	M III/7. 1.
Bereczky Albert	Isten halálos szeretete	M III/11. 1.
Bereczky Albert	Megbékélés	IR 3. 1.
Bereczky Albert	Szabad szeretni!	M III/2. 1.
Bereczky Albert	A kilenc, vagy az egy?	M I/1. 1.
Bereczky Albert (dr. Kádár Imrével)	Evangéliumi Megújulás Munkaközössége	M II/6. 4.
Bernhard, Seeland	A keresztyén egyházak felelőssége Izraelért	M III/4. 3.
Borsos Sándor	Emberé a csőd, Istené az áldás	M II/4. 4.
Brunner, Emil	Nyíltan megvallom [részlet a <i>Vetés és gyümölcs</i> c. könyvből]	M II/9. 3.
Brunner, Robert	Mikor a kövek beszélnek	M III/10. 1.
Buchinger Manó	„... Jeruzsálem lezárva, Tel Aviv lezárva”	M II/5. 3.
Centz, H. B.	A hit himnuszai	M II/11. 1.
Centz, Hexman B.	A karácsony miértje	M II/12. 1.
Crum, C.	Megérkezés haza Palesztinába	M IV/1. 2.
Czakó Jenő dr.	Uram, látni akarjuk Jézust!	M II/2. 1.
Decker Vilmos Ábrahám	A Holland Református Egyház harcai a zsidóságért a német elnyomás idején	M III/8. 2.
Dehn, Günter dr.	Mai prédikációnk [átvéve a berlini <i>Die Kirche</i> hetilapból]	M II/9. 2.
Dóczy Antal	Izrael és az Egyház – az ózdi munkásgyülekezetben elhangzott igehirdetés	M III/12. 3.
Draskóczy László	Krisztus a tápiószelei zsinagógában	M II/3. 2.
ef	Szerkesztői üzenet	M II/3. 4.
éj.	Szerkesztői üzenet	M II/1. 4.
Éliás József	„Szeretsz-e engem?” A zsidókérdés: üdvösségkérdés [részlet Éliás József <i>Vezetés alatt</i> c. könyvéből]	M II/6. 3.
Éliás József	„Új” antiszemitizmus?	M III/12. 4.
Éliás József	A budakesziúti gyermektelep kiválása	IR 3. 4.
Éliás József	A gyermek és a zsidókérdés	M III/11. 4.
Éliás József	A keresztyén misszió és a cionizmus	IR 2. 3.

Szerző	Cím	Megjelenés
Éliás József	A kiszabott idő	M II/11. 4.
Éliás József	A zsidókérdés megoldása felé – Útinapló	M III/3. 4.
Éliás József	Ahol nincs antiszemitizmus	M II/1. 2.
Éliás József	Akik egymás ellen „összeműködnek”	M III/6. 1.
Éliás József	Bűnbakot keresnek	IR 3. 1.
Éliás József	Egy a világ	M III/9. 3.
Éliás József	Gyökértelen-e a zsidókeresztény?	M III/1. 3.
Éliás József	Isten Fia és a Fekete Ember	M III/2. 3.
Éliás József	Józsuetől – Józsueig	M III/8. 3.
Éliás József	Ki győz?	M II/5. 4.
Éliás József	Mennybéli találkozás [Emlékezés Nemes Jolánkára és dr. Erőd Jánosra]	M II/7. 4.
Éliás József	Mit akarnak – Egy makacs születésnapra	M I/1. 1.
Éliás József	Riport a mohácsi gyermeknyaraltatásról	M II/10. 2.
Éliás József	Schalom Asch: Názareti	M III/5. 2.
Éliás József	Shalom Asch: Az apostol	M III/10. 4.
Éliás József	Sürgönyt küldök	M IV/1. 1.
Éliás József	Válaszúton	IR 1. 2.
Éliás József	Mentsd ki, Isten, Izraelt minden bajából! – Könyörgés Izraelért 1947-ben	M II/4. 1.
Éliás József	Országos Zsidó Helyreállítási Alap	M II/4. 3.
Éliás József	Út a zsidó emberhez	M II/3. 1.
Éliás József	Válasz a támadásokra Jézus – feltámadott	M II/2. 2.
Falvai Gyula	Fogoly voltam, de mégis szabad!	M II/6. 2.
Faragó László	Zsidóság és demokrácia (idézetek az Új Életben megjelent cikkből)	M II/4. 3.
Farkas József	„Sátáni gondolatok nyertek teológiai rangot”	M III/12. 1.
Frenkel Bernát rabbi	Mit írt Ésaiás próféta a Messiás szenvedéseiről könyve 53. fejezetében [a Szentírás a család és az iskola részére kötetből]	IR 1. 1.
fs.	Frázisok ellen – Világosság	IR 2. 1.
H. M.	„Menjünk elébe hálaadással...” – Beszámoló a Jó Pásztor Bimbó-úti gyermekotthonáról	M III/7. 3.
Hajós Emil	Amit Freud nem értett	M IV/1. 3.
Hajós Emil	Két levél	M II/9. 3.
Hajós Emil	Mi történt az evangéliumi zsidómisszió baseli világkonferenciáján?	M II/7. 1.

Szerző	Cím	Megjelenés
Hajós Emil	Saját sírját ássa meg...	M III/3. 2.
Hajós Emil	Svájc titka	M II/8. 1.
Hajós Emil	Te vagy-e Izráel megháborítója?	M III/9. 2.
Hajós Emil	Az angol hívő keresztyének állást foglaltak a Palesztina-kérdésben	M II/2. 1.
Hajós Emil és Hajós Mária	Mit láttak a nagyvilágban a „Jó Pásztor” munkásai – részletek Hajós Emilék úti leveleiből	M II/2. 3.
Hajós Mária	Hajón, repülőgépen, expressz-vonaton. Krisztus országútján – hazafelé	M II/12. 2.
Hajós Mária	Hogyan folyt le a Zsidókeresztyén Világszövetség ramsgatei találkozója	M II/7. 2.
Hajós Mária	Keresztyén istentiszteletek a zsidó főünnepeken	M II/10. 3.
Hajós Mária	Mit hoztam magammal?	M III/1. 2.
Hajós Mária	Mit láttam a református egyház zsidókeresztyén gyűlékzetében	M II/11. 3.
Hajós Mária	Nékem sok népem van ebben a városban... – Részlet Hajós Mária angliai naplójából.	M II/3. 2.
Harling, Otto	Mi választja el a zsidó népet a keresztyén egyházaktól? [részlet a <i>Geschichte des jüdischen Volkes</i> c. könyvből]	M II/11. 2.
Hecker Ádám	Szalonna és kenyér	M II/4. 4.
Herman, Newmark	Izrael új országa	M III/6. 3.
Hoeckendyck, I. C.	„Aki antiszemita, az nem lehet keresztyén...” [részletek a Magyarországon elhangzott előadásokból]	M III/1. 4.
Hoffmann, Conrad dr.	„Őrizője vagyok én az én testvéremnek?”	M III/2. 2.
Hug, Herbert	A zsidókérdés az egyház sorskérdése	M II/9. 3.
Hug, Herbert	Politikai kérdés-e a zsidókérdés?	M II/9. 2.
k.	Misszió és megbékélés	M II/4. 1.
K. I.	„Könyörögjete Jeruzsálem békességéért!...”	M II/11. 1.
K. I.	Le a kalappal	M II/1. 3.
k. i.	Mennyire közeledhetik Jézus Krisztushoz a hivatalos zsidóság?	M II/10. 2.
Kádár Imre dr.	A Midrás a Messiásról	IR 2. 4.
Kádár Imre dr.	Jézust igen, de Krisztust nem!	IR 2. 1.
Kádár Imre dr.	„Egy kevés idő van még!”	M II/1. 1.
Kádár Imre dr.	„Izráel” – vagy az „én szívem”?	M III/12. 1.

Szerző	Cím	Megjelenés
Kádár Imre dr.	A magyarországi zsidómisszió mai kérdései (részlet a <i>Lelki-pásztorban</i> megjelent tanulmányból)	M II/5. 4.
Kádár Imre dr.	A mi páska-bárányunk	M III/3. 1.
Kádár Imre dr.	Három megoldott kérdés	M II/9. 1.
Kádár Imre dr.	Karaván a temetőben	M II/6. 1.
Kádár Imre dr.	Készülj Istened elé, óh Izráel!	M II/7. 3.
Kádár Imre dr.	Ki a gyilkos?	IR 3. 2.
Kádár Imre dr.	Krisztus egyháza és a zsidók – Theológiai tanulmányi konferencia a zsidókérdésről	M III/5. 3.
Kádár Imre dr.	Miért nem hagyjuk abba?	M II/5. 1.
Kádár Imre dr.	Új utakon az evangélikus zsidómisszió	M III/11. 2.
Kádár Imre dr.	Változatok magyar népdal fölött [vers]	M I/1. 2.
Kádár Imre dr.	Zsidókeresztyének vallomása: Kicsoda nekünk Jézus?	M II/12. 3.
Kádár Imre dr. (Bereczky Alberttel)	Evangéliumi Megújulás Munkaközössége	M II/6. 4.
Kalmár László dr.	A tudomány embere és Jézus Krisztus	M III/2. 4.
Karner Károly dr.	„Fel ne fuvalkodjál” [részlet a Római levélhez írt magyarázatból]	M II/8. 4.
Kelemen Béla	Ézsau és a lencse	M II/3. 4.
Kiss Ferenc dr.	Negyedszázados tapasztalatom a zsidómisszióban	M II/1. 3.
Kiss József	Egy református lelkész emlékezete [vers]	M III/8. 3.
Kiss József	Krisztus [vers]	M III/7. 4.
Kiss Lajos	Az én zsidóimról	M II/10. 1.
Kligermann, A. J. D. D,	Interjú a volt római főrabbiival [Zolli – közli: ÉJ]	M III/11. 3.
Kondor László	Melyik Izráel tartatik meg? – Hozzászólás Somló Endre cikkéhez	M II/5. 3.
Krónikás	amelyik népnek üres a szíve	M II/5. 2.
Krónikás	Ma egy éve	IR 2. 3.
Leffert, Siegfried	„Töredelmesen bocsánatot kérek mindenkitől...” A hitleri „német egyház” egyik vezetőjének nyilatkozata [a svájci <i>Kirchenblatt</i> tudósítása alapján]	M III/2. 4.
Lénárd Ági	A legjobb dolog a világon. Egy fiatal zsidó leány levele hitoktatójához	M I/1. 3.
Leuner, H. D.	Ilyen forró, lelkes szellemi atmoszférával sehol másutt nem találkoztam	M III/7. 3.

Szerző	Cím	Megjelenés
Leuner, H. D.	Úti naplóból	M III/11. 2.
Levison, Nahum	A Palesztina-kérdés – zsidókeresztyén szemmel	M III/4. 1.
M. F.	Mr. Baer, a mennonita	M II/8. 4.
Makkai Sándor dr.	Augusztus 3-án a zsidókérdésről prédikált a református egyház [részletek dr. Makkai Sándor missziói előadó körlevéléből]	M II/8. 2.
Makkai Sándor dr.	Krisztus egyháza és a zsidókérdés [interjú]	M III/3. 3.
Mári László	Törvény alatt, vagy szabadon?	M II/1. 4.
Morgan, Campbell G.	Mi az újjászületés?	M III/9. 3.
Moritain, Jaquez	„Aki antiszemita, az a zsidóban igazában Jézus Krisztust gyűlöli...”	M III/1. 1.
Muraközy Gyula	Hogyan született meg a Jó Pásztor Bizottság	M I/1. 3.
Nagy Gyula	Isten nevei az Ótestamentumban I. „Jehova Elohim: az Úr a mi Istenünk”	M III/12. 2.
Nagy Gyula	Isten nevei az Ótestamentumban II. „Jehova Nisszi: az Úr az én zászlóm”	M IV/1. 2.
Nagy Gyula	Két év előtt Képek a szomorúemlékű budapesti gettóból	M II/2. 4.
O. V.	Képek a gyermekotthon életéből	M III/7. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/10. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/11. 4.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/12. 4.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/5. 4.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/7. 4.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/8. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M II/9. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/1. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/11. 4.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/12. 2.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/3. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/4. 4.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/5. 3.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/6. 2.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/7. 4.

Szerző	Cím	Megjelenés
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M III/9. 2.
Olt Vilmos	A családlátogató naplójából	M IV/1. 3.
Olt Vilmos	Az eltörött szemüveg	M II/12. 4.
Orosz József dr.	Hagyd reám a te utaidat	M II/2. 3.
Pákozdy László dr.	Az amszterdami világkonferenciához fordult a Keresztýének és Zsidók Nemzetközi Tanácsa	M III/8. 4.
Pákozdy László dr.	Egyiptom kifosztását parancsolta-e Isten az Exodus népének?	M III/2. 2.
Prágay György	Vidéki úton	M II/8. 2.
Reök Iván dr.	„Hiszem a testnek feltámadását”	M II/6. 2.
Reök Iván dr.	A szellemi világ	M III/10. 2.
Révész Imre	A közösségi bűnbánatról (részletek a Debreceni Protestáns Lapokban megjelent írásból)	M II/4. 1.
-s -s	Boldogok, akik az Úrban haltak meg... – Emlékezés holtakra, akik élnek	M III/7. 2.
S. E.	Bőjti álom	M III/3. 4.
Saphir, Adolf	Az élő és az írott Ige	M II/8. 3.
Schwartz Szögyi Lajos	A „nyelvek” csodája a hegyek közt	M II/2. 3.
Siklós József	A Jabbok révén [vers]	M III/3. 3.
Siklós József	A Próféta [vers]	M III/5. 4.
Siklós József	Magatokat próbáljátok meg...	M II/4. 2.
Somló Endre	„Izráel megtartatik” (válasz Kondor László hozzászólására)	M II/6. 4.
Somló Endre	A „Jó Pásztor” kér	M II/9. 4.
Somló Endre	Izráel megtartatik	M II/4. 2.
Soproni Hajnalka	Budapesttől – Mohácsig	M II/7. 3.
Sréter Ferenc	A „ledöntött válaszfal” felett...	M III/4. 3.
Sréter Ferenc	Evangéliumi zsidómisszió Magyarországon	M I/1. 2.
id. Szabó Aladár	Egy százötvenéves imádságos könyv és a zsidókérdés	M II/1. 4.
Szabó Imre	Ki kezdjen el szeretni? – prédikáció a kelenföldi református egyház zsidómissziói vasárnapján	M IV/1. 4.
Szepesi Károly	Az én Damaszkuszom	M III/4. 4.
Torrey, R. A. dr.	Ellentmondások a Bibliában	M II/6. 4.
Trombitás Dezső	Keresztýenség és antiszemitizmus	M II/12. 4.
Ungár Aladár	[Isten egyszülött Fia, zsidók Királya és Messiása...]	IR 1. 1.

Szerző	Cím	Megjelenés
Ungár Aladár	Két korszak	IR 2. 2.
Urquhart, James	Egy csodálatos prófécia	M II/5. 3.
Vogt, Paul	Az a másik lepel...	M III/10. 2.
Weingruber Éva	Karácsonyi készülődés	IR 2. 4.
Weizmann, Chájim dr.	[részlet a cionista világkongresszuson mondott beszédéből]	M II/4. 3.
	„Címzett nem fogadja el”	M II/1. 1.
	„Hogy mindeneken könyörüljön...”	M III/12. 2.
	„Isten ítéletei most utolértek bennünket” [a svájci <i>Kirchenblatt</i> cikke]	M III/2. 3.
	„Krisztus egyháza Japánban” hitvallást adott közre	M III/3. 1.
	„Megtévedtünk...” Az egyház vallomása a világ iránti felelősségről [a német evangélikusok nyilatkozata a svájci <i>Kirchenblatt</i> ból]	M II/10. 1.
	„Nekünk csak egy Istenünk van, nem három!”	M I/1. 4.
	„Őszinte bűnbánattal hajoljunk meg Isten hatalmas keze alatt...” – A Presbiteri Tanács „intő és bűnvalló” kiáltványt tett közzé a zsidókérdésben	M III/5. 1.
	„Zsidókeresztyének fizessétek a sékelt!” [a <i>Prietenul</i> felhívása]	IR 3. 4.
	A „Keresztyének és zsidók svájci munkaközösségének” nyilatkozata	IR 3. 4.
	A fájdalom értéke [<i>Revelation</i>]	M III/7. 4.
	A francia református zsinat Izraelért	M III/6. 1.
	A halál boldogsága	M III/3. 4.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/10. 4.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/2. 3.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/3. 3.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/4. 3.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/5. 2.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/6. 3.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/7. 4.
	A Helyreállítási Alap hírei	M III/9. 4.
	A hitvalló egyház harcai a zsidókérdésben [átvéve a <i>Die Evangelische Kirche in Deutschland und die Judenfrage</i> c. könyvből]	M III/4. 1.

Szerző	Cím	Megjelenés
	A keresztyén-zsidó együttműködés tanácsának felhívása az egyházakhoz	M III/6. 4.
	A Midrás a Messiásról	IR 1. 3.
	A Midrás szépségeiből (fordítás)	M II/5. 2.
	A zsidókeresztyének megsegítése és a „Joint”	IR 3. 4.
	A zsidótudományok keresztyén Intézetének tanfolyama	M III/7. 4.
	Ami „lehetetlen” [Revelation]	M III/9. 2.
	Az amerikai keresztyén egyházak közös nyilatkozata a zsidókérdésben [a News Sheet missziói lap cikke]	M III/2. 3.
	Az amszterdami világkonferencia üzenete az egyházakhoz a zsidókérdésben – A keresztyén magatartás a zsidókkal szemben	M III/9. 1.
	Az egyház és a zsidókeresztyének – A Nemzetközi Missziói Tanács felhívása az egyházakhoz	M II/11. 1.
	Az egyház felelőssége Izráelért – Beszámoló a Nemzetközi Missziói Tanács stockholmi konferenciájáról	M III/10. 3.
	Az Egyházak Világtanácsa a palesztinai helyzetről	M III/5. 1.
	Az Evangélikus Missziói Egyesület a gyülekezetekre kívánja bízni a missziót	M III/8. 4.
	Az orthodox egyház és az Egyházak világtanácsa	M III/6. 4.
	Biblia Akadémia nyílik meg októberben Nyíregyházán	M II/8. 4.
	Búcsú és ajánlás	M IV/1. 1.
	December 5-én Izráelről prédikálnak a református templomokban	M III/11. 3.
	El a kezekkel (A Nemzetközi Keresztyén Eszperantista Liga Svédországban megjelenő folyóirata, a Dia Regnoban [Isten országa] megjelent felhívás	M I/1. 4.
	Hályog a szemem	M II/10. 4.
	Hogyan dolgoztak Hitlerék Palesztinában [The Moody Monthly]	M III/6. 1.
	Ige az utcán [plakátmisszió]	M III/2. 4.
	Imádság 1948 március 15-én	M III/3. 1.
	Isten ígéretei [The Prophetic News]	M III/6. 3.
	Izráel reménysége	IR 1. 1.
	Karácsonyra kerül kiadásra a Szerelmesek Könyve	M III/10. 3.
	Keresztyének és zsidók együttműködése az antiszemitizmus ellen [a seelisbergi kongresszusról]	M II/9. 4.

Szerző	Cím	Megjelenés
	Keresztyének és Zsidók Együttműködésének Tanácsa	M III/7. 3.
	Krisztus egyháza és a zsidókérdés [beszámoló a KIE székházában tartott nyolcnapos előadássorozatról]	M II/12. 4.
	Megalakult az Országos Zsidó Helyreállítási Alap intézőbizottsága	M II/8. 3.
	Megbánhatatlan az Isten elhívása...	M II/3. 3.
	Melyik úton juthat vissza a zsidóság Palesztinába? [átvétel a <i>Prietenuból</i> , a romániai evangéliumi zsidómisszió lapjából]	M I/1. 3.
	Mi lett volna Hitler győzelme esetén az egyház sorsa? Megtalálták a nemzeti szocializmus egyházi programját	M III/1. 4.
	Miért alakult meg a Zsidó-Keresztyén Világszövetség magyar tagozata	M II/2. 4.
	Mit tehet az antiszemitizmus ellen a...	IR 3. 2.
	Részlet Shakespeare végrendeletéből	M III/9. 2.
	Szentek hegedűjéből (1762. év) Óhajtás a zsidók megtérésekért	M III/2. 1.
	Tudjuk elfogadni a zsidókérdésben Isten gondolatait és indulatát a magunkéi helyett! – Az Országos Református Szabad Tanács deklarációja	M II/4. 4.
	Újabb antiszemitizmus Németországban – A német zsidókeresztyének segélykiáltása [a svájci evangéliumi zsidómisszió, a <i>Verein der Freunde Israels</i> felhívása]	M II/12. 3.
	Újból felszentelték a Norvég Misszió kápolnáját	M II/12. 4.
	Záró közlemény az Orsz. Zsidó Helyreállítási Alap ügyéről	M IV/1. 3.
	Zsidó rabbi egy amerikai tábori kórházban (átvétel A Keresztyén Eszperantó Liga folyóiratából)	M II/4. 3.
	Zsidómisszió a német egyházakban	M III/6. 3.

3. Sorrend a cikkek címe majd a szerző szerinti sorrendben

Cím	Szerző	Megjelenés
„... Jeruzsálem lezárva, Tel Aviv lezárva”	Buchinger Manó	M II/5. 3.
„Aki antiszemita, az a zsidóban igazában Jézus Krisztust gyűlöli...”	Moritain, Jaquez	M III/1. 1.
„Aki antiszemita, az nem lehet keresztyén...” [részletek a Magyarországon elhangzott előadásokból]	Hoeckendyck, I. C.	M III/1. 4.
„Apátlan lesz a Messiás is!”	Avigdor, Ben	M II/1. 2.

Cím	Szerző	Megjelenés
„Az egyház sosem lehet rendben Istennel, ha nincs helyes viszonyban Izráellel” A Nemzetközi Missziói Tanács zsidómissziói szemináriuma Männedorfban	(Py lo.)	M III/8. 1.
„Címzett nem fogadja el”		M II/1. 1.
„Egy kevés idő van még!”	Kádár Imre dr.	M II/1. 1.
„Fel ne fuvalkodjál” [részlet a Római levélhez írt magyarázatból]	Karner Károly dr.	M II/8. 4.
„Hiszem a testnek feltámadását”	Reök Iván dr.	M II/6. 2.
„Hogy mindeneken köszönrüljön...”		M III/12. 2.
„Isten ítéletei most utolértek bennünket” [a svájci <i>Kirchenblatt</i> cikke]		M III/2. 3.
„Itt a kellemetes idő...” II. Korinthus 6:2b.	Adorján József	M III/7. 2.
„Izráel megtartatik” (válasz Kondor László hozzászólására)	Somló Endre	M II/6. 4.
„Izráel” – vagy az „én szívem”?	Kádár Imre dr.	M III/12. 1.
„Könyörögjete Jeruzsálem békességéért!...”	K. I.	M II/11. 1.
„Krisztus egyháza Japánban” hitvallást adott közre		M III/3. 1.
„Megtévedtünk...” Az egyház vallomása a világ iránti felelősségről [a német evangélikusok nyilatkozata a svájci <i>Kirchenblatt</i> tól]		M II/10. 1.
„Menjünk elébe hálaadással...” – Beszámoló a Jó Pásztor Bimbó-úti gyermekotthonáról	H. M.	M III/7. 3.
„Nekünk csak egy Istenünk van, nem három!”		M I/1. 4.
„Őrizője vagyok én az én testvéremnek?”	Hoffmann, Conrad dr.	M III/2. 2.
„Őszinte bűnbánattal hajoljunk meg Isten hatalmas keze alatt...” – A Presbiteri Tanács „intő és bűnvalló” kiáltványt tett közzé a zsidókérdésben		M III/5. 1.
„Sátáni gondolatok nyertek teológiai rangot”	Farkas József	M III/12. 1.
„Szeretsz-e engem?” A zsidókérdés: üdvösségkérdés [részlet Éliás József <i>Vezetés alatt</i> c. könyvéből]	Éliás József	M II/6. 3.
„Töredelmesen bocsánatot kérek mindenkitől...” A hitleri „német egyház” egyik vezetőjének nyilatkozata [a svájci <i>Kirchenblatt</i> tudósítása alapján]	Leffert, Siegfried	M III/2. 4.
„Új» antiszemitizmus”	Éliás József	M III/12. 4.
„Zsidókereszténynek fizessétek a sékelt!” [a <i>Prietenul</i> felhívása]		IR 3. 4.
[Isten egyszülött Fia, zsidók Királya és Messiása...]	Ungár Aladár	IR 1. 1.

Cím	Szerző	Megjelenés
[részlet a cionista világkongresszuson mondott beszédéből]	Weizmann, Chájim dr.	M II/4. 3.
A „Jó Pásztor” kér	Somló Endre	M II/9. 4.
A „keresztyén” antiszemizmusról	Barth, Karl	M II/9. 1.
A „Keresztyének és zsidók svájci munkaközösségének” nyilatkozata		IR 3. 4.
A „ledöntött válaszfal” felett...	Sréter Ferenc	M III/4. 3.
A „nyelvek” csodája a hegyek közt	Schwartz Szöggyi Lajos	M II/2. 3.
A budakesziúti gyermektelep kiválása	Éliás József	IR 3. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/10. 3.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/11. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/12. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/5. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/7. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/8. 3.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M II/9. 3.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/1. 3.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/11. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/12. 2.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/3. 3.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/4. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/5. 3.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/6. 2.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/7. 4.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M III/9. 2.
A családlátogató naplójából	Olt Vilmos	M IV/1. 3.
A fájdalom értéke [<i>Revelation</i>]		M III/7. 4.
A francia református zsinat Izraelért		M III/6. 1.
A gyermek és a zsidókérdés	Éliás József	M III/11. 4.
A gyülekezet imádsága (modern ökumenikus könyörgés)	Barth, Karl	M III/4. 1.
A halál boldogsága		M III/3. 4.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/10. 4.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/2. 3.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/3. 3.

Cím	Szerző	Megjelenés
A Helyreállítási Alap hírei		M III/4. 3.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/5. 2.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/6. 3.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/7. 4.
A Helyreállítási Alap hírei		M III/9. 4.
A hit himnuszai	Centz, H. B.	M II/11. 1.
A hitvalló egyház harcai a zsidókérdésben [átvéve a <i>Die Evangelische Kirche in Deutschland und die Judenfrage</i> c. könyvből]		M III/4. 1.
A Holland Református Egyház harcai a zsidóságért a német elnyomás idején	Decker Vilmos Ábrahám	M III/8. 2.
A Jabbok révén [vers]	Siklós József	M III/3. 3.
A karácsony miéért	Centz, Hexman B.	M II/12. 1.
A keresztyén egyházak felelőssége Izraelért	Bernhard, Seeland	M III/4. 3.
A keresztyén misszió és a cionizmus	Éliás József	IR 2. 3.
A keresztyén-zsidó együttműködés tanácsának felhívása az egyházakhoz		M III/6. 4.
A kilenc, vagy az egy?	Bereczky Albert	M I/1. 1.
A kiszabott idő	Éliás József	M II/11. 4.
A közösségi bűnbánatról (részletek a <i>Debreceni Protestáns Lapok</i> ban megjelent írásból)	Révész Imre	M II/4. 1.
A legjobb dolog a világon. Egy fiatal zsidó leány levele hitoktatójához	Lénárd Ági	M I/1. 3.
A magyarországi zsidómisszió mai kérdései (részlet a <i>Lelkipásztorban</i> megjelent tanulmányból)	Kádár Imre dr.	M II/5. 4.
A mi páska-báránnyunk	Kádár Imre dr.	M III/3. 1.
A Midrás a Messiásról	Kádár Imre dr.	IR 2. 4.
A Midrás a Messiásról		IR 1. 3.
A Midrás szépségeiből (fordítás)		M II/5. 2.
A Palesztina-kérdés – zsidókeresztyén szemmel	Levison, Nahum	M III/4. 1.
A Próféta [vers]	Siklós József	M III/5. 4.
A szellemi világ	Reök Iván dr.	M III/10. 2.
A tudomány embere és Jézus Krisztus	Kalmár László dr.	M III/2. 4.
A zsidókérdés az egyház sorskérdése	Hug, Herbert	M II/9. 3.
A zsidókérdés megoldása felé – Útinapló	Éliás József	M III/3. 4.

Cím	Szerző	Megjelenés
A zsidókérdés: Krisztuskérdés – „Hiszek Jézus Krisztus-ban...”	Barth, Karl	M III/4. 2.
A zsidókeresztyének helye az egyházban	Barth, Karl	M II/9. 1.
A zsidókeresztyének megsegítése és a „Joint”		IR 3. 4.
A zsidótudományok keresztyén Intézetének tanfolyama		M III/7. 4.
Ahol nincs antiszemitizmus	Éliás József	M II/1. 2.
Akik egymás ellen „összeműködnek”	Éliás József	M III/6. 1.
amelyik népnek üres a szíve	Krónikás	M II/5. 2.
Ami „lehetetlen” [Revelation]		M III/9. 2.
Amit Freud nem értett	Hajós Emil	M IV/1. 3.
Antiszemitizmus és atheizmus	Barth, Karl	M II/9. 4.
Augusztus 3-án a zsidókérdésről prédikált a református egyház [részletek dr. Makkai Sándor missziói előadó körleveléből]	Makkai Sándor dr.	M II/8. 2.
Az a másik lepel...	Vogt, Paul	M III/10. 2.
Az amerikai keresztyén egyházak közös nyilatkozata a zsidókérdésben [a <i>News Sheet</i> missziói lap cikke]		M III/2. 3.
Az amszterdami világkonferencia üzenete az egyházakhoz a zsidókérdésben – A keresztyén magatartás a zsidókkal szemben		M III/9. 1.
Az amszterdami világkonferenciához fordult a Keresztyének és Zsidók Nemzetközi Tanácsa	Pákozdy László dr.	M III/8. 4.
Az angol hívő keresztyének állást foglaltak a Palesztina-kérdésben	Hajós Emil	M II/2. 1.
Az antiszemitizmus leküzdése	Benfey, Bruno	M III/6. 2.
Az egyház és a zsidók	Bereczky Albert	M III/10. 1.
Az egyház és a zsidókeresztyének – A Nemzetközi Missziói Tanács felhívása az egyházakhoz		M II/11. 1.
Az egyház felelőssége Izráélért – Beszámoló a Nemzetközi Missziói Tanács stockholmi konferenciájáról		M III/10. 3.
Az Egyházak Világtanácsa a palesztinai helyzetről		M III/5. 1.
Az élő és az írott Ige	Saphir, Adolf	M II/8. 3.
Az eltörött szemüveg	Olt Vilmos	M II/12. 4.
Az én Damaszkuszom	Szepesi Károly	M III/4. 4.
Az én zsidóimról	Kiss Lajos	M II/10. 1.
Az Evangélikus Missziói Egyesület a gyülekezetekre kívánja bízni a missziót		M III/8. 4.

Cím	Szerző	Megjelenés
Az evangéliumi zsidómisszió és a zsidókeresztyének	Bereczky Albert	M II/12. 1.
Az orthodox egyház és az Egyházak világtanácsa		M III/6. 4.
Az Úr csodásan működik...	Benes Miklós dr.	M II/3. 3.
Biblia Akadémia nyílik meg októberben Nyíregyházán		M II/8. 4.
Boldog, aki énbennem meg nem botránkozik (Máté 11,6.) Mit végzett a Jó pásztor Szegeden	Bakó László	M I/1. 4.
Boldogok, akik az Úrban haltak meg... – Emlékezés holtakra, akik élnek	-s -s	M III/7. 2.
Bőjti álom	S. E.	M III/3. 4.
Búcsú és ajánlás		M IV/1. 1.
Budapesttől – Mohácsig	Soproni Hajnalka	M II/7. 3.
Bűnbakot keresnek	Éliás József	IR 3. 1.
December 5-én Izráelről prédikálnak a református templomokban		M III/11. 3.
Egy a világ	Éliás József	M III/9. 3.
Egy csodálatos prófécia	Urquhart, James	M II/5. 3.
Egy református lelkész emlékezete [vers]	Kiss József	M III/8. 3.
Egy százötvenéves imádságos könyv és a zsidókérdés	id. Szabó Aladár	M II/1. 4.
Egyiptom kifosztását parancsolta-e Isten az Exodus népének?	Pákozdy László dr.	M III/2. 2.
El a kezekkel (A Nemzetközi Keresztyén Eszperantista Liga Svédországban megjelenő folyóirata, a <i>Dia Regno</i> -ban [Isten országa] megjelent felhívás		M I/1. 4.
Ellentmondások a Bibliában	Torrey, R. A. dr.	M II/6. 4.
Emberé a csőd, Istené az áldás	Borsos Sándor	M II/4. 4.
Evangéliumi Megújulás Munkaközössége	Bereczky Albert (dr. Kádár Imrével)	M II/6. 4.
Evangéliumi Megújulás Munkaközössége	Kádár Imre dr. (Bereczky Alberttel)	M II/6. 4.
Evangéliumi zsidómisszió Magyarországon	Sréter Ferenc	M I/1. 2.
Ézsau és a lencse	Kelemen Béla	M II/3. 4.
Fogoly voltam, de mégis szabad!	Falvai Gyula	M II/6. 2.
Frázisok ellen – Világosság	fs.	IR 2. 1.
Gyökértelen-e a zsidókeresztyén?	Éliás József	M III/1. 3.
Hagyd reám a te utaidat	Orosz József dr.	M II/2. 3.
Hajón, repülőgépen, expressz-vonaton. Krisztus ország-útján – hazafelé	Hajós Mária	M II/12. 2.

Cím	Szerző	Megjelenés
Hályog a szemem		M II/10. 4.
Három megoldott kérdés	Kádár Imre dr.	M II/9. 1.
Hogyan dolgoztak Hitlerék Palesztinában [<i>The Moody Monthly</i>]		M III/6. 1.
Hogyan folyt le a Zsidókeresztyén Világszövetség rams-gatei találkozója	Hajós Mária	M II/7. 2.
Hogyan született meg a Jó Pásztor Bizottság	Muraközy Gyula	M I/1. 3.
Ige az utcán [plakátmisszió]		M III/2. 4.
Ilyen forró, lelkes szellemi atmoszférával sehol másutt nem találkoztam	Leuner, H. D.	M III/7. 3.
Imádság 1948. március 15-én		M III/3. 1.
Interjú a volt római főbissal [Zolli – közli: É]	Kligermann, A. J. D. D,	M III/11. 3.
Irgalmas samaritánus	Bereczky Albert	M III/7. 1.
Isten Fia és a Fekete Ember	Éliás József	M III/2. 3.
Isten halálos szeretete	Bereczky Albert	M III/11. 1.
Isten ígéretei [<i>The Prophetic News</i>]		M III/6. 3.
Isten nevei az Ótestamentumban I. „Jehova Elohim: az Úr a mi Istenünk”	Nagy Gyula	M III/12. 2.
Isten nevei az Ótestamentumban II. „Jehova Nisszi: az Úr az én zászlóm”	Nagy Gyula	M IV/1. 2.
Izrael és az egyház	Barth, Karl	M II/9. 3.
Izrael és az Egyház – az ózdi munkásgyülekezetben elhangzott igehirdetés	Dóczy Antal	M III/12. 3.
Izrael megtartatik	Somló Endre	M II/4. 2.
Izrael reménysége		IR 1. 1.
Izrael új országa	Herman, Newmark	M III/6. 3.
Jézust igen, de Krisztust nem!	Kádár Imre dr.	IR 2. 1.
Józsuéától – Józsuéig	Éliás József	M III/8. 3.
Karácsonyi készülődés	Weingruber Éva	IR 2. 4.
Karácsonyra kerül kiadásra a Szerelmesek Könyve		M III/10. 3.
Karaván a temetőben	Kádár Imre dr.	M II/6. 1.
Képek a gyermekotthon életéből	O. V.	M III/7. 3.
Keresztyén istentiszteletek a zsidó főünnepeken	Hajós Mária	M II/10. 3.
Keresztyének és zsidók együttműködése az antiszemitizmus ellen [a seelisbergi kongresszusról]		M II/9. 4.

Cím	Szerző	Megjelenés
Keresztyének és Zsidók Együttműködésének Tanácsa		M III/7. 3.
Keresztyénség és antiszemitizmus	Trombitás Dezső	M II/12. 4.
Készülj Istened elé, óh Izráel!	Kádár Imre dr.	M II/7. 3.
Két év előtt Képek a szomorúemlékű budapesti gettóból	Nagy Gyula	M II/2. 4.
Két korszak	Ungár Aladár	IR 2. 2.
Két levél	Hajós Emil	M II/9. 3.
Ki a gyilkos?	Kádár Imre dr.	IR 3. 2.
Ki győz?	Éliás József	M II/5. 4.
Ki kezdjen el szeretni? – prédikáció a kelenföldi református egyház zsidómissziói vasárnapján	Szabó Imre	M IV/1. 4.
Krisztus [vers]	Kiss József	M III/7. 4.
Krisztus a tápiószelei zsinagógában	Draskóczy László	M II/3. 2.
Krisztus egyháza és a zsidók – Theológiai tanulmányi konferencia a zsidókérdésről	Kádár Imre dr.	M III/5. 3.
Krisztus egyháza és a zsidókérdés [beszámoló a KIE székházában tartott nyolcnapos előadássorozatról]		M II/12. 4.
Krisztus egyháza és a zsidókérdés [interjú]	Makkai Sándor dr.	M III/3. 3.
Krisztus egyháza és Izrael népe – Barth Károly a zsidókérdésről.	Barth, Karl	M II/3. 1.
Le a kalappal	K. I.	M II/1. 3.
Ma egy éve	Krónikás	IR 2. 3.
Magatokat próbáljátok meg...	Siklós József	M II/4. 2.
Mai prédikációnk [átvéve a berlini <i>Die Kirche</i> hetilapból]	Dehn, Günter dr.	M II/9. 2.
Megalakult az Országos Zsidó Helyreállítási Alap intézőbizottsága		M II/8. 3.
Megbánhatatlan az Isten elhívása...		M II/3. 3.
Megbékélés	Bereczky Albert	IR 3. 1.
Megérkezés haza Palesztinába	Crum, C.	M IV/1. 2.
Melyik Izráel tartatik meg? – Hozzászólás Somló Endre cikkéhez	Kondor László	M II/5. 3.
Melyik úton juthat vissza a zsidóság Palesztinába? [átvétel a <i>Prietenul</i> -ból, a romániai evangéliumi zsidómisszió lapjából]		M I/1. 3.
Mentsd ki, Isten, Izraelt minden bajából! – Könyörgés Izráelért 1947-ben.	Éliás József	M II/4. 1.

Cím	Szerző	Megjelenés
Mennybéli találkozás [Emlékezés Nemes Jolánkára és dr. Erőd Jánosra]	Éliás József	M II/7. 4.
Mennyire közeledhetik Jézus Krisztushoz a hivatalos zsidóság?	k. i.	M II/10. 2.
Mi az újjászületés?	Morgan, Campbell G.	M III/9. 3.
Mi lett volna Hitler győzelme esetén az egyház sorsa? Megtalálták a nemzeti szocializmus egyházi programját		M III/1. 4.
Mi történt az evangéliumi zsidómisszió baseli világkonferenciáján?	Hajós Emil	M II/7. 1.
Mi választja el a zsidó népet a keresztyén egyházaktól? [részlet a <i>Geschichte des jüdischen Volkes</i> c. könyvből]	Harling, Otto	M II/11. 2.
Miért alakult meg a Zsidó-Keresztyén Világszövetség magyar tagozata		M II/2. 4.
Miért nem hagyjuk abba?	Kádár Imre dr.	M II/5. 1.
Mikor a kövek beszélnek	Brunner, Robert	M III/10. 1.
Misszió és megbékélés	k.	M II/4. 1.
Mit akarnak – Egy makacs születésnapra	Éliás József	M I/1. 1.
Mit hoztam magammal?	Hajós Mária	M III/1. 2.
Mit írt Ésaías próféta a Messiás szenvedéseiről könyve 53. fejezetében [a Szentírás a család és az iskola részére kötetből]	Frenkel Bernát rabbi	IR 1. 1.
Mit láttak a nagyvilágban a „Jó Pásztor” munkásai – részletek Hajós Emilék úti leveleiből	Hajós Emil és Hajós Mária	M II/2. 3.
Mit láttam a református egyház zsidókeresztyén gyülekezetében	Hajós Mária	M II/11. 3.
Mit tehet az antiszemitizmus ellen a...		IR 3. 2.
Mr. Baer, a mennonita	M. F.	M II/8. 4.
Negyedszázados tapasztalatom a zsidómisszióban	Kiss Ferenc dr.	M II/1. 3.
Nékem sok népem van ebben a városban... – Részlet Hajós Mária angliai naplójából.	Hajós Mária	M II/3. 2.
Nyíltan megvallom [részlet a <i>Vetés és gyümölcs</i> c. könyvből]	Brunner, Emil	M II/9. 3.
Országos Zsidó Helyreállítási Alap	Éliás József	M II/4. 3.
Politikai kérdés-e a zsidókérdés?	Hug, Herbert	M II/9. 2.
Részlet Shakespeare végrendeletéből		M III/9. 2.
Riport a mohácsi gyermeknyaraltatásról	Éliás József	M II/10. 2.
Saját sírját ássa meg...	Hajós Emil	M III/3. 2.

Cím	Szerző	Megjelenés
Schalom Asch: Názáreti	Éliás József	M III/5. 2.
Shalom Asch: Az apostol	Éliás József	M III/10. 4.
Sürgönyt küldök	Éliás József	M IV/1. 1.
Svájc titka	Hajós Emil	M II/8. 1.
Szabad szeretni!	Bereczky Albert	M III/2. 1.
Szalonna és kenyér	Hecker Ádám	M II/4. 4.
Szentek hegedűjéből (1762. év) Óhajtás a zsidók meg- téréséért		M III/2. 1.
Szerkesztői üzenet	ef	M II/3. 4.
Szerkesztői üzenet	éj.	M II/1. 4.
Te vagy-é Izráel megháborítója?	Hajós Emil	M III/9. 2.
Törvény alatt, vagy szabadon?	Mári László	M II/1. 4.
Tudjuk elfogadni a zsidókérdésben Isten gondolatait és indulatát a magunkéi helyett! – az Országos Református Szabad Tanács deklarációja		M II/4. 4.
Új utakon az evangélikus zsidómisszió	Kádár Imre dr.	M III/11. 2.
Újabb antiszemitizmus Németországban – A német zsidókeresztyének segélykiáltása [a svájci evangéliumi zsidómisszió, a <i>Verein der Freunde Israels</i> felhívása]		M II/12. 3.
Újból felszentelték a Norvég Misszió kápolnáját		M II/12. 4.
Uram, látni akarjuk Jézust!	Czakó Jenő dr.	M II/2. 1.
Út a zsidó emberhez	Éliás József	M II/3. 1.
Úti naplóból	Leuner, H. D.	M III/11. 2.
Válasz a támadásokra Jézus – feltámadott	Éliás József	M II/2. 2.
Válaszúton	Éliás József	IR 1. 2.
Változatok magyar népdal fölött [vers]	Kádár Imre dr.	M I/1. 2.
Vidéki úton	Prágay György	M II/8. 2.
Záró közlemény az Orsz. Zsidó Helyreállítási Alap ügyéről		M IV/1. 3.
Zsidó rabbi egy amerikai tábori kórházban (átvétel a Keresztyén Eszperantó Liga folyóiratából)		M II/4. 3.
Zsidókeresztyének vallomása: Kicsoda nekünk Jézus?	Kádár Imre dr.	M II/12. 3.
Zsidómisszió a német egyházakban		M III/6. 3.
Zsidóság és demokrácia (idézetek az Új Életben megje- lent cikkből)	Faragó László	M II/4. 3.

4. Szerzői álnevek feloldási kísérlete

ef	Kádár Imre?
(éj.)	Éliás József
(éj)	Éliás József
fs.	
H. M.	Hajós Mária
K. I.	Kádár Imre
k.i.	Kádár Imre
Krónikás	
M. F.	Metzger Frigyes
O. V.	Olt Vilmos
Py lo.	?
-s -s	?
S. E.	Somló Endre
s. ő.	Éliás József

5. Laptörténeti adatok a fejléc és az impresszum alapján

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Izrael reménysége 1.	Missziói levél	[JPA jkv.: 1945. december 12. előtt és XI. 20. előtt (Megújhódás [zs] 20_5)]	4. o.	Kiadja a „Jó Pásztor” Misszió. Felelős kiadó: Éliás József. Sylvester Rt. Budapest. Felelős vezető: Schlitt Henrik.	-
Izrael reménysége 2. szám	A Jó Pásztor Missziói Alapítvány és a vele együttműködő evangéliumi közösségek körlevele	1946. január [É] kézzel ráírta: 1945. december]	4. o.	Kiadja a „Jó Pásztor” Misszió. Felelős kiadó: Éliás József. Sylvester Rt. Budapest. Felelős v.: Schlitt H.	300 pengő

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Izrael reménysége 3. szám	A Jó Pásztor Missziói Alapítvány és a vele együttműködő evangéliumi közösségek körlevele	1946. május	4. o.	Kiadja a „Jó Pásztor” Misszió. Felelős kiadó: Éliás József. Sylvester Rt. Budapest. Felelős v.: Schlitt H.	2 millió pengő
Megújhódás	Megújhódás	??? [JPA jkv.: 1947. január 17. előtt]	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekk-számlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bpest. Felelős: Schlitt H.	60 fillér
Megújhódás II. évfolyam 1. szám	Megújhódás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. január 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekk-számlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bpest. Felelős: Schlitt H.	60 fillér
Megújhódás II. évfolyam 2. szám	Megújhódás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. február 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekk-számlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bpest. Felelős: Schlitt H.	60 fillér

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megúj-hodás II. évfolyam 3. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. március 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V., Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkaszám- laszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. Felelős vezető: Schlitt H.	60 fillér
Megúj-hodás II. évfolyam 4. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. április 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V., Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkaszám- laszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. Felelős vezető: Schlitt H.	60 fillér
Megúj-hodás II. évfolyam 5. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. május 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V., Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkaszám- laszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. Felelős vezető: Schlitt H.	60 fillér

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megújhódás II. évfolyam 6. szám	Megújhódás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. június 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V., Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. Felelős vezető: Schlitt H.	60 fillér
Megújhódás II. évfolyam 7. szám	Megújhódás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. július 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V., Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. vezető: Schlitt H.	
Megújhódás II. évfolyam 8. szám	Megújhódás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. augusztus 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V., Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. vezető: Schlitt H.	60 fillér

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megúj-hodás II. évfolyam 9. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. szeptember 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekk számlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermína-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás II. évfolyam 10. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. október 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekk számlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermína-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás II. évfolyam 11. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. november 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekk számlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermína-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megúj-hodás II. évfolyam 12. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1947. december 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 1. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. január 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 2. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. február 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megúj-hodás III. évfolyam 3. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. március 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 4. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. április 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 5. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. május 15.	4. o.	Az evangéliumi zsidómisszió lapja. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: V, Géza-u. 1. II. 3. – Telefon 120-677. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megúj-hodás III. évfolyam 6. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. június 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: II., Bimbó-út 51. – Tel.: 161-567. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 7. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. július 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: II., Bimbó-út 51. – Tel.: 161-567. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 8. szám	Megúj-hodás. Zsidóknak a keresztyénségről, keresztyéneknek a zsidóságról	1948. augusztus 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: II., Bimbó-út 51. – Tel.: 161-567. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 9. szám	Jézus monddja: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan!”	1948. szeptember 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: II., Bimbó-út 51. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint

Periodika címe	Címoldal megnevezése	Belső dátum	Terj.	Impresszum	Ára
Megúj-hodás III. évfolyam 10. szám	„Az Isten szeretet”... (I. János 4,16.)	1948. október 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség és kiadóhivatal: II., Bimbó-út 51. – Tel.: 161-567. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 11. szám	„Az Isten szeretet”... (I. János 4,16.)	1948. november 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Szerkesztőség: VII., Somogyi Béla-út 9. IV. 14. Kiadóhivatal: II. Bimbó-út 51. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás III. évfolyam 12. szám	„Az Isten szeretet”... (I. János 4,16.)	1948. december 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Kiadóhivatal: II. Bimbó-út 51. Szerkesztőség: VII., Somogyi Béla-út 9. IV. 14. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint
Megúj-hodás IV. évfolyam 1. szám	„Az Isten szeretet”... (I. János 4,16.)	1949. január 15.	4. o.	Szerkesztő: Dr. Kádár Imre. Felelős szerkesztő és kiadó: Éliás József. Főmunkatárs: Hajós Emil. Kiadóhivatal: II., Bimbó-út 51. Szerkesztőség: VII., Somogyi Béla-út 9. IV. 14. Csekkszámlaszámla: 5989. Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa. Sylvester Rt., Bp., XIV., Hermina-út 51. F. v.: Schlitt Henrik.	1 forint

JÓB KÖNYVE (RÉSZLETEK)*

HÉBER NYELVRŐL FORDÍTOTTA: BAKSA ISTVÁN

„Jób könyve az ókor és az újabb korok legnagyobb költeménye.”¹⁶

*„Ki helyezett az elmébe bölcsességet,
vagy ki adott a gondolatba értelmet?”
(Jób 38,36)*

- 14,1 Az asszonytól született ember: rövid életű,
telve aggodalommal, szüntelenül.
- 14,2 Olyan, mint a virág, mely kinyílik, azután elhervad,
eltűnik, akár az árnyék, amely meg nem áll.
- 14,3 Még erre is fölnyitottad szemeidet,
engem is ítéletre viszel magaddal?
- 14,4 Ki adhat tisztát a tisztátalanból? Senki.
- 14,5 Hiszen meg vannak szabva napjai,
meghatároztad hónapjait,
törvényét megalkottad, melyet át nem hághat.
- 14,6 Fordulj el tőle, hagyd magára!
Legalább annyi öröme legyen életének,
mint egy napszámosnak!
- 14 7 Mert a fának van reménye,
ha kivágják, ismét újjáéled,
sarjadozása nem szűnik meg.
- 14,8 Még ha elvénül is a földben gyökere,
és elhal is a porban törzsöke:
- 14,9 A víznek illatától kisarjad,
ágakat hajt, mint egy facsemete.

* Majsai Tamásnak – hálával a tudás iránti elkötelezettségéért, inspiráló tanításáért és mindazért az értékes hozzájárulásért, amelyet a főiskola közösségének nyújt.

1 Alfred Tennyson idézi: Reichert, Victor E. 1946. *Job*. London: Soncino Press.

- 14,10 De ha meghal a férfi és elterül,
ha elpusztul az ember, hová lesz?
- 14,11 Ahogyan eltűnik a víz a tengerből,
s ahogy a folyó elapad és kiszárad:
- 14,12 Így az ember is, ha meghal, többé föl nem kel,
az egek elmúlásáig sem ébrednek,
nem serkennek fel álmukból.
- 14,13 Oh, bár a sírba tennél le engem,
elrejténél, míg haragod lecsillapodik,
határidőt tűznél ki számomra,
amíg megemlékezel rólam!
- 14,14 Ha meghal az ember, újjászülethet-e?
Halotti állapotom egész ideje alatt:
öntudatlan várom,
míg elérkezik feltámadásom.
- 14,15 Szólítasz majd, s én felelek neked,
hiszen vágyakozol kezeid alkotása után.
- 14,16 De most számlálgatod lépteimet,
s nem adsz felmentést vétkeimre.
- 14,17 Gonoszságom egybekötve van lepecsételve,
és ezt hozzátoldod bűneimhez.
- 14,18 Még a hegy is összeomlik, amikor szétmállik,
még a szikla is elmozdul helyéről.
- 14,19 Ahogyan a köveket is elkoptatja a víz,
és áradása elsodorja a föld porát:
Így tetted semmivé a halandó reményét!
- 14,20 Legyőzöd őt örökre, és elmegy,
arcát eltorzítva kergeted el őt.
- 14,21 Ha tisztesség éri fiait, nem tud róluk,
ha alábbszállnak, azt sem veszi észre.
- 14,22 A maga fájdalmát érzi csak a teste,
lelke is önmagát gyászolja.
- 19,1 Jób pedig felelt és ezt mondta:
- 19,2 Meddig akarjátok még gyötörni életemet,
és egyre csak kínozni a beszéddel?

- 19,3 Már tízszer is megszégyenítettetek,
hogy durván bántok velem, nem szégyellitek?
- 19,4 De ha valóban tévedtem is,
csak magamra hárul tévedésem.
- 19,5 Csakugyan gúnyolódni akartok velem,
hogy gyalázatomat a szememre vessétek?
- 19,6 Tudjátok meg tehát, hogy Isten alázott meg,
hálójával Ő vett körül engem.
- 19,7 Ha az erőszak miatt kiáltok – nem felel,
ha segítségért – akkor nincs ítélet.
- 19,8 Utamat elfalazta, nem mehetek tovább rajta,
ösvényeimet sötétbe borította.
- 19,9 Méltóságomat levette rólam,
tisztességemet eltávolította.
- 19,10 Leront teljesen, hogy elveszek,
kitépte, akár egy fát, reményemet.
- 19,11 Fölgerjesztette haragját ellenem,
úgy tekint rám, mint ellenségeire.
- 19,12 Seregei egyesült erővel jönnek,
sáncokkal körülvesznek,
letáboroznak sátorom mellett.
- 19,13 Testvéreimet eltávolította mellőlem,
barátaim teljesen elidegenedtek tőlem.
- 19,14 Rokonaim elmaradtak,
ismerőseim elfelejtettek.
- 19,15 Házam zsellérei és szolgálóim idegennek tekintenek,
csak egy jövevény lettem a szemükben.
- 19,16 Szolgámat, ha hívom, nem felel,
magamnak kell könyörögnie.
- 19,17 Szenvedélyem idegen lett feleségemnek,
és kedvességem ágyékom gyermekeinek.
- 19,18 Még a kisgyermek is megvetnek,
kicsúfolnak, mikor fölkelek.
- 19,19 Bizalmas embereim mind eliszonyodtak,
akiket szerettem, ellenem fordultak.
- 19,20 Bőrömhöz és húsomhoz tapadt a csontom,
csak fogam húásával menekültem meg.

- 19,21 Könyörüljete, könyörüljete rajtam, barátaim,
mert Isten keze érintett meg engem!
- 19,22 Miért üldöztök úgy, akár az Isten,
s miért nem laktok már jól a hússal?
- 19,23 Oh, bárcsak a szavaim leírattnának,
bárcsak könyvben lejegyeztetnének!
- 19,24 Vastollal meg íróónnal örökre
kősziklába vésetnének!
- 19,25 De én tudom, a megváltóm él,
és a legvégén a por fölött megáll.
- 19,26 S miután ezt a bőrt megmegrágták,
testem nélkül látom meg majd az Istent.
- 19,27 Akit én magam fogok látni,
az én szemeim látják, nem máséi,
(mikor már) megsemmisültek bensőmben veséim.
- 19,28 Amiért ezt mondjátok: „Mivel kényszerítsük őt?”,
s hogy a dolog gyökere bennem találtatik:
- 19,29 Ezért rettegetek a kardtól,
mert a kard a bűnökre sújtó büntetés,
hogy megtudjátok: van ítélet!

MAJSAI TAMÁS KÖZLEMÉNYEI*

1. Majsai, Tamás: Zárszó. In: Nagy, Péter Tibor; Majsai, Tamás (szerk.) Európa felszabadulásának nyolcvanadik évfordulója. Budapest, Magyarország (2025)
2. Nagy, Péter Tibor (szerk.); Majsai, Tamás (szerk.): Európa felszabadulásának nyolcvanadik évfordulója. Budapest, Magyarország: (2025)
3. Majsai, Tamás: Néhány gondolat és kérdés Wildmann János egyik legutóbbi interjút olvasva. In: Nagy, Péter Tibor (szerk.) Wildmann 70 – tisztelő konferencia (2024)
4. Majsai, Tamás: Az Amida (Tizennyolcas ima) és a keresztény mentálhigiéné (2023). Online előadás, KONFERENCIA HUBAI PÉTER TISZTELETÉRE, WJLF, 2023. november 25–26.
5. Majsai, Tamás: Az ún. zsidómisszió az ökumenétheológia horizontján (2023). Online előadás, Konferencia a 60 éves Nagy Péter Tibor tiszteletére, WJLF, 2023. november 10–12.
6. Majsai, Tamás: „Idegenrendészeti” – megjegyzések egy szóapologetikához (2020). Online előadás, Az 1941-es deportálás. Konferencia, 2020. 12. 20.
7. Majsai, Tamás: A Soá egyes teológia-valláselméleti aspektusai (2020). Előadás, Hetvenöt éve szabadult fel Auschwitz – konferencia a Soá utótörténetéről, Budapest. WJLF Soá és Kereszténység Kutatóintézete és Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet, 2020. január 26.
8. Braham, Randolph L.; Blandl, Borbála (A bibliográfiát gondozta); Gécz, Róbert (A bibliográfiát gondozta); Majsai, Tamás (A bibliográfiát gondozta); Majsai-Hideg, Tünde (A bibliográfiát gondozta); Pápai, Dezső (A bibliográfiát gondozta); Radomír, Mária (A bibliográfiát gondozta); Szalva, Péter (A bibliográfiát gondozta): A magyarországi holokauszt bibliográfiája: Randolph L. Braham Park Kiadó által megjelentetett munkájának digitalizált változata. A szerző megbízásából készítette a Wesley János Lelkészképző Főiskola Theológus és Lelkész Szak a Kőrösmező – Kamenyec-Podolszkij-i deportálás 75. évfordulója alkalmából. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2016), 690 p.
9. Majsai, Tamás: „Mintha élőállat-szállítás volna”. NÉPSZABADSÁG: 50 p. 12 (2014)
10. Majsai, Tamás: Áder és a holokausztrevizionizmus. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2014: január 28. (2014)
11. Majsai, Tamás: Emlékeztőgyűjtés emlékművel. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2014: január 26. (2014)
12. Majsai, Tamás (szerk.): Iratok az 1941-es kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve c. kiadványsorozat keretében 1986-ban megjelent források reprint kiadása az 1944-es deportálás hetvenedik évfordulója alkalmával. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2014). ISBN: 9786155048300
13. Majsai, Tamás (szerk.): Kamenyec-Podolszkijtől Auschwitzig. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2014). ISBN: 9786155048319
14. Majsai, Tamás: Keresztes-Fischer Ferenc mint a deportálás „humanistája”: Egy legenda nyomában. In: Majsai, Tamás (szerk.) Kamenyec-Podolszkijtől Auschwitzig. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2014) pp. 72–73., 2 p.

* A Magyar Tudományos Művek Tárában Majsai Tamás közleményeit a Wesley János Lelkészképző Főiskola könyvtárának vezetője, Hegyi Judit gondozza.

15. Majsai, Tamás: Több, mint aránytévesztés – Néhány bekezdés Pröhle Gergely evangélikus egyháznagy gondolatairól. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2014: március 23. (2014)
16. Majsai, Tamás: A „nincs ügy” – Ekklesioanatómiai észrevételek a Hegedűs-ügy kapcsán I. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: április 24. (2013)
17. Majsai, Tamás: A „nincs ügy” – Ekklesioanatómiai észrevételek a Hegedűs-ügy kapcsán II. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: április 25. (2013)
18. Majsai, Tamás: A „nincs ügy” – Ekklesioanatómiai észrevételek a Hegedűs-ügy kapcsán III. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: április 26. (2013)
19. Majsai, Tamás: A palackőr. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: április 9. (2013)
20. Majsai, Tamás: Babaruha. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: március 20. (2013)
21. Majsai, Tamás: Balog miniszter esete a szabadságharccal, GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: március 19. (2013)
22. Majsai, Tamás: Bálványok és egyházak. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: november 14. (2013)
23. Majsai, Tamás: De ki védi meg Magyarországot? ÉLET ÉS IRODALOM 67: 27 (2013)
24. Majsai, Tamás: Dolgozatok a Magyarországi Református Egyház ügyében 1. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2013)
25. Majsai, Tamás (Az interjút adta): Egyházi pávatánc. Primitív törzsek szintjére süllyedünk. 168 ÓRA 2013: november 13. (2013)
26. Majsai, Tamás: Fölszenteltetné! MAGYAR NARANCS 25: 17 pp. 49–51., 3 p. (2013)
27. Majsai, Tamás: Kik is a kizárandók? Bayer Zsolt békéjéért! GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: január 14. (2013)
28. Majsai, Tamás: Szegő Péter meggondolatlan soraihoz. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2013: október 6. (2013)
29. Majsai, Tamás: Testvérközösségi születésnap. EGYHÁZFÓRUM 2013: október 4. (2013)
30. Iványi, Gábor; Majsai, Tamás: Iványi Gábor és Majsai Tamás levele Schweitzer József főrabbinak. NÉPSZAVA: június 7. p. 10 (2012)
31. Majsai, Tamás: A Hit Gyülekezete folytatja csoportegoista politikáját. NÉPSZABADSÁG: március 22. (2012)
32. Majsai, Tamás: A Hit Gyülekezete válaszára. NÉPSZABADSÁG: május 2. (2012)
33. Majsai, Tamás: A magyarországi kisegyházak küzdelmei a 2011-es egyházügyi törvény által végrehajtott jogfosztással szemben I. rész. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2012)
34. Majsai, Tamás: A MET-, illetve az Iványi Gábor-ügyhöz. NÉPSZAVA: február 19. (2012)
35. Majsai, Tamás: A Pápai Magyar Intézet a magyarországi állambiztonság szolgálatában. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2012)
36. Majsai, Tamás: Antifasiszták, demokraták, ébresztő! GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 2012: december 2. (2012)
37. Majsai, Tamás: Főtiszteletű Püspök úr! Majsai Tamás református lelkész nyílt levele Bölcskei Gusztáv püspökhöz Horthy Miklós emléktáblájának újraavatása ügyében. GALAMUS-CSOPORT / GALAMUS.HU 4: május 19. (2012)
38. Majsai, Tamás: Két rangos teológiai tudományi kézikönyv a zsidóellenesség keresztény attitűdjeinek emberöltőkön átívelő kondicionálásában. In: Bíró, Zsuzsanna Hanna; Nagy, Péter Tibor (szerk.) Zsidóság: tradicionalitás és modernitás: tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából: 2011. december 14–16. között tartott konferencia szerkesztett anyaga. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2012) 581 p.
39. Majsai, Tamás: Nyílt levél dr. Navracsics Tibor közigazgatási és igazságügyi miniszterhez az egyházi ügyek visszasságának néhány kérdésében. NÉPSZAVA: január 16. (2012)

40. Majsai, Tamás: Nyílt levél Máté-Tóth Andrásához, a vallástudóshoz és keresztény teológushoz. NÉPSZABADSÁG: február 6. Paper: 3 (2012)
41. Bánlaky, Pál (szerk.); Bukovics, István (szerk.); Lukács, Péter (szerk.); Majsai, Tamás (szerk.): Nyisd meg a szád a néma helyett 1.: Köszöntő könyv Iványi Gábor 60. születésnapjára. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2011), 509 p. ISBN: 9786155048067
42. Bánlaky, Pál (szerk.); Bukovics, István (szerk.); Lukács, Péter (szerk.); Majsai, Tamás (szerk.): Nyisd meg a szád a néma helyett 2.: Iványi Gábor szellemi műhelyéből. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2011), 594 p. ISBN: 9786155048074
43. Iványi, Gábor; Majsai, Tamás (szerk.): Imádság csöndes dögvészért. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2011). ISBN: 9789639744271
44. Majsai, Tamás: A Wesley János Lelkészképző Főiskola, a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség és a Wesley János Kiadó által megjelentetett kiadványok bibliográfiai jegyzéke (2011)
45. Majsai, Tamás: Iványi Gábor irodalmi munkásságának bibliográfiája (1979–2011). In: Bánlaky, Pál; Bukovics, István; Lukács, Péter; Majsai, Tamás (szerk.) Nyisd meg a szád a néma helyett 1.: Köszöntő könyv Iványi Gábor 60. születésnapjára, Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2011) 509 p. pp. 479–500., 22 p.
46. Majsai, Tamás: Kegyelet, emlékezés és emlékeztetés: A Wesley János Lelkészképző Főiskola és a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség a Kőrösmező–Kamenyec-Podolszkij-i deportálás 70. évfordulója alkalmával. NÉPSZAVA: 200 p. 4 (2011)
47. Majsai, Tamás: Kócos aproximáció Iványi Gábor életútjához és életművéhez. In: Bánlaky, Pál; Bukovics, István; Lukács, Péter; Majsai, Tamás (szerk.) Nyisd meg a szád a néma helyett 2.: Iványi Gábor szellemi műhelyéből. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2011) 594 p. pp. 11–26., 16 p.
48. Majsai, Tamás: Megemlékezve és nem búcsúzva: Gyászbeszéd Iványi Tiborné ravatalánál. ÉLET ÉS VILÁGOSSÁG: 8 pp. 9–11., 3 p. (2011)
49. Majsai, Tamás: Néhány gondolat a „mennyből az angyal”-t követően országgyűlési képviselőként tevékenykedő lelkésztestvéreimhez... NÉPSZAVA: december 30. (2011)
50. Majsai, Tamás: Soá, Porrajmos, Holocaust: Egy (irodalom)történész esete a „poromajos”-szal. In: Bánlaky, Pál; Bukovics, István; Lukács, Péter; Majsai, Tamás (szerk.) Nyisd meg a szád a néma helyett: Köszöntő könyv Iványi Gábor 60. születésnapjára. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2011) 509 p. pp. 323–346., 24 p.
51. Majsai, Tamás (szerk.): „Ma harcot kell vívni – politizálni kell!”: Köszöntő könyv Bárdos-Féltoronyi Miklós 75. születésnapjára. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010). ISBN: 9789638680440
52. Majsai, Tamás: A Magyarországi Metodista Egyház a fogság és szabadság dilemmájában: Az útkereséstől az egyházszakadás első állomásáig (1970–1974). Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010)
53. Majsai, Tamás: A Soá Magyarországon 1941-ben. In: Majsai, Tamás (szerk.) Tilalomfák ellenében: Köszöntő könyv Várdy Péter 75. születésnapjára. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010) 638 p. pp. 83–115., 33 p.
54. Majsai, Tamás: Egyházak és Soá „az ország egyetlen konzervatív, keresztény napilapjában” 1996-ban: Egy történészpublicisztikai epizód. In: Majsai, Tamás (szerk.) „Ma harcot kell vívni – politizálni kell!”: Köszöntő könyv Bárdos-Féltoronyi Miklós 75. születésnapjára. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010) pp. 108–129., 22 p.

55. Majsai, Tamás: Élni a tilalomfák ellenében. In: Majsai, Tamás (szerk.) *Tilalomfák ellenében: Köszöntő könyv Várdy Péter 75. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010) 638 p. pp. 9–12., 4 p.
56. Majsai, Tamás: Hetvenöt év a holnap jegyében: Bárdos-Féltoronyi Miklós megközelítése. In: Majsai, Tamás (szerk.) „Ma harcot kell vívni – politizálni kell!”: Köszöntő könyv Bárdos-Féltoronyi Miklós 75. születésnapjára. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010) pp. 9–11., 3 p.
57. Majsai, Tamás: Nagy Balázs életútja az igazság mérlegén. In: Majsai, Tamás (szerk.) *Nagy Balázs emlékkonferencia*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010)
58. Majsai, Tamás (szerk.): *Nagy Balázs emlékkonferencia*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010)
59. Majsai, Tamás (szerk.); Majsai, Tamás (fordító): *Teológiai tanulmányok: Szaktheológiai fordítások II.* Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010)
60. Majsai, Tamás (szerk.): *Tilalomfák ellenében: Köszöntő könyv Várdy Péter 75. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010), 638 p. ISBN: 0669003216292
61. Péter, Hubai (szerk.); Tamás, Majsai (szerk.): *A te könyvedbe mind ezek béirattattak: Szimpozion a Bibliáról 2009*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2010), 350 p. ISBN: 9789638680457
62. Majsai, Tamás: Államfő nélküli ország. In: Majsai, Tamás; Nagy, Péter Tibor (szerk.) *Lukács, a mi munkatársunk, a WJLF tisztelgő kötete Lukács Péter 60. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009) 275 p. pp. 172–187., 16 p.
63. Majsai, Tamás: Bánlaky Pál írásainak bibliográfiája (1961–2009). In: Majsai, Tamás (szerk.) *Csak hogy a szegényekről megemlékezzünk! (Pál apostol, Gal. 2,10.): A WJLF tisztelgő kötete Bánlaky Pál 70. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009) 222 p. pp. 209–220., 12 p.
64. Majsai, Tamás: *Crucifixus sub Pontio Pilato: Egybehordott írások a zsidó-keresztény kapcsolatok tárgyköréből*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009)
65. Majsai, Tamás (szerk.): *Csak hogy a szegényekről megemlékezzünk! (Pál apostol, Gal. 2,10.): A WJLF tisztelgő kötete Bánlaky Pál 70. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009), 222 p. ISBN: 9789639744233
66. Majsai, Tamás: Emlékmű és emléktábla az 1941-es magyarországi deportálás két ukrainai helyszínén: Kamenyec-Podolszkijban és Kőrösmezőn. *ÉLET ÉS IRODALOM* 53: 40 (2009)
67. Majsai, Tamás: Ima, imák, miniszterelnökök: Forgács a teológus közéletteológiai műhelyéből. In: Majsai, Tamás (szerk.) *Csak hogy a szegényekről megemlékezzünk! (Pál apostol, Gal. 2,10.): A WJLF tisztelgő kötete Bánlaky Pál 70. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009) 222 p. pp. 138–145., 8 p.
68. Majsai, Tamás: Lukács Péter szakirodalmi munkásságának bibliográfiája (1976–2008). In: Majsai, Tamás; Nagy, Péter Tibor (szerk.) *Lukács, a mi munkatársunk, a WJLF tisztelgő kötete Lukács Péter 60. születésnapjára*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009) 275 p. pp. 265–274., 10 p.
69. Majsai, Tamás (szerk.); Nagy, Péter Tibor (szerk.) *Lukács, a mi munkatársunk, a WJLF tisztelgő kötete Lukács Péter 60. születésnapjára* Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2009), 275 p. ISBN: 9789639744240
70. Muzsnai, László; Majsai, Tamás (szerk.) *A lélek rejtelmes világa: Psycho-metafizikai és psycho-analitikai tanulmány a „tudatalatti” lelki valóság problémáiról*. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2009)

71. Majsai, Tamás: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel” – Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban, esettanulmányok II. BESZÉLŐ 13: 1 pp. 58–85., 28 p. (2008)
72. Majsai, Tamás: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel” – Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban, esettanulmányok III. BESZÉLŐ 13: 3 pp. 77–94., 18 p. (2008)
73. Majsai, Tamás: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel” – Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban, esettanulmányok IV. BESZÉLŐ 13: 4 pp. 80–99., 20 p. (2008)
74. Majsai, Tamás: Erec Izrael és népének hatvan évvel ezelőtti újjászületésére. ÉLET ÉS IRODALOM 52: 20 (2008)
75. Majsai, Tamás: Lelkek és nem lelkek Tatárszentgyörgyön. ÉLET ÉS IRODALOM 52: 2 (2008)
76. Majsai, Tamás (szerk.); Majsai, Tamás (fordító): Zsidóság, egyházak, teológia II.: Szakfordítások. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2008)
77. Majsai, Tamás: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel” – Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban, esettanulmányok I. BESZÉLŐ 12: 12 pp. 44–65., 22 p. (2007)
78. Majsai, Tamás (fordító); Majsai, Tamás (forráskiadás készítője): A hollandiai remonstránsok hitvallási nyilatkozata (2006). WESLEY THEOLÓGIAI ÉS VALLÁSTUDOMÁNYI LAPOK: 1 p. 1 (2007)
79. Majsai, Tamás: A köztársasági elnök nem óvodás. ÉLET ÉS IRODALOM 53: 36 (2007)
80. Majsai, Tamás: Az Új Kijelentés rabjai: Nyílt levél Balog Zoltánhoz. NÉPSZABADSÁG: 4 p. 13 (2007)
81. Majsai, Tamás: Két „szovjet” asszony esete a „Pápai” fedőnevű papi ügynökkel In: Mártonffy, M; Petrás, É (szerk.) Szétosztott teljesség: A hetvenöt éves Boór János köszöntése. Budapest, Magyarország: Mérleg (2007) 408 p. pp. 270–294., 25 p.
82. Majsai, Tamás: Néhány szó a Militia Christi postbolsevik dandárjáról. MOZGÓ VILÁG 33: 8 pp. 44–56., 13 p. (2007)
83. Fazekas, Csaba; Gábor, György; Iványi, Gábor; Majsai, Tamás: Kampánykór. EVANGÉLIKUS ÉLET: EGYHÁZTÁRSADALMI BELMISSZIÓI KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI HETILAP 2006: február 19. p. 11 (2006)
84. Karády, Viktor; Nagy, Péter Tibor; Majsai, Tamás (szerk.): Database for Eastern-Slovakia And North-Eastern Hungary Vol. 2.: Educational inequalities and denominations, 1910. Budapest, Magyarország: Wesley János Kiadó (2006), 179 p. ISBN: 9789638718198
85. Majsai, Tamás: A felbontott levél: A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körleveléről. MAGYAR NARANCS 18: 5 pp. 48–52., 5 p. (2006)
86. Majsai, Tamás: Dokumentumok a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség múltjából: Készült a MET állami elismerésének 25. évfordulója alkalmával. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2006)
87. Majsai, Tamás (szerk.): Évkönyv I.: Theológus és Lelkész Szak Vallástanár Szak. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (2006)
88. Majsai, Tamás: Harminc éven át állambiztonsági ügynökök álltak a református egyház élén. MOZGÓ VILÁG 32: 4 pp. 83–95., 13 p. (2006)
89. Majsai, Tamás: Mi, zakariánusok. MAGYAR NARANCS 18: 7 pp. 50–51., 2 p. (2006)
90. Majsai, Tamás: Önvizsgálat – etikai kérdések – állambiztonság és egyház. ÉLET ÉS IRODALOM 50: 5 (2006)
91. Karl, Barth; Bereczky, Albert; Majsai, Tamás (szerk.): Karl Barth és Bereczky Albert egy levélváltása (1951). Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2005)
92. Majsai, Tamás: „A haladó tábor egysége érdekében”: Ügynökök az egyházakban – III. rész. MAGYAR NARANCS 17: 11 pp. 18–20., 3 p. (2005)
93. Majsai, Tamás: „Őszinte, odaadó munkájáért”: Ügynökök az egyházakban – IV. rész. MAGYAR NARANCS 17: 12 pp. 15–16., 2 p. (2005)

94. Majsai, Tamás: „Teljes mértékben lekompromittálta magát”: Ügynökök az egyházakban – II. rész. MAGYAR NARANCS 2005: 10 pp. 17–19., 3 p. (2005)
95. Majsai, Tamás: A Hit Gyülekezete szent – az őket támogató vélemény szabad. ÉLET ÉS IRODALOM 49: 40 p. 8 (2005)
96. Majsai, Tamás: A pokol kapui: Az egyházi kollaborációról. 168 ÓRA 17: 11 pp. 18–21., 4 p. (2005)
97. Majsai, Tamás: Egyházak és titkosszolgálatok I. MOZGÓ VILÁG 31: 2 pp. 3–34., 32 p. (2005)
98. Majsai, Tamás (szerk.): Egyházak és ügynökök: Forrásközlés az „Egyházak és államhatalom” című kutatási program internetes portálján. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2005)
99. Majsai, Tamás: Frenkl Róbert esete a hócipővel. NÉPSZABADSÁG: 29 p. 14 (2005)
100. Majsai, Tamás: Ügynökök az egyházakban. MAGYAR NARANCS 17: 9 pp. 16–21., 6 p. (2005)
101. Németh, László; Majsai, Tamás: Egyházak és titkosszolgálatok II. MOZGÓ VILÁG 31: 4 pp. 103–120., 18 p. (2005)
102. Ernst, Troeltsch; Majsai, Tamás (szerk.); Nagy, Péter Tibor (szerk.): Vallásszociológiai írások I.: Keresztény egyházak és vallási csoportok szociális tanításai 1. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2004)
103. Kovács, Judit; Majsai, Tamás (szerk.): Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámos műveiben. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2004)
104. Majsai, Tamás: A homoszexualitás kérdése az ausztriai protestáns egyházakban. ÉLET ÉS IRODALOM 48: 25 p. 6 (2004)
105. Majsai, Tamás: A Keresztény Békekonferencia tevékenységének magyarországi dokumentumai: Egyháztörténelem az állambiztonsági iratok tükrében 4. Munkaanyag – kizárólag hallgatói használatra. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2004)
106. Majsai, Tamás: Bűnbánati és könyörgő istentisztelet. HAJDÚ-BIHARI NAPLÓ 61: 156 p. 13 (2004)
107. Majsai, Tamás: Heródesek járták be Magyarországot. MAGYAR NARANCS 16: 1–2 pp. 57–59., 3 p. (2004)
108. Majsai, Tamás: Kérdések. NÉPSZABADSÁG: 13/2 p. 18 (2004)
109. Majsai, Tamás: Keresztény szegyenkezés. NÉPSZABADSÁG: 297 p. 12 (2004)
110. Majsai, Tamás: Komolytalan kesergés. ÉLET ÉS IRODALOM 48: 7 p. 2 (2004)
111. Majsai, Tamás: Lectori salutem! In: Ernst, Troeltsch – Majsai, Tamás; Nagy, Péter Tibor (szerk.) Vallásszociológiai írások I.: Keresztény egyházak és vallási csoportok szociális tanításai 1. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2004) pp. 5–6., 2 p.
112. Majsai, Tamás: Mel Gibson és Belzebúb. NÉPSZABADSÁG: 94 p. 14 (2004)
113. Majsai, Tamás: Óvás Mel Gibson „evangéliumától”. NÉPSZABADSÁG: 74 p. 16 (2004)
114. Majsai, Tamás: Soá-emlékhely és társadalmi közfigyelem. ÉLET ÉS IRODALOM 48: 37 pp. 8–9., 2 p. (2004)
115. Majsai, Tamás: Testvéri gondolatok Magyarország keresztényeihez, keresztény egyháztagjaihoz és keresztény egyházi vezetőihez a Soá magyarországi drámájának 60. évfordulója alkalmával. ÉLET ÉS IRODALOM 48: 16 pp. 10–11., 2 p. (2004)
116. Schubert, Gusztáv; Gábor, György (az interjút adta); Majsai, Tamás (az interjút adta); Tillmann, József (az interjút adta): Megváltás a multiplexben – Beszélgetés Gábor Györggyel, Majsai Tamással és Tillmann Józseffel Mel Gibson Passiójáról. FILMVILÁG 47: 5 pp. 4–11., 8 p. (2004)
117. John, Wesley; Iványi, Tiborné (szerk.); Majsai, Tamás (szerk.); Czövek, Sára (fordító): Az Úr a mi igazságunk: Wesley János 53 igehirdetése. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2003)

118. Majsai, Tamás (szerk.): A cigányság esélyei az uniós csatlakozás küszöbén. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2003)
119. Majsai, Tamás: A Soá és a magyarországi katolikus katekézis. MOZGÓ VILÁG 29: 2 pp. 23–52., 30 p. (2003)
120. Majsai, Tamás: A Soá recepciója a katolikus egyházi-theológiai szakirodalomban. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2003)
121. Majsai, Tamás: A Szécsey-dosszié: Egyháztörténelem az állambiztonsági iratok tükrében 3. Munkaanyag – kizárólag hallgatói használatra. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2003)
122. Majsai, Tamás (szerk.): Egyházfinanszírozás, egyházpolitika. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2003)
123. Majsai, Tamás (szerk.): Európai Unió és a vallások. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2003)
124. Dessewffy, Tibor; Heinz, Karlusch; Heimo, Rampensreiter; Majsai, Tamás (szerk.): Globalizáció, modernizáció és szociálpolitika: Dessewffy Tibor, Heinz Karlusch és Heimo Rampensreiter előadásai. Osztrák-magyar tanulmányi szimpózium. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2002)
125. Majsai, Tamás: A Soá és a magyarországi katolikus katekézis. In: Karsai, László; Molnár, Judit (szerk.) Küzdelem az igazságért: Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Budapest, Magyarország: MAZSIHISZ (2002) 785 p. pp. 435–449., 15 p.
126. Majsai, Tamás: Az egyházak szerepe a kampányban. MOZGÓ VILÁG 28: 12 pp. 11–34., 24 p. (2002)
127. Majsai, Tamás: Bálványklerikalizmus. MOZGÓ VILÁG 28: 5 p. 43 (2002)
128. Majsai, Tamás: Egyházak és szekták az 1945 utáni történelem erőterében: Válogatott írások. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2002)
129. Majsai, Tamás: Egyházi és teológiai dokumentumok a homofília tárgykörében: Fordítások. Munkaanyag – kizárólag hallgatói használatra. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2002)
130. Majsai, Tamás: John Wesley születésének tricentenáriuma alkalmával tartott ünnepi megemlékezés: Metodizmus az evangéliumi akcionarizmus és a népegyházi önértelmezés szorítójában. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2002)
131. Majsai, Tamás: Kontinuitás és diszkontinuitás kérdései az 1945 utáni egyházpolitikában. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2002)
132. Majsai, Tamás: Quo vadis egyházpolitika? MAGYAR NARANCS 14: 24 p. 20 (2002)
133. Majsai, Tamás: VIGYÁZAT! Borjú isten új szektát szült! Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2002)
134. Majsai, Tamás: A fordított kereszt evangélistái. MAGYAR NARANCS 13: 12 pp. 46–47., 2 p. (2001)
135. Majsai, Tamás: Az atya, a csemete és a zsinat. MAGYAR NARANCS 13: 49 pp. 42–43., 2 p. (2001)
136. Majsai, Tamás: Dávid és Jonatán I. MAGYAR NARANCS 13: 35 pp. 42–43., 2 p. (2001)
137. Majsai, Tamás: Dávid és Jonatán II. MAGYAR NARANCS 13: 35 pp. 40–43., 4 p. (2001)
138. Majsai, Tamás: Jézus átvilágít, de pénzt nem ad. MOZGÓ VILÁG 27: 11 pp. 22–38., 17 p. (2001)
139. Majsai, Tamás: A német kulturális hemiszféra kontinentális metodizmusa és a fasizmus: Metodizmus és államhatalom. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2000)
140. Majsai, Tamás: A protestáns ökumené hidegháború alatti korszakának magyarországi dokumentumai II.: Egyháztörténelem az állambiztonsági iratok tükrében. Munkaanyag

- kizárólag hallgatói használatra. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2000)
141. Majsai, Tamás: A soá és a zsidóság a református hittankönyvekben. In: Nagy, Péter Tibor (szerk.) Oktatáspolitikai és vallásszabadság: Állam – egyház – iskola – társadalom a 20. században. Budapest, Magyarország: Új Mandátum Könyvkiadó (2000) 290 p. pp. 113–142., 30 p.
 142. Majsai, Tamás: A Soá szingularitása, avagy a saruk leoldása: Hozzászólás egy volt Soá-kutató (egykor közeli barátom) szellemi metamorfózisához. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (2000)
 143. Majsai, Tamás: Célkereszt és menóra. MAGYAR NARANCS 12: 49 p. 42 (2000)
 144. Majsai, Tamás: Kormányzati egyházellenesség. MAGYAR NARANCS 12: 27 p. 19 (2000)
 145. Majsai, Tamás: Palástolt és palástos ügynökök. MAGYAR NARANCS 12: 42 p. 42 (2000)
 146. Gadó, János; Horányi, Özséb (Az interjút adta); Majsai, Tamás (Az interjút adta): Párbeszéd vagy pár beszéd?: Beszélgetés Horányi Özsébbel, a Pax Romana Fórum vezetőjével és Majsai Tamás református lelkésszel a pannonthalmi „Magyar megfontolások a soáról” konferencia kapcsán. SZOMBAT 11: 1 pp. 6–9., 4 p. (1999)
 147. Majsai, Tamás: A protestáns ökumené hidegháború alatti korszakának magyarországi dokumentumai I.: Egyháztörténelem az állambiztonsági iratok tükrében. Munkaanyag – kizárólag hallgatói használatra. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1999)
 148. Majsai, Tamás (szerk.): Előadások a tanévnyitó Wesley Napon 1999. szeptember 16-án. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) (1999)
 149. Majsai, Tamás: HAMM – bekaplak! ÉLET ÉS IRODALOM 43: 42 p. 10 (1999)
 150. Majsai, Tamás: Metodizmus Magyarországon 1945 után és a MET történetének kezdetei: Konfliktusteoretikai értelmezéskísérlet. In: Majsai, Tamás (szerk.) Előadások a tanévnyitó Wesley Napon 1999. szeptember 16-án Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1999)
 151. Majsai, Tamás: Néhány tétel a hazugságról. ÉLET ÉS IRODALOM 43: 42 (1999)
 152. Majsai, Tamás: Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához. In: Hamp, G; Horányi, Ö; Rábai, L (szerk.) Magyar megfontolások a Soáról. Budapest, Magyarország, Pannonthalma, Magyarország: Balassi Kiadó, Pannonthalmi Főapátság, Magyar Pax Romana (1999) 345 p. pp. 179–211., 33 p.
 153. Böhm, Ágnes; Majsai, Tamás (az interjút adta): Mit parancsol a szeretet?: Húsvéti beszélgetés Majsai Tamással. MAGYAR HÍRLAP: 86 (1998)
 154. Majsai, Tamás: Flucht, Deportation und „Vergangenheitsbewältigung”: Über ein trauriges Kapitel österreichisch-ungarischer Geschichte. DER NEUE PESTER LLOYD 1998: 5.20 (1998)
 155. Majsai, Tamás: Muzsnai Lászlóra emlékezünk. HEGYVIDÉK: A XII. KERÜLETI POLGÁROK LAPJA 28: 1 p. 11 (1998)
 156. Majsai, Tamás: Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához: Előadás-vázlat. ÚJ ÉLET: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK SZÖVETSÉGÉNEK LAPJA 53: 23 p. 5 (1998)
 157. Majsai, Tamás: Zsidóság, egyházak, teológia. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1998)
 158. Majsai, Tamás: A magyarországi református egyház és a „svájci” ökumené a Soáh idején: Egy lehetőség lehetetlenségének története. In: Braham, R; Pók, A (szerk.) The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later. New York, Amerikai Egyesült Államok: Columbia University Press (1997) 783 p. pp. 457–509., 53 p.

159. Majsai, Tamás: Kinek a titka?: Egyházak versus Hivatal. In: Nyerges, András (szerk.) Közérdekű iratok, adatok és az állampolgár: Levéltári Nap: BFL 1996. Budapest, Magyarország: Budapest Főváros Levéltára (1997) 147 p. pp. 81–128., 48 p.
160. Majsai, Tamás: Vallástipológiai dolgozatok a zsidó és keresztény ünnepekről. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1997)
161. Majsai, Tamás: A Belügyminisztérium, az Állami Egyházügyi Hivatal és a hierarchia „szent szövetsége” egy maroknyi metodista lázadó ellen: Fejezetek a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség protohistorikumából. In: Majsai, Tamás (szerk.) Huszonöt éves a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1996)
162. Majsai, Tamás: Az írástudók felelőtlensége: Válasz dr. Lanczendorfer Erzsébet nyílt levelére. ÚJ MAGYARORSZÁG 6: 254 p. 11 (1996)
163. Majsai, Tamás: Előszó. In: Szirtes, Zoltán (szerk.) Temetetlen halottaink: 1941. Kőrösmező, Kamenyec-Podolszk Budapest, Magyarország: Szerzői kiadás (1996) pp. 9–11., 3 p.
164. Majsai, Tamás: (szerk.) Huszonöt éves a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1996)
165. Majsai, Tamás: Püspöki összefüggések. NÉPSZABADSÁG: 194 p. 13 (1996)
166. Majsai, Tamás (szerk.); Majsai, Tamás (fordító): Teológiai tanulmányok: Szaktheológiai fordítások. Budapest, Magyarország: Wesley János Lelkészképző Főiskola (1996), 86 p.
167. Majsai, Tamás: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában”. BUDAPESTI NEGYED 3: 2 pp. 169–175., 7 p. (1995)
168. Majsai, Tamás: „Szolidaritás – de mivel?” REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 39: 32 p. 6 (1995)
169. Majsai, Tamás: A magyarországi református egyház és a Holocaust: A nyilvános tiltakozás története. VILÁGOSSÁG 36: 5 pp. 50–80., 31 p. (1995)
170. Majsai, Tamás: Szálla alá poklokra: In memoriam Éliás József. Respublika: a heti hírmagazin 2: 19 pp. 30–31., 2 p. (1995)
171. Majsai, Tamás: A Kamenyec-Podolszkij-i deportálás. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 16: 7 pp. 26–29., 4 p. (1994)
172. Majsai, Tamás: A magyar Holocaust első felvonása, 1941. In: Králl, Csaba (szerk.) Holocaust emlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából Budapest, Magyarország: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség (1994) 427 p. pp. 303–309., 7 p.
173. Majsai, Tamás: A protestáns egyházak az üldözés ellen. In: M, Kiss Sándor (szerk.) Magyarország 1944 Budapest, Magyarország: Pro Homine 1944 Emlékbizottság, Nemzeti Tankönyvkiadó (1994) 330 p. pp. 150–184., 35 p.
174. Majsai, Tamás: A soá [holocaust] és a zsidóság napjaink református hittankönyveiben. In: Raj, Tamás (szerk.) A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat: Zsidóság a tankönyvekben Budapest, Magyarország: Makkabi Könyv és Zeneműkiadó (1994) pp. 64–115., 52 p.
175. Majsai, Tamás: Álomidő. NAP: FÜGGETLEN KÖZÉLETI HETILAP 5: 52 p. 3 (1994)
176. Majsai, Tamás: Egy elfelejtett Igaz Ember: Szántó Dénes Bálint: With God against Hitler című munkájának kritikai szövegkiadása. EGYHÁZ ÉS VILÁG 5: 5–6 pp. 41–60., 20 p. (1994)
177. Majsai, Tamás: Karl Barth és Bereczky Albert egy levélváltása (1951): Forrásfeldolgozás. Védés éve: 1997 Megjelenés/Fokozatszerzés éve: 1994
178. Andrassew, Iván; Majsai, Tamás (az interjút adta): Krisztus palástja. NÉPSZABADSÁG: 12 p. 10 (1993)

179. Filep, Tamás Gusztáv; Majsai, Tamás (az interjút adta): A megbocsátásnak nem előfeltétele a bocsánatkérés. NAP: FÜGGETLEN KÖZÉLETI HETILAP 5: 19 pp. 8–9., 2 p. (1993)
180. Majsai, Tamás: „Saul, Saul, mit kergetsz engem?” KÖZTÁRSASÁG 2: 19 pp. 50–51., 2 p. (1993)
181. Majsai, Tamás: Publikációs részletek. In: Karsai, László (szerk.) Befogadók: írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993 [The Welcomers. Writings against Anti-Semitism 1882–1993] Budapest, Magyarország: Aura Kiadó (1993) 256 p. pp. 152–153., 2 p.
182. Majsai, Tamás: Publikációs részletek. In: Karsai, László (szerk.) Befogadók: írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993 [The Welcomers. Writings against Anti-Semitism 1882–1993] Budapest, Magyarország: Aura Kiadó (1993) 256 p. pp. 200–201., 2 p.
183. Majsai, Tamás: Publikációs részletek. In: Karsai, László (szerk.) Befogadók: írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993 [The Welcomers. Writings against Anti-Semitism 1882–1993] Budapest, Magyarország: Aura Kiadó (1993) 256 p. pp. 205–209., 5 p.
184. Majsai, Tamás: „Szabad lopás szabad államban”: Az állam és a református egyház közötti tárgyalások jegyzőkönyve (1948) III. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 8 pp. 7–13., 7 p. (1991)
185. Majsai, Tamás: „Szabad lopás szabad államban”: Az állam és a református egyház közötti tárgyalások jegyzőkönyve (1948) I. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 4 pp. 8–16., 9 p. (1991)
186. Majsai, Tamás: „Szabad lopás szabad államban”: Az állam és a református egyház közötti tárgyalások jegyzőkönyve (1948) II. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 6 pp. 10–19., 10 p. (1991)
187. Majsai, Tamás: „Szabad lopás szabad államban”: Az állam és a református egyház közötti tárgyalások jegyzőkönyve (1948) IV. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 9 pp. 5–10., 6 p. (1991)
188. Majsai, Tamás: „Szigorúan bizalmas!”: Feljegyzés a nem katolikus egyházak lelkészeinek és segédlelkészeinek kongruaemeléséről. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 2 pp. 16–17., 2 p. (1991)
189. Majsai, Tamás: A 265 éves jubileumi mérleg: a szocialista építés eredményei és feladata. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 11 pp. 23–24., 2 p. (1991)
190. Majsai, Tamás: Alkotmányunk ünnepe: Írta: Péter János. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 14 pp. 23–24., 2 p. (1991)
191. Majsai, Tamás: Armageddon előtt? EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 9 p. 19 (1991)
192. Majsai, Tamás: Az ÁEH titkai (?): Recenzió: dr. Szántó Konrád OFM: Az egyházügyi hivatal titkai. Mécses Kiadó. s. l. 1990. 93. EGYHÁZ ÉS VILÁG 2: 2 pp. 21–24., 4 p. (1991)
193. Majsai, Tamás: Protestant Under Communism. NEW HUNGARIAN QUARTERLY 32: 123 pp. 58–67., 10 p. (1991)
194. Majsai, Tamás: „...Rákosi telefonon hazarendelt...”: Kiss Roland lemondólevele. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 10 pp. 5–11., 7 p. (1990)
195. Majsai, Tamás: „Magasabbrendű szempontok szolgálatában”: Adalék a református egyház két teológiai főiskolájának 1951-es felszámolásához. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 11 pp. 12–15., 4 p. (1990)
196. Majsai, Tamás: „Szinte szó szerint bekövetkezett az, amit Rákosi mondott”: Kiss Roland és Bereczky Albert levélváltása. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 7 pp. 7–11., 5 p. (1990)
197. Majsai, Tamás: A Holocaust néhány egyházhistoriográfiai vonatkozása. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 3 pp. 10–13., 4 p. (1990)
198. Majsai, Tamás: Crucifixus sub Pontio Pilato. THEOLOGIAI SZEMLE 33: 2 pp. 93–108., 16 p. (1990)
199. Majsai, Tamás: In memoriam Nadap: Hubai Pál (1905–1990) emlékezete. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 16 p. 22 (1990)
200. Majsai, Tamás: Isten szeme lát-e még?: Gondolatok Carpentras kapcsán. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 4 p. 19 (1990)
201. Majsai, Tamás; Mester, Miklós; Schmidt, Mária: Komoly Ottó naplója. In: Schmidt, Mária Kollaboráció vagy kooperáció?: A Budapesti Zsidó Tanács Budapest, Magyarország: Minerva Kiadó (1990) 445 p. pp. 113–242., 130 p.

202. Majsai, Tamás: Napló: A [budapesti] egyházmegye egyházmegyei tanácsa 1952. június 27-én tartott üléséről: A budapesti református gimnáziumok felajánlásának jegyzőkönyvi dokumentuma. EGYHÁZ ÉS VILÁG 1: 13 pp. 13–18., 6 p. (1990)
203. Majsai, Tamás: The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf In: Studies on the Holocaust in Hungary Boulder (CO), Amerikai Egyesült Államok: Columbia University Press (1990) pp. 113–163., 51 p.
204. Majsai, Tamás: Auschwitz az egyházban. ÚJ EMBER: KATOLIKUS HETILAP 45: 53 p. 2 (1989)
205. Majsai, Tamás: Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből: Slachta Margit fellépése a Csíkszeredáról kiutasított zsidók érdekében. MEDVETÁNC 9: 1988/4–1989/1 pp. 3–33., 31 p. (1989)
206. Majsai, Tamás: Kéretlen bejegyzés egy emlékkönyvbe. ÚJ ÉLET: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK SZÖVETSÉGÉNEK LAPJA 44: 2 p. 1 (1989)
207. Majsai, Tamás: Szenes Sándor: Befejezetlen múlt. KRITIKA: TÁRSADALOMELMÉLETI ÉS KULTURÁLIS LAP 16: 1 p. 30 (1987)
208. Majsai, Tamás: A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben. In: Benda, Kálmán; Beliczay, Angéla; Erdős, György; Nagy, Edit; Szabó, Julianna (szerk.) A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve Budapest, Magyarország: Magyar Tudományos Akadémia (MTA) (1986) pp. 59–86., 28 p.
209. Majsai, Tamás: Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941. In: Benda, Kálmán; Beliczay, Angéla; Erdős, György; Nagy, Edit; Szabó, Julianna (szerk.) A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve Budapest, Magyarország: Magyar Tudományos Akadémia (MTA) (1986) pp. 195–237., 43 p.
210. Majsai, Tamás: Deportálás – 1941. ÚJ EMBER: KATOLIKUS HETILAP 42: 4 p. 2 (1985)
211. Majsai, Tamás: „Műveld a csodát, ne magyarázd!”: Emlékezés Bognár Istvánra. REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 28: 5 p. 3 (1984)
212. Majsai, Tamás: A Kálvin-kutatás útján: Több fontos téma a Doktorok Kollégiuma egyház-történetészeinek ülésén. REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 28: 7 p. 3 (1984)
213. Majsai, Tamás: Áldott legyen Mardokeus! EVANGÉLIKUS ÉLET: EGYHÁZTÁRSADALMI BELMISZIÓI KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI HETILAP 49: 9 p. 2 (1984)
214. Majsai, Tamás: Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen: Recenzió. REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 28: 21 p. 4 (1984)
215. Majsai, Tamás: Chanukka – a fény ünnepe. ÚJ EMBER: KATOLIKUS HETILAP 41: 51 p. 3 (1984)
216. Majsai, Tamás: Dokumentumok az 1944-es magyarországi deportálásokról. REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 27: 23 p. 4 (1984)
217. Majsai, Tamás: Örömváros örömmel. REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 28: 20 p. 4 (1984)
218. Majsai, Tamás: „És beszéld el fiadnak...!” ÚJ EMBER: KATOLIKUS HETILAP 39: 20 p. 2 (1983)
219. Majsai, Tamás: Az ősi pünkösdi ünnep. ÚJ EMBER: KATOLIKUS HETILAP 39: 21 p. 3 (1983)
220. Majsai, Tamás: Szárszó – teológus szemmel. CONFESSIO – A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ FIGYELŐJE: 7 pp. 85–91., 7 p. (1983)
221. Majsai, Tamás: A budapesti Kálvin téri templom alapkövének eredeti szövege. CONFESSIO – A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ FIGYELŐJE 3: 1 pp. [105]–106. (1981)
222. Majsai, Tamás: Egyháztörténeti munkaközösség a Rádayban. REFORMÁTUSOK LAPJA: ORSZÁGOS REFORMÁTUS HETILAP 25: 23 p. 5 (1981)

A KÖTET SZERZŐI

Baksa István, teológus
Bognár László, bölcész
Czövek Tamás, teológus
Eörsi László, történész
Forczek Ákos, filozófiatörténész
Forrai Judit, történész
Gombocz Eszter, történész
Iványi Gábor, teológus
B. Kádár Zsuzsanna, történész
Kamarás István, szociológus
Karády Viktor, szociológus
Karsai László, történész
Kertai-Szabó Ildikó, teológus
Kiss Erika, művelődéstörténész
Mártonffy Marcell, irodalomtörténész
Nagy Péter Tibor, szociológus
Polónyi István, közgazdász
Wintermantel Balázs, teológus